DICŢIONAR DE FILOSOFIE

EDITURA POLITICĂ
BUCUREŞTI 1978

AUTORI

Pavel APOSTOL, Ion BANU, Adela BECLEANU IANCU, Petru BERAR, Petre BIELTZ, Alexandru BOBOC, Constantin BORGEANU, Mareei BREAZU, Silviu BRUCAN, Gheorghe CAZAN, Octavian CHEŢAN, Constantin C OSMAN, Petre CREŢI A, Miron ENOEL, Gheorghe FISCHER, Nicolae GOGONEAŢĂ, Ludwig GRENBERG, Călina MARE, Z. ORNEA, Radu PANTAZI, Iile PÂRVU, Cornel POPA, Vaslle POPESCU, Victor SĂHLEANU, Radu SOMMER, Alexandru TANASE, Radu TOMOIAGA, Ovidiu TRĂSNEA, Ion TUDOSESCU, Alexandru VALENTIN, Gheorghe VLĂDUŢESCU

Coordonare ştiinţifică: Octavian CHEŢAN, Radu SOMMER Revizie ştiinţifică generală: Ion TUDOSESCU

Coordonare lexicografică: Valeriu ŞUTEU

Redactor responsabil de carte: Adela BECLEANU IANCU

Coperta, supracoperta şi prezentarea artistică: Constantin NIŢULESCU Tehnoredactor: Florlan SĂPUNĂRESCU

PREFAŢĂ

Dicţionarul de filosofie a fost elaborat de către un colectiv de cadre didactice universitare şi de cercetători ştiinţifici din domeniile de specialitate, prin revizuirea şi îmbunătăţirea substanţială a ultimei ediţii a *Micului dicţionar filosofic* (1973). Volumul de faţă cuprinde peste 2 200 de termeni, deci cu 1.000 de termeni mai mulţi decât *Micul dicţionar filosofic*.

Prima ediţie a *Dicţionarului de filosofie* cuprinde şi un important număr de expresii şi locuţiuni devenite clasice, în special din limba latină, care le cumulează pe cele mai multe dintre acestea.

Majoritatea articolelor noi privesc fondul principal d «noţiuni proprii materialismului dialectic şi istoric, precum şi pe cele din patrimoniul istoriei filosofiei universale. Sunt prezente curentele, şcolile, orientările, personalităţile reprezentative din istoria gândirii filosofice universale şi româneşti, precum şi problematica celor mai noi dezbateri filosofice, în lumina stadiului atins de cercetarea

teoretică. Un important număr de articole tratează despre curente, şcoli etc. din gândirea filosofică contemporană, dicţionarul fiind în mare măsură orientat spre prezent, precum şi noţiuni, concepte apărute ca o consecinţă a progresului impetuos al ştiinţelor naturii şi al ştiinţelor sociale, care au lărgit mult patrimoniul terminologic şi problematic al materialismului dialectic şi materialismului istoric.

Alături de alte lucrări de sinteză, *Dicţionarul de filosofie* se recomandă ca un instrument de autorizată informare şi orientare, de operativă şi frecventă utilizare, pentru cercuri largi de cititori.

Colectivul redacţional al *Dicţionarului de filosofie* mulţumeşte, pe această cale, Secţiei de filosofie a Academiei de Ştiinţe Sociale şi Politice pentru ajutorul dat în dezbaterea şi definitivarea lucrării.

Colectivul redacţional al *Dicţionarului de filosofie* speră că îmbunătăţirile – şi completările ce vor fi aduse, în continuare, în ediţiile următoare, cu sprijinul cititorilor, al presei şi al specialiştilor vor spori, cu trecerea vremii, valoarea şi popularitatea acestei lucruri.

A

abb

ABBAGNANO, Nicola (n. 1901), filosof italian, profesor la Torino, principal reprezentant al *existenţialismului* în Italia. Organul de presă al acestei orientări, „Revista de filosofie”, este deschis unor mişcări de gândire considerate noi, printre care *neopozitivismul* vienez. Preocupările sale sunt îndreptate spre construirea teoretică a unui existenţialism cu valenţe „pozitive”, care îşi propune să depăşească în mod critic limitele existenţialismului dezvoltat de Heidegger şi de Jaspers. Existenţialismul lui A. se apropie de un idealism etic, potrivit căruia omul nu „este”, ci „se face” om prin angajarea lui actjvă şi responsabilă în urmărirea unui ideal de umanitate. Se înţelege, gândirea lui A. este mărginită şi de un individualism funciar şi utopic, specific oricărui existenţialism. A. a desfăşurat o amplă activitate şi ca istoric al filosofiei. *Op*. pr.: „Structura existenţei” (1939), „Introducere în existenţialism” (1947), „Existenţialismul pozitiv” (1948), „Posibilitate şi libertate” (1956), „Istoria filosofiei” (3 vol., 1969), „Dicţionar de filosofie” (1971), „Pentru sau contra omului” (1976).

ABjâLARD, Pierre (1079 – 1142), filosof şi teolog francez,

reprezentant de seamă al *conceptualismului*, care recunoaşte nu numai semnificaţia logică ci şi pe cea reală a *universaliilor*. Deşi contradictoriu, el este, în principiu, un raţionalist. Considerând că aşa-numitul păcat originar este doar o absenţă sau o valoare negativă, el justifică puterea omului de a alege. Omul n-a moştenit „greşeala” lui Adam, de aceea păcatul constă numai în neacceptarea unor comandamente morale. *Op*. pr.: „Da sau nu”, „Etica sau cunoaşterea de sine”.

ABSOLUT 1. (în sens larg) Termen care – opus *relativului* – desemnează ceea ce există în sine şi prin sine, nedeterminat şi nealterat de inserţia concretului. 2. (în sens ontologic) *Substanţă* generică, concepută abs ca *existenţă* autonomă, existenţă primordială, perfectă, completă, necauzată, independentă, necreată. 3. Norme sau principii prime obiectiv-imanente, universal valide. Prezent în mod implicit în filosofia orientală şi în Şcoala *ioniană*, termenul a. devine un concept filosofic explicit în Şcoala *eleată* şi la Heraclit (în marea antiteză *fiin ţare-devenire*); negat de *sofişti*, conceptul de a. este afirmat şi dezvoltat gnoseologic de Socrate, primind o semnificaţie obiectivă prin Platon. Dintre multiplele ipostaze filosofice ale conceptului de a. notăm: *Unul* (eleaţi), *Fiinţa* şi *Binele* (Platon), *Forma* (Aristotel), *Unitatea* (Plotin), *Dumnezeu* (*creştinismul*), *Substanţa* (Descartes, Spinoza), *Energia*, *Experienţa* pură (*fenomenalismul*), „Ding-an-sich” sau *lucrul în sine* (Kant), *Valoarea* pură (Windelband). Gândirea filosofică de la începutul epocii moderne a conferit termenului a. Îndeosebi sensul de substanţă, filosofia însăşi fiind concepută ca metafizica, „ştiinţă a absolutului”. Critica empiristă din sec. 18 a revalorizat lumea concretă a experienţei, pregătind criticismul kantian; totuşi *nuomen-ul* kantian (deşi sensul său primar nu este cel ontologic) păstrează încă un reziduu al a. metafizic. O revenire la metafizica a. se produce, în cadrul filosofiei clasice germane, prin Fichte (*Eul* a.), Schelling (a. ca unitate spirituală primă, dincolo de orice opoziţie, care se auto diferenţiază în natură şi spirit), Hegel (a. ca *totalitate*, moment suprem al dezvoltării ideii, întregul perfect, necondiţionat, al spiritului). Filosofia marxistă renunţă la interpretarea ontologică a termenului a. (ca temei autonom al lumii

etc.) precum şi la interpretarea sa finalistă şi principialistă în ordinea cunoaşterii (a. ca determinare sau valoare a principiilor, normelor sau rezultatelor cunoaşterii), considerând a. doar ca mod de a caracteriza *existenţa* în totalitatea sa sau ca mod de caracterizare a formelor ei fundamentale în raport cu conştiinţa umană. Spre deosebire de concepţiile filosofice speculative, idealiste sau fataliste, care postulează sau caută, în spirit metafizic, existenţa unui fundament ontic ultim, necondiţionat, a unei esenţe ultime, sau a unor principii prime ale cunoaşterii, materialismul dialectic interpretează a. În plan ontic doar ca potenţialitate, iar în planul cunoaşterii ca proces de însuşire treptată a obiectului de către subiect.

ABSOLUTIZARE, evaluare şi interpretare unilaterală, subiectivă a unor date sau rezultate ale cunoaşterii; desprinderea, smulgerea unor categorii, concepte, aspecte, laturi şi dimensiuni ale acestora din contextul real al determinărilor complexe, al interacţiunii şi conexiunii lor obiective; hipertrofierea semnificaţiilor ontologice, gnoseologice, axiologice sau praxiologice ale unor teorii sau sisteme teoretice. A. Însoţeşte, ca tendinţă, diferitele operaţii ale gândirii logice (analiza şi sinteza teoretică, generalizarea, abstractizarea, modelarea ş.a.), fiind genetic legată de specificul reflectării raţionale, de procesul desprinderii, prin cunoaştere, a omului de natură, al constituirii sale ca subiect şi al creării, prin *praxis*, a propriului său mediu socio-cultural. Ridicarea istorică şi individuală a cunoaşterii de la individual la general, de la fenomen la esenţă, de la succesiune la cauzalitate, de la concret la abstract etc. semnifică, totodată, o îndepărtare a demersului cognitiv de obiect, în scopul reproducerii, reconstruirii lui ideale, mai fidele, îndepărtare ce conţine, ca posibilitate, în orice moment sau latură a ei, erori de reflectare. Una dintre modalităţile nespecifice de manifestare ale erorilor posibile în procesul cunoaşterii o constituie a. Pe lângă insuficienta elasticitate a gândirii, la deformarea imaginii veridice a reflectatului prin a. concură şi ignorarea caracterului complex, contradictoriu al reflectării umane, a dialecticii relativului şi absolutului în cunoaştere. Transformarea posibilităţii de a. pe care o incumbă demersul cognitiv în realitate are loc, în anumite condiţii de natură individual-psihologică (experienţa trecută şi prezentă, gradul

de instruire, varietatea şi profunzimea cunoştinţelor, dorinţele, interesele, scopurile ş.a.) şi social-istorică (fizionomia epocii, ambianţa culturală, nivelul cunoştinţelor, dezvoltarea ştiinţelor, a tehnicii, climatul social-politic, lupta de idei ş.a.). În anumite împrejurări social-istorice, a. poate forma punctul de plecare al constituirii unor concepţii, doctrine, curente de gândire etc. (de ex., a. *numărului*, a *cantităţii* în pitagoreism, a *unicului*, a stabilităţii la eleaţi, a ideii la Platon şi Hegel, a formei la Arislotel, a generalului la realiştii sau a individualului la nominaliştii medievali, a cauzalităţii şi necesităţii în determinismul mecanicist, a hazardului în indeterminism, a voinţei în voluntarism, a experienţei în empirism şi pozitivism, a intuiţiei în intuiţionism, a trăirilor în existenţialism etc).

ABSTRACT (lat. *abstractus*, part. lui *abstrahere* „a scoate din”) 1. (în filosofie) Categorie filosofică opusă *concretului* şi care desemnează proprietăţile esenţiale şi generale ale obiectelor şi ale fenomenelor. Reflectând notele esenţiale şi generale ale obiectelor, noţiunile abstracte lasă deoparte particularităţile obiectului concret (senzorial), „fac abstracţie” de acestea. 2. (în logică) Caracteristică a acelor *noţiuni* care, prin conţinutul lor, reflectă o însuşire ca fiind separată de obiectul căruia i-ar putea aparţine (de ex. noţiunea curaj este abstractă în raport cu noţiunea curajos). 8. (în psihologie) Atribut al acelor *noţiuni* cărora nu le corespunde o *reprezentare* concretă (de ex. *idee*, cardinalul unei mulţimi, *atom* etc. sunt noţiuni psihologic abstracte). V. şi *concret*.

ABSTRACTIZARE, procedeu prin care cunoaşterea trece de la concret la abstract. În cunoaştere există: 1) a. *analitică* prezentă în elaborarea conceptelor şi generalizărilor empirice (clase, însuşiri, relaţii) prin stabilirea unui raport de egalitate sub aspecte determinate între date de observaţie. Generalizările empirice pleacă de la determinări existente în datele de observaţie, reţinând doar unele dintre acestea; 2) a. *constructivă* (idealizarea) prin care se trece de la obiecte empirice la obiecte ideale; a. *constructivă* se exercită asupra noţiunilor şi corelaţiilor empirice. Obiectele ideale au determinări noi, inexistente în obiectele empirice, fiind obiecte posibile, caracterizate prin determinări ce nu există în realitate şi nu pot fi realizate prin

acţiuni experimentale. A. *constructivă* presupune prelungirea unui experiment real printr-un experiment ideal, trecerea la limită etc. Modalităţile constructivă şi analitică de a. se întrepătrund atât în cunoaşterea comună cât şi în ştiinţă. V. şi *concretizare*.

ABSTRACŢIE 1. (în sens epistemologic, în raport cu experienţa) Rezultat al proceselor de *abstractizare*. În raport cu modalităţile de abstractizare se pot întâlni diferite tipuri de a. în ştiinţă şi în cunoaştere în general: a) a. *empirice*, de exemplu, noţiunile empirice, produse de *abstractizarea analitică*, realizate prin abstragerea notelor comune, degajate prin analiza şi prin compararea obiectelor şi proceselor concrete, sau a unor alte noţiuni; ele exprimă un invariant prin trecerea de la un element al clasei la altul; b) a. *constructive*, de exemplu, noţiunile teoretice, obţinute prin *abstractizare constructivă* sau idealizantă (combinată cu cea analitică). J. Piaget a formulat o teorie asupra distincţiei întrea. logico-matematice, întemeiate pe „experienţa logico-matematică" (acţiuni asupra obiectelor oarecare, în care subiectul experimentează asupra coordonării propriilor sale acţiuni şi nu asupra obiectelor) şi a. fizice, în temeiate pe „experienţa fizică" (comportând acţiuni diferenţiate în funcţie de obiecte prin care se modifică proprietăţile fizice ale obiectelor). Teoria lui Piaget ar explica deci distincţia întrea. *constructive* (sintetice, idea-lizante) şi a. *empirice*. 2. (în sens semantic) Rezultat al procesului de *formalizare* folosit ca procedeu în ştiinţele moderne.

ABSURD (lat. *absurdus* „care sună rău", „fără sens") 1. (în sens larg) Ceea ce contravine principiilor logicii şi, în general, ceea ce este contrar sau ireductibil la gândirea raţională. 2. (în logică şi în matematică) *Raţionamentul prin* (*reducerea la*) a., metodă indirectă (*apagogică*) de demonstraţie sau de argumentare. Această metodă constă în demonstrarea adevărului unei afirmaţii prin demonstrarea falsităţii afirmaţiei contradictorii sau a consecinţelor ce rezultă din aceasta. O metodă similară (folosită încă de către Zenon din Eleea) este de a deduce dintr-o afirmaţie consecinţele ce sunt în mod evident false sau contrarii faţă de ipoteza stabilită iniţial; în felul acesta este respinsă cu necesitate afirmaţia respectivă. *Raţionamentul prin* a. se întemeiază pe principiul *terţiului exclus*. Acest mod de raţionament a

fost folosit mult de către Euclid, în ale sale „Elemente”. Prin extensie, se numeşte *absurdă* orice atitudine şi comportare lipsită de sens, incompatibilă cu regulile general admise, în contradicţie cu cele anterioare sau cu cele în curs de afirmare. O astfel de semnificaţie dată termenului a. este corespunzătoare tipurilor de a. cultivate în literatură ca forme ale criticii şi ironiei la adresa moravurilor existente (devenite iraţionale) şi care constituie, după Sartre, o „absurditate relativă” şi nu una absolută. 3. (în filosofia lui Kierkegaard) Termen desemnând distanţa între subiectivitate şi raţiunea considerată ca încercare de a stabili un *sistem* raţional al lumii.

A. este indiciul retragerii constitutive a subiectivităţii din faţa raţionalităţii, condiţia edificării unor convingeri iraţionale, opuse „sistemului raţional, considerat prin esenţă fals. Credinţa fiind o „stare” şi nu o „idee”, nu poate fi descrisă, ci numai trăită. Absurdă este considerată deci imposibilitatea de a descrie cu mijloace raţionale această „stare”, singura în care s-ar întâlni finitul cu infinitul. 4. (în filosofia existenţialistă franceză) Indiciu al co*ntingenţei a*bsolute a ex*istenţei u*mane, al ruperii omului de lume şi al lipsei unui temei uman raţional, deductibil din exterior, manifestate prin ostilitatea, neutralitatea sau în*străinarea o*mului faţă de lume. 6. (în structuralism) Termen care desemnează inadecvarea se*mnificantului la semnificat,* ruptura între simptomul conştient, raţional, manifest al vieţii psihice sau sociale şi infrastructura inconştientă, nesesizată ca atare.

ACADEMIA PLATONICĂ, şcoală filosofică idealistă, întemeiată de Platon (c. 387 î.e.n.) într-o grădină din apropierea Atenei, care ar fi aparţinut eroului mitologic Akademos. A func1 ţionat până în anul 129 î.e.n., fiind condusă, în ultima perioadă, de Arcesi-las şi apoi de elevul acestuia, scepticul Carneade şi transformându-se după aceea într-o şcoală eclectică. Anul 529, când această şcoală a fost definitiv închisă, marchează formal sfârşitul istoriei filosofiei antice. – A.p. *din Florenţa* (1459 – 1521), şcoală filosofică idealistă, în care se comentau şi se editau operele lui Platon. A fost întemeiată de Marsilio Ficino (1433 – 1499), cu sprijinul lui Cosimo Medici, desfăşurând cea mai bogată activitate în timpul lui Lorenzo Magnificul.

ACATALEPSIE, stare de spirit a scepticului care renunţă din principiu să mai caute soluţia unei probleme (Pyr-rhon). La Bacon a. apare cu sensul de îndoială absolută, opusă îndoielii metodice.

ACCIDENT (lat. *accidens* „care se întâmplă”), termen folosit de Aristo-tel, de scolastici ş.a. pentru a desemna o însuşire trecătoare, secundară, neesenţială a unui lucru, în opoziţie cu însuşirile lui esenţiale, determinante („substanţa”).

ACT (lat. *actus* „activitate”, „realizare”) 1. (în sens general) Mişcare de ansamblu, individuală, fizică sau psihică, cu o finalitate precisă; realizarea unei voliţiuni, rezultatul prezent, actual, al unei *acţiuni*, împlinirea, încheierea ei. În raport cu omul, ca fiinţă socială activă, a. se plasează în planul corelaţiei posibil-real, definindu-se ca o transformare provocată care presupune urmărirea conştientă a *scopurilor* dinainte stabilite, precum şi unitatea momentelor cognitiv, axiologic şi praxiologic, spre deosebire de a. reflexe instinctive, automatizate etc, manifestări ale adaptării la mediu, comune organismelor vii la diferite nivele ale eveluţiei lor filogenetice, inclusiv omului în calitatea sa de fiinţă biologică. 2. (în filosofia aristotelică, scolastică, to-mistă) *Actus* = traducerea termenilor *energheia* şi *entele-cheia*, folosiţi de Aristotel. În acest sens, pe de o parte, a. ca mişcare în curs de realizare, se opune atât potentei cât şi rezultatului mişcării iar, pe de altă parte, se identifică cu faptul împlinit, cu ceea ce constituie o determinare prezentă, o proprietate efectivă, considerată ca dată. Interpretarea reflectă cele două sensuri principale atribuite de Aristotel a.: 1) exerciţiul însuşi al activităţii, în opoziţie cu potenţa acesteia (distingând activitatea care vizează un scop exterior şi activitatea care reprezintă propriul său scop), 2) forma, în opoziţie cu materia ca potenţialitate, sens reîntâlnit şi la Toma d’Aquino. S.A. *pur* – „actus purus” – (la Aristotel) Dumnezeu, a cărui natură nu comportă nimic în potentă şi a cărui gândire este gândirea gândirii sale; (la F. Bacon) mişcarea mecanică, proces, ale cărui potenţialităţi de transformare se realizează integral în fiecare moment al timpului.

ACT INTENŢIONAL, v. INTENŢIONALITATE.

ACT ŞI POTENTĂ (lat. *actus* „activitate”, „realizare” şi *potenţia* „posibilitate”, „capacitate”, „putinţă”), modalităţi fundamentale ale

existenţei la Aristotel. *Actul* desemnează desfăşurarea prezentă, realizarea şi realitatea manifestă a conţinutului, a tuturor determinaţilor şi dispoziţiilor inerente existentului, în timp ce *potenţa* desemnează determinuţiile şi dispoziţiile inerente existentului înaintea desfăşurării, realizării lor, înainte ca determinaţiile, dispoziţiile şi conţinutul ca atare să fi căpătat caracter de realitate.

ACTUAL (în filosofia aristotelică), ceea ce este „în actu”, adică reprezintă ceva înfăptuit, spre deosebire de ceea ce există doar „în potenţia”, adică în mod virtual, ca potenţialitate (posibilitate), în filosofia contemporană se folosesc, de regulă, termenii *real-posibil* (respectiv *realitate-posibilitate*).

ACTUALISM, principiu introdus în geologic, la începutul sec. 19 (Ch. Lyell), potrivit căruia cauzele marilor transformări ale scoarţei terestre, din trecut, sunt în esenţă aceleaşi care acţionează şi astăzi asupra sa, iar efectele considerabile înregistrate în erele geologice se datoresc acumulării în timp a unor efecte aparent neînsemnate. Importanţa filosofică a principiului constă, în primul rând, în înlocuirea *catastrofismului* lui Cuvier, concepţie care lăsa loc interpretărilor creaţioniste în geologie şi biologie. A. a inspirat *evoluţionismul* lui Ch. Darwin şi al urmaşilor săi, originea şi transformarea speciilor fiind interpretată prin mecanismele genetice care operează şi azi şi care, deci, pot fi studiate direct. A. are anumite limite, deoarece factorii cosmici, geologici, de mediu etc. au suferit şi ei unele schimbări în timp (s. *temperat*). Principiul a., regândit în teoria socială, prezintă interes şi pentru istoria propriu-zisă a omenirii.

ACŢIONALISM (*concepţia acţionalistă*), interpretare filosofică sau sociologică, prezentă şi în domeniul diferitelor ştiinţe sociale particulare (economia politică, politologia, dreptul, etica etc.), care pune în centrul explicării dinamicii vieţii sociale sau a *naturii umane* conceptul de *acţiune umană* (*praxis*). Dintre concepţiile acţionaliste cele mai cunoscute, pot fi amintite interpretările sociologice promovate de Emil Durkheim, Vil-fredo Pareto, Max Weber, Talcott Parsons, Robert King Merton, cele promovate în politologie de Alain Touraine, Maurice Duverger, iar în domeniul gândirii marxiste, contribuţiile filosofice şi sociologice ale lui Antonio Gramsci.

ACŢIUNE, transformare, *act* sau sistem de acte prin care omul intervine în *ordinea* (sau în *dezordinea*) fenomenelor (naturale, sociale sau ideale) pentru a le schimba în folosul său; act de *obiectivare* practică, sau teoretică. Potrivit istoriografiei idealiste a filosofiei, între filosofiile antichităţii şi cele moderne ar exista o adâncă deosebire, sub raportul caracterului lor mai mult sau mai puţin acţionalist. Spre deosebire de filosofiile clasice (antice), al căror ideal era de natură, în general contemplativă (v. *contemplativitate*), filosofiile moderne ar fi încercat să se apropie de un ideal activist, acţionalist, în sensul explicării faptelor omului prin el însuşi, argumentării originii concret şi individual umane a actelor de voinţă, a posibilităţii unei a. cognitive şi practice, creatoare (parţial Descartes, Kant, Hegel, Nietzsche, W. James, existenţialiştii atei ş.a.), în variate accepţii: imanentist-speculativă, spiritualistă, voluntaristă, pragmatistă, subiectivist-individualistă sau mistică. Interpretarea a. În filo-zofiile nemarxiste contemporane a păstrat însă un caracter nerealist şi s-a menţinut între limitele unui contemplativism antropologist, deosebit de cel antic numai prin faptul că acesta avea un caracter predominant etic, elitar şi, în orice caz, consecvent cu sine. Corelarea de către filosofia marxistă a subiectului epistemic cu cel axiologic şi istoric, a subiectului cu obiectul într-o unitate dialectică explicită şi fecundă în consecinţe revoluţionare, a permis elaborarea unei noi semnificaţii a conceptului de a. prin atribuirea unui conţinut real şi eliberarea, sa de interpretările anistorice, asociale şi, prin aceasta, anacronice sub toate aspectele. V. şi *practică*; *praxis*; acţiune *socială*.

ACTHJ$_3$VE INVERSĂ, v. REACŢIUNE; FEED-BACK.

ACŢIUNE SOCIALĂ, activitate colectivă, transformatoare (practică) a oamenilor. Conceptul de activitate umană a preocupat pe gânditori încă din antichitate (Platon, Aristotel). La conturarea unei perspective filosofice moderne asupra acestui concept au contribuit în multe privinţe Kant şi Hegel, în măsura în care au corelat scopul acţiunii cu mijloacele înfăptuirii sale. Fondatorii conceptului modern de activitate umană, în ipostaza de relaţie transformatoare, colectivă a oamenilor cu realitatea (a.s.) au fost însă Marx şi Engels. Elaborând concepţia materialist-dialectică despre viaţa socială, ei au ajuns la

concluzia că acţiunea practică constituie temelia ontologică a, umanului şi au dezvăluit, totodată, rolul practicii în cunoaştere şi în procesul istoric în general. De asemenea, ei au analizat formele fundamentale ale activităţii umane: activitatea de producţie şi activitatea politică revoluţionară, în filosofia contemporană, conceptul de *acţiune* are un rol precumpănitor în multe curente nemarxiste de gândire (*pragmatismul*, *instrumentalismul*, *operaţionalismul*). Contribuţii însemnate la dezvăluirea conţinutului complex al conceptului de acţiune umană au adus *sociologia acţionalistă* (Emile Durkheim, Vilfredo Pareto, Max Weber), continuată de Talcott Parsons, şi *praxiologia*, disciplină acţionalistă care-i datorează fundamentele lui Tadeusz Koţarbiński. Graţie aportului acestora, ideea de acţiune umană, îndeosebi în ipostaza ei de acţiune eficientă (acţiune al cărei produs satisface nevoi ale oamenilor), a devenit centrală în aproape toate ştiinţele sociale, materialismului istoric revenindu-i meritul de a fi descifrat întregul sistem de motivaţii şi elemente care o configurează structural şi de a fi revoluţionat, cu ajutorul ei, întreaga gândire filosofică. Definită în sensul ei restrâns de activitate eficientă, sens pe care-l are cu precădere în vedere praxiologia contemporană, acţiunea poate fi înţeleasă, în general, ca relaţie transformatoare între *agent* (subiect al acţiunii) şi obiectul acţiunii, prin intermediul căreia agentul îşi adecvează sieşi obiectul, îl transformă din obiect *în sine*, în obiect *pentru sine*. Spre deosebire de relaţiile de adecvare stabilite la nivel natural între reflectant şi reflectat (de exemplu, la nivelul naturii vii, între individ şi mediu), acţiunea umană este o relaţie conştientă (dotată cu raţionalitate, volitivitate, intenţionalitate), mediată de o proiecţie cognitivă (explicativă şi previzională) şi de un demers teleologic (orientare întemeiată pe scopuri) al agentului asupra obiectului acţiunii. Pentru a se asigura maximum de eficienţă activităţilor umane transformatoare, în structura raporturilor acţionale dintre oameni şi realitate intervin: un complex de motivaţii praxiologice (nomologice – explicaţii şi previziuni, psihologice, teleologice, axiologice), întemeiate la rândul lor pe interese; un domeniu de strategie acţională (programe, planuri); un câmp situaţional (condiţii, norme, mijloace); un ansamblu de operaţii de

realizare

(decizie, conducere, comandă) care preced şi însoţesc *execuţia* (efectuarea) şi, în final, un proces de valorizare. Numai prin intermediul corelării funcţionale a tuturor acestor momente ale circuitului acţionai, produsul acţiunii capătă valoare pentru agentul care o înfăptuieşte, respectiv, contribuie la satisfacerea unor nevoi materiale şi spirituale ale acestuia. Ansamblul motivaţiilor praxiologice, factorii situaţionali şi operaţiile de realizare potenţează eficienţa acţiunii agentului; execuţia reprezintă actul nemijlocit al agentului de transformare a obiectului (acţiunii), iar *valorizarea* constituie condiţia umanizării produsului, trecerea acestuia din situaţia de obiect (în sine) creat de subiect, în situaţia de obiect pentru subiect, în funcţie de atributul de creativitate şi sensul de creaţie care se acordă termenului de acţiune eficientă şi avându-se în vedere faptul că disponibilităţile demiurgice ale oamenilor se manifestă nu numai în domeniul structurilor materiale ci şi în domeniul structurilor ideale (ambele putând fi obiect de cunoaştere şi acţiune), a.s. poate fi clasificată, în primul rând, în două specii fundamentale: activitatea practică şi activitatea teoretică. Aceste două tipuri de acţiune se împletesc totdeauna strâns; eficienţa uneia condiţionează eficienţa celeilalte. Stabilirea unei tipologii generale a a.s. poate avea drept criteriu, în al doilea rând, natura structurilor care fac obiectul acţiunii. Astfel, putem distinge acţiuni care vizează schimbări în planul mediului natural, altele care privesc realitatea socială şi altele care au în vedere domeniul vieţii spirituale. În acest sens, în *sistemul* a.s. pot fi clasificate următoarele forme principale de activităţi: activitatea productivă, activitatea ideologică, politică şi administrativă, activitatea instructivă şi educativă, activitatea de cercetare, activităţile de creaţie în domeniul artelor, activitatea medicală şi de ocrotire a sănătăţii. Un rol important în funcţionarea sistemului de ansamblu al a.s. îl au şi serviciile, schimbul de activităţi şi de mărfuri, transporturile şi comunicaţiile.

ACULTURAŢIE, sumă de transformări ce se produc în cultură ca urmare a contactului între grupuri sociale cu culturi deosebite; cu referire la indivizi (grupuri), termenul a. semnifică procesul de

adaptare la o nouă cultură pe care îl parcurge un individ (grup) provenit dintr-o cultură diferită, atunci când ajunge în contact nemijlocit cu noul mediu socio-cultural, adică procesul de asimilare a unor elemente ale noii culturi (moravuri, norme, valori, simboluri etc.) şi de schimbare a vechilor dimensiuni culturale. Termenul este folosit îndeosebi în *antropologia socială şi culturală* (în legătură cu contactul între culturile unor societăţi primitive) şi în *sociologie* (de ex. În legătură cu fenomenele de urbanizare a vieţii rurale sau eu mi-graţia ruralilor în mediul urban). Prima definiţie a a. a fost dată în anul 1935 de către „Social Science Research Comicii", după ce, cu o accepţiune echivalentă, circulaseră anterior alţi termeni: *difuziune* (J.W. Powell, 1880), *diseminare* (Fr. Boas, 1899).

ADECVARE (lat. *adaequatio* „operaţia de a face ca un lucru să devină egal, la fel, corespunzător cu altul"), (în teoria cunoaşterii) concordanţa, co-inciderea (sub un anumit raport), mai exact, corespunderea reflectării mintale cu realitatea, a imaginii ideale cu obiectul la care se referă, pe care îl reflectă; a. este proprietatea enunţurilor, propoziţiilor adevărate de a reproduce, în conţinutul şi în forma lor, starea de fapt la care se referă (v. *adevăr*, înţeles drept corespondenţă a ideii cu realitatea referenţi-ală). Conceptul de a. a fost introdus de Aristotel în „Metafizica" şi preluat de teoriile materialiste ale cunoaşterii, care definesc cunoaşterea ca reflectare ideală a realităţii obiective. În teoria materialist-dialectică a cunoaşterii, a. este un proces dialectic, contradictoriu, istoric, de sporire permanentă a gradului de corespundere a cunoştinţelor cu realitatea reflectată, de apropiere a cunoaşterii de obiect. „Coincidenţa gândirii cu obiectul, scria Lenin, este un «*proces*»". Gradul de a. se stabileşte şi se verifică în cadrul *practicii* social-istorice.

ADEVĂR, categorie filosofică ce desemnează concordanţa cunoştinţelor cu obiectul cunoaşterii, autenticitatea acestora în raport cu realitatea exprimată de ele, în opoziţie cu falsul, care exprimă oglindirea denaturată a realităţii. Prin conţinutul său, a. este *obiectiv*, întrucât cunoştinţele pe care le cuprinde sunt adecvate obiectului, corespund unei realităţi existente independent de subiect, de conştiinţa umană. Negarea conţinutului obiectiv al a. reprezintă o

modalitate implicită de situare pe poziţiile relativismului sau agnosticismului. Izvorul şi criteriul obiectiv de verificare a a. îl constituie *practica* social-istorică. Descoperirea a. nu este pasivă şi instantanee, ci constituie un proces dialectic activ, continuu şi nelimitat. De aceea a. au caracter *relativ*. Ele au un conţinut obiectiv, dar sunt istoriceşte limitate, exprimând parţial realitatea. Gradul de relativitate al a. depinde de limitele de cunoaştere ale subiectului cunoscător, ale epocii în care acesta îşi desfăşoară demersul cognitiv, de condiţiile de loc şi de timp în care acest demers se instituie, de natura dialectică şi inepuizabilă a obiectului cunoaşterii, de nivelul de dezvoltare a practicii sociale. Datorită conţinutului său obiectiv, orice a. relativ cuprinde însă elementele de a. absolut. Corelând a. absolut cu a. relativ şi pe acestea cu a. obiectiv, materialismul dialectic oferă, astfel, o teorie obiectivă a a. opusă oricărui dogmatism, relativism sau subiectivism. În gnoseologie s-au constituit trei teorii asupra naturii adevărului: 1) teoria corespondenţei, dupăcarea. desemnează concordanţa dintre idei, judecăţi etc. cu obiectul exterior la care acestea se referă; 2) teoria coerenţei, conform căreia a. desemnează consistenţa reciprocă a ideilor, propoziţiilor unui sistem de gândire, unei teorii etc; 3) teoria operaţional-pragmatică, pentrucarea. semnifică valoarea instrumentală sau operaţională a unor idei. Concepţia materialist-dialectică consideră că aceste teorii reflectă particularităţile diferite ale cunoaşterii în domeniul ştiinţelor factuale, formale şi tehnice, prăpunând o viziune sintetică asupra a. care să integreze momentele formale i operaţionale ale conceptului de a. În cadrul fundamental al ideii corespondenţei, în acelaşi timp, gnoseologia materialist-dialectică recunoaşte diversitatea tipurilor şi momentelor a., plecând de la diversitatea ştiinţelor. Astfel se definesc următoarele concepte speciale de a.: a. *analitic* şi a. *sintetic*; a. *formal* şi a. *factual*; a. *logic* şi a. *matematic* ş.a.

ADEVĂR DUBLU (*teoria adevărului dublu* sau, mai corect, *teoria celor două adevăruri*), teorie filosofică din evul medhi şi din perioada Renaşterii, reprezentată de Ibn-Roşd, Duns Scott, W. Occam, P. Pomponazzi, Fr. Ba-con ş.a. Conform teoriei a.d., adevărurile raţionale ale filosofiei şi ştiinţei şi adevărurile „revelate” ale religiei coexistă

paralel, din aceasta rezultând că ceea ce este adevărat pentru filosofie şi ştiinţă ar putea să nu fie adevărat pentru religie şi invers. Teoria a.d. a contribuit, în condiţiile evului mediu şi ale Renaşterii, la eliberarea filosofiei de sub tutela teologiei. Mai târziu, ea a fost folosită, uneori, pentru apărarea religiei faţă de critica filosofică şi ştiinţifică.

ADIŢIE (lat. *additio*, *addere* „a adăuga"), proprietate a *sistemelor* de a asocia sau cuprinde în *structura* lor elemente sau subsisteme aparţinând unor sisteme diferite. Din termenul a. derivă termenul „aditivitate", care desemnează proprietatea elementelor sau subsistemelor unui sistem de a se asocia altui sistem, de a se integra structurii acestuia. De ex., moleculele complexe cu caracter nesaturat au proprietatea (chimică) de a adiţiona, în structura lor, atomi, grupări de atomi sau molecule mai simple. La rândul lor, grupările de atomi, atomii sau moleculele care se lasă antrenate în reacţia de a., posedă proprietatea de a fi aditive. În microfizică, fenomenul de a. şi al aditivităţii se manifestă în procesul ionizării. În matematică, proprietăţi aditive (de a fi adunate, adăugate unele altora) manifestă numerele, mărimile (variabile, constante), funcţiile etc. Faţă de explicaţiile *asociaţionismului* tradiţional care interpretau a. doar ca proprietate de a aduna, de a cuprinde suin u tiv, iar aditivitatea doar ca adăugare cantitativă, în interpretările structural-sistemice actuale, a. şi aditivitatea sunt înţelese îndeosebi ca procese de integrare, ca proprietate a sistemelor de a integra elemente ale altor sisteme şi, respectiv, ca însuşire a elementelor unor sisteme de a se integra altor sisteme. O astfel de semnificare a termenilor de a. şi aditivitate este promovată de gândirea materialist-dialectică.

ADLER, Alfred (1870 – 1937), medic, psiholog şi pedagog austriac. La început adept al *psihanalizei*, s-a separat de timpuriu de S. Freud, elaborând un sistem psihologic propriu, pe care l-a numit „Individualpsychologie". Spre deosebire de psihanaliza ortodoxă, care punea accentul pe *libidoul* sexual ca motor important al acţiunilor umane şi ca generator de nevroze, A. vede în sexualitate, printre altele, o modalitate de exprimare a personalităţii. A. acordă relaţiilor sociale (prietenia) prioritate, în motivaţii şi în menţinerea echilibrului psihic şi insistă asupra capacităţii individului de a obţine performanţe înalte,

în ciuda eventualelor inferiorităţi organice şi chiar performanţe provocate de acestea (supracompensare). Asemenea tendinţe, chiar şi în exces, pot face din „voinţa de putere" (în sensul dat de Nietzsche), în condiţii sociale favorabile, un mobil al acţiunilor pozitive şi componenta de bază a *stilului de viaţă* personal.

ADLER, Max (1873 – 1937), sociolog şi jurist austriac, reprezentant al aripii de stânga în cadrul „austro-marxismului" (mişcare cu caracter general oportunist şi revizionist a social-democraţiei austriece de la sfârşitul sec. 19 şi începutul sec. 20). A. a căutat să fundamenteze o sociologie teoretică plecând de la principiile materialismului istoric, dar înţelegând într-o manieră oarecum rigidă determinismul economic. A formulat conceptul unui *apriori* social, care ar exprima condiţia transcendentală a oricărei sociabilităţi manifestată în forme istorice concrete. împotriva tendinţelor reformiste şi oportuniste din cadrul social-democraţiei austriece, A. a apărat teoria lui Marx despre lupta de clasă, dictatura proletariatului, despre stat şi revoluţie. Totuşi, influenţat de concepţia neokantiană asupra istoriei, nu a dus atitudinea sa antireformistă şi antioportunistă până la capăt, încercând o conciliere eclectică între Marx şi Kant. *Op*. pr.: „Cauzalitatea şi teleologia în disputa în jurul ştiinţei" (1904), „Marx ca gânditor" (1908), „Semnificaţia social-istorică a învăţăturii lui Marx" (1914), „Kant şi marxismul" (1925), „Călăuză. Studii asupra istoriei spirituale a socialismului" (1914), „Manual despre concepţia materialistă a istoriei" (1930).

ADORNO (Wiesengrund), Theodor (1903 – 1969), filosof, sociolog şi muzicolog german, reprezentant al *Şcolii de la Frankfurt*, între 1933 – 1949 a trăit în emigraţie în Anglia şi S.U.A. Scopul filosofiei nu este, după A., construirea universalului, ci dezvăluirea specificului individual, al singularului şi particularului. El susţine că filosofia autentică nu are nevoie de sisteme conceptuale dinainte elaborate, deoarece operează cu modele, că ea este prin excelenţă critică şi dialectică, şi respinge scientismul neopozitivist, ca şi ontologia fenomenologică şi existenţialistă. Modelul critic de origine hegeliană, al lui A., în care se întrepătrund motive teoretico-cognitive şi social-critice, porneşte de la principiul dialectic al *negativităţii*,

interpretat însă – în opoziţie cu Marx şi sub influenţa lui S. Kierkegaard – în spiritul unei „dialectici paradoxale”. Negaţia încetează astfel de a mai fi un moment spre o sinteză superioară, ea apărând deopotrivă ca o funcţie de relativizare a oricărui sistem închis de noţiuni şi ca negare a realităţii existente în numele posibilităţii concrete a „utopiei”, neconstituită însă într-un model pozitiv oarecare. Ţelul urmărit de el pare să fie golirea dialecticii de orice conţinut afirmativ, care se limitează, astfel, la repetarea la infinit a funcţiei sale. Această poziţie îşi găseşte expresia în critica societăţii industriale contemporane şi a culturii ei, caracterizate prin generalizarea fenomenului de *reificare* şi *alienare*, însoţite de manifestări social-antropologice cu caracter degenerativ (dispariţia reflexiei şi înlocuirea ei prin reacţii stereotipe şi clişee mentale etc.). Deoarece, după părerea sa, socialismul nu ar reprezenta o alternativă valabilă a capitalismului monopolist de stat, privarea individului de libertatea lui moral-spirituală neîncetând nici după revoluţie, el refuză să accepte practica revoluţionară ca mijloc de realizare a eliberării omului. *Op*. pr.: „Kierkegaard” (1933), „Minima Moralia” (1951), „Sociologica” (1955, în colab.), „Despre me-tacritica teoriei cunoaşterii” (1956), „Trei studii despre Hegel” (1963), „Jargonul autenticităţii” (1964), „Dialectica negativă” (1966).

AESESIDEMOS din Cnossos (prima înm. a sec. 1 î.e.n.), filosof grec din perioada de declin a sclavagismului. A elaborat o expunere sistematică a *scepticismului*, formulând zece *tropi* (moduri, argumente) care aveau aproape toţi rolul de a susţine neconcludenţa informaţiilor senzoriale şi care vizau critic, probabil, gnoseologia materialistă, epicuriană. Exagerând caracterul relativ al percepţiilor senzoriale, a sprijinit *agnosticismul*. Semnalând limitele reale ale acestora, a avut însă un rol pozitiv în combaterea *empirismului* mecanicist.

AFECTIVITATE, latură a vieţii psihice a omului, care cuprinde emoţiile, sentimentele, dispoziţiile, pasiunile şi care reflectă modul şi gradul de satisfacere a trebuinţelor, a intereselor, a năzuinţelor etc. A. se bazează pe activitatea scoarţei cerebrale, în desfăşurarea ei intervenind şi centrii nervoşi subcorticali, sistemul neuro-vegetativ, glandele cu secreţie internă, circulaţia sângelui, respiraţia etc. Procesele afective sunt fenomene complexe, caracterizate prin

modificări organice, printr-o conduită însoţită de expresii emoţionale şi printr-o trăire subiectivă, care reprezintă componenţa esenţială a reacţiei afective. Trăirile afective (aspectul subiectiv al proceselor afective) au o mare diversitate.

AFERENTAŢIE, ansamblu al mijloacelor prin care informaţia exterioară sau periferică ajunge la un centru de comandă sau control. A. *inversă*, principiu esenţial de funcţionare a reflexelor nervoase; organul inervat trimite informaţii centrului reflex despre eficacitatea comenzii motoare. În felul acesta conceptului de „arc reflex" i se substituie cel de „circuit reflex" (Anohin), procesele nervoase subsumându-se schemelor cibernetice cu *feed-back*. V. şi *reacţiune*; *retroacţiune* (*conexiune inversă*).

agn

AFORISM (gr. *aphorismos* „definiţie") 1. Judecată cu caracter moral, care exprimă, într-o formă concisă, o părere despre viaţă. 2. Enunţ care sugerează un adevăr teoretic.

AFORTIORI (expr. lat. = „cu atât mai mult"), termen care desemnează trecerea de la o judecată la alta pe baza faptului că în favoarea celei de-a doua judecăţi există tot atâtea temeiuri sau chiar temeiuri în plus.

AGENT, concept care, în teoria acţiunii umane, în *praxiologie* şi în diverse alte interpretări „acţionaliste", desemnează un individ sau o colectivitate de oameni care intră în raporturi acţionale, practice, cu realitatea. Termenul de a., pe care) >raxiologii îl înlocuiesc uneori şi cu cel de *actor* (om care acţionează), este diferit de termenul gnoseologic de *subiect*, în sensul că, în procesul acţiunii, omul este constructor de realitate nu numai în plan ideal, teoretic, ci şi în plan material, practic; el trece de la *potentă* (pe care i-o conferă cunoaşterea), la *act*, se manifestă nemijlocit ca demiurg, în raport cu mediul natural şi social la care se raportează şi în care fiinţează. Termenul de a. (subiect al acţiunii) este corelat cu cel de *pacient* (obiect supus acţiunii agentului), cu precizarea că nu numai *structurile* naturale şi sociale pot fi pacient în raport cu a. ci şi omul însuşi (la nivel individual sau colectiv), în calitatea sa de „obiect" natural şi social. Rezultă că omul poate fi simultan abordat într-o multitudine de ipostaze: *subiect* (al

cunoaşterii), a. (al acţiunii), pacient (obiect al acţiunii).

AGNOSTICISM (gr. *agnostos* „necognoscibil"), concepţie gnoseologică prin care se absolutizează limitele cunoaşterii umane şi se susţine imposibilitatea cunoaşterii realităţii în sine. Termenul a mai fost utilizat ca semnificând neputinţa omului de a cunoaşte *transcendentul*, *absolutul*, *infinitul*, esenţele suprasensibile, divinitatea etc. Kant a încercat să întemeieze şi să justifice a. prin analiza critică a facultăţilor umane de cunoaştere. Termenul a. a fost creat de naturalistul Th. Huxley. Deşi a sesizat un element important al cunoaşterii umane, caracterul ei limitat şi relativ, denunţând ca neîntemeiată ideea unui adevăr absolut, etern, ultim, a. teoretic a ajuns să postuleze, prin absolutizarea acestor limite, o barieră principială în cunoaşterea existenţei, între subiect sau experienţă şi realitatea obiectivă. Materialismul dialectic demonstrează inconsistenţa a., pe baza integrării analizei cunoaşterii în contextul mai general al practicii social-istorice; activitatea practică de transformare a naturii, succesele obţinute în cunoaşterea şi stăpânirea de către om a forţelor naturale şi sociale n-ar fi posibile şi justificate dacă omul n-ar putea să cunoască progresiv, treptat, structuri şi legi din ce în ce mai profunde şi mai generale ale realităţii obiective, atestate de practica social-istorică.

AGNOZIE (gr. *agnosia* „lipsă de cunoaştere", „ignoranţă"), atitudine a celui care se declară necunoscător. A. a fost folosită metodic de către Socrate în cadoul procedeului denumit *ironie*: simularea ignoranţei proprii, pentru a o dovedi, de fapt, pe cea a interlocutorului. Pentru *scepticismul* grec, a. este totuna cu rezultatul reflecţiei filosofice. Dacă Socrate pretindea a şti doar că nu ştie nimic, scepticul Arkesilaos mergea mai departe, susţinând că nu ştie nici măcar atât.

AGREGAT 1. (în sens general) Ansamblu de lucruri aflate într-o conexiune spaţio-temporală accidentală, ale căror legături, raporturi şi interacţiuni au un caracter exterior şi prezintă, doar în virtutea acestui fapt, un anumit grad de coeziune. Cu toate că a nu presupune nici dependenţă funcţională, nici diferenţiere structurală, coeziunea care îi este specifică îi conferă. O individualitate concretă în raport cu realitatea înconjurătoare, respectiv, capacitatea de a îndeplini funcţiuni determinate. 2. (în logică) Ansamblu de obiecte omogene, ale

cărui proprietăţi aparţin numai acestui ansamblu în totalitate, ca obiect distinct, dar nu şi fiecărui obiect în parte din componenţa lui, ceea ce îl deosebeşte de o mulţime (clasă), între obiectele a., denumite părţi, există relaţii spaţio-temporale, de subordonare, de scop etc. 3. (în sociologie) Tip de unitate socială, reprezentând un ansamblu temporar şi întâmplător de indivizi, care ocupă o anumită arie geografică sau care pot fi caracterizaţi pe baza unor criterii distinctive (ex. similitudini observabile). Constituirea a. este un proces caracterizat prin preponderenţa elementelor spontane; indivizii care intră în componenţa lui, spre deosebire de membrii diferitelor grupuri sociale, nu urmăresc în chip conştient şi constant scopuri clar definite.

AGRESIUNE 1. (în sens larg) Acţiune exterioară care primejduieşte echilibrul şi integritatea unui sistem viu (v. şi *stress*); pe această linie s-a constituit, în medicina contemporană, „agresologia" (Laborit), ca o preocupare privind fiziopatologia şi terapeutica stărilor precare ale organismului (şoc, infecţie etc.) 2. (în sens psihologic şi etologic) Atitudine intolerantă şi ofensivă a unui animal faţă de un individ din aceeaşi specie (deci a. nu trebuie confundată cu atitudinea de atac asupra unui individ din altă specie, dictată de necesitatea supravieţuirii: comportarea unui animal de pradă, de exemplu). După K. Lorenz, a. a apărut ca un mecanism evolutiv, dirijat de selecţia naturală, având două funcţii: 1) repartizarea relativ echilibrată a indivizilor animali în spaţiul ocupat de populaţie; 2) apărarea progeniturii. Hipertrofierea agresivităţii periclitând viaţa şi supravieţuirea populaţiilor animale, a. fost parţial „ritualizată" la speciile dotate cu periculoase arme de luptă; astfel, datorită unor semnale particulare, actele de luptă nu ajung până la ucidere. Asemenea semnale cu mai sunt eficace în lumea umană, care foloseşte arme artificiale, capabile să ucidă la distanţă. S-a speculat asupra existenţei unui „instinct de a". la om, pe care, însă, cei mai mulţi etologi nu-l admit; dar, sub influenţă *etologiei*, s-a postulat existenţa, persistenţa sau exacerbarea unei „agresivităţi" umane, congenitală şi ereditară, care ar explica războaiele şi ar constitui un element de destin sumbru, fatal, al omenirii. În realitate, comportamentul agresiv este legat de stări de tensiune şi de nesatisfacţie, el este deprins şi nu

înnăscut şi are o bază socială ce poate fi înlocuită şi o bază biochimică ce poate fi stăpânită prin mijloace farmacologice etc. Reducerea cauzelor războaielor şi a altor conflicte sociale la manifestarea unui instinct de a. este o formă de gândire medialectică, materialist-vulgarizatoare, de *reducţionism* biologic, în această ordine de idei, Fromm a susţinut, recent, existenţa unei agresivităţi specific umane, generată de condiţii sociale şi educaţionale.

AGRIPPA (probabil sec. 1 e.n.), filosof din şcoala scepticismului roman, urmaş al lui Aenesidemus. A scris în limba greacă. Teoria celor cinci *tropi*, elaborată de el, tinde să formuleze tot atâtea obiecţii contra părerii după care s-ar putea obţine vreo certitudine în procesul cunoaşterii.

AJDUKIEWICZ, Kazimierz (1890 – 1963), logician şi filosof polonez, membru marcant al Şcolii de la *Lvov-Varşovia*. A adus contribuţii însemnate în domeniul logicii simbolice, atât în problemele sintaxei, cât şi în cele ale semanticii. Analiza logică a limbajului, a relaţiei limbajului cu realitatea, rolul limbii în cunoaştere au constituit temele dominante ale operei f-e\ Concepţia sa filosofică a evoluat treptat de „la „convenţionalismul radical”, o variantă a filosofiei analitice, spre realism. A consacrat numeroase studii şi cercetări problemelor de teorie şi metodologie a ştiinţei. *Op*. pr.: „Asupra metodologiei ştiinţelor deductive” (1921), „Principiile fundamentale ale metodologiei ştiinţei şi logicii formale” (1928), „Bazele logice ale instrucţiei” (1938), „Problemele şi direcţiile filosofiei” (1949), „Limbă şi cunoaştere” (2 vol., 1960, 1965).

ALBERTUS MAGMJS (Albert von Bollstadt) (1193 sau 1207 – 1280), teolog, filosof şi naturalist german, unul dintre primii care au căutat să pună filosofia lui Aristotel în slujba dogmaticii creştine, în vederea „raţionalizării” catolicismului şi împotriva tendinţelor iraţionaliste de inspiraţie augustiniană-neoplatonică, linie preluată, de altfel, şi dezvoltată de discipolul său Toma d’Aquino. În lucrările sale de zoologie şi de botanică, pe lângă mituri biblice şi superstiţii, se află şi observaţii ştiinţifice valoroase. A fost canonizat de Vatican.

ALEMBERT, v. D’ALEMBERT.

ALEXANDER, Samuel (1859 – 1938), filosof englez, fondator al

direcţiei ontologice în neorealismul britanic, format în spiritul ideilor ştiinţifice ale lui Einstein. şi Minkovski, dar şi al gândirii filosofice moderne (Spinoza, Hume, Spencer). Alături de C.L. Morgan, este unul dintre autorii teoriei idealiste a „evoluţiei" *emergente*. Aceasta absolutizează unitatea spaţiu-timp din teoria relativităţii sub forma unui „material neutru" din care, pe cale evolutivă, ar apărea fenomenele materiale şi spirituale. A. ajunge astfel la „mişcarea pură", care ar crea noul din ea însăşi, spontan şi independent de materie. În formula idealistă a emergenţei, care se apropie de „durata pură" a lui *Bergson*, A. critică *absolutul* dogmatic al vechilor metafizici speculative, propunând un *monism* „actualist" care încearcă să redea aspectul creator (emergent) al mişcării, Jatura absolută a dialecticii acesteia. *Op*. pr.: „Evoluţia emergentă" (1923); „Viaţa, gândirea şi spiritul" (1926); „Spaţiul, timpul şi divinitatea" (1927); „Frumuseţea şi alte forme ale valorii" (1933).

ALEXANDRINĂ (*filosofia* a.), denumire generică a mai multor prezenţe filosofice de orientare fideistă şi adesea eclectică, active între sec. 1 î.e.n. şi sec. 6 e.n., având centrul principal în oraşul Alexandria, din Egipt: a) momentul iudeo-alexan-drin (Filon Iudeul); b) neopitagorismul; c) neoplatonismul; d) şcoala teologicăcreştină reprezentată de Clement Alexandrinul (c. 150-o. 215); Origene (185 – 253).

AL FAEABI, Abu Nase Mohamed ben Mohamed Abu Uzbag (c. 870 – 950), filosof medieval de limbă arabă, născut în Turkestan. A încercat o sinteză între *neoplatonism*, *aristotelism* şi *spiritualismul* islamic, admiţând, în acelaşi timp cu sferele cereşti, intelectul activ (cosmic), sufletul (lumii), forma şi materia, divinitatea ca primă cauză. În ceea ce priveşte viaţa socială propunea o reorganizare a ei după modelul platonician. *Op*. pr.: „Enciclopedia cunoştinţelor", „Cetatea model".

ALGEBRA LOGICII 1. Prima etapă în dezvoltarea logicii simbolice, al cărei început este marcat de publicarea lucrării lui G. Boole, „Analiza matematică a logicii", 1847. Ea se încheie odată cu apariţia lucrării lui G. Frege, „Fundamentele aritmeticii" (1882), prin care se pun bazele perioadei logiciste din istoria logicii simbolice. Spre

deosebire de etapele ulterioare ale dezvoltării logicii simbolice, a.l. se caracterizează prin apariţia unor calcule din care lipseşte *formalizarea*. Dintre contribuţiile la constituirea a.l. se detaşează cele datorate lui G. Boole, A. de Morgan, E. Schröder, P.S. Poreţki şi E.L. Post. 2. Ramură a matematicii constituită prin aplicarea metodelor algebrice la studiul obiectelor şi relaţiilor logice. În acest sens, a.l. nu se preocupă de rezolvarea problemei fundamentale a logicii, studiul *inferenţelor*, limitându-se la analiza cu mijloace matematice a structurilor logice formale evidenţiate de una sau alta din secţiunile *logicii simbolice* contemporane. În acest fel, după apariţia logicilor polivalente, de pildă, corespunzător lor au fost propuse şi „algebre de ţip Lukasiewicz", numite aşa după iniţiatorul logicilor polivalente. Un domeniu remarcabil de aplicaţie al a.l. îl reprezintă teoria schemelor cu contacte şi relee (Şestakov, Moisil ş.a.).

ALGORITM (după numele lui Al. Ho-rezmi, matematician arab de la începutul sec. 9). 1. (La început) Sistemul de numeraţie zecimală. 2. (Ulterior, prin extindere) Ansamblu de reguli şi operatori proprii oricărui tip de calcul logic sau matematic. Matematicianul sovietic A.A. Markov a fundamentat teoria a. ca o nouă ramură constructivă a matematicii.

ALIENARE, v. ÎNSTRĂINARE. AL-KLXDI, v. KINDI.

ALTERITATE 1. (în sens general) a) Trecere a unei *existenţe* de la o stare la alta, cu sau fără schimbarea naturii acestei existenţe; b) Stare tranzitorie a existenţei, fixată momentan, prin ipoteză, şi distinctă de stările care o preced şi de cele care o urmează. 2. (în sens logic) Opus al identităţii, relaţie *simetrică* şi intranzitivă, reprezentată prin „O" (Schröder) sau „1" (Couturat). 3. (în istoria filosofiei) Termen însemnând: a) „altul", deosebit de „*unul*" (din teoria „genurilor" supreme a lui Plaţon); b) revelaţia divinităţii ca deosebită de identitatea ei (scolastică); c) caracterul distinct sau alteritatea (Andersheit) naturii ca moment al devenirii şi obiectivării Ideii (Hegel); d) fundamentul *relaţiei* (în logica lui Renouvier); e) caracterul transcendent al *sacrului* (în studiul religiei) în raport cu fenomenele obişnuite şi umane (R. Otto, „Das Heilige", 1917). Din punct de vedere materialist-dialec-tic, a. este concepută ca raport între individual şi

general, ca trecere a ceva în altceva, ca rezultat al *automişcării* şi al specificităţii dialecticii forţelor interioare. Ea presupune raporturi de unitate şi diferenţă specifică, de contrarietate, procesualitate, a. cuprinzând atât dezagregarea cât şi conservarea, pieirea şi naşterea, moartea" şi viaţa. Interpretarea materialist-dialectică se opune şi conceptului mistic al a. formulat de Plotin, dezvoltat de teologie şi de religiile istorice, ca şi înţelegerii a. numai ca negare metafizică şi ca opoziţie iremediabilă, tragică dintre fenomene. V. şi *dialectica tragică*.

ALTHUSIUS, Johannes (1557 – 1638), jurist şi scriitor politic din Ţările de Jos, unul dintre principalii fondatori ai teoriei *dreptului natural* şi precursor al teoriei *contractului social* privind originea societăţii şi a statului. A. a susţinut că societatea şi statul sunt rezultatele unui dublu pact, „expres şi tacit": în primul rând între indivizi şi, apoi, între societatea astfel formată şi autorităţile guvernante. Cauza care-i determină pe oameni să se asocieze, formând societăţi simple (familia, vecinătatea) ce se contopesc în „societatea universală", cu caracter politic (statul), o constituie condiţia precară a existenţei indivizilor în starea de izolare. Scopul statului este binele tuturor cetăţenilor şi nu cel al autorităţilor. Deţinătorul unic al suveranităţii este poporul. Puterea, care emană numai de la popor, nu poate fi înstrăinată sau delegată cuiva pentru totdeauna. Ea poate fi încredinţată doar temporar guvernatorilor, reprezentanţi ai poporului, şi trebuie să le fie retrasă atunci când aceştia încalcă sau depăşesc atribuit!! Sonforme dreptului natural, sau cma dăunează binelui public. Prin formularea sistematică a ideilor privind originea statului, a celor referitoare la suveranitate şi la caracterul unic şi indivizibil al acesteia, A. este considerat ca un precursor al lui J.-J. Rous-seau.

ALTHUSSER, Louis (n. 1918), filosof marxist francez, profesor la Şcoala Normală Superioară din Paris. A. a întreprins o „recitire", o regândire a textelor întemeietorilor materialismului dialectic. Poziţia antiempiristă şi scientistă a lui A. Îşi găseşte expresia în locul privilegiat pe care-l atribuie activităţii teoretico-cognitive. În primele sale studii, A. includea teoria în praxisul social total, ca practică teoretică producătoare de concepte, alături de cea economică, politică, ideologică şi tehnică. Între acestea, distincte prin conţinut, dar unite

prin omologia lor structurală, el stabilea relaţii complexe şi contradictorii prin intermediul „efectelor de cunoaştere”. Ulterior, renunţă la această teză considerând-o afectată de o tendinţă „teoricistă”. În lucrările sale, A. a elaborat o serie de categorii noi, cum sunt: „temporalitatea istorică”, „supradeterminarea”, „cauzalitatea structurală” ş.a., în efortul de aprofundare a specificului determinismului social. Fondarea de către Marx a ştiinţei istorice a constituit, după A., descoperirea unui „nou continent al cunoaşterii”, printr-o „revoluţie teoretică totală”, al cărei conţinut îl constituie saltul. Se la ideologie la ştiinţă, renunţarea la antropologismul şi la umanismul filosofic de esenţă burgheză, idealistă. Teza sa despre „*antiumanismul teoretic*” al marxismului (pe plan strict opistemologic) a stârnit numeroase dezbateri şi controverse în gândirea contemporană. Op. pr.: „Pentru Marx” (1965), „Citind Capitalul” (1965, 2 vol. În colab.), „Lenin şi filosofia” (1969), „Citindu-l pe Marx” (culegere în lb. rom., 1970), „Elemente de autocritică” (1974), „Poziţii” (1976).

ALTRUISM (lat. *alter* „altul”), valoare, principiu moral şi calitate umană opuse *egoismului*, constând în acţiunea dezinteresată pentru binele celorlalţi oameni. Prezent în diferite doctrine morale, precum şi în opera unor gânditori (Kant, A. Shaftesbury, A. Comte care, spre 1830 îl impune ca termen etic şi sociologic), a. a fost considerat drept un principiu menit să compenseze şi să înlocuiască egoismul „înnăscut” al omului. Elementele sale sunt: ataşamentul, bunătatea, abnegaţia. Dezvăluind inconsistenţa propovăduirii a. drept cale de înlăturare a opoziţiei de interese fundamentale dintre oameni în orânduirile exploatatoare, etica marxistă îl subordonează *colectivismului*, principiu ce exprimă devotamentul individului faţă de ceilalţi şi faţă de societate, în socialism, a. se referă mai ales la domeniul raporturilor interpersonale, de convieţuire şi de vecinătate, animate de solidaritatea şi principialitatea ce decurg din împărtăşirea de către oameni a idealului comun de făurire a noii societăţi în care exploatarea şi asuprirea omului de către om sunt desfiinţate.

AMBIGUITATE, (în filosofia aristotelică) termen care desemnează *omonimia*, uzitat pentru a denota lucruri diverse: la

nivelul frazei sau discursului are sensul de *amfibolie*, de *echivoc* (opus lui univoc); la nivel general, prin a. se specifică natura dublă a unui fenomen, mai ales a fenomenului existenţial uman, caracterul lui iremediabil contradictoriu sub toate aspectele: natural, social, moral, gnoseologic etc. (în special în filosofiile existenţialiste). De pildă, în „filosofia ambiguităţii" a lui M. Merleau Ponty, omul este conceput ca a. Întrucât el este şi gândire şi acţiune. „Morala ambiguităţii" a existenţialistei franceze Simone de Beauvoir se sprijină, şi ea, pe analiza „situaţiilor concrete" ale vieţii umane, în întreaga ei diversitate şi contrarietate, refuzând, ca punct de plecare, principiile tradiţionale adesea contestabile şi compromise. Invocarea conceptului a. ca explicaţie a contradicţiilor omului contemporan este un rezultat al neînţelegerii critice, de către „filosofiile crizei", a esenţei sociale şi istorice a acestor contradicţii şi a dinamicii, sensului şi funcţiei lor dialectice. La nivelul *comportamentului*, prin a. se înţelege tendinţa de sustragere de la condiţia unităţii sau mascarea unităţii prin echivocuri construite mai mult sau mai puţin intenţionat.

AMFIBOLIE (gr. *amphibolia* „cu două înţelesuri"), eroare logică care apare din *ambiguitatea* construcţiei gramaticale (deosebită de ambiguitatea unor cuvinte simple din care se poate naşte, ca greşeală logică, *omonimia*); astfel, se acceptă sau se demonstrează o premisă pe baza unei anumite interpretări a construcţiei gramaticale, iar apoi se utilizează această premisă într-o manieră care este corectă numai pe baza unei alte interpretări a construcţiei gramaticale.

AMÂNARE, concept central în explicarea psihologico-evoluţionistă a specificului genezei şi devenirii umane, elaborat de H. Spencer în lucrările sale de psihologie şi sociologie. În literatura filosofică de la noi, conceptul de a. a fost introdus pentru prima dată de Eugeniu Speranţia în lucrarea „Apriorismul pragmatic" (partea I „Elaborarea conceptelor", 1923; partea a II-a „Contribuţiuni la psicobiologia gândirii", 1922) şi dezvoltat în ampla sinteză consacrată de el resorturilor psihologice ale evoluţiei umane, muncii şi filosofiei culturii. Conceptul de a. a fost reluat şi de Minai Ralea în studiul despre „Definiţia omului" (1928) şi dezvoltat sistematic în lucrarea de antropologie filosofică „Explicarea omului" (1946). Pentru

Eugeniu Speranţia, a. Înseamnă „acea cezură, acea ezitare între excitare şi reacţiune care devine: deliberarea, şi, mai târziu dobândindu-şi autonomia, raţiunea”. În viziunea filosofică generală, „fiinţa activă a dat naştere fiinţei gânditoare, iar gândul, din act născut, e destinat să nască altul”, în cadrul unei evoluţii ascendente a vieţii politice umane, care are la bază o progresivă a. a actului motrice. Pentru Mihai Ralea, „omul e animalul care-şi poate amâna sau opri reacţiuni-le”, deoarece, „aproape orice act psihic uman, chiar cel complet inferior, e un act psihic suspendat. Realizarea lui e aproape totdeauna întârziată. Amânarea fenomenelor sufleteşti e *o* condiţie primordială a oricăror activităţi psihice umane”. Inteligenţa se deosebeşte de instinct prin creşterea numărului reacţiunilor posibile la o situaţie determinată şi prin intervalul între excitaţie şi reacţiune.

AMORALISM, concepţie care neagă existenţa fundamentului obiectiv al moralei şi al reglementărilor etice ale conduitei. Există un a. *relativ*, care contestă convenţiile morale ale timpului, ale unei anumite formaţiuni sociale sau care pune sub semnul îndoielii autoritatea *dogmelor* morale de orice fel şi un a. *absolut*, care neagă existenţa valorilor morale şi umane în general, conţinutul obiectiv al aprecierilor morale şi judecăţii etice şi implicit rolul pozitiv al datoriei şi conştiinţei *binelui* şi *răului*. Dacă, în genere, a. fundamentează *individualismul* uneori agresiv, *subiectivismul* şi arbitrarul etic, în unele cazuri el a fost şi o formă de exprimare a protestului şi inconformismului faţă de morala formală, ipocrită, în spatele căreia se ascundea imoralitatea şi *filistinismul*, în acest sens s-a manifestat şi a. lui Fr. Nietzsche, care a preconizat o morală situată „dincolo de bine şi de rău”, supraordonând valorile vitale celor etice şi proclamând, în acelaşi scop, „moartea lui Dumnezeu”.

ANALITICĂ (*filosofie* a.), orientare filosofică larg răspândită în S.U.A., Anglia, Australia, Ţările Scandinave, R.F.G. etc, cuprinzând curente şi filosofi care reduc filosofia a analiza mijloacelor lingvisti ce şi conceptuale (considerate în general tot ca lingvistice) ale cunoaşterii. Teoriile a. Îşi concentrează atenţia asupra *limbajului* ştiinţific (artificial sau natural) şi filosofic, asupra problemei *semnificaţiei* expresiilor, asupra structurii şi funcţiilor ştiinţei etc. În

filosofia a. se disting două curente fundamentale: 1) analiza logico-lingvistică a limbajului ştiinţei, promovată de B. Russell, R. Carnap şi L. Wiţtgenstein (în prima perioadă a activităţii acestuia) şi 2) filosofia limbii obişnuite, promovată de L. Wiţtgenstein (în a doua perioadă), într-un sens larg, filosofia a. este întreg *neopozitivismul*; în sens restrâns însă, ca filosofie, a. trebuie considerată orientarea reprezentată de G. Ryle, J.L. Austin, P.F. Strawsons, care analizează limbajul obişnuit şi Hem-pel, Pap, Ayer, Quine, Goodmann etc. care, pornind de la analiza limbajului ştiinţific, au determinat o reconstrucţie în logica şi epistemologia contemporană. „Analiza", conceptul fundamental al filosofiei a., este înţeleasă ca o cercetare „pură" a limbajului, opusă metafizicii (filosofiei) *existenţei*. La B. Russell şi G.E. Moore „analiza" apare ca metodă de tratare a problemelor filosofice, opusă sistemelor speculative ale idealismului de la începutul sec. 20. În deceniul 3, analiza lingvistică era concepută (*Cercul vienez*) ca un mijipe (nu ca un scop în sine) al unificării ştiinţei. După al doilea război mondial, filosofia a. cunoaşte o largă extindere. Apare tot mai clară distincţia între *logica ştiinţei*, ca domeniu neutru al metaşti-inţei, şi filosofia a. ca interpretare filosofică a rezultatelor analizelor logice. Unele dintre postulatele fundamentale ale *pozitivismului logic* au fost respinse şi în acelaşi timp a apărut o reacţie critică împotriva reducerii analizei la cercetarea logică a limbajelor formalizate, împotriva absolutizării logicii matematice ca metodă a analizei. Unii reprezentanţi ai filosofiei a. manifestă deschideri spre alte poziţii filosofice (*neotomismul*, *existenţialismul*, *fenomenologia*).

ana

ANALITIC-SINTETIC, corelaţie de termeni care se referă la diferenţierea logică şi epistemologică a propoziţiilor pe baza modului de validare şi a tipului de adevăr. Anticipată în filosofia antică în distincţiile naive, ontologice, dintre necesar şi contingent, ea a căpătat treptat o determinare epistemologică (Descartes, Hobbes, Leibniz), consacrată de Kant, precizându-se, reformulându-se şi legitimându-se ulterior pe planul analizei logice a cunoaşterii (Bolzano, Frege, Lewis, Garnap). Dintre numeroasele varietăţi ale adevărurilor analitice, J. Hintikka distinge patru tipuri sau sensuri fundamentale: 1)

adevărurile analitice sunt adevărurile în virtutea semnificaţiilor termenilor; 2) un argument este analitic dacă concluzia sa este un subenunţ al uneia dintre premise; 3) un argument este analitic dacă el nu introduce noi indivizi în discurs; 4) un argument este analitic dacă informaţia adusă de concluzie nu este mai mare decât informaţia adusă de premise. Tipul 1) al adevărului analitic (adevărul analitic ca adevăr conceptual) a fost obiectul unei mari polemici logico-filozofico, în special între Quinc şi Carnap. Celelalte tipuri prezintă valoare în teoria ştiinţei, în logică şi epistemologie, pentru înţelegerea naturii raţionamentelor ştiinţifice, a structurii deductive şi a unităţii conceptuale a teoriilor ştiinţifice.

ANALIZATOR, aparat anatomo-funcţional, constituit dintr-un receptor periferic (organul de simţ), dintr-o cale prin care excitaţia acestuia se transmite în sistemul nervos central şi dintr-un capăt central (celulele scoarţei cerebrale), în care se termină calea nervoasă. A. sunt de două feluri: *externi* şi *interni*. Principalii a. externi sunt: vizual, auditiv, gustativ, olfactiv, cutanat (târlii, de temperatură, de durere). Funcţia a. este de a analiza, de a diferenţia însuşirile obiectelor şi ale fenomenelor din lumea înconjurătoare sau din interiorul organismului. Termenul a fost creat de I.P. Pavlov. Funcţia a. confirmă concepţia potrivit căreia activitatea organelor de simţ se află într-o unitate deplină cu aceea a sistemului nervos central. V. şi *senzaţie*.

ANALIZĂ FUNCŢIONALĂ, v. FUNCŢIE.

ANALIZĂ SISTEMATICĂ, v. SISTEM.

ANALIZĂ STRUCTURALĂ, v. STRUCTURĂ; STRUCTURALISM.

ANALIZĂ ŞI SINTEZĂ, operaţii mintale sau materiale opuse, ştraus legate între ele, prin care se cunoaşte structura obiectelor şi a proceselor, relaţiile dialectice existente între întreg şi părţile lui componente. *Analiza* este o metodă generală de cercetare a realităţii, bazată pe descompunerea unui întreg (obiect sau proces) în elementele lui componente şi pe studierea în parte a fiecăruia dintre acestea. Analiza poate fi mintală (logică, psihologică etc.) sau materială (analiza apei, a sângelui, a solului etc.) atunci când operează asupra unor obiecte sau procese din natură. *Sinteza* constă în cunoaşterea

obiectelor şi a proceselor pe baza reunirii mintale sau materiale a elementelor obţinute prin analiză şi prin stabilirea legăturilor dintre aceste elemente. Capacitatea de a efectua a. şi-s. se bazează pe practica omenească îndelungată a descompunerii şi recompunerii lucrurilor. Acumularea cunoştinţelor şi dezvoltarea gândirii au creat treptat capacitatea mintală a omului de a efectua a. şi g. fără a mai opera cu obiectele înseşi. Rupând însă a. şi-s. mintală de izvorul material al formării lor, idealismul ne-au'a funcţia rufluctorie a acestora. Materialismul dialectic se opune separării metafizice a analizei de sinteză, afirmând unitatea lor dialectică. Ele formează o unitate de contrarii, care se presupun reciproc, analiza de-tenninând sinteza, iar sinteza condiţionând analiza într-un proces continuu de întrepătrundere a uneia cu cealaltă. Gândirea realizează în aceeaşi măsură descompunerea unor obiecte în elementele lor, ca şi reunirea într-o unitate a unor elemente legate între ele. „Fără analiză nu există sinteză" (F. Engels). *Analiză reflexivă*, analiză referitoare la condiţiile, posibilitatea şi structura gândirii.

ANALOGIA EXISTENŢEI, concept metodologic central în filosofia catolică (Toma d'Aquino, *neotomism*) desemnând faptul că orice *existent* (obiect, fenomen, idee) este asemănător cu alte existente şi, în acelaşi timp, diferă de ele. Baza acestei asemănări o formează „transcendentalele" (unitatea, adevărul, binele), adică acele proprietăţi care, aparţinând *existenţei* ca atare (şi nu unui gen particular), se regăsesc în formă analoagă în toate modurile singulare asumate de existenţă. Existenţa nu poate fi considerată însă ca un gen. Genul este un predicat univoc şi nu analogic al speciilor; existenţa nu poate fi atribuită în acelaşi sens substanţei şi accidentului, lui Dumnezeu şi creaţiilor sale.

ANALOGIE 1. Termen, originar cu semnificaţie matematică, desemnând cu o mai mică precizie identitatea de raporturi dintre lucruri diferite şi asemănarea sau similaritatea a două sau mai multe obiecte, concepte, sisteme sau situaţii. A. poate fi substanţială (similaritatea elementelor componente) sau structurală, formală (asemănarea formei, a relaţiilor reciproce ale elementelor). Astfel, undele de apă şi undele acustice sunt substanţial analoage (ambele

fiind unde de presiune); ele sunt însă formal analoage cu undele luminoase (se supun aceloraşi legi). a. poate avea diverse grade; a. formala completă este *izomorfismul*, identitatea structurală, iar a. formală mai's. aşa este *homomorfismul*. A., cu deosebire cea parţială, are un rol *euris*«e, fund prezentă în geneza unei teo „Ştiinţifice, dar dispărând treptat din rezultatele finale ale cercetării. 2. (în logică) *Raţionament prin* a. = *inferenţă* probabilă (neconcluzivă) de la anumite puncte de asemănare între două sau mai multe obiecte la alte asemenea puncte. 3. *Respingerea prin* a. *logică* – metodă prin care se arată că un argument este greşit, construindu-se un alt argument de aceeaşi formă, dar a cărui nevali ditate este evidentă.

ANAMNESIS, concept propriu teoriei platoniciene a „reminiscenţei", potrivit căreia omul poate accede la cunoaşterea „Ideilor" datorită faptului că sufletul lui le-ar fi contemplat cândva, într-o existenţă anterioară, cunoaşterea autentică fiind, de fapt, o „reamintire". Conceptul de a. este inspirat din doctrina mistică şi ascetică a pitagoricilor despre nemurirea şi transmigraţia (*metempsihoză*) sufletelor sau despre trup ca „temniţă" a acestora. Preluată de Platon („Fedon"), ea reapare sub forma credinţei într-o existenţă primordială a sufletului care, înainte de a fi fost încarnat într-un corp, trăia în contact nemijlocit cu ideile pure, în „lumea inteligibilă".

ANANKfi (gr„Soartă", „necesitate" sau personificarea acestora), concept al filosofiei lui Platon şi al altor sisteme, în concepţia lui Platon lumea este opera interacţiunii dintre ordinea *necesităţii* oarbe şi cea a *inteligenţei* – asimilată cu divinitatea – care reuşeşte să domine necesitatea şi să transforme astfel *haosul* în *cosmos*, dezordinea primordială în universul ordonat, în scopul realizării binelui.

ANARHISM, doctrină şi mişcare politică de inspiraţie mic-burgheză. Ca doctrină, a. a început să se constituie în deceniul 5 al sec. 19, având un caracter eclectic şi cunoscând diferite variante. În doctrina a. se întâlnesc, ca surse de inspiraţie: dialectica hegeliană, interpretată într-un sens subiectivist-voluntarist, filosofia lui Fichte, teoria dreptului natural şi teoria contractualistă a statului (mai ales cea a lui J.-J. Rous-seau), unele idei ale socialismului utopic (mai ales

ale lui Saint-Simon). O contribuţie deosebită în apariţia a. a avut-o concepţia utopistă a „a. raţionalist” (William Godwin). Printre caracteristicile generale ale doctrinei a. pot fi menţionate: individualismul subiectivist şi voluntarismul, exprimate în exaltarea autonomiei voinţei individuale, în opunerea „contractului liber consimţit” contractului social, a asociaţiei societăţii, federalismului organizării statale; negarea sau ignorarea legilor sociale obiective; atitudinea ostil-negativă faţă de orice autoritate, putere, stat (inclusiv dictatura proletariatului) ca şi faţă de orice organizaţie politică; neînţelegerea rolului marii producţii şi apărarea micii proprietăţi private şi a micii gospodării rurale; apologia spontaneităţii revoluţionare, revendicarea revoluţiei imediate şi a nimicirii imediate a statului şi promovarea tacticii aventuriste a „acţiunii directe”. Prin negarea acţiunii politice organizate, după cum releva Lenin, a. subordona proletariatul politicii burgheze. În prima etapă a dezvoltării a. – aceea din perioada capitalismului, industrial – s-au manifestat Max Stirner, Pierre-Joseph Proudhon şi Mihail A. Bakunin, de numele căruia se leagă transformarea a. În mişcare politică. O altă variantă este cea a „a. comunist”, reprezentată de P. Kropotkin, J. Grave, E. Râclus, E. Malaţesta ş.a. Compromis prin exagerările sale teroriste, prin metoda atentatelor organizate mai ales în ultima parte a sec. 19, a. Îşi pierde treptat influenţa, pe care a exercitat-o un timp în Franţa, Belgia, Spania, dar mai ales în ţări mai înapoiate sub raportul dezvoltării industriale. *Neoanarhismul* se afirmă după al doilea război mondial, înviorat sub raport doctrinar de influenţa *existenţialismului*, *personalismului* şi *neofreudismului*. El reia şi reactualizează unele teze ale vechiului a., pretinzând că forţa revoluţionară în societatea contemporană nu ar fi clasa muncitoare, ci unele grupuri şi pături periferice şi deposedate, că lupta politică organizată şi partidul revoluţionar ar fi inutile, iar tactica revoluţionară ar fi aceea a acţiunilor rebele, extremiste şi teroriste. Concepţiile neoanarhiste au căpătat răspândire mai ales în Franţa, S.U.A. şi America Latină, dar mişcări cu acest caracter s-au constituit şi în India, Japonia, Indonezia etc; ele şi-au afirmat prezenţa şi în unele mişcări contestatare ale studenţilor din ţările capitaliste, inserându-se ca elemente

componente ale contraculturilor generate de aceste mişcări. Ca şi vechiul a., neoanarhismul cultivă concepţii individualiste şi voluntariste, exaltând autonomia voinţei, individualitatea şi spontaneitatea mişcării; el este primejdios şi nociv prin caracterul său diversionist şi pseudorevoluţionar.

ANAXAGORA (c. 500 – 428 î.e.n.), filosof grec materialist, originar din Clazomene (Asia Mică). El considera că deosebirile dintre lucruri se datoresc amestecării în proporţii diferite a unor substanţe materiale în număr infinit, diferite calitativ, invariabile, inseparabile şi divizibile la nesfârşit, cunoscute sub denumirea aristotelică ulterioară de „homeomerii”. A. Îşi explica originea mişcării materiei prin acţiunea lui „nous” (inteligenţa, spiritul), pe care şi-l reprezenta în mod corporal. La bătrâneţe, A. a fost nevoit să fugă din Atena, fiind condamnat la moarte pentru necredinţă în zei.

ANAXIMANDRU (c. 610 – c. 546 î.e.n.), filosof grec, reprezentant al Şcolii din Milet. El considera că principiul lumii este *apeiron-xA*., care semnifică pe cât se pare o anumită materie nedeterminată, din care au luat naştere toate lucrurile prin ciocnirea a doua stări: caldul şi recele. Din opera sa filosofică s-a păstrat un singur fragment. A construit primele cadrane solare şi a întocmit prima hartă geografică în Grecia antică.

ANAXIMENE (c. 585 – c. 525 î.e.n.), filosof grec, reprezentant al *Şcolii din Milet*. A. considera că toate lucrurile provin dintr-un principiu material – aerul ca rezultat al dilatării şi condensării acestuia. A fost primul filosof care a abordat tema raportului dintre *materie* şi *conştiinţă*.

ANDREI, Petre (1891 – 1940), sociolog, filosof şi om politic român. Profesor la Universitatea din Iaşi, reprezentant al aripii de stânga a Partidului naţional-ţărănesc. A. a promovat o concepţie sociologică integralist-deter – ministă. El a conceput analiza societăţii sub toate aspectele şi laturile (biologică, social-economică, psihologică) şi a înfăţişat-o ca un tot unitar, care se dezvoltă pe baza anumitor legi interne. Eclectic prin formaţie filosofică şi sociologică (influenţe voluntariste, psihologiste şi relativiste), A. a elaborat o concepţie sociologică tributară teoriei factorilor şi în care a prevalat

durkheimismul. A. aduce valoroase contribuţii la studierea şi la explicarea deterministă a mecanismului intern al vieţii sociale, a factorilor pe care se întemeiază existenţa şi dezvoltarea societăţii omeneşti, la întemeierea şi dezvoltarea filosofiei şi sociologiei valorii, a sociologiei cunoaşterii, la analiza şi la justificarea sociologiei ca ştiinţă cu obiect, legi şi metode de cercetare proprii etc. A. s-a ridicat, atât prin lucrările şi studiile sale de specialitate, cât şi prin activitatea sa politică, împotriva teoriilor de dreapta. El a militat hotărât împotriva războaielor de cotropire şi jaf, a politicii reacţionare, pentru pace şi progres social. Uatorită ideilor sale democratice, înaintate, antifasciste şi antihitleriste, a căzut victimă terorii legionare. *Op.pr.*: „Mecanicism şi teleologism în sociolo-g a contemporană" (1915), „Filosofia valorii" (1918, apărută postum în 145), „Sociologia revoluţiei" (1921) ...Problema fericirii, fundamentul său eţico-sociologic" (1921), „Die soziolo-gische Auffassung der Erkenninis" (Leipzig, 1923), „. Fascismul" (1927), „Probleme de sociologie" (1927), „Sociologia generală" (1936).

ANGAJARE, opţiune teoretică declarată; atitudine de apărare şi promovare a acestei opţiuni; adeziune deschisă şi militantă la un ideal; non-neutralitatea în condiţiile unei polemici ideologice. Întreaga istorie a filosofiei este o continuă confruntare angajantă a idealismului cu materialismul, a dialecticii cu metafizica şi orice filosofie implică o poziţie partinică, partizană, în măsura în care activitatea ideologică exprimă dialectica obiectivă a intereselor şi aspiraţiilor grupurilor sociale. Fie că e vorba de gândirea lui Socrate, a lui Pascal, Voltaire sau Kant, fin de aceea a lui Descartes Saul. uther, de fiecare dată vom fi nevoiţi să descifrăm o tendinţă social-ideologică predominantă, semnificaţia mai mult sau mai puţin vădită a unei angajări istoric determinate. Sensul atribuit a. de către *personalism* (E. Mounier) sau de către *existenţialism* (J.P. Sar-tre) este inspirat de o concepţie idea-list-subiectivă, individualistă şi, din punct de vedere ştiinţific, arbitrară, asupra corelaţiei dintre necesitate şi libertate, şi unii şi ceilalţi privind problema opţiunilor şi *proiectelor* în afara cadrului social determinat şi determinant. Reducând a. filosofului la aceea a exprimării şi interzicându-i acţiunea, Merleau-Ponty reiterează, de

fapt, vechiul contemplativism denunţat de Marx în „Teze despre Feuerbach" şi în „Ideologia germană". A. este, de asemenea, exclusă ca problemă din câmpul preocupărilor *structuralismului*.

ANGOASĂ (fr. *angoisse* „nelinişte", „anxietate"), teamă nedeterminată, sentiment al *înstrăinării* omului. Descrisă pentru prima dată de Hegel în „Fenomenologia spiritului", a. se distinge de simpla teamă, fiindcă nu se raportează la niciun obiect particular, ea având un caracter global şi antrenând întreaga subiectivitate a individului. În *existenţialism*, a. are sensul de „nelinişte metafizică", relevându-i omului „iraţionalitatea situaţiei sale şi absurditatea vieţii". Ea l-ar face pe individ să-şi descopere „situaţia sa originară" de fiinţă muritoare, conştiinţa *finitudinii* sale (Heidegger), a *contingenţei* sale (invocată încă de Pascal) sau să se perceapă „condamnat a fi liber", obiectiv lipsit de criterii de alegere în faţa infinităţii alternativelor posibile şi, subiectiv, apăsat de o *responsabilitate* totală, la fel de nejustificată, care atrage după sine teama în faţa libertăţii „pure", singura lui apărare rămânând recursul la *„falsa conştiinţe*? (Sartre). Pentru Kierkega-ard, conştientizarea de către om a condiţiei libertăţii sale echivalează cu a., care e o „sincopă a libertăţii". În *psik-analiză*, a. este considerată fie ca rezultantă a unei încărcături energetice prea mari a *libido-ului*, fie ca semnal de neplăcere provenind din mecanismele de apărare aleieu-*lyi* originea ei găsindu-se în istoria individului. A., resimţită ca sentiment autentic al înstrăinării, capătă astfel în existenţialism, printr-un abuz de absolutizare metafizică, rang de principiu definitoriu al condiţiei umane, o explicaţie pur subiectivistă, iar în psihanaliză o interpretare legată unilateral de psihopatologie.

ANIMAŢISM (lat. *animatus* „însufleţit"), concepţie proprie populaţiilor primitive despre caracterul spiritual, impersonal al fenomenelor naturii. Apariţia reprezentărilor animaţiste coboară în trecutul cel mai îndepărtat al omenirii, fiind legată de tendinţa omului primitiv de a atribui lumii înconjurătoare trăsăturile propriului său caracter, ale trăirilor sale psihice şi ale activităţilor sale imediate…

ANIMISM (lat. *animus* „spirit" sau *anima* „suflet"), credinţă în spirite, în „suflet" ca ceva distinct de corp, de obiecte şi de forţele naturii (ale plantelor şi animalelor, apelor, pădurilor etc).

Reprezentările animiste apar la omul primitiv ca urmare a modului său antropomorfic de a gândi, a tendinţei de a atribui fenomenelor naturii însuşiri omeneşti, de a le personifica. Termenul de a. s-a impus în ştiinţă mai cu seamă prin opera etnologului şi antropologului englez B.B. Tylor („Cultura primitivă", 1871), care considera a. ca primul stadiu al religiei şi, totodată, ca un „minimum de religie", deci ca un element propriu tuturor formelor ulterioare de relitrie. Concep, ţi-a sa, tributară unei viziuni evoluţioniste speculative, a fost infirmată de cercetările ulterioare. Abia în religiile evoluate pare ideea unor fiinţe spirituale, imateriale.

ANISTORISM, atitudine filosofică în problemele teoretice ale ştiinţelor sociale, ca şi în problemele ontologiei umanului, caracterizată în general prin tendinţa de substituire a studiului concret-istoric al realităţilor sociale şi al problematicii omului, prin scheme abstracte, principii speculative, proprii reprezentărilor metafizice (fataliste, biologiste, materialist-mecani-ciste, eclectice etc.) şi idealiste (finaliste, aprioriste, providenţialiste, psihologiste, voluntariste etc.) despre lume, concepţiilor conservatoare sau chiar retrograde, ostile ideii de *progres*. V. şi *istorism*; *istoricism*; *sincronic-diacronic*; *structură*; *structuralism*.

ANOETIC (gr. O „fără" şi *noetikos* „gânditor"), termen care se referă la senzaţii şi percepţii ca trăiri subiective, individuale, la stări afective sau alte stări precognitive sau non-cognitive.

ANOMIE (gr. *a* „fără" şi *nomos* „lege"), situaţie caracterizată prin absenţa *normelor*, stare de neorganizare normativă, concretizată prin comportamentul antisocial al unui grup, al unei organizaţii sau al societăţii în ansamblu. Conceptul a fost folosit prima oară de E. Durkheim, care considera că, în cursul dezvoltării *diviziunii sociale a muncii*, trecerea de la ceea ce el. denumea „solidaritatea mecanică" tradiţională la „solidaritatea organică", în evoluţia societăţii capitaliste, creează vremelnic o stare de a., caracterizată prin faptul că vechile norme şi-au pierdut puterea regulatoare în noua situaţie socială, în vreme ce norme noi, adecvate situaţiei schimbate, încă n-au fost create şi recunoscute. Prin a. se desemnează starea organizaţiei sociale a cărei coeziune este slăbită de contradicţii lăuntrice ireconciliabile şi

cape, datorită acestui fapt, este expusă la apariţia unor acţiuni individuale sau de grup contrare legilor în vigoare. Răspândirea largă în sociologia contemporană a conceptului de a. se datorează lui Robert K. Merton care, prin studiile sale, a raportat cazul a. la structura socială şi a demonstrat valoarea acestui concept pentru analiza comportamentelor deviante, dând impuls multor cercetări sociologice empirice pe această linie. Conceptul de a. Îşi găseşte o interpretare ştiinţific operaţională şi metodologică în teoria marxistă a *contradicţiilor* şi *revoluţiilor sociale*.

ANSELM DE CANTERBURY (1033 – 1109), episcop şi filosof catolic, născut la Aosta (Italia), supranumit „părintele scolasticii". A pus idealismul platonic în slujba dogmaticii catolice şi a propagat principiul după care Ştiinţa ar trebui să se afle în slujba credinţei. A fost adept al *realismului* scolastic şi susţinătorul *„argumentului ontologic*", iniţiat de Augustin – pretinsă demonstrare a existenţei lui Dumnezeu prin ideea de perfecţiune.

ANTAGONISM (gr. *anti* „contra" şi *agonizomai* „lupt"), *contradicţie antagonistă*. Conceptul de a. are în ştiinţa contemporană particularizări în diferite domenii. În lumea biologică, de exemplu, o mare importanţă o area. îi u microorganisme (studiat de V. aabeş, apoi de A. Fleming ş.a.), fenomen a cărui folosire medicală o reprezintă antibioticele. Organismele Pluricelulare evoluate sunt reglate după J" 1 Principiu al „inervaţiei antagoniste" (fenerrington) şi după un altul, al „antagonismului interstimulant", pus în lumină de fiziopatologul român D. Danielopolu. O logică a contradicţiei (şi a a.) a fost preconizată de filosoful francez de origine română St. Lupasco. În viaţa socială, a. sunt contradicţii ireductibile între clase, grupuri sau forţe sociale cu interese diametral opuse. Ele sunt legate de relaţiile de producţie bazate pe exploatare, constituind forţa motrice fundamentală a formaţiunilor sociale întemeiate pe acest tip de relaţii. Ascuţirea lor continuă dă naştere unui conflict. A. sociale se rezolvă, sunt depăşite prin *revoluţia* socială care înlătură vechile relaţii de producţie, determinând trecerea la o formaţiune socială superioară. În perioada de trecere de la capitalism la socialism, a. dintre clasa muncitoare şi clasa capitaliştilor sunt rezolvate prin desfiinţarea

proprietăţii capitaliste asupra mijloacelor de producţie şi a claselor exploatatoare şi prin construirea bazei şi suprastructurii *socialismului*.

ANTECEDENT 1. (În filosofie) Orice fenomen care precede alt fenomen. 2. (în logică) Prima parte din alcătuirea unei propoziţii compuse cu ajutorul corectorului „dacă... atunci...” (*implicaţia*), sesizată de logica clasică sub numele de „judecată ipotetică”. A. trimite la un fapt, o situaţie etc, care precedo lucrul despre care se onunţă în cealaltă parte a propoziţioi compuse, aşezată după cuvântul „atunci” şi numită *consecvent*. În propoziţia compusă „Dacă învăţ, atunci ştiu”, propoziţia categorică „învăţ” îndeplineşte rolul de a. În logica simbolică prin a. se înţelege primul din constituonţii unei *implicaţii*. V. şi *consecvent*; *implicaţie*.

ANTICII*A RE 1. (Funcţia de a.) Capacitate de! orientare şi pregătire pentru o situaţie care nu a intervenit efectiv. Ca atare, a. este o caracteristică biologică („preadaptare” – J. Piagot). 2. Caracteristică a funcţiilor cognitive ale omului, constând în posibilitatea de a face *previziuni* în vederea orientării *acţiunii* prin stabilirea conştientă a unor scopuri şi obiective ce urmează a fi înfăptuite în viitor. În acest sens, termenul de a. este sinonim cu *prospectivă*.

„ANTI-DUHRING”, operă clasică a marxismului, scrisă de F. Engels, publicată mai întâi sub formă de articole (1877 – 1878) în ziarul „Vorwärts” din Leipzig, organul central al Partidului Social-Democrat German, apoi în volum separat (1878) sub titlul „Domnul Eugen Dühring revoluţionează ştiinţa”. Este îndreptată împotriva scrierilor filosofice, economice şi sociale ale lui Eugen Dühring, socialist de catedră mic-burghez. Lucrarea cuprinde o „Introducere” şi trei secţiuni: „Filosofie”, „Economie politică” şi „Socialism”. În „Introducere” este expusă deosebirea dintre materialismul dialectic şi materialismul metafizic, concepţia materialistă a istoriei şi rădăcinile social-economice ale socialismului ştiinţific. În secţiunea „Filosofie” este combătut materialismul mecanicist şi metafizic al lui E. Dühring şi sunt expuse teze importante ale materialismului dialectic cu privire la materie, mişcare, spaţiu, timp, infinit, legile dialecticii, teoria adevărului, precum şi teze ale materialismului istoric despre morală şi drept. În partea consacrată

materialităţii lumii sunt generalizate progresele înregistrate de ştiinţele naturii în secolu! trecut. În secţiunea „Economie politică", Engels face o expunere sintetică a economie) politice ştiinţifice, în spiritul concepţiei lui Marx. Demonstrând caracterul primordial al economicului în raport cu politicul în procesul apariţiei proprietăţii private, Engels combate teoria violenţei a lui E. Dühring. Capitolul al X-lea al acestei secţiuni (intitulat „Din «Istoria critică»") a fost scris de Marx. Ultima secţiune, „Socialismul", expune dezvoltarea istorică a socialismului de la utopie la ştiinţă, combate socialismul egalitarist al lui E. Dühring şi dezvoltă teoria producţiei şi a repartiţiei în societatea socialistă, precum şi probleme referitoare la revoluţia socialistă, la dictatura proletariatului, la familie şi educaţie în societatea socialistă şi la procesul dispariţiei statului în comunism.

ANTIINTELECTUALISM 1. (în sens general) Atitudine critică sau negatoare, de pe poziţii senzualist-psihologiste sau afectivist-estetice, fie faţă de ten dinţa de folosire excesivă, unilaterală şi absolutizanta a abstracţiilor, a operaţiilor logice-intelectuale în descrierea şi interpretarea raporturilor omului cu lumea lui interioară sau exterioară, fie faţă de tendinţa reducerii întregii bogăţii şi complexităţi a vieţii psihice la elemente intelectuale, cum ar fi ideile (în diversele lor accepţiuni), adevărurile şi implicaţiile, aşa cum au încercat să procedeze, în grade şi moduri diferite, marile sisteme inţe-lectualiste (Platon, Spinoza, Leibniz, Hegel ş.a.). Această accepţiune din urmă are în vedere critica adresată de Kant sistemului leibnizian, denumit de el un sistem intelectual al lumii şi incriminat pentru a fi intelectualizat fenomenele (în opoziţie cu Locke, care a senzitivizat abuziv conceptele). 2. (în sens restrâns) Orientare în filosofia spiritualistă din sec. 19 şi 20, caracterizată printr-o atitudine de discreditare sau de negare până şi a valorii relative cât de cât semnificative a facultăţilor şi funcţiunilor intelectuale. Această atitudine este generată de dorinţa, delimitării de excesele scientismului rigid, corelat cu un determinism mecanicist sau de pretenţiile exagerate ale anumitor variante dogmatice ale *raţionalismului*. Susţinând că în gândire şi în cunoaştere procesele de determinare se exercită într-o manieră pur arbitrară, fără vreo relaţie posibilă cu realitatea sau că au un rol subordonat, auxiliar

în raport cu unele funcţiuni a căror activitate se traduce în conştiinţă prin stări afective sau voliţionale, filosofiile a. („filosofia vieţii", „pozitivismul spiritualist" la Ravaisson, La-chelier, Boutroux, neocriticismul lui

Renouvier, intuiţionismul lui Hergson, „realismul spiritualist" al lui Santayana, personalismul, existenţialismul religios, voluntarismul ş.a.) supralicitează virtuţile cognitive ale intuiţiei, ale emoţiilor, alo trăirilor, ale voinţei etc.

ANTIMATERIE, termen generic, folosit de fizicieni, începând cu deceniul 4 al sec. 20, mai precis, după descoperirea de către Frederic Joliot-Curie şi Irene Curie a electronului pozitiv (pozitronul), pentru a desemna aşa-numitele antiparticule şi combinaţiile lor. O antiparticulă posedă în comun cu o anumită particulă clasică unele proprietăţi fizice şi se deosebeşte de ea prin altele. Pozitronul, de ex., are aceeaşi masă ca şi electronul, în schimb are o sarcină electrică pozitivă. În afară de pozi-tron, în prezent, mai sunt cunoscute şi alte antiparticule: antiprotonul, antineutronul, antineutrinul etc. Specialiştii consideră că şi antiparticulele pot forma combinaţii asemănătoare atomilor şi moleculelor, care, la rândul lor, pot da naştere la galaxii, metaga-laxii ş.a. Antiparticulele se observă foarte rar în natură, deoarece, intrând în contact cu particulele obişnuite, lucru inevitabil în porţiunea de univers în care trăim, ele se transformă imediat în radiaţie. Denumirea de a. s-a dat antiparticulelor şi combinaţiilor lor, prin analogie cu denumirea de *materie*, dată mai înainte particulelor clasico şi tuturor corpurilor caracterizate prin masă de repaus, spre deosebire de alte fenomene fizice, ca de pildă cele optice sau electromagnetice în general. În limbajul fizicienilor, în acest caz, termenul de materie e sinonim cu cel de *substanţă* şi antonim termenului *energie*. De aici rezultă că, în opoziţie cu unele interpretări speculativ-idealiste care s-au grăbit să opună în sens filosofic materia şi a., aceasta din urmă nu se referă la ceva „nematerial". Din punct de vedere filosofic, atât „materia" (particulele, atomii etc), cât şi a. (antiparticulele, antiatomii etc.) sunt doar forme diferite de existenţă a materiei propriu-zise, adică a realităţii obiective, independente de conştiinţă, de spirit. Chiar din punctul de vedere al fizicii, opoziţia dintre „materie" şi a. e relativă,

căci particulele şi antiparticulele, atomii şi antiatomii, moleculele şi antimoleculele etc. au multe proprietăţi fizice comune şi se supun, în multe cazuri, aceloraşi legi. A., prin urmare, nu aduce niciun argument în favoarea idealismului de orice nuanţă ar fi acesta. Dimpotrivă, ea confirmă teza unităţii materiale a lumii în accepţia materialismului-dialectic care implică înţelegerea caracterului unitar-dialectic al raportului dintre contrarii.

ANTINOMIE (gr. *anti* „contra” şi *nomoş* „lege”), categorie care exprimă *contradicţia* dintre două teze ce se exclud reciproc şi care pot fi demonstrate logic în aceeaşi măsură. În antichitate (Zenon din Eleea, Aristotel), a. era desemnată adeseori prin termenul *aporie*. Filosofia scolastică s-a ocupat de asemenea de problema a. Kant a folosit noţiunea de a. pentru a fundamenta teza de bază a filosofiei sale, potrivit căreia raţiunea, neputând depăşi limitele experienţei senzoriale, nu poate cunoaşte „lucrul în sine”. Orice încercare de a depăşi aceste limite duce raţiunea la contradicţii, adică face posibilă fundamentarea atât a tezei, cât şi a antitezei. Kant a formulat patru a. ale raţiunii pure: 1) lumea este finită – lumea este infinită; 2) fiecare substanţă complexă este constituită din părţi simplu – nu există nimic simplu; 3) în lume există libertate – în lume nu există libertate ci numai cauzalitate (determinism); 4) există o cauză primordială a lumii (Dumnezeu) – nu există o cauză primordială a lumii. A. apar ca rezultat al nedistingerii unor niveluri deosebite de limbaj în procesul argumentării sau al absolutizării unor limite. În prezent, a. se împart în formale şi semantice, fără ca această deosebire să fie absolută. Introducerea unei formalizări adecvate poate duce la rezolvarea, la înlăturarea a. respective. V. *paradox*.

ANTISTENE (c. 435 – 370 î.e.n.), filosof grec, întemeietorul şcolii cinice, elev al lui Socrate. În dezacord cu Platon, recunoştea ca reale numai lucrurile individuale perceptibile senzorial. Mai importantă în istoria culturii antice a fost însă concepţia social-etică iniţiată de el şi care preconiza indiferenţa faţă de normele convieţuirii sociale, propagarea unei austerităţi extreme. V. şi *cinicii*.

ANTITEZĂ (gr. *anii* „contra” şi *thesis* „poziţie”), *judecată* opusă unei alte judecăţi, numită *teză*. În filosofia hegeliană, a. (denumită şi

„negaţie” sau „opoziţie”) constituie treapta a doua a *triadei*, căreia îi urmează o a treia treaptă, *sinteza*. Conţinutul raţional al noţiunii de a. este exprimat de noţiunea *negaţiei* dialectice, care se referă atât la aspectul ontologic, cât şi la cel gnoseologic al realităţii. V. şi *sinteză*.

ANTIUMANISM TEORETIC, concept introdus în dezbaterile teoretice actuale de Louis Althusser, pentru a evidenţia unele trăsături fundamentale. ale concepţiei lui Marx. În viziunea lui Althusser momentul de răspântie marcat de apariţia marxismului se caracterizează printr-o tăietură, ruptură epistemologică („la coupure epistemologique”) produsă în evoluţia gândirii lui Marx: părăsirea poziţiilor metodologice-teoretice generale, specifice anilor săi de tinereţe (1840 – 1845), când ar fi pledat pentru un umanism de nuanţă raţionalist-liberalu şi apoi comuni fără, şi trecerea la explicarea pentru prima dată ştiinţifică a societăţii şi a istoriei, începând din 1845, după Althusser, Marx întemeiază o nouă problematică, un nou mod de abordare a problemelor, noi principii şi o nouă metodă generală. Conceptul de a.t. desemnează: 1) ruptura cu *umanismul* tradiţional, depăşit prin elaborarea teoriei materialismului istoric, respingerea punctului de vedere antropocentric în epistemologia disciplinelor social-politice; 2) respingerea oricăror pretenţii teoretice ale umanismului şi recunoaşterea sa strict în limitele *ideologiei*, definită la rândul ei ca „raport trăit al oamenilor cu lumea”; 3) delimitarea marxismului de orice umanism (dihotomie rezultată din separarea radicală, abuzivă a teoriei ştiinţifice de domeniul ideologiei). Separarea rigidă a teoreticului de ideologic, efectuată de Althusser, a stârnit numeroase critici din partea unor filozofi marxişti, considerându-se că astfel se părăseşte înţelegerea dialecticii raportului dintre ideologie şi teoria ştiinţifică. Ulterior Althusser şi-a revizuit această interpretare „raţionalistă” a „tăieturii epistemologice” care deducea opoziţia *adevăr* şi *eroare* din opoziţia speculativă „ştiinţă-ideologie”. El a menţinut însă categoria filosofică de „tăietură epistemologică” pentru a desemna faptul istorico-teoretic al naşterii unei noi ştiinţe, ştiinţa revoluţionară marxistă, odată cu descoperirea pentru ştiinţă a „continentului istoric”. „Această descoperire ştiinţifică-afirmă Althusser-este un eveniment teoretic şi politic fără precedent în istoria umană”. Şi ea îi aparţine lui

Marx.

ANTONIADE, Constantin (1880 – 1954), gânditor, istoric al culturii şi diplomat român. S-a situat iniţial pe poziţii pozitiviste, pledând pentru eliminarea din filosofie a noţiunilor „lucru în sine", „substanţă", „absolut". A considerat că singura realitate este lumea fenomenală, care poate fi cunoscută. Concepţia sa a înglobat şi teze energetiste, iar mai târziu, pragmatiste şi intuiţioniste, prin care s-a integrat orientării vitalisl-pragmatiste. Ca istoric al culturii a elaborat, de pe poziţii raţionaliste, lucrări ample, bine documentate. *Op*. pr.: „Iluziunea realistă" (1907), „Thomas Carlyle" (1909), „Filosofia lui Bergson" (1910), „Imperialismul culturii germane" (1915), „Machiavelli. Omul. Timpurile. Opera".

(2 vol., 1932 – 1934), „Renaşterea italiană. Trei figuri din Cinquecento. Pietro Aretino, Francesco Guicciardini, Benvenuto Cellini" (1935).

ANTROPISM (gr. *anthropos* „om"), concepţie teologică înrudită cu *antropocentrismul* şi cu *antropomorfismul*, care consideră că omul se opune întregii naturi ca fiind făcut după chipul şi asemănarea lui Dumnezeu şi constituind scopul suprem al creaţiei.

ANTROPOCENTRISM (gr. *anthropos* „om" şi *keniron* „centru") 1. Concepţie naivă potrivit căreia omul este raţiunea de a fi a universului, scopul acestuia, în aceeaşi concepţie, a. este propriu *religiei* şi apare ca o variantă a *finalismului*. 2. Perspectivă metodologică specifică concepţiilor premarxiste asupra fenomenului social şi-a asupra diferitelor discipline sociale. În explicarea societăţii, a fenomenelor social-politice, ideologice, morale, religioase etc. a. ia ca punct de plecare, ca temei metodologic, individul uman abstract. Critica acestui demers ideologico-metodologic este vizat, cu precădere, de Louis Althusser în conceptul său de „*antiumanism teoretic*".

ANTROPO GENEZA, proces al apariţiei şi dezvoltării omului. Spre deosebire de *creaţionism*, *evoluţionismul* afirmă descendenţa speciei umane (*Homo*) din unele specii de primate, prin mecanismele *mutaţiei*, recombinării genetice şi selecţiei naturale; procesul a. a înwput în terţiar, acum cca. 15 – 20 milioane de ani, primele „maimuţe-oameni" şi, apoi, „oameni-maimuţe" trăind acum 3 – 5

milioane de ani. Acest proces (al „hominizării”) s-a desăvârşit în cuaternar, de-a lungul căruia au vieţuit mai multe forme de om primitiv (preistoric) până la omul actual (*Homo sapiens*), prezent, cu rasele sale, în ultimele câteva zeci de mii de ani. A. a fost un fenomen impulsionat de trecerea de la viaţa semiarboricolă la viaţa de savană; mersul biped, eliberarea mâinilor, dezvoltarea creierului, traiul în grupe sociale, inventarea uneltelor, *munca* (Fr. Engels), *vorbirea* şi-au adus fiecare contribuţia la a. Reconstituirea procesului istoric de a. se face pe baza fosilelor de oase şi de dinţi, ca şi pe baza uneltelor de piatră, de os, de lemn. A. este nu numai o morfogeneză, ci o complicată dialectică a factorilor biologici, psihologici, sociali, culturali (v. şi *sociogeneză*). Numai în primele faze ale a., determinanţi au fost aceeaşi factori care răspund de speciaţia plantelor şi animalelor; treptat, domeniul selecţiei naturale a fost limitat şi completat prin factori de domesticaţiune, factori socio-culturali (ca prohibiţia incestului, exogamia, constituirea izolatelor), patologici etc. Se disting fazele de hominidizare (în care au apărut preoameni, ca *Australopi-thecinele*, de hominizare (în care au trăit *Homo habilis*, *Homo erectus*, *Homo neanderthalensis*) şi de umanizare (proces care continuă şi azi). În procesul a. s-au născut, la fiecare etapă, mai multe ramuri, dintre care una singură a preluat tendinţele evolutive, celelalte stingându-se. În ultima fază, omul a trecut de la viaţa de culegător şi vânător (sălbăticie) la viaţa de producător (odată cu „revoluţia neolitică” începând cultivarea pământului şi creşterea vitelor). Printre principalele centre ale procesului de a. s-a aflat şi spaţiul carpato-dunărean. Arheologii deosebesc, la rândul lor, o epocă a pietrei cioplite (paleoliticul), o epocă a pietrei şlefuite (neoliticul, început acum 7 – 8 mii de ani) şi epocile metalelor (a bronzului, a fierului).

ANTROPOGEOGRAFIE, ştiinţă care se ocupă cu studiul „geografiei umane”. Poate fi socotită: 1) o ramură a geografiei, care studiază aspectele geografice ale economiei aşezărilor, ale politicii, culturii, civilizaţiei etc.; 2) o ramură a biogeografiei, referitoare la răspândirea geografică a omului şi a raselor umane; 3) o ramură a ecologiei, interesată de antroposferă, de interferenţele biosferei cu

tehnosfera – pe scurt, de influenţele reciproce dintre populaţiile umane şi cadrul geografic („umanizarea peisajului”, ca şi poluarea mediului, sunt preocupări ale a.). Înţelegerea unilaterală a a. a dus la concepţia *determinismului geografic*, prelungită în *geopolitică* şi în doctrina imperialistă a spaţiului vital. În realitate, factorii fizico-geografici influenţează modul de viaţă şi comportamentul populaţiilor umane în funcţie de gradul de dezvoltare economico-socială, culturală şi tehnologică a acestora. În acest înţeles, a. are relaţii strânse şi cu *etnografia*. V. şi *orientarea geografistă în sociologie*.

ANTROPOLOGICĂ (*orientarea* a. În *sociologie*), orientare ai cărei adepţi susţin că viaţa socială a. popoarelor este determinată cauzal de caracterele anatomofiziologice ale rasei. Ar exista astfel rase superioare, creatoare de cultură, şi rase inferioare, menite de la natură să fie dominate, ba chiar nimicite, de către rasele superioaii Sub forma sa rasistă, şovină, acordând atributul superiorităţii doar rasei ariene, ea a fost elaborată de o serie de autori (A. Gobineau, H. St. Chamberlain, L. Gumplowicz, L. Woltmann, G. Vacher de Lapouge, O. Am-raon) şi a servit ulterior hitlerismului ca bază a politicii sale genocide. În România, un adept al *orientării* a. a fost sociologul fascist Traian Brăi-leanu. O variantă extremă a antropologismului sociologic este *eugenia* (F. Galton), ca teorie şi tehnică de garantare a „capitalului biologic” al unei naţiuni prin măsuri nu numai de igienă publică, ci şi de sterilizare a indivizilor consideraţi „taraţi”. V. şi *biosociologie*; *organicism*; *rasism*.

ANTROPOLOGIE 1. (în sens larg) Ştiinţa despre om (despre fenomenul uman, despre esenţa umană, despre raporturile sale cu Universul, cu natura etc). În acest sens, orice mitologie, religie, sistem filosofic etc. au şi implicaţii antropologice. 2. (în sens restrâns) Ştiinţă despre *om*, abordare a fenomenului uman cu metode şi concepte proprii ştiinţelor. Preocuparea privind natura umană datează încă din antichitate; termenul a fost folosit pentru prima dată în anul 1501 de către Magnus Hundt („Antropologia de hominis dignitate, natura et proprietatibus”); a. ca ştiinţă însă a început a se afirma în sec. 19, când se prefigurează şi cele două domenii distincte de cercetare: cel fizic

(biologic) şi cel social-cultural. Folosind modul de cercetare propriu ştiinţelor naturii, a. s-a constituit mai întâi ca o antropobiologie, ca o „zoologie” a speciei şi raselor umane, problemele principale fiind cele taxonomice, paleontologice (*antropogeneza*) şi de variabilitate (în spaţiu şi timp). În acest înţeles limitat, a. a dezvoltat tehnici cantitative (antropometria) şi a acordat preferinţă studiilor de morfologie, biometrie şi *genetică*. Propunându-şi să studieze omul în multilateralitatea determinărilor sale, a. modernă nu putea face abstracţie de interacţiunea organism-mediu social. De fapt, fenomenul uman nu poate fi înţeles în specificul şi în semnificaţia sa dacă nu este proiectat pe fundalul evoluţiei vieţii pe pământ şi al produselor adaptative la ambianţă – şi nici făcând abstracţie de dialectica biologicului şi socialului, în viaţa concretă. Dezideratul a. actuale este o explicaţie integrală a omului, concretizată într-o ştiinţă sintetică biosocială. Ocupându-se de omul contemporan ca şi de omul fosil, de populaţii ca şi de indivizi, de fondul genetic ca şi de influenţele mediului, de probleme teoretice ca şi de probleme aplicative, a. apelează tot mai frecvent la cercetări în complex, călăuzite de principiile unităţii dintre organism şi ambianţă, dintre trecutul şi prezentul populaţiilor, dintre social şi biologic, dintre normal şi patologic etc. Şi la investigaţii interdisciplinare. A. ştiinţifică se fundamentează pe de o parte pe teoria evoluţiei biologice, pe de altă parte pe înţelegerea marxistă a socialului, cu legi funcţionale şi de dezvoltare, distincte de cele biologice. Denaturările neştiinţifice ale a. au constituit argumente pentru *darvinismul social*, pentru *rasism* şi pentru colonialism. La noi în ţară s-a dezvoltat o temeinică şcoală antropologică. Întemeiată, în perioada interbelică, de către Fr. Rainer, V. Papilian, V. Preda (având ca precursori pe Iacob Cihac, Emil Racoviţă ş.a.), ea a fost amplificată şi aşezată pe baze ştiinţifice materialist-dialectice de către EI. Parhon, Şt. Milcu, C. Nicolaescu-Plopşor, Olga Necrasov, V. Săhleanu ş.a

ANTROPOLOGIE FILOSOFICĂ, disciplină teoretică ce tratează problematica *omului* din perspectiva unei concepţii generale despre lume şi viaţă-Problematica umană extrem de diversă, aflată în centrul reflexiei filosofice încă de la începuturile acesteia, a fost abordată de pe

cele mai diverse poziţii (materialistă sau idealistă, umanistă sau antiiimanistă, optimistă sau pesimistă, ateistă sau religioasă etc). A.f. Îşi propune cuprinderea unitară a tuturor problemelor teoretice ale omului, prin cunoaşterea totală, mereu mai profundă a acestuia. Prin dubla generalizare a rezultatelor cercetărilor – în domeniul ştiinţelor particulare (printre care *antropologia*, *antropologia socială şi culturală*) şi în domeniul filosofiei (*etica*, *filosofia culturii*, *axiologia*), a.f. apare ca o disciplină simultan teoretică şi practică, reunind, într-o singură problematică, aspectele complexe ale realităţii umane. Ca disciplină relativ autonomă, a.f. a apărut în ultima jumătate de veac, ea aflându-se în plin proces de consolidare. A.f. marxistă tinde să definească statutul ontologic şi axiologic al omului contemporan, atât sub raport teoretic, cât şi sub raport practic (obiectivarea plenară a omului în socialism şi. transformarea revoluţionară a conştiinţei sale sociale şi individuale) din perspectiva normativă, axiologică a „omului total” (Marx), nivel superior al *condiţiei umane*. Abordând problematica omului de pe poziţia materialismului istoric, a.f. ştiinţifică consideră fenomenul uman ca un întreg, ca o *structură* unitară ce reuneşte subiectivul, obiectivul, naturalul şi socialul, ontologicul şi axiologicul, structură în care *determinismul* biopsihic se îmbină cu cel social-istoric; în această perspectivă, omul, conceput ca *esenţă* umană, ca fiinţă generică, se autoedifică, se realizează şi se desăvârşeşte procesual, în contextul producerii propriei lui istorii. A.f. marxistă militează pentru eliberarea omului de servituţile care-l oprimă şi-l îngrădesc, pentru dezvoltarea liberă şi multilaterală a personalităţii. În ţara noastră primele încercări de a.f. au aparţinut lui Mihai Ralea („Explicarea omului”, 1944 – 1946), lui Lucian Blaga („Aspecte antropologice”, 1946, postum, 1976), lui Eugeniu Speranţia („Resorturile psihologice ale evoluţiei umane”, 1947). Ulterior au apărut lucrări ca: EI. Gulian, „Problematica omului” (1966); „Antropologie filosofică” (1972); R. Sommer, „Teoria înstrăinării omului” (1972); N. Mărgineanu, „Condiţia umană. Aspectul ei biopsiho-social şi cultural” (1973); Ileana Răceanu, „Omul sub semnul posibilului” (1974).

ANTROPOLOGIE POLITICĂ 1. Va nantă a *filosofiei politice*, care,

pornind de la o viziune despre om ca „homo politicus” (în sensul în care încă Aristotel socotea omul drept un „zoon politikon”), tinde să surprindă, dincolo de variaţiile lor istorice sau geografice, proprietăţile comune tuturor organizaţiilor politice cunoscute, pentru a descifra esenţa şi unele legi permanente ale politicului, ca modalitate ontică a omului. 2. Ramură specializată a *antropologiei sociale şi culturale*, legată prin problematica ei, de *etnologie*, care se consacră descrierii şi analizei sistemelor politice (structuri, procese şi reprezentări) proprii societăţilor primitive sau arhaice (G. Halan-dier). A.p. a dobândit un statut propriu începând din deceniul 3 al secolului nostru. Studiind etapele trecerii de la comunităţile lipsite de structuri politice specializate (fenomene protopolitice) la cele în care *structurile* politice şi *funcţiile* acestora sunt deja diferenţiate şi, insistând, totodată, asupra particularităţilor *sistemelor* politice din ţările subdezvoltate şi în curs de dezvoltare, a.p. a lărgit considerabil aria de investigare a politicului şi a furnizat, atât *politologiei* cât şi *sociologiei politice*, date utile spre generalizare.

ANTROPOLOGIE SOCIALĂ ŞI CULTURALĂ, ştiinţă generală a comportamentului uman, ce studiază omul ca organism şi comportament, în pluridimensionalitatea sa, în contextul său social, economic şi cultural. Autonomizarea a.s. şi c. În cadrul disciplinelor antropologice are lor în a doua jumătate a sec. 10 şi începutul sec. 20, odată cu iniţierea studiilor etnografice şi etnologice asupra unor comunităţi etnice (acest procedeu a statuat *etnografia* şi *etnologia* ca etape necesare în cercetarea antropologică) şi prin intermediul unor curente din gândirea engleză şi americană (*evoluţionismul socio-cultural* – E.B. Tylor, *istoricismul* sau *morfologismul cultural* – Fr. Boas şi şcoala sa, *funcţionalismul* – B. Mă-linowski, *difuzionismul* – F. Graebner şa., *structuralismul* – EI. Lévi-Strauss, *configuraţionismul* – E. Sapir, Ruth Benedict ş.a.) care oferă diverse demersuri metodologice şi sisteme conceptuale. Se statornicesc, astfel, două direcţii cunoscute sub denumirea de „antropologie socială” (engleză) şi „antropologie culturală” (americană şi franceză). Este vorba, de fapt, de două specializări în sistemul disciplinelor antropologice, având acelaşi obiect de studiu: comportamentul uman, prezent în cele trei

dimensiuni ale sale (*societate*, *cultură*, *personalitate*). Cercetările desfăşurate au impus ideea complexităţii comportamentului uman şi, deci, necesitatea cercetării inter-disciplinare a omului. Sunt pe cale de a se desprinde noi discipline antropologice, subramuri cum ar fi: antropologia psihologică, antragolegia demografică, antropologia educaţională, antropologia juridică etc. Cercetările din ţara noastră se disting, ca orientare şi ca metodă, prin elemente originale. A fost elaborat un sistem teoretic interdisciplinar „integral-dinamic”, validat prin cursuri universitare, prin investigaţii concrete (staţiile pilot Beri-voeşti – Argeş şi Câmpulung-Muscel) şi prin cercetări la nivel naţional. Obiectivele sale de cercetare urmăresc definirea antropologică complexă a populaţiei autohtone (studiind atât valorile tradiţionale cât şi pe cele noi), sistemul social şi personalitatea, cunoaşterea omului nu numai sub aspect fizic, ci şi sub cel psihosocio-cultural. În această direcţie s-au remarcat, în trecut, contribuţiile Şcolii sociologice de la Bucureşti, iar azi se disting cercetările lui V.V. Caramelea. V. şi *etnologie*; *culturologie*.

ANTROPOLOGISM, concepţie proprie îndeosebi materialismului premarxist, care priveşte *omul* în primul rând ca fiinţă naturală, ca parte a naturii, şi care admite implicit ideea unei *naturi umane* neschimbătoare. La Spinoza, la materialiştii francezi din sec. 18 şi la L. Feuerbach, a. a fost îndreptat împotriva *spiritualismului* şi *dualismului*. A. nesocoteşte faptul că omul este prin esenţa sa o fiinţă socială, *subiectul* (creatorul) şi totodată produsul istoriei, al *practicii* social-istorice; a. lasă deschisă astfel posibilitatea unei interpretări idealiste a fenomenelor sociale. Într-o accepţie mai nouă, a. caracterizează, în opoziţie cu *tehnologismul* (supraestimarea rolului *tehnicilor* şi *metodologiilor* matematice, formalizante, cuantificatorii, în planul creaţiei sociale şi spirituale), gândirea filosofică şi social-politică de orientare conservatoare, spiritualistă (în special orientările existenţialiste şi personaliste) care consideră că progresul tehnic abrutizează şi îl dezumanizează pe om, îl nivelează, îl corupe şi îl înstrăinează de sine. A., în această accepţie, ignoră, ca şi adversarul său, faptul că *tehnica* nu reprezintă în sine o valoare umană şi că efectele progresului tehnic, benefice sau malefice, depind de structura

social-economică a societăţii. În plan epistemic, orientările antropologiste semnalează pericolul abordării abstracte, schematice, mecanice, convenţionale a realităţii, datorită punerii gândirii creatoare sub egida metodelor matematieo-formalizante, dar subapreciază avantajele folosirii acestora ca mijloace adecvate cercetării moderne, ca sprijin operaţional, riguros şi rapid al demersului cognitiv. V. şi *cultură* şi *civilizaţie*.

ANTROPOMORFISM (gr. *anthropos* „om" şi *morphi* „formă"), concepţiei care atribuie forţelor sau obiectelor naturii, respectiv unor fiinţe supranaturale închipuite (spirite, zei), însuşiri şi trăsături omeneşti. A. este înrudit cu *animismul* şi se manifestă mai ales în religiile politiciste. Elemente de a. se mi Unesc şi în religiile monoteiste (*mom* în *creştinism*), precum şi în unele doctrine filosofice idealiste. A. religios a fost criticat, încă în sec. 6 î.e.n., de gânditorul grec Xenofan.

ANTROPOZOFIK, teorie mistică, ramură a *teozofici*, bazată pe un ansamblu eclectic de idei religioase! metafizice şi de vechi practici mistice (*maniheismul*, *cabalistica* etc.). Principala caracteristicii a a. este deificarea *naturii umani*, care s-ar revela exclusiv celor iniţiaţi. A. a fost fondată în 1912 de ociiltist.nl german Kudolpli Sfeiner („Ştiinţa secretă" – 1910, „Teze aniro-po/. ofice" – 1925).

APĂCZA1 CSKRK „jânos (a>25 – Ifis J), gânditor maghiar din Transilvania. A studiat la Cluj, Alba Iuliii şi în Olanda, unde a devenit adept al *raţionalismului* cartezian şi al sistemului lui Copernic. Întors în ţară, a publicat manuale şi lucrări cu caracter enciclopedic A elaborat planuri de organizare pe baze înaintate a învăţământului în limba maghiară. (rând irea I'îi antiscolastică, pentru care a avut de suferit persecuţii din partea oficialităţilor feudale, a coexistat cu credinţa religioasă. *Op*. pr.: „Enciclopedia maghiară" (1653), „Mica logică maghiară" (1654).

APAGOGIC (gr. *apagoge* „reducţie"), termen care desemnează o modalitate de *demonstraţie* indirectă. *Raţionamentul* sau *demonstraţia* a. (numite şi reducere la *absurd* sau la imposibil), constau în dovedirea adevărului unei afirmaţii prin demonstrarea concluziilor absurde ce decurg din afirmaţia contradictorie a celei dintâi.

APARAT, instrument tehnic, artificial, servind la detectarea,

evidenţierea, mărirea, selectarea, măsurarea şi ordonarea unor aspecte sau determinări ale obiectelor şi proceselor. Folosirea a. reprezintă un element esenţial al experimentării, al provocării realităţii pentru a se manifesta. Odată cu pătrunderea cunoaşterii în domeniile micro şi mogacosmosului, inaccesibile observaţiei directe, a sporit şi instrumentalizarea acesteia. Rolul a. În cunoaşterea ştiinţifică contemporană ridică o serie de probleme gnoseologice complexe. În primul rând, deoarece de la proiectarea şi până la lectura rezultatelor dobândite cu ajutorul lor, a. se supun anumitor teorii, datele pe care le mijlocesc sunt dependente de aceste teorii. În al doilea rând, deoarece, în special, în mecanica *cuantică* au un rol deosebit de activ în raport cu obiectul cercetării. Utilizarea a. a generat o multitudine de interpretări epistemologice. După unii fizicieni (Bohr, Heisenberg, Landau ş.a.) intervenţia a. În procesul interacţiunii *subiect-obiect* constituie momentul trecerii obiectului de la posibilitate la actualitate. Această *interacţiune* a generat şi teza subiectivistă a incontrolabilităţii principiale a acţiunii a. asupra obiectului. Unor asemenea interpretări de esenţa relativistă, materialismul dialectic, precum şi diverse interpretări dialectice din cadrul *neoraţionalismului* contemporan, le opun o concepţie realist-materialistă potrivit căreia interacţiunea dintre aparat şi obiect în microfizică. având caracter obiectiv, modificările apărute, ca urmare, în structura obiectului nu pot fi considerate ca argument în favoarea tezelor incontro-labilităţii şi relativismului (ştiinţa dispune de modalităţi de corijare, de „renormare”, după cum se exprimă Dirac, a imaginii obiectului, în concordanţă cu gradul de perturbare a acestuia în cadrul impactului cu aparatul); faptul obiectiv al modificării obiectului în procesul interacţiunii cu aparatul nu poate fi argument în favoareasubiectivismului, a negării tezei obiectivităţii structurilor microfizice şi nici măcar în favoarea vreunei îndoieli sau incertitudini cu privire la temeiul ontic al acestor structuri. Rolul a. În experienţa microfizică are deci relevanţă şi pentru caracterizarea conceptului modern de „realitate fizică”, precum şi pentru raportul dintre limbajul clasic şi cel cuantic, pentru structura logică a teoriei cuantice, probleme amplu dezbătute de N. Bohr în teoria *complementarităţi*.

APARENŢĂ, categorie a cunoaşterii prin care se înţelege manifestarea exterioară, perceptibilă prin simţuri, a obiectelor. A. este rezultatul contactului nostru senzorial, nemijlocit, prin intermediul senzaţiilor şi percepţiilor, cu obiectele şi reprezintă o cunoaştere superficială. Uneori, din această cauză a. poate constitui o reflectare denaturată a *esenţei* (ex. apusul şi răsăritul Soarelui, mirajul sau „fata morgana” etc). Materialismul dialectic arată că a nu este în niciun caz o ficţiune, cum o consideră mulţi filosofi idealişti agnostici, ci exprimă manifestarea exterioară a esenţei obiectelor. Altfel nici nu se poate explica cum *ştiinţa*, limitată inevitabil la începuturile ei la descrierea mişcării aparente a fenomenelor, a reuşit totuşi să orienteze, relativ eficient, *practica* omului.

APATIE (gr. *a* „fără” şi *pathos* „pasiune”), termen folosit în diverse doctrine etice din antichitatea greacă (*stoicismul*, *scepticismul*) pentru a caracteriza starea ideală a înţeleptului, insensibil la durere şi plăcere şi lipsit de pasiuni. În psihologie, aceste trăsături, împreună cu indolenţa, pasivitatea, inhibarea permanentă, abulia, definesc tipul de caracter „apatic”.

APEIRON, principiu filosofic fundamental al sistemului lui Anaximandru din Milet. Potrivit părerii unor interpreţi, termenul ar semnifica o materie originară şi nepieritoare, omogenă şi nedeterminată, intermediară între pământ, aer, apă şi foc şi din care au luat naştere toate lucrurile prin ciocnirea a doua stări: „caldul şi recele”.

APERCEPŢIE (lat. *ad* „la „şi *percepţio* „cunoaştere”), integrare a *percepţiei* în experienţa cognitivă anterioară. Termenul a fost introdus de Leibniz cu accepţia de intrare a unei percepţii în câmpul conştiinţei.

APODICTIC (gr. *apodeiknumi* „eu demonstrez”), care s-au ceea ce este în mod incontestabil valabil, care nu poate fi tăgăduit sau combătut; o afirmaţie a. este adevărată în mod necondiţionat, adevărul ei constituind o necesitate logică. Aristotel a numit a. acele *judecăţi* care nu pot fi contestate întrucât sunt rezultatul unei *demonstraţii*. Kant a considerat ca a. acele judecăţi în care afirmarea sau negarea *predicatului* este considerată ca necesară. De ex., judecata „Orice cerc are un centru” este o judecată a.

APOFANTIC (gr. *apofantikos* „afirmativ”, „categoric”), termen întrebuinţat (ca adjectiv) de Aristotel pentru a caracteriza *propoziţiile* predicative (*apofansis* sau *logos apofantikos*), fie ca forme prepoziţionale independente, fie ca concluzii ale *silogismului*. Astăzi, a. se foloseşte pentru a caracteriza sensul aristotelic originar al *judecăţii* de forma subiect-predicat; în această judecată subiectul este iluminat prin punerea ca predicate a propriilor lui constituenţi esenţiali sau accidentali.

APOLINIC, concept al *filosofiei culturii* şi artei, introdus de Nietzsche („Naşterea tragediei din spiritul muzicii”, 1872), care desemnează precum-pănirea echilibrului, armoniei, unităţii, rigorii, clarităţii în gândire, în creaţiile şi faptele de cultură, prin analogie cu reprezentarea mitologică a lui Apol-lo, zeul Soarelui şi al Armoniei, al visului senin şi al luminii, personificare a simţului măsurii şi perfecţiunii, a stăpânirii pasiunilor, cumpătării şi *înţelepciunii*-Principiul opus a. este *dionisiacul*, expresie a tendinţelor sumbre, iraţionale şi răscolitoare ale existenţei. În concepţia lui Nietzsche, cele două principii coexistă şi sunt complementare, se stimulează, se corectează şi se completează reciproc, fapt căruia marea epopee homerică şi tragedia greacă şi-ar datora desăvârşirea. Aceste două concepte au valoare caracterizantă.

APOLOGETICĂ 1. Ramură a *teologiei* care se ocupă cu apărarea creştinismului. A fost iniţiată în sec. 2 şi 3 de Iustin, Tertulian, Origene ş.a. 2. Tendinţă neştiinţifică, manifestă în teoriile social-politice şi în *ideologie* care substituie explicaţiei autentice elogierea nelimitată, făţişă sau voalată, a unei orânduiri social-politice sau a unor instituţii şi rânduieli sociale.

APOREMĂ, v. PILOSOFEMĂ.

APORETIC, una din denumirile atribuite discipolilor lui Pyrrhon şi care afirmă spiritul îndoielii definitive caracteristic ultimului stadiu al cunoaşterii. V. şi *zetetic*; *efectic*.

APORETICĂ, modalitate de filosofare care se restnnge uneori la problematizare, la punerea problemelor, la formularea lor, eventual în termeni noi, şi care se fereşte să treacă dincolo de aceasta pentru a nu eşua în „soluţii”, adică în răspunsuri considerate ca simpliste,

reducţioniste, contestabile dintr-un punct de vedere sau altul, ori neconvingătoare de ex., a. lui Zenon, a. lui Nicolai Hartmann). Prin a., filosofia îşi pune singură limite, afirmând, în mod metafizic, că *aporiile*, *antinomiile* sunt în mod necesar insolubile şi că ele ar putea fi cel mult „echilibrate”. A. rămâne, totuşi, o modalitate de punere a problemelor dialecticii cunoaşterii şi acţiunii.

APORIE (gr. *aporia* „dificultate”, „nesiguranţă”) (la filosofii greci antici), problemă greu sau chiar imposibil de rezolvat, incertitudine, dificultate, ezitare. A. apar adesea ca rezultat al încercării de a rezolva metafizic o problemă filosofică. Aşa, de pildă, conceperea metafizică, unilaterală a *mişcării* ca succesiune de momente discontinue duce la negarea mişcării. Zenon din Bleea a devenit celebru prin formularea unor astfel de a. Cu toate acestea, a. lui Zenon au pus în evidenţă, în mod latent, intuitiv, caracterul contradictoriu, dialectic al mişcării, al existenţei şi cunoaşterii. V. şi *antinomie*; *paradox*.

APOSTERIORI (expr. lat. = „din ceea ce urmează”) 1. După cercetarea faptelor, după *experienţă*. 2. Termen folosit de filosofia idealistă, în special de Kant, pentru a desemna *cunoştinţele* provenite numai din experienţă, în opoziţie cu cele instituite *apriori*.

APRIORI (expr. lat = ” din ceea ce precedă”), termen desemnând *cunoştinţele* care, din punct de vedere gnoseologic, nu provin din *experienţa* nemijlocita şi pentru explicaţia cărora simpla experienţă nu este suficientă, deosebindu-se astfel de cunoştinţele *aposteriori*. Cunoştinţele a. posedă în acest sens, enunţat încă de Leibniz, o anterioritate logică. Kant numeşte a. toate ideile sau cunoştinţele anterioare oricărei experienţe. El iniţiază în acest fel o concepţie filosofică raţionalist-critică, opusă *empirismului* şi *relativismului*, cunoscută sub numele de *apriorism* şi care preconizează caracterul independent de experienţă (aprioric) al cunoaşterii *esenţei* şi în speţă al *categoriilor*, deschizând, prin aceasta, drum orientărilor agnostice şi subiectiviste. Apriorismul evidenţiază însă, totodată, rolul activ al gândirii în cunoaştere, capacitatea ei de anticipare, forţa ei constructivă în creaţia teoretică autentică. În cadrul cunoştinţelor denumite de el a., Kant distinge, pe de o parte, cunoştinţe a. necesare şi universale, de cunoştinţe absolut a., care faţă de primele nu sunt

deductibile una din alta, şi, pe de altă parte, cunoştinţe a. care conţin *propoziţii* sau termeni ce nu pot fi cunoscuţi decât prin experienţă, de cunoştinţe a. pure, care nu conţin astfel de termeni. În evul mediu, a. desemna acele *raţionamente* prin care în trecerea de la *antecedent* la *consecvent* se ajunge de la *cauză* la *efect*, de la *principiu* la *consecinţă*.

APRIORISM 1. Concepţie filosofică idealistă, cu implicaţii subiectiviste, dezvoltată îndeosebi de Kant, potrivit căreia, în cunoaşterea esenţei lucrurilor, oamenii se sprijină pe idei anterioare experienţei lor. Sprijinindu-se pe această concepţie gnoseologică, Kant a urmărit să demonstreze însă rolul activ, creator, constructiv al gândirii în activitatea teoretică autentică, împotrivindu-se soluţiilor gnoseologice ale *empirismului* şi *raţionalismului analitic*. 2. Denumire atribuită oricărei construcţii teoretice sau filosofii sistematice care nu se întemeiază pe *experienţă*, ci pe principii, dogme, idei preconcepute, considerate imuabile şi supraordonate atât ontologic cât şi gnoseologic realităţilor de orice fel. V. şi *apriori*.

APROPIERE, actul unui *subiect* de însuşire a *obiectului* (natura sau fenomene ale ei, societatea sau diferite domenii ale ei, valori materiale sau spirituale etc), în vederea realizării anumitor *idealuri* sau *scopuri*. A. are şi sensul reluării în stăpânire de către subiect (omul individual, grupul, clasa socială, poporul, naţiunea, societatea) a naturii şi esenţei sale în vederea eliminării diferitelor forme ale propriei *înstrăinări*. În concepţia lui Marx a. defineşte acţiunea practică, transformatoare, de *obiectivare* a subiectului în sensurile de mai sus. Teoria a. a fost elaborată iniţial de către Marx, în „Manuscrisele economico-filozofice din 1844” şi dezvoltată în lucrări ulterioare, mai ales în „Capitalul”. V. şi *esenţă umană*, *natură umană*, *condiţie umană*.

APTITUDINE, însuşire psihică şi fizică individuală care condiţionează reuşita îndeplinirii unei anumite activităţi umane. A. se formează în funcţie de condiţiile de mediu, de ocupaţii, de instrucţie, de educaţie. Are la bază anumite dispoziţii individuale native, care formează premisele naturale ale a., anumite particularităţi anatomo-fiziologice, care se pot dezvolta numai dacă găsesc împrejurări favorabile. Pentru ca a. să se formeze şi să se dezvolte este necesară o intensă activitate organizatorică, favorabilă ei. Sistemul

original al a. care asigură înfăptuirea unei activităţi creatoare se numeşte *talent*; acesta se poate manifesta în cele mai variate sfere ale activităţii omeneşti. O formă mai înaltă de dezvoltare a a., manifestată într-o activitate creatoare de însemnătate istorică, o constituie *geniul*.

ARABĂ (*filosofia a.*), mişcare filosofică de limbă arabă care se înscrie, în linii mari, în intervalul istoric marcat de sec. 7, secol al unificării triburilor, arabe, şi sec. 13 când, în urma cuceririi mongole, califatul (imperiul) arab dispare. Strâns legată la început de dogmatica religioasă, filosofia a. se desprinde progresiv şi se constituie într-o mişcare independentă, de o bogăţie şi originalitate impresionante. Începuturile ei sunt legate de „mutakalimi" (cei care se servesc de „Kalam" – cuvânt, discurs; cei care vorbesc). Ei vedeau în „Kalam Allah" (cuvântul lui AUah) mijlocul esenţial de a argumenta filosofic şi de a întemeia raţional teologia islamică. Secta (şcoala) „muta-kalimilor" nu este unitară, sub acest nume generic fiind cuprinşi: „mutaziliţii", „shiiţii", „imaniţii", „zaidiţii", „khârijiţii" şi „sufiştii". Mai remarcabili, sub raport filosofic, sunt *mutazi-li ţii* (cei care s-au despărţit), perseverent! în justificarea raţională a dogmaticii *islamice*. Allah, obişnuiau ei să spună, este Unul pentru că este necesar. Cum toate lucrurile sunt posibile, înseamnă că au şi o cauză, în timp ce ceea ce este necesar, nu are. Deşi admit în perspectivă metafizică cu toţii că Allah este cauza supremă, din punct de vedere fizic circumscriu explicaţia universului în limite care permit o oarecare autonomie. Lucrurile ar avea puteri latente care le-ar asigura dezvoltarea. Adepţi ai dogmei revelaţiei, ei nu sunt exclusivişti; deşi consideră revelaţia ca necesară, raţiunea este, în viziunea lor, cea care permite exprimarea datelor revelate. Raţiunea este apreciată de ei ca necesară şi în prevenirea erorilor din simpla observaţie, în lămurirea miracolelor şi în profetizare. În general, susţineau ei, profeţia nu este posibilă decât pe calea raţiunii, prin interpretarea raţiunii naturale. Având oarecari cunoştinţe de filosofie greacă „mutaziliţii" deschid calea unei regândiri şi redimensionări arabe a acesteia, îndeosebi a *platonismului* şi a *aristotelismului*. Dacă la început se impune *neoplatonismul* (în variantă filoniană), cu Al Kin-di, cu Al Farabi, cu Avicenna, cu Ibn Badja (Avenpace), cu Averroes învinge aristotelismul care se constituie

într-o direcţie importantă pentru dezvoltarea marilor valori ale filosofiei Stagiritului. Cu precădere ei insistă asupra teoriei aristoteliciene a materiei şi a formei precum şi asupra problemei raportului între intelectul activ şi intelectul pasiv, în care aduc contribuţii remarcabile. Deşi încă tributari Coranului, ei depăşesc dogmatica religioasă afirmându-se ca filosofi raţionalişti, liber-cugetători. Spre deosebire de ei, Al Aşari (aprox. 874 – 935) şi adepţii săi, „aşariţii", au căutat să facă din filosofie un sistem de argumente în vederea întăririi dogmaticii religioase. Mai târziu, Al Gazali (1058 – 1111) chiar va renunţa la filosofie, în care vedea un pericol pentru ortodoxie. După el, filosofia este principial falsă şi, în consecinţă, propunea distrugerea ei. împotriva lui se va ridica însă Averroes, care echivala renunţarea la filosofie cu renunţarea la „ştiinţa ştiinţelor şi la arta artelor". Unii, arată el, contestă puterea filosofiei sub motivul că filosofii au şi greşit. Situaţia seamănă însă cu aceea „în care s-ar interzice unei persoane să bea apă proaspătă şi bună sub pretextul că sunt oameni care se îneacă în apă" (Averroes). Există trei categorii de oameni, credea Averroes: cei ai exhortaţiei, care reafirmă ceea ce li se impune cu autoritate; oamenii dialecticii (teologii), care recurg la argumente dar şi ele probabile; în fine, oamenii demonstraţiei, care aleg calea *apodicticii* şi ajung la adevărul plenar. Astfel, încât, raţiunea şi filosofia aproape în mod natural au superioritate faţă de credinţă şi religie. Averroes dă forma cea mai radicală raţionalismului medieval arab, difuzat şi în occidentul Europei prin intermediul aşa-numitului averroism latin. Intrat în circuitul european încă în evul mediu, averroismul îşi continuă istoria în *Renaştere* şi, prin aceasta, sinteza filosofică arabă se integrează în conştiinţa filosofică europeană şi universală.

ARBITRAR (lat. *arbitrarius* „ceea ce depinde de arbitru, de persoana aleasă sau desemnată pentru a soluţiona un diferend") 1. Ceea ce depinde numai de voinţa, de bunul plac, de capriciul cuiva. V. şi *liber arbitru*. 2. Regim de autoritate neîngrădită de vreo regulă, exercitată după bunul plac al celui (celor) care o deţine (deţin) şi echivalentă cu despotismul; anarhie, haos, situaţie de *anomie*.

arg

ARGUMENT 1. *Cunoştinţă* care serveşte drept *premisă* pentru întemeierea sau respingerea unei alte cunoştinţe sau a unei *teorii*. 2. (în logica simbolică): a) *variabilă* independentă, astfel încât prin aplicarea asupra ei a unei operaţii ia naştere o *funcţie*; b) o anumită valoare a acestei variabile, *valoare* căreia îi corespunde o anumită valoare a funcţiei. 3. Demers demonstrativ sau *raţionament*.

ARGUMENTELE PENTRU EXISTENŢA LUI DUMNEZEU, false argumente filozofice-teologice folosite pentru demonstrarea existenţei divinităţii, dintre care cele mai cunoscute sunt: a) argumentul ontologic, iniţiat de Augustin şi dezvoltat de Anselm de Canterbury. Potrivit acestuia, oamenii au în minte ideea unei *fiinţe* perfecte; perfecţiunea presupune însă în mod necesar *existenţa acesteia*; fiinţei perfecte din mintea oamenilor îi corespunde deci existenţa reală a lui Dumnezeu. Argumentul ontologic e fals, fiindcă răstoarnă raportul real dintre gândire şi existenţă, deducând în mod idealist, sofistic, existenţa din gândire. Faptul că oamenii pot să aibă ideea unei fiinţe fantastice nu înseamnă nicidecum că o asemenea fiinţă există cu adevărat; b) argumentul cosmologic, întâlnit încă la Platon şi la Aristotel, prin care se susţine că *lumea* trebuie să aibă o *cauză* şi, prin urmare, un autor divin. Acest argument este *absurd*, deoarece presupusa cauză iniţială trebuie, la rândul ei, să aibă şi ea o cauză şi tot aşa la infinit; c) argumentul moral, iniţiat de Calvin şi Melanchton, porneşte de la premisa falsă a unei *conştiinţe morale* înnăscute sau a unei „ordini morale în univers”, care n-ar putea fi explicată decât admiţând că este de origine divină. Este o variantă a argumentului ontologic, falsitatea lui demonstrându-se în acelaşi mod; d) argumentul teleologic, înrudit şi el cu argumentul ontologic şi folosit încă de Socrate şi Platon, susţine că *ordinea* din univers implică existenţa în natură a unui *scop*, iar acesta existenţa unei *voinţe* supranaturale care să-l conceapă şi să-l realizeze. Falsitatea argumentului teleologic se reduce la falsitatea funciară a întregului *finalism*; e) argumentul istoric, folosit de Cicero, invoca acordul tuturor oamenilor din cele mai străvechi timpuri cu privire la existenţa lui Dumnezeu. Nici acest argument nu este probant, deoarece consimţământul general („con-sensus omnium”) se efectuează adeseori asupra unor *erori* (de ex. concepţia geocentrică).

Argumentele de mai sus au fost însă respinse de reprezentanţii luminismului francezşi de întreaga gândire materialist-ateistă modernă. Ele au fost supuse criticii în „Critica raţiunii pure” de către Kant, care a demonstrat imposibilitatea oricărei fundamentări teoretice a existenţei lui Dumnezeu. În literatura filosofică română, prima analiză a inconsistenţei a.pe lui D. a fost făcută, în spirit kantian, de S. Bărnuţiu în «ursul său „Metafizica”.

ARGUMENTUL PRIN REDUCERE LA ABSURD, dovedirea adevărului unei teze prin demonstrarea faptului că acceptarea tezei contradictorii duce la consecinţe absurde. La baza argumentării prin reducerea la *absurd* stă legea *terţiului exclus* sau cea a *non-contradicţiei*. V. şi *apagogic*.

ARHETIP, concept din filosofia lui Platon, desemnând *modelul* prim şi originar, ideal al obiectelor sensibile, considerate ca reprezentări imperfecte şi copii ale sale. În doctrina psihanalitică a lui” C.G. Jung, a. constituie o imagine cu caracter prezumtiv, arhaic, specifică inconştientului colectiv al popoarelor, anistorică şi care ar sintetiza experienţele originare ale umanităţii. V. şi *prototip*; *paradigmă*.

ARIE CULTURALĂ 1. Spaţiu geografic al unei culturi dominante (aparţinând unei societăţi globale) sau unei subculturi (proprie unui grup social, unui teritoriu anumit dintr-o ţară).

2. Zonă de contact, de schimburi şi influenţe reciproce între două culturi. V. *aculturaţie*.

ARISTARH DIN SAMOS (c. la

320 î.e.n.), astronom grec care a formulat pentru întâia oară părerea că Soarele şi stelele sunt nemişcate şi că Pământul se învârteşte pe o circumferinţă în jurul Soarelui, aflat în centrul acesteia. Este prima formulare a *heliocentrismului*, reluat abia de Co-pernic, care-i va da şi fundamentarea fizico-matematică.

ARISTIP DIN CIRENE (c. 435-o 360 î.e.n.), filosof grec, discipol al lui Socrate şi întemeietor al şcolii cire-naice. V. *cirenaicii*.

ARISTOTEL (383 – 322 î.e.n.), filosof grec originar din Stagira (Peninsula Calcidică), unul dintre cei mai mari gânditori ai antichităţii, întemeietor al *logicii*. Discipol al lui Platon, Stagiritul a întemeiat, în

335 î.e.n., propria sa şcoală filosofică, *peripatetică*, *Liceul*. Noţiunile de bază ale filosofiei lui A. sunt conceptele materie-formă, substanţă, potenţă-act. Conceptul de materie are, la a., un conţinut mult deosebit de cel modern. HI indică obiectul pasiv şi indeterminat al formelor, iar forma, principiul activ, determinant al trecerii unui lucru de la „potentă" la „act" (de la posibilitate la actualitate) şi care îi conferă acestuia calitatea lui specifică. Referitor la lucrurile perceptibile, materia indică substratul lor nedeterminat de care depinde perceptibilitatea lor. Substanţa este determinatul ca unitate a materiei şi formei. Materia nu există fără formă şi, de regulă, nici forma fără materie. Forma este totuşi un principiu ideal, ireductibil la aceasta din urmă. Dualismul implicat în cuplul de noţiuni formă-materie se asociază, la a., postulării unei forme supreme pure, identificată cu divinitatea şi concepută ca izvor al mişcării („primul motor imobil"), ca principiu al ordinii din univers şi al binelui. A. a întreprins o analiză a formelor mişcării, distingând mişcarea mecanică, creşterea şi diminuarea, precum şi transformarea calitativă. În teoria cauzalităţii, A. deosebeşte patru feluri de cauze: 1) materială, '2) formală, 3) eficientă şi 4) finală; accentul pus pe cauzele formală şi finală a favorizat *finalismul*. Gnoseologia lui A. porneşte de la recunoaşterea realistă a primordialităţii obiectului faţă de subiectul cunoscător. Pornind de la teza că generalul, esenţa, există numai în lucrurile individuale, A. consideră că cunoaşterea ştiinţifică porneşte de la percepţia senzorială, dar are în vedere doar universalul. Ea se ridi Găde la individual la general, la necesar, prin jocul a două funcţii ale intelectului: una pasivă şi alta activă. Totodată, cunoaşterea cea mai înaltă ar depinde de respectarea unor „principii" cu caracter axiomatic, pe care orice ştiinţă trebuie să le respecte. Prin dialectică, A. Înţelege argumentarea care pleacă de la premise probabile. A. a întemeiat logica pe care a conceput-o ca „ştiinţă a demonstraţiei", ca instrument („organon") în cunoaştere, în cercetarea adevărului, a descoperit şi a analizat silogismul, dând o teorie dezvoltată a deducţiei logice în genere; el a formulat pentru prima oară principiile *noncontradicliei* şi *lerţiului exclus*. A. ocupă un loc de seamă în istoria dialecticii prin tezele sale referitoare la raportul potenţă-act, la unitatea dintre

individual şi general, dintre fenomen şi esenţă, prin ideea cuplurilor contrare pe care se întemeiază teoria categoriilor etc. A. a subliniat necesitatea cercetării concrete în de. meniul social şi a consacrat ideea de om ea fiinţă socială („zoon politikon”), a enunţat principiul concordanţei intereselor individuale cu cele ale societăţii, ideea evoluţiei istorice a societăţii prin relaţii calitativ deosebite între ele. Prin tezele asupra „esenţei umane”, a variatelor modalităţi de a fi ale acesteia, A. poate fi socotit un precursor al antropologiei filosofice. În etică, a întrevăzut legătura dintre trăsăturile morale şi viaţa reală, în estetica sa a acordat o însemnătate de bază tezei după care arta este imitare („mimesis”) a realităţii în sensul unei reprezentări idealizate a acesteia, având un scop purificator („catharsis”) şi moralizator, în biologie, A. a făcut observaţii valoroase, dând prima clasificare a speciilor, în astronomie, A. enunţă un sistem geocentric, dezvoltat ulterior de Ptolemeu. Exercitând o puternică influenţă asupra gânditorilor din secolele următoare, gândirea lui A. a fost interpretată în variate fuluri în Europa şi Orientul Apropiat. *Op*. pr.: „Metafizica”, „Fizica”, „Despre suflet”, lucrările de logică grupate în „Organon”, „Politica”, „Poetica”, „Etica nicomahică”, „Istoria animalelor”.

ARISTOTELISM, termen generic desemnând posteritatea lui Aristotel; aceasta începe cu şcoala sa (Şcoala peripatetică), trece prin a. arab şi iudaic, prin a. scolastic (sec. 13 şi 16 – 17), ajungând până în zilele noastre. A. se caracterizează prin preluarea mai mult sau mai puţin fidelă a unor teze ale lui Aristotel. A. a primit interpretări diferite: în Bizanţ (sec. 6 – 8) au existat întorcări de a-l folosi pentru elaborarea conceptuală a dogmaticii ortodoxe (Ioan Damaschin); a fost reluat mai amplu şi mai sistematic, în sprijinul dogmaticii catolice, de Albertus Magnus şi Toma d’Aquino; a. a culminat cu cel renascentist, numit şi neoaristotelism, al cărui centru a fost Universitatea din Padova. Principalul său reprezentant, Pietro Pomponazzi (1462–1524), a restabilit sensul autentical operei aristotelice, evidenţiind incompatibilitatea dintre Aristotel şi dogmă. În sec. 17 a. a pătruns şi în Ţara Românească şi Moldova îndeosebi prin lucrările lui Teofil Cardileu. În cadrul a. s-a desfăşurat o continuă luptă între interpretarea materialistă şi cea idealistă a concepţiei *Stagiritului*.

ARMONIE (gr. *harmonia* „aranjament”, „acord”, „consonanţă”), coordonare bine reglementată între părţile unui tot, ale unui întreg. În gândirea metafizică, a. rezultă din presupusa absenţă a opoziţiei dintre tendinţele sau funcţiile inerente părţilor; în schimb dialectica arată (încă de pe vremea lui Heraclit) că a se constituie în şi prin tensiunea contrariilor, din lupta acestora, reprezentând, de fapt, unitatea (identitatea) lor.

ARMONIE PRESTABILITA, expresie prin care Leibniz („Monadologia”) a denumit ceea ce considera el a fi armonia stabilită de Dumnezeu dintr-un început, între toate *monadele*, în aşa fel încât ceea ce se produce într-una se reflectă în toate celelalte, fără existenţa unei acţiuni efective a celei din tâi asupra acestora din urmă. A.p. este o generalizare a *ocazionalismului* lui Male-branche. În sens general (la A.G. Baum-garten, Kant, Goethe), a. p. exprimă şi unitatea organică a unei multiplicităţi, adică convergenţa părţilor sau a funcţiilor unui ansamblu (de ex. ale unei opere de artă) către producerea unui efect unitar.

ARON, Raymond (n. 1905), filosof, sociolog şi publicist francez, profesor la Sorbona (1956 – 1967), apoi la Col-lege de France. În lucrările sale a dezbătut probleme de bază ale filosofiei istoriei, sociologiei şi politologici. Abordând istoria din punct de vedere „epistemologic, transcendental, filosofic”, ajunge la concluzia idealistă că înţelegerea ei ar fi obiectiv limitată, deoarece devenirea omenirii nu ar putea fi cuprinsă integral de raţiunea istoricului, astfel încât determinismul cauzal cu care lucrează acesta ar corespunde doar parţial realităţii obiective („Introducere în filosofia istoriei”, 1937; „Filosofia critică a istoriei”, 1964). Teoria sa despre „societatea industrială” încearcă să demonstreze procesul de constituire a unui nou tip de civilizaţie, în care dezvoltarea ştiinţei şi tehnicii, sistemele de organizare şi gestiune, lasă în umbră raporturile de clasă şi estompează deosebirile realmente ireductibile dintre socialism şi capitalism („Optsprezece lecţii asupra societăţii industriale”, 1962, „Lupta de clasă. Noi lecţii despre societatea industrială”, 1964), promovând, în viziune tehnocratică, doctrina *convergenţei* celor două sisteme sociale opuse, în acelaşi spirit, pretinde că rolul *ideologiei* se

reduce pe măsură ce societatea „raţională” se consolidează, preconizează ideea *dezideologizării* şi respinge marxismul ca ideologie („Opiul intelectualilor”, 1955). Teoria şi tipologia regimurilor politice elaborate de A. („Democraţie şi totalitarism”, 1965) vădesc pregnant atitudinea sa anticomunistă. *Alte op.*: „Revoluţia cu neputinţă de găsit” (1968), „Studii politice” (1972).

ARTĂ, formă a activităţii umane şi a conştiinţei sociale, caracterizată prin constituirea de structuri expresive, capabile să comunice o emoţie specifică în prezenţa realităţii; această emoţie are un caracter complex, incluzând totodată senzorialitate, afectivitate şi inteligenţă. Creaţia şi receptarea a. au fost întreţesute de-a lungul istoriei r. u ansamblul vieţii sociale. Determinată în ultimă analiză de viaţa materială a societăţii, dar evoluând în strânsă interdependenţă cu celelalte forme ale conştiinţei sociale, a. a avut totdeauna o relativă autonomie faţă de baza economică a societăţii. În comuna primitivă a. este legată *db* munca productivă şi de activităţile magice şi este greu de desprins de aceste acţiuni omeneşti. Treptat, activitatea artistică se conturează ca o activitate distinctă, se diversifică şi devine una dintre necesităţile specifice ale vieţii sociale şi ale trăirii vieţii spirituale a oamenilor. Structurile expresive ale a. devin totodată mai complexe şi mai densificate, în funcţie atât de mijloacele materiale pe care tehnica epocilor le pune la îndemâna limbajului artistic, cât mai ales de adâncirea şi amplificarea *esenţei umane* pe măsura dezvoltării vieţii sociale. De aici, necesitatea originalităţii neistovite a creaţiei artistice, fără decarea. Îşi pierde capacitatea de declanşare a emoţiei estetice. Imitând servil creaţii valoroase din anumite epoci istorice, creaţii perene pentru că includ momente ale dezvoltării esenţei umane, a. care nu se înnoieşte rămâne în urma epocii sale. Cercetările estetice care pornesc de la indicaţiile lui Marx, Engels şi Lenin, integrându-se organic în concepţia filosofică materialist-dialectică, duc la concluzii care depăşesc unilateralitatea diferitelor concepţii perimate despre artă. A. nu poate fi înţeleasă în toată complexitatea ei, decât dacă ţinem seama de relaţiile dialectice ale elementelor care intră în geneza, structura şi funcţiile ei sociale. Structurile expresive ale a. se alcătuiesc cu ajutorul unui limbaj specific, (-are realizează o comunicare între

artist şi cel ce receptează opera de a. Fiind element al conştiinţei sociale, creaţia artistică exprimă, cu sau fără intenţia artistului, un mesaj al acestuia, care este membru al unei comunităţi umane istoriceşte constituite, aparţine unei culturi naţionali! şi – pe anumite tropic istorico – unei clase sau pături sociale. Creaţia artistică reprezintă un act de cunoaştere şi realizează pentru cel ce o receptează o funcţie cognitivă, care îşi are specificitatea ei atât prin obiectul cunoscut (realitatea în care omul este prezent în mod actual sau potenţial), cât şi prin modalitatea de cunoaştere (imaginile concret-senzoriale, în care se realizează unitatea dintre general şi particular). Ca parte integrantă a conştiinţei sociale, a., prin interacţiunea cu celelalte forme ale conştiinţei sociale (şi în primul rând cu formele etice şi politice), îndeplineşte o funcţie educativă de prim ordin. Fără să neglijeze specificitatea a., ci, străduindu-se să depisteze nuanţat această specificitate pentru a evita confuzia a. cu ştiinţa sau cu etica, precum şi didacticismul plicticos şi neartistic, cercetările estetice efectuate în spiritul concepţiei lui Marx au arătat că a are un caracter etero-nom, că ideea purităţii a. este o iluzie, şi că opera de a. influenţează conştiinţa celui ce o receptează prin toate elementele ei, cu atât mai mult cu cât forţa ei estetică este mai potenţată. Esteticienii marxişti pun accentul cuvenit tocmai asupra caracterului estetic al a., arătând că atât virtuţile ei cognitive cât şi cele educative sunt iluzorii dacă opera este lipsită de valoare estetică, dacă nu e capabilă să declanşeze, prin elementele ei specific estetice, tocmai acea emoţie care îi este caracteristică şi care îi dă forţa cunoscută. De asemenea, vitalitatea estetică a operei de artă depinde în mare măsură de aderenţa oi la realitatea social-istorică din care se naşte. „Creaţia artistică la baza căreia se află dialectica materialistă, filosofia noastră revoluţionară despre lume, trebuie să-şi tragă seva din realitatea social-istorică în mijlocul căreia se naşte, ea fiind incompatibilă cu înstrăinarea de viaţă, cu lipsa de ţel, cu gratuitatea, cu aşa-zisul principiu al artei pentru artă infirmat de întreaga dezvoltare a culturii universale” (Nicolae Ceauşescu).

ASCETISM (gr. *askeo* „exersez”), doctrină otică sau religioasă care preconizează renunţarea la plăceri, înăbuşirea înclinaţiilor

simţurilor, restrângerea la minimum a satisfacerii trebuinţelor fireşti ca o condiţie a desăvârşirii morale. În varianta sa religioasă (de ex. În cea creştină), a. se întemeiază pe *antinomia* corp-suflet, pe ideea unei lumi spirituale transcendente şi preconizează „mortificarea cărnii" (prin posturi, celibat, veghe etc.) în vederea dezvoltării principiului spiritual din om şi a apropierii de „lumea de dincolo", în cursul istoriei, a. apare şi în cadrul unor mişcări protestatare (de ex. În unele erezii medievale, ca expresie a condamnării bogăţiei, a claselor posedanin).

ASCEZĂ, practică religioasă a „mortificării cărnii" (post, veghe, celibat) frecventă în *budism*, *jainism*, *creştinism*, precum şi în unele secte, al cărei scop este desăvârşirea spirituală a credinciosului şi apropierea lui de „lumea de dincolo", de „repausul absolut" (*nirvāṇa*) etc. V. şi *ascetism*.

ASEITATE, (în scolastica târzie) proprietate a *entităţii* sau *fiinţei* de a avea în ea însăşi cauza şi principiul propriei sale existenţe. I se opune termenul de „abalietate", calitate a unei fiinţe a cărei existenţă depinde de o alta. Calitatea a. a fost atribuită de A. Schoponhauer *voinţei*, în sensul metafizic în care a conceput-o ol.

ASERTOKIC (lat. *asserlum* „de afirmat"), denumire dată de Kant tipului de judecată după criteriul *modalităţii* în caru afirmarea sau negarea predicatului despre subiect este *reală*, dar fără să implice ideea de *necesitate*. Judecăţile e. au prin excelenţă un caracter constatativ. V. şi *apodictic*.

ASERŢIUNE 1. Enunţare a simplei apartenenţe sau neapartenenţe a unei însuşiri la un obiect sau a unei relaţii între două sau mai multe obiecte. 2. Enunţ prin care se afirmă caracterul de a fi adevărat al altui enunţ. Astfel, având enunţul „Iarba este verde", a. ia naştere prin enunţul „Este adevărat că iarba este verde".

ASIMETRIE, v. SIMETRIE; RITM; ORDINE.

ASIMPTOTIC, referitor la asimptotă (dreaptă de care se apropie o curbă, dar pe care aceasta din urmă nu o atinge decât la infinit); care se comportă similar cu o asimptotă faţă de curba ei. În mod figurat, prin analogie, se spune, de exemplu, că *adevărul* absolut este abordat de către cunoaştere în mod a., prin progresul ei infinit sau că progresul omului se îndreaptă spre perfecţiune în mod.a.

ASMUS, Valentin Ferdinandovici (1894 – 1975), filosof şi istoric al filosofiei sovietic, vreme îndelungată profesor la Universitatea din Moscova, cunoscător profund al istoriei filosofiei germane şi în special al kantianismului. A. se remarcă prin studii temeinice asupra istoriei dialecticii şi printr-o analiză critică nuanţată a filosofiei burgheze contemporane. Aria preocupărilor şi investigaţiilor sale teoretice cuprinde istoria filosofiei, istoria logicii, a esteticii şi teoria literară. Participant la elaborarea unor lucrări colective importante de istorie a filosofiei universale. *Op*. pr.: „Materialismul dialectic şi logica" (1924), „Eseu asupra istoriei dialecticii în epoca modernă" (ed. a II-a, 1930), „Dialectica lui Kant" (1930, trad. rom. 1958), „Marx şi istorismul burghez" (1933), „Descartes" (1956, trad. rom. 1958), „Democrit" (1960), „Istoria filosofiei antice" (1965), „Platon" (1969), „Immanuel Kant" (1973).

ASOCIAŢIONISM, concepţie psihologică, răspândită mai ales în bit. 17 – 19, care, plecând de la ideea că activitatea psihică are un suport material, explică însă viaţa psihică prin asociaţiile dintre diverse stări şi fenomene psihice elementare. Deoarece interpretează activitatea mintală prin însumarea unor fenomene elementare ale psihicului, a. este considerat ca reprezentând un *atomism psihologic*. A fost aspru combătut de reprezentanţii „filosofiei vieţii" (W. James, H. Bergson). Ca o reacţie împotriva caracterului mecanicist al a. s-a dezvoltat, în psihologia sec. 20, concepţia *gestaltismului*.

ATARAXIE (gr. *a* „fără" şi *taraxis* „tulburare"), (la diverşi filosofi greci) liniştea, seninătatea sufletească ca ideal moral. A. se dobândeşte prin cunoaşterea cauzelor fireşti ale lucrurilor şi prin detaşarea de frământările lumii (Epicur), prin dezrădăcinarea pasiunilor (stoicii) sau prin indiferenţă, prin abţinerea de la orice părere asupra binelui şi răului (scepticii).

aţe

ATEISM (gr. *a* „fără" şi *theos* „zeu"), concepţie sau doctrină care neagă existenţa lui Dumnezeu, iar prin extensiune, a oricăror forţe supranaturale. A. constă în negarea *religiei* şi a oricăror forme de *misticism*, cu argumente filosofice, susţinute prin datele şi descoperirile ştiinţelor naturii şi ale ştiinţelor sociale. Apariţia şi

evoluţia a. au fost strâns legate mai ales de dezvoltarea filosofiei materialiste şi a cunoştinţelor ştiinţifice. A. a exprimat în genere, în diverse epoci istorice, interesele unor clase şi pături sociale înaintate, protestul lor împotriva exploatării şi a cultelor oficiale care o sprijineau. Ca doctrină filosofică, a. s-a manifestat adesea în contextul unor fenomene sociale şi al unor ideologii protestatare (unele mişcări „sectare" din evul mediu, *anticlericalismul* şi *luminismul* burghez din sec. 18 ş.a.). De asemenea, deşi r. nu se identifică cu *deismul*, *panteismul* etc, doctrinele ateiste s-au interferat adesea cu aceste curente de gândire care au contribuit la dezvoltarea a. sau chiar au profesat în mod nedeclarat concepţii ateiste. Deşi deist, Voltaire, de pildă, ca unul dintre cei mai acerbi critici ai bisericii şi ai intoleranţei religioase, a contribuit la dezvoltarea atitudinii critice faţă de religie şi implicit a a; la rândul său, panteismul lui Spinoza poate fi considerat, în multe privinţe, ca un materialism ateist deghizat. Cei mai marcanţi reprezentanţi ai a. antic au fost Democrit, Epicur şi Lucreţiu. În perioada luptei antifeudale, exponenţii cei mai străluciţi ai a. au fost, în Europa, Spinoza, materialiştii francezi din sec. 18, filosoful materialist german L. Feuerbach ş.a. Cu toate meritele lui incontestabile, a. premarxist nu s-a ridicat la înţelegerea rădăcinilor sociale ale religiei, nu a întrezărit adevărata cale pentru depăşirea ideologiei religioase, limitându-se la soluţia luminării maselor, fără a pune problema esenţială a schimbării modului lor de trai. Depăşind limitele ateismului luminist, a. întemeiat pe *materialismul dialectic* şi *istoric*, susţine necesitatea desfiinţării, în primul rând, a rădăcinilor sociale ale religiei, a cauzelor materiale, care au determinat *înstrăinarea* religioasă. De aici şi caracterul lui ştiinţific militant revoluţionar. O strălucită şi elocventă mărturie a acestui caracter o constituie „Programul de măsuri pentru aplicarea hotărârilor Congresului al XI-lea al partidului şi ale Congresului educaţiei politice şi al culturii socialiste în domeniul muncii ideologice, politice şi cultural-educative" care reflectă atenţia deosebită acordată de partid intensificării activităţii de dezvoltare a conştiinţei socialiste şi a formării omului nou, de ridicare a nivelului cunoaşterii ştiinţifice a oamenilor muncii şi de dezvoltare a gândirii lor consecvent materialiste, eliberată de ideologia religioasă. În condiţiile

societăţii eliberate de exploatarea omului de către om, credinţele religioase vor dispărea treptat, pe măsura construirii societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi a comunismului. În socialism, educaţia materialist-ştiinţifică, ateistă este o lalură componentă a formării şi dezvoltării conştiinţei socialiste. Conştiinţa ateist-ştiinţifică este o parte integrantă a *conştiinţei socialiste*. Ea găseşte, în socialism, condiţii materiale şi spirituale favorabile pentru a cuprinde masele şi contribuie la emanciparea şi dezvoltarea multilaterală a omului, a *personalităţii* sale. În ţara noastră, a. a fost amplu afirmat în filosofia lui V. Conta (1845 – 1882), în orientarea revistei „Contemporanul" (1881 – 1891) şi în opera unor gânditori şi oameni de ştiinţă progresişti de la sfârşitul sec. 19 şi din prima jumătate a sec. 20, ca Şt. C. Michăilescu, Victor Babeş, Gh. Marinescu, P.P. Negulescu ş.a., în revistele „Cultura proletară", „Era nouă" ş.a. În anii de după Eliberare au apărut lucrări: Colectiv (S. Ghiţă, C. Gollner, J. Hajos), „Antologia ateismului din România" (1962); P. Cara-ioan, „Geneza sacrului" (1967); P. Bălă, O. Cheţan, „Mitul creştin. Filiaţii şi paralele" (1972); Colectiv (coord. – L. Pop, Z. Farkas –, A. Duca, I. Aluaş, A.

Chircev, N. Kallos. A. Mihu, B. Stu-gren, A. Roth, V. Degan, T. Cătinea-nu), „Elemente de ateism ştiinţific" (1972); Al. Tănase, „Cultură şi religie" (1973); Al. Babeş, „Drama religioasă a omului" (1975); I. Peatniţchi, „Determinismul în genetică şi fideismul contemporan" (1975); H. Culea, „Religia sub semnul cercetării filozofice-sociologice" (1975); P. Berar, „Religia în lumea contemporană" (1976).

ATENŢIE, însuşire a conştiinţei individuale, care constă în orientarea şi concentrarea activităţii psihice într-o anumită direcţie A. constituie o condiţie pentru reflectarea optimă a realităţii şi pentru *conştientizarea* activităţii. Ea se manifestă în diferite procese psihice: în *percepţie*, în *memorie*, în *gândire*, în acţiuni voluntare etc. Baza fiziologică a a. O constituie concentrarea excitaţiei în zona de *excitabilitate* maximă a scoarţei cerebrale. A. poate fi voluntară şi involuntară, dar acestea nu sunt strict delimitate. Calităţile a. se exprimă în stabilitate (relativă), flexibilitate, distribuţie.

ATITUDINE (lat. *attitudo* „poziţie", „postură") 1. (în psihologie)

Manifestare comportamentală a unor intenţii sau dispoziţii faţă de un obiect determinat (persoană, lucru, eveniment). 2. (în psihosociologie) Exteriorizare a orientării generale a comportamentului global (intelectual, afectiv, volitiv) al unei persoane, al unui om, grup de persoane, determinată de poziţia socială (de clasă), de interesele şi opţiunile ce reflectă un anumit sistem de *valori*. A. poate avea, aşadar, un caracter ideologic. Fiecărei forme a *conştiinţei sociale* îi corespund a. specifice; în acest sens se vorbeşte despre o a. filosofică, artistică, ştiinţifică, politică etc.

ATMAN, termen propriu filosofiilor sanscrite şi care indică conştiinţa în sine, *Şinele* existenţei eliberat de circumstanţele accidentale, şi, prin aceasta, opus eului individual obişnuit, empiric. Această stare subiectivă superioară, identică cu Sinele absolut, reprezintă depăşirea contingentului, a vicisitudinilor condiţiei umane empirice. Din punct de vedere ontologic, a. reprezintă, în ultimă instanţă, Şinele lumii.

ATOMARE (*fapte* &), (în cadrul *pozitivismului logic*) *elementele* cele mai simple, originare şi izolate ale *experienţei*. Fixate în *propoziţii*, *faptele* a. ar reprezenta temelia întregii ştiinţe. După B. Russell, promotor al *atomismului logic*, constituenţii fundamentali ai *faptelor* sunt „atomii logici" care pot fi de două feluri: date senzoriale şi afirmaţii universale („universals"). Un *fapt* a., de exemplu, îl constituie „A este înaintea lui B", unde A şi B sunt atomi logici de tip senzorial. Din punct de vedere al *gnoseologiei*, ipo-loza *faptelor* a înseamnă o schematizare, o absolutizare a stărilor discrete şi o abolire a conţinutului dialectic al procesului cunoaşterii.

ATOMISM, concepţie potrivit căreia toate lucrurile din natură sfiit constituite din atomi, diversitatea şi transformările lucrurilor datorându-se configuraţiei şi mişcării atomilor. A. a fost reprezentat în antichitate de l-eucip, Democrit, Epicur, Lucreţiu, care, în linii generale, considerau atomii drept particulele ultime, indivizibile ale materiei, lipsite de calităţi sensibile, impenetrabile, indestructibile, în veşnică mişcare. A. a devenit, în sec. 17 – 19, o ipoteză ştiinţifică în chimie (Dalton, Avogadro etc), primind mai întâi numeroase confirmări indirecte. Descoperirea la sfârşitul sec. 19 a radioactivităţii, a razelor

catodice, studiul adâncit al radiaţiilor luminoase etc. Şi perfecţionarea corespunzătoare a tehnicii experimentali! au permis elaborarea, în sec. 20, a unor *modele* „planetare” ale atomilor (Rutherford, Bohr) şi apoi teorii cuantice ale fenomenelor atomice (Louis de Broglie, Heisenberg, Bohr, Born, Dirac ş.a.), confirmate experimental (v. şi mecanica *cuantică*). A. contemporan a renunţat astfel la reprezentările metafizice despre atom ca limită a divizibilităţii materiei, ca element ultim al materiei. Prin atom în ştiinţa contemporană se înţelege o formaţie materială complexă, constituită dintr-un nucleu înconjurat de pături electronice, care interacţionează după legi specifice (cuantice). Speciilor de elemente chimice le corespund specii de atomi caracterizate de anumite structuri ale păturilor electronice şi, respectiv, ale nucleului. Atomii de diferite specii se pot transforma unii în alţii prin diverse procese (dezintegrare radioactivă, fisiune, fuziune nucleară etc). Particulele care constituie nucleul atomic (protoni, neutroni), precum şi alte particule care au diverse roluri în procesele atomice (electroni, neutrini, mezoni etc), au fost numite particule elementare, întrucât se părea că acestea reprezintă adevăraţii atomi în sensul etimologic al cuvântului („indivizibili”). Ulterior s-a constatat însă că particulele elementare au o structură complexă şi capacitatea *de* a se transforma unele în altoit; după reguli determinate, fapt care a condus la argumentarea ideii, de mare profunzime dialectică potrivit căreia nu există esenţă (entitate fizică) ultimă. În acest sens, Le-nin a formulat teza inepuizabilităţii structurale („în adâncime”) a materiei, aspectele ei discontinue (corpusculare) fiind strâns legate de aspecte continue (ondulatorii). Confirmată pe deplin de cele mai actuale teorii fizice, ideea unităţii dintre continuu şi discontinuu, în structura materiei, a conferit a. contemporan trăsături autentic dialectice.

ATOMISM LOGIC, variantă a *pozitivismului logic*, conform căreia există entităţi logice complet independente sau corelate doar într-un mod contingent. Absolutizează momentul descriptiv şi individual în analiza logică, neînţelegând în mod dialectic legăturile logice şi contestând caracterul lor necesar. În varianta propusă de Russell, a.l. admite că într-un sistem dat există un număr de propoziţii adevărate ireductibile la constituenţi mai simpli. În varianta propusă de

Wittgenstein, se consideră că orice cunoaştere este o construcţie logică formată din propoziţii *atomare*, legate prin operaţii logice, structura lumii fiind analoagă cu construcţiile logice ale cunoaşterii.

ATOMISM SOCIOLOGIC, POLITOLOGIC, tendinţă caracteristică mai ales modului de abordare behaviora-list („behayioral approach”), al sociologiei, politologiei şi al altor discipline sociale, şi care constă în reducerea socialului la o unitate (în cazul de faţă, la comportamentul uman, individual sau de grup) comună şi, totodată, în cantonarea cercetării pe domeniul miniatural (al comportamentelor individuale sau ale grupurilor mici). V. şi *microsociologie*.

ATRIBUT, însuşire a unui obiect. A. pot fi esenţiale, dacă desemnează o însuşire fără de care obiectul nu poate exista şi nici nu poate fi gâixiil, sau neesenţiale. Astfel, *raţiunea* este un a. esenţial pentru om, în timp ce culoarea pielii este un a. neesenţial.

AUGUSTIN (Aurelius Augustinus) (354 – 430), teolog creştin, cel mai de seamă dintre „părinţii” latini ai bisericii, canonizat de biserica catolică. Concepţia sa filozofico-teologică se inspiră din misticismul neoplatonic. A. subordonează cunoaşterea credinţei, în lucrarea „De civitate Doi” (Despre cetatea lui Dumnezeu), este prezentă o concepţie generală asupra sensului istoriei, în spiritul fatalismului providenţialist. A. opune statului păgân, adică laic, împărăţia lui Dumnezeu, căutând să justifice primatul puterii bisericeşti asupra celei laice. Doctrina sa despre păcatul originar, despre graţie şi predestinaţie a avut un rol hotărâtor în constituirea dogmaticii catolice în general, a concepţiei creştin-medievale despre om în special. Augustinismul a dominat scolastica occidentală până la apariţia *tomismului*. În perioada *umanismului Renaşterii*, întoarcerea la clasicii greci, în special la Platon, se face prin studiul lui A. (Petrarca, Ficino, Cusanus). Augustinismul a fost apoi preluat de protestantism (Luther, Calvin ş.a.), parţial de unii filosofi din sec. 17 – 18 (Descartes, Bossuet, Male-branche, Vico) şi 19 (Rosmini); în epoca contemporană motive augus-tiniene-protestante întâlnim la K. Barth şi L. Şestov, iar motive augusliniene-catolice la G. Marcel, L. Lavelle, M.F. Sciacca.

AUSTIN, John Langshav (1911 – 1960), filosof englez, reprezentant principal al Şcolii de la Oxford. Începutul, dacă nu chiar

sarcina principală a cercetării filosofice este, după A., elucidarea atentă a formelor şi a conceptelor *limbajului* obişnuit în care se includ limbajele poetic şi ştiinţific, dar nu şi limbajul tehnic al filosofilor. El credea că o înţelegere clară a multiplelor distincţii subtile cu care s-a îmbogăţit limba naturală şi care au supravieţuit în cursul luptei îndelungate cu distincţiile contrarii, ne poate da o imagine asupra distincţiilor de bază observabile în lumea înconjurătoare. Tehnica de analiză a lui A. este o metodă de descoperire şi nu una de prezentare. Ea poate fi urmărită, mai ales, nu atât în lucrările lui scrise, ci în modul cum exersa, oral, public, cercetarea filosofică. A. nu a lăsat o filosofie sistematică. Principala sa realizare filosofică este teoria actelor de *vorbire*, o analiză care încearcă să surprindă multiplele condiţionări ale limbii naturale în funcţionalitatea ei. *Op*. pr.: „Puterea cuvintelor” (poslum, 1902).

AUTARHIE (gr. *autarkeia* „mulţumire”, „autosuficienţă”) (mai ales în filosofia greacă), stare de satisfacţie sau fericire, care este rezultatul independenţei faţă de lucrurile exterioare sau faţă de alţi oameni. A. ca ideal de viaţă poate fi atinsă, conform diferitelor viziuni filosofice, fie prin posesiunea virtuţilor morale şi intelectuale, fie prin lipsa grijilor materiale, ignorându-le, având suficiente bunuri la îndemână sau practicând cumpătarea. Astfel, Democrit concepe a. ca o capacitate a omului de a se adapta la realitate; Antistene postulează suficienţa virtuţii pentru atingerea fericirii, pe când stoicii văd realizarea a. pe calea *înţelepciunii*, omul înţelept „îşi este sieşi suficient”. Platon consideră lipsa de a. a indivizilor drept cauză a constituirii cetăţii; societatea apare ca expresie a dependenţei necesare a oamenilor unii de alţii pentru satisfacerea trebuinţelor materiale. La baza constituirii organismului social stă diviziunea muncii, deci, lipsa de a. susţine Platon. Pentru Aristotel, a. economică este un scop final al statului conceput ca entitate socială, în această ultimă accepţiune, mai restrânsă, noţiunea de a. circulă în timpurile moderne, desemnând un mod de existenţă colectivă, realizat mai ales în cazuri de excepţie: război, boicot, izolare geografică etc, care constă în satisfacerea trebuinţelor numai prin folosirea resurselor proprii, în absenţa oricărui schimb cu exteriorul, în cadrul actualei diviziuni

internaţionale a muncii, al intensificării contactelor şi înlesnirii comunicaţiilor între popoare şi naţiuni, a. este, sub această formă, nerealistă şi, de fapt, imposibilă.

AUTENTICITATE, termen principal în cadrul *existenţialismului*, introdus de către Martin Heidegger, şi prin care este desemnată ieşirea din „inautenticitate” a omului, în faţa *situaţiilor limită* şi prin trăirea acestora. După Heidegger, ca şi după alţi filosofi existenţialişti (Kierkegaard, Jaspers), viaţa cotidiană a oamenilor este inautentică, întrucât ei acţionează doar aşa „cum acţionează ceilalţi”; „a face ceea ce fac ceilalţi” ar fi modul tipic al comportamentului uman; această tipicitate impune *existenţei* noastre propriu-zise subordonarea faţă de un stereotip, o sileşte să fie inautentică, în sine. A. se poate căpăta numai în faţa situaţiilor care pot fi gândite propriu numai despre sine, cum sunt: aşteptarea morţii, desperarea, vina, neliniştea, grija, teama etc. Subiectivistă şi pesimistă, produs al *înstrăinării* filosofice şi etice, această concepţie ignoră faptul că realizarea a. nu poate fi un fapt eminamente anistoric, strict individual, asocial; totodată ea pune a. în relaţie cu valori morale negative şi nu cu valori pozitive, specifice idealului realizării *esenţei omului* ca fiinţă creatoare.

AUTOCRITICĂ, v. CRITICA ŞI AUTOCRITICĂ.

AUTOCUNOAŞTERE, proces complex de reflectare, analiză şi apreciere de către individ a propriei sale *personalităţi*, a motivaţiei, atitudinii şi valorilor interioare, precum şi a comportamentului exterior, a poziţiei sale în raport cu ceilalţi oameni. Apărută şi dezvoltată încă în filosofia antică („cunoaşte-te pe tine însuţi” – Tha-les, dar mai ales Socrate), a. a fost ulterior echivalată, în mod limitat, cu *introspecţia* „înţeleasă ca singura sau principala metodă de cunoaştere a propriului psihic. Filosofia marxistă i-a redat a. caracterul multilateral, relevând însemnătatea deosebită a *reflecţiei* asupra propriilor trăiri psihice, înclinaţii, acţiuni şi comportamente, în realizarea unei a. autentice. A. constituie un principal mijloc de formare a unei imagini cuprinzătoare şi obiective a individului despre sine (a conştiinţei de sine), imagine menită să cuprindă: a) propria părere cu privire la specificul său, la locul şi identitatea sa în grup; b) conştientizarea intereselor şi aversiunilor sale; c) scopurile şi

idealurile sale; d) criteriile valorice şi ideologice în funcţie de care se vede pe sine însuşi şi pe ceilalţi; e) un anumit gen şi grad de autoevaluare cât mai apropiată de realitate şi favorabilă dezvoltării, desăvârşirii propriei personalităţi, *auto-perferjionării*.

AUTODETERMINARE, categorie a materialismului dialectic care exprimă raporturi de determinare *imanentă*, capacitatea obiectelor şi fenomenelor de a-şi structura din interior cauzele schimbărilor calitative, sensul general al propriei lor mişcări şi deveniri. Categoria de a. este opusă celei de *predestinare* cu care operează *finalismul* teleologic şi teologic. Potrivit acestuia din urmă, cauzele schimbărilor care se produc în natură şi societate ar proveni din afara lucrurilor, dintr-o lume a ideilor care precede lumea lucrurilor şi-i prescrie ordinea cauzală şi de desfăşurare obiectivă. Materialismul dialectic consideră că obiectele şi fenomenele posedă o capacitate (tensiune) internă (proprie) care le provoacă permanent schimbări de ordin cantitativ şi calitativ, excluzând astfel din teoria *determinismului* orice interpretare idealistă sau finalistă, recursul la intervenţia oricărei forţe (cauze) supranaturale. Totodată, el admite influenţa factorilor din mediul extern asupra diacroniei interpe a sistemelor, realizând o explicaţie dialectică asupra raporturilor dintre cauzele interne şi cauzele externe, dintre imanenţă şi *tranzitivitate* în mişcarea şi dezvoltarea acestora. Aşadar, conceptul de a., fiind în primul rând expresia unor raporturi cauzale imanente, include şi raporturile cauzale tranzitive dar exclude *transcendenţa*, predestinarea (din exteriorul lumii materiale) efectelor, schimbărilor care se produc în natură şi societate. Categoria de a. este de acelaşi gen cu categoria de *automişcare*, exprimă, în ultimă instanţă, aceeaşi structură a mecanismului mişcării şi dezvoltării, cu particularitatea că prima operează îndeosebi cu legea cauzalităţii, iar a doua îndeosebi cu legea *contradicţiei*. V. *finalitate*, *scop*, *cauză finală*.

AUTODEZVOLTARE, v. DIALECTICĂ; DEZVOLTARE.

AUTO GENEZĂ, concepţie care atribuie cauzarea procesului dezvoltării exclusiv factorilor interni (endogeni); prin opoziţie, se formulează concepţia *ectogenezei* (*ectogenetistă*). Pentru a. factorii externi sunt numai condiţii nespecifice ale desfăşurării procesului, în

timp ce pentru ectogeneză, ei nu numai că provoacă dezvoltarea şi o alimentează, dar îi şi imprimă note caracteristice, specifice. În problema evoluţiei biologice, autogenetismul a făcut apel frecvent la principii ordonatoare extraşi supramateriale, în timp ce ectogenetismul cuprinde teorii materialiste, uneori însă de tip mecanicist. În realitate, a. şi ectogeneză reprezintă poziţii extreme, iar dezvoltarea concretă se cere judecată într-o perspectivă istorică, mai cuprinzătoare. Astfel, deşi dezvoltarea ontogenetică a organismului biologic este în mare măsură programată ereditar, deci autogenetic, programul genetic însuşi este rezultatul influenţelor mediului exterior în cursul filogenezei. Dar o asemenea influenţă nu se exercită nici ea nemijlocit, ci după principiul darvinist al variabilităţii şi selecţiei, la nivelul populaţiei şi nu la nivelul organismului individual.

AUTOMAT, *sistem* dinamic cu funcţii reglate, în care ieşirile au caracter predictibil, stabilitatea şi frecvenţa acestora depinzând de calitatea şi intensitatea intrărilor. Reacţiile sistemului (ieşirile lui) se pot desfăşura şi în conformitate cu un program. În mod curent, înţelegem prin a. un sistem care nu are nevoie de control extern pentru a efectua anumite operaţii stereotipe. Realizarea unor *maşini* automate a constituit o preocupare constantă de-a lungul ultimelor milenii, începând cu capcanele folosite de vânătorii preistorici, până la a. electronice şi cibernetice de azi. Progresele importante înregistrate în producţia industrială şi în ridicarea spectaculoasă a ritmurilor productivităţii muncii au presupus încă din epoca modernă automatizarea proceselor de fabricaţie. Fascinaţi de efectele optimizatoare ale folosirii maşinilor automate în industrie, mulţi oameni de ştiinţă din epoca modernă au extrapolat modelul funcţional al acestora şi în alte domenii decât domeniul tehnic, în primul rând în domeniul biologic. Teoria după care organismele vii sunt sisteme a. a fost susţinută, de exemplu, de R. Descartes, iar Lamettrie a extins această interpretare şi asupra omului („Omul-maşină”). Astfel de interpretări se înscriu în aria explicaţiilor mecaniciste care reduc legile proceselor biologice şi umane la cele specifice unor mecanisme tehnice. Se înţelege, interpretarea mişcării şi *acţiunii sociale* ca o mişcarea. este cu atât mai abuzivă cu cât, în acest caz, este vorba de

treapta superioară a mişcării, de forma cea mai complexă a acesteia şi care se exercită prin oameni, ca acţiune conştientă a maselor şi a personalităţilor care le reprezintă, ca act creator de istorie. Mişcarea socială se diversifică şi se particularizează într-o infinitate de forme, funcţie de condiţiile istorice concrete, de elementele aleatorii care mai intervin şi de care, în epoca contemporană, ţin seama partidele comuniste şi muncitoreşti în elaborarea strategiei şi tacticii lor. Practic nu poate exista nicio maşină a. care să poată concura prin supleţe, complexitate, subtilitate şi resurse de ingeniozitate creierul individual al omului şi cu atât mai mult, creierul colectiv al unei comunităţi umane. Termenul de a. nu este însă complet înlăturat din explicaţiile specifice formelor nemecanice de mişcare. Spre exemplu, în mişcarea biologică, vieţuitoarele se comportă ca a., dar nu ca a. mecanice (cinematice, ca orologiul) sau ca a. energetice, ci ca a. informaţionale, în organismul viu găsim o intricaţie de automatisme, cu atât mai puţin rigide cu cât sunt mai evoluate (comportamentul instinctual are un caracter mai automat decât cel inteligent, deliberat); pe de altă parte, obişnuinţa face ca mişcările care iniţial erau declanşate şi controlate conştient, să treacă în sfera automatismelor inconştiente (de pildă, mersul sau articularea cuvintelor). Modalităţile funcţionale intrinseci ale organismelor (de ex., contracţia ritmică a inimii) sunt numite de fiziologi a. viscerale. La fiinţele vii, peste automatisme se suprapune un control plasticizant, adaptativ, modulator; dar există şi automatisme inoportune care reapar în regresiuni patologice (cum sunt automatismele verbale în psihoze).

AUTOMIŞCARE, mişcare având un izvor lăuntric. Gândirea dialectică a susţinut în general ideea a., dezvăluind izvorul mişcării în contradicţiile interne proprii proceselor *existenţei*. Materialismul dialectic leagă organic teza a. de teza unităţii indisolubile dintre *mişcare* şi *materie*. În acest fel, a. apare, în planul cnt mai general, ca mişcare proprie lumii materiale în ansamblu, având-şi izvorul în contradicţiile ei interne. Teza a. lumii materiale în ansamblu argumentează *ateismul* concepţiei materialist-dialectice, întrucât înlătură teoria primului impuls, teoria dinamizării materiei de către un factor motor imaterial. Totodată ea are o mare însemnătate pentru

argumentarea consecventă a monismului materialist, pentru explicarea lumii prin ea însăşi, fără niciun adaus din exterior. În cazul *sistemelor* şi proceselor finite, teza a. evidenţiază prezenţa unui dinamism datorat în ultimă instanţă tensiunilor lor interne, întotdeauna în contextul unor acţiuni exterioare de diferite intensităţi. V. şi *contradicţie*; *dialectică*.

AUTONOMIE ŞI ETERONOMIE, termeni corelativi desemnând situaţia unei persoane, unei colectivităţi umane, unei discipline ştiinţifice, a artei, a valorilor, a unei modalităţi de creaţie etc, care se supun numai legilor, normelor emanate de la ele înseles, care dispun libere de propria lor voinţă (*autonomia*), precum şi situaţia unei persoane, colectivităţi, discipline ştiinţifice, a artei, a unei modalităţi de creaţie, a valorilor etc. care se supun unor legi, condiţii, influenţe din afara lor (*eteronomia*). Din punct de vedere al materialismului dialectic, a. şi e. sunt obiectiv corelate, persoanele, colectivităţile umane, disciplinele ştiinţifice, modalităţile de creaţie, valorile, arta etc. conformându-se atât propriilor lor legi interne, cât şi influenţei condiţiilor şi determinărilor externe. Atât autonomia cât şi eteronomia trebuie privite în interdependenţă dialectică, fiind relative şi în acelaşi timp corelative; orice fenomen, condiţionat şi dinlăuntrul şi din afara lui, este simultan autonom şi eteronom. Singura entitate care se bucură de autonomie absolută e *materia* (realitatea obiectivă, existenţa), care nu cunoaşte determinare externă ei. Absolutizarea autonomiei conduce la autonomism, reprey. entare unilaterală şi idealistă a relaţiei dintre conştiinţă şi existenţă în sensul izolării conştiinţei de temeiul său existenţial, social, iar absolutizarea eteronomiei duce la eteronomism, nesocotirea caracterului specific al conştiinţei sociale şi a formelor ei, a esenţei şi legităţilor proprii, interne ale acestora, la interpretarea lor materialist sau sociologist-vulgară. În filosofia modernă, Kant a absolutizat, în „Critica raţiunii practice”, a. voinţei, postulând *imperativul categoric* (sau moral) căruia ea îi corespundea. Prin aceasta, Kant respingea 8. eticii religioase care subordonează voinţa morală dogmelor ei.

AUTOPERFECŢIONARE, acţiune educativă realizată pentru sine şi prin sine însuşi, de desăvârşire multilaterală a propriei persoane,

care are loc în condiţiile existenţei şi urmăririi conştiente a unui *ideal* de viaţă, a unei conduite determinate din punct de vedere istoric şi social. Fiind exercitată pe un fond prealabil existent, acţiunea de a. presupune un anumit grad de dezvoltare a unor componente ale personalităţii, a conştiinţei de sine (autocunoaşterii), a autostăpânirii (autocontrolului, autoconducerii), a conştiinţei responsabilităţii (individuale şi sociale), a modului personal de raportare la valorile unei societăţi sau unui grup social determinat (atitudinea axiologică). Problema a. morale ocupă un loc important în cadrul a numeroase concepţii sau sisteme filosofice şi filozofice-religioase (de ex. Învăţăturile morale ale „Upanişadelor", ale *budismului* – hinayana, în *jainism*, *confucianism*, *creştinism* – în special în *calvinism* –, în *personalism*, în doctrinele etice ale lui Kant, Fichte, Tolstoi, Dostoievski, Gandhi, ale reprezentanţilor *socialismului etic*, *meliorismului* etc), fiind legată de un ideal, moral considerat adesea ca inaccesibil individului, dar căruia i se cer subordonate scopurile morale ale oamenilor. Doctrina a. *morale* a dobândit de-a lungul timpului şi un conţinut politic, mai mult sau mai puţin recunoscut, de căutare a unei soluţii pentru desfiinţarea inegalităţii sociale în general; fiind însă prezentată ca o alternativă pur etică la rezolvarea revoluţionară a problemelor politico şi, deci, opusă acesteia, ea a intrat în arsenalul de luptă al forţelor ostile revoluţiei sociale.

AUTOREGLARE (gr. *autos* „pe sine", „de la sine" şi lat. *regula* „regulă"), (în *cibernetică*) reglare în care toate procesele unui sistem, ce au loc într-un circuit închis al acestuia sunt efectuate de sistemul însuşi, fără intervenţia omului sau a unui sistem reglator exterior celui avut în vedere. A. este o proprietate esenţială a sistemelor biologice şi sociale. Ea constă în menţinerea, cu ajutorul unor circuite de reglare, a stabilităţii acestui sistem (cibernetic), adică a capacităţii lui de a-şi restabili echilibrul, *structura*, funcţionalitatea etc. indiferent de acţiunea unui factor (sau a mai multor factori) de perturbare. Circuitul de reglare este o schemă de principiu, constând dintr-o relaţie *feed-back* (*retroacţiune*, *conexiune inversă*) care rămâne relativ stabilă faţă de perturbările (schimbările) ambianţei. Reglarea poate privi valoarea constantă (parametrul de stabilitate), programul (sub aspect

temporal, sau sub aspectul altor valori fizicale) prin care se determină comportamentul sistemului. Modelele cibernetice de a. aproximează anumite comportamente ale sistemelor sociale. A. trebuie deosebită de autoreproducere, proprietate a sistemelor cibernetice autoreglatoare şi instruibile de a-şi construi duplicate având aceeaşi structură, acelaşi comportament şi aeeoaşi performanţă sau având una, respectiv toate aceste componente, într-o stare optimizată. Astfel, modelul cibernetic al autore-producerii aproximează procesele evolutive, de creştere sau dezvoltare a sistemelor, având o mare relevanţă pentru studiul sistemelor vii şi sociale.

AUTOREPRODUCERE, v. AUTOREGLARE.

AUTOTELIC (gr. *autos* „sine însuşi" şi *teleos* „scop"), care cuprinde în sine propriul scop, care are o finalitate lăuntrică, imanentă. După spiritualişti, sufletul, Dumnezeu sunt a. iar după esteticienii autonomişti, arta şi creaţia artistică sunt a., şi unii şi alţii urmărind să sublinieze, prin această calitate, caracterul nedeterminant al realităţii obiective, naturale sau sociale faţă de spiritualitatea umană, *autonomia* absolută, *transcendenţa* acesteia din urmă, *entelehia* ei.

AVENARIUS, Richard (1843 – 1896), filosof elveţian, unul dintre întemeietorii *empiriocriticismului*. A căutat să elimine, în spirit pozitivist, opoziţia dintre materie şi spirit prin noţiunea de „experienţă", al cărei conţinut l-ar constitui „un al treilea ce", neutru în raport cu „fizicul" şi cu „psihicul", între subiect şi obiect ar exista o „coordonare principială" în virtutea căreia unul nu poate exista fără celălalt. Esenţa idealist-subiectivă a concepţiei lui A. a fost demonstrată de Lenin în „Materialism şi empiriocriticism". A. a ridicat unele probleme ale dialecticii cunoaşterii, accentuând pe latura participării individului în realizarea cunoaşterii. *Op*. pr.: „Critica experienţei pure" (2 vol., 1888 – 1890).

AVERROES, v. IBN-ROŞD.

AVERROISM, curent cu tendinţe materialiste şi raţionaliste din filosofia medievală occidentală, care pornea de la doctrina lui lbn-Roşd, cunoscut în Europa sub numele latinizat Aver-roes. Principalele centre: Universitatea din Paris (Siger de Brabant, sec. 13) şi cea din Padova (sec.13 – 16). A. a fost condamnat în repetate rânduri

de biserica catolică.

AVICENNA, v. IBN-SINA.

AXIOLOGIE (gr. *axia* „valoare” şi *logos* „cuvânt”, „teorie”), teorie generală a *valorii*: disciplină filosofică care studiază geneza, structura, interacţiunea, cunoaşterea, realizarea, ierarhizarea şi funcţiile valorilor în viaţa socială, corelaţia dintre ele, dinamica sistemelor de valori. Ireductibilitatea domeniului valorilor la domeniul lucrurilor sau al raporturilor cognitive dintre subiect şi obiect a impus, în evantaiul disciplinelor filosofice, constituirea unei a. ireductibile la ontologie sau gnoseologie, deşi aflată în interrelaţie activă cu acestea. A. operează cu conceptul de *valoare generică*, prin care subsumează notele generale şi esenţiale ale diferitelor specii de valori: etice, teoretice, estetice, politice, juridice, economice, vitale etc. Ea s-a constituit ca disciplină filosofică de sine stătătoare relativ târziu, când a apărut necesitatea şi posibilitatea elaborării unei teorii de ansamblu asupra valorilor culturii, teorie menită să pună în evidenţă criteriile de distingere şi de ierarhizare a valorilor. Şi înainte de a se vorbi de o a. ca disciplină filosofică autonomă existau referiri implicite sau explicite la valoarea unor obiecte sau principii (de ex., toate teoriile etice, prin însăşi natura lor, impuneau sau contestau valoarea unor norme de comportare socială a indivizilor); dar toate aceste referiri erau făcute din unghiul de vedere al uneia sau alteia dintre speciile de valori şi se înscriau doar în perimetrul unor investigaţii distincte ale economiştilor, eticienilor, juriştilor, teoreticienilor artei, logicienilor etc. A., ca domeniu constituit al reflecţiei filosofice, presupune însă o sintetizare a acestor rezultate parţiale şi disparate care, punând în centru problema raportului dintre momentul obiectiv şi cel subiectiv al valorii, surprinde relaţiile dintre diferitele tipuri de valori şi modul de funcţionare a subsistemelor de valori în ansamblul sistemului social, clarifică esenţa valorii ca atare. Bazele a. ca disciplină aparte au fost puse, începând cu a doua jumătate a secolului trecut, de H. Lotze şi în continuare de Fr. Nie-tzsche, de A. von Meinong şi Chr. Ehrenfela, dar mai ales de şcoala neokantianu de la Baden şi de-jidu-ard von Hartmann. Orientările idealiste în a. au considerat valorile, fie ca existând exclusiv în sine, sub forma unor *arhetipuri* perfecte (N. Hartmann), fie, prin şcoala neokantiană de la

Baden, ca *entități* supraistorice (W. Win-delband, H. Rickert), fie ca o simplă proiecţie a trăirilor, dorinţelor sau satisfacţiilor subiectului, oscilând între explicarea *valorizării* prin valoare („noi valorizăm numai ceea ce este în prealabil valoare intrinsecă") şi explicarea valorii prin valorizare („obiectele au valoare – independent de însuşirile lor – numai pentru că noi le-o acordăm"). Spre deosebire de aceste orientări, care ignoră în egală măsură rolul interrelaţiei complexe *subiect-obiect* (şi, deci, implicaţia reciprocă a valorii şi valorizării), orientarea marxistă în a. surprinde caracterul raţional al valorii, faptul că criteriile de valorizare ale subiectului sunt obiectiv determinate de *practica* social-istorică, valoarea constituindu-se prin interacţiunea dintre trebuinţele subiectului şi calităţile obiectului creat sau introdus de om într-un context socio-cultural determinat. Această introducere în contextul social conferă obiectului o funcţionalitate aparte, o semnificaţie umană, capacitatea de a răspunde într-un fel sau altul, mai mult sau mai puţin, unor *idealuri* şi trebuinţe umane (etice, politice, teoretice, estetice, utilitare etc.) istoriceşte şi socialmente condiţionate de practică. De aceea, concomitent, omul creează valori şi se creează prin valori, care devin coordonate ale *acţiunii umane* şi determinaţii ontologice ale *condiţiei umane*. Fiecare societate are tabla sa de valori, profilul ei axiologic specific, ierarhia sa valorică determinată de idealurile sociale ale claselor dominante. Aceasta structurează relativ unitar sistemul axiologic al societăţii respective, îl defineşte şi îl individualizează. De exemplu, separarea artificială a valorilor gnoseologice, teoretice, ştiinţifice de valoarea etică, politică sau estetică, reprezintă, din acest punct de vedere, o gravă eroare deoarece ea face abstracţie de condiţia potrivit căreia sistemul de valori al unei societăţi date reprezintă, în esenţă, o reflectare mediată şi de ultimă instanţă a totalităţii determinărilor social-istorice şi ideologice caracteristice societăţii respective, ignoră ansamblul intercondiţionărilor axiologice, unitatea organică a sistemului respectiv de valori, golindu-l de semnificaţia şi finalitatea sa umană. În ţara noastră, în perioada interbelică problemele de a., respectiv filosofia valorilor, au fost abordate de A.D. Xenopol, V. Pârvan, P. Andrei, N. Bagdasar, L. Blaga, D.D. Roşca, B. Speranţia, M. Florian, P.

Comarnescu, M. Ralea, T. Vianu, E. Lovinescu. În anii de după Eliberare au apărut lucrările: N. Kallos, A. Roth, „Axiologie şi etică” (1968, 1970, lb. maghiară); I. Pascadi, „Din tradiţiile gândirii axiologice româneşti” (1970); L. Grünberg, „Axiologia şi condiţia umană” (1972).

AXIOLOGIE FORMALĂ, denumire dată de Robert S. Hartman tentativei sale de reconstrucţie ştiinţifică a axiologiei, care, pornind de la *axioma* de bază „valoarea este sens”, consideră că „sensul este plenitudine de proprietăţi”, „mulţimile de proprietăţi sunt intensiuni şi, ca atare, un lucru are valoare în măsura în care posedă proprietăţile apte să satisfacă intensiunea conceptului său”. Aplicând în studiul valorii generice *teoria mulţimilor*, cu operaţiile booleene corespunzătoare, a.î. realizează dezideratul reformulării mai riguroase a axiologiei, prin utilizarea unor metode cărora ştiinţele moderne le-au probat fertilitatea: *axiomalizarea* şi *formalizarea*. A.f. deschide o cale către măsurarea valorii generice şi către o testare, dincolo de alegerile efective, dar pornind de la ele, a receptivităţii valorice a *subiectului*; ea cuprinde în sine modalităţi explicite de relaţii cu *experienţa*, aşa cum o probează şi aplicaţiile ei practice în «stetică, antropologie, psihologie şi psihiatrie. Chiar dacă testele hartmaniene asupra Capacităţii de valorizare neglijează raportul dialectic dintre momentul obiectiv şi cel subiectiv al valorii şi reduc „dezacordul de atitudine” la un simplu „dezacord în convingere” care ar putea fi soluţionat exclusiv prin perfecţionarea cunoaşterii, constatăm că, de la axiologia fenomenologică a lui Nicolai Hartmann, la axiologia formală a lui Robert ţâartman, studiul valorilor a efectuat o întoarcere de 180°; pentru primul valorile se opuneau cunoaşterii şi erau simple „intuiţii emoţionale”, pentru cel de-al doilea, care se înscrie în câmpul de posibilităţi deschis de revoluţia *ştiinţifico-tehnică* contemporană, se pune problema, care rămâne în continuare deschisă, a cunoaşterii ştiinţifice a valorii.

AXIOMA SILOGISMULUI, denumire dată principiului după care este derivată concluzia din premisele unui silogism aristotelic. Dată fiind structura duala a *noţiunilor* ce intră în alcătuirea unui *silogism*, a.s. are două formulări. Prima, pe linie de *sferă*, cunoscută sub denumirea latină *Dic-tum de omni*, *dictum de nullo*, arată: ceea ce se

enunţă despre *gen* ca întreg se enunţă despre fiecare din *speciile* sale (de ex., dacă *specia* fier face parte din genul metal şi dacă despre metal se spune că e bun conducător de căldură, atunci acest predicat se enunţă în mod necesar şi despre specia fier). A doua formulare a axiomei silogismului, pe linie de *conţinut*, cunoscută sub denumirea latină *Nota notaie est nota dei ipsius*, care înseamnă: predicatul predicatului unui lucru este chiar predicatul acelui lucru (de ex., dacă „bun conducător de căldură” este un predicat al metalului, iar „metal” este un predicat al lucrului numit aici „fier”, atunci „bun conducător de căldură” este un predicat al predicatului fierului şi ca atare el este cu necesitate un predicat al fierului însuşi).

AXIOMATIC, v. SISTEM.

AXIOMATICĂ (*metoda a.*), modalitate de construcţie a teoriilor ştiinţifice cu următoarele sensuri fundamentale: 1) reconstruire a unei teorii pe baza unui *sistem axiomatic* (un număr de *concepte* primitive, nedefinite şi un număr de *propoziţii* primitive, nedemonstrate), prin definirea tuturor conceptelor teoriei pe baza conceptelor primitive şi deducerea tuturor propoziţiilor teoriei plecând de la propoziţiile prime (*axiome*); această manieră de axiomatizare a teoriilor are trei tipuri principale: a) axiomatica intuitivă (ex. geometria expusă în sistemul lui Euclid), în care termenii şi propoziţiile teoriei sunt luaţi cu sensul lor obişnuit, evident; b) axiomatica abstractă, (ex. geometria în sistemul lui Hilbert), în care sensul termenilor primitivi este determinat exclusiv prin relaţiile lor din cadrul axiomelor şi c) axiomatica formalizată (ex.: sistemele formale din metamatematică), în care întreaga teorie este reconstruită ca sistem formal, lipsit de semnificaţii, înseşi regulile logice de *deducţie* fiind formulate explicit; 2) reconstrucţie a unei teorii prin definirea unui *predicat* al *teoriei mulţimilor* care reprezintă structura matematică a acestei teorii; şi această modalitate, dominantă în matematica şi fizica de astăzi, poate fi intuitivă sau formală. *Metoda* a. constituie atât o modalitate de expunere a unor rezultate ştiinţifice deja obţinute, cât şi una de descoperire. Folosită pe scară largă în logică, matematică, fizică, biologie, lingvistică (în general în ştiinţele care au atins un grad înalt de elaborare teoretică), ea nu poate fi absolutizată ca fiind unica

modalitate a deplinei maturizări a oricărei ştiinţe. Metoda a. permite dezvăluirea structurii interne a teoriilor, a relaţiilor dintre teorii, introducând precizie, rigoare, sistemicitate şi un mare grad de explicitare conceptuală în cadrul cunoaşterii.

AXIOMATIZARE, procedeu de reconstrucţie a teoriilor ştiinţifice constând în edificarea acestora pe baza unui sistem axiomatic (alcătuit dintr-un număr de termeni primi, acceptaţi fără definiţie şi a unei mulţimi de enunţuri fundamentale – postulate sau axiome – luate fără demonstraţie); orice nou termen al teoriei va fi introdus pe baza definiţiilor, plecând de la termenii primi şi de la termenii anterior definiţi, iar orice enunţ al teoriei va fi acceptat dacă va fi demonstrat cu ajutorul axiomelor şi al altor enunţuri anterior demonstrate.

AXIOMĂ (gr. *axioma* „demnitate"), (în teoria „ştiinţei demonstrative" a lui Aristotel) propoziţie evident adevărată, certă, necesară, indemonstrabilă şi care serveşte la demonstrarea altor propoziţii. În literatura logică şi filosofică ulterioară, a. a primit o mare diversitate de interpretări, în funcţie de idealul sau concepţia filosofică, dominantă în cunoaşterea ştiinţifică. Astfel, a. a fost considerată: un enunţ simplu (stoici, F. Bacon); un principiu metafizic evident (Descartes); un adevăr experimental, obţinut prin generalizare, plecând de la observaţii (J. St. Mill şi empirismul modern); o simplă convenţie (Poin-care), o definiţie implicită a termenilor primi ai unei teorii (Hilbert); o consecinţă a unor definiţii reale, deci a principiului identităţii (Leibniz). În cunoaşterea ştiinţifică şi în filosofia contemporană înţelegerea tradiţională a conceptului de a. a fost supusă unei profunde critici epistemologice; ca rezultat, a. şi-a pierdut valoarea de adevăr prim, necesar, evident, devenind un adevăr ipotetic relativ la un sistem teoretic determinat (verificabil prin consecinţele sistemului), luat ca punct de plecare în derivarea şi interpretarea altor propoziţii. În sistemele formale, a. reprezintă o expresie primitivă, indemonstrabilă, validă, din care sunt derivate alte expresii (teoremele) prin regulile de inferenţă admise.

AYER, Alfred Jules (n. 1910), filosof englez neopozitivist, reprezentant al filosofiei *analitice*. În lucrările sale, problemele filosofice ale limbilor naturale şi formalizate ocupă un loc deosebit.

Lucrările sale mai noi se îndepărtează de forma ortodoxă a *pozitivismului logic*, abordând problematica generală a filosofiei, în special a gnoseologiei. *Op*. pr.: „Limbaj, adevăr, logică” (1936), „Problema cunoaşterii” (1956), „Filosofie şi limbaj” (1960), „Originile pragmatismului” (1968), „Problemele centrale ale filosofiei” (1973).

B

bab

BABEŞ, Victor (1854 – 1926), savant român, medic, unul din întemeietorii microbiologici moderne, cu valoroase contribuţii şi în anatomie; s-a ocupat şi de probleme filosofice şi sociale. A susţinut că *ştiinţa* nu poate fi clădită decât pe temelii filosofice materialiste, argumentând că dacă mintea noastră n-ar reflecta realitatea întregul edificiu al ştiinţei s-ar prăbuşi. Autenticitatea cunoştinţelor noastre este confirmată, după B”. de *practică*, de transformarea naturii de către om prin ştiinţă. B. a criticat *agnosticismul*, care tinde „să descurajeze pe scrutătorii naturii”, *religia* şi superstiţiile, militând pentru punerea ştiinţei în slujba poporului în vederea ridicării nivelului său material, sanitar şi cultural. *Op*. *filosofice*: „Consideraţiuni asupra raportului ştiinţelor naturale către filosofie” (1879), „Ştiinţă şi credinţă” (1924).

BABEUF, François Noel (zis Gracchus) (1760 – 1797), revoluţionar francez, teoretician al comunismului utopic, fondator al ziarului „Le Tribun du peuple” şi conducător al *conspiraţiei egalilor* împotriva guvernului reacţionar al Directoratului. În urma unei trădări, adepţii lui B. (babuviştii) au fost arestaţi în 1796, iar B. executat. Depăşind caracterul luminist al concepţiilor comuniste anterioare, ca exponent al maselor populare, B. vedea în insurecţia populară şi în instaurarea unei dictaturi revoluţionare provizorii a păturilor plebeiene, mijlocul pentru desfiinţarea proprietăţii private şi făurirea societăţii comuniste, a „societăţii egalilor”. În ciuda trăsăturilor utopice şi naive (*ascetismul* şi *egalitarismul* primitiv etc), concepţiile lui B. oglindeau năzuinţele reale ale clasei muncitoare franceze, încă insuficient de matură, dar care începea să fie conştientă de antagonismul său cu burghezia. Cei mai de seamă adepţi ai lui B. au fost F.M. Buonarroti, A.A. Darthe şi S. Mă-rechal.

BACHELARD, Gaston (1884 – 1962), filosof, om de ştiinţă şi

estetician francez, reprezentativ pentru orientarea antipozitivistă şi realistă din epistemologia contemporană, orientare denumită uneori *neoraţionalism*. Prin concepţia sa despre „materialismul raţional" (sau „elaborat"), B. afirmă legătura neîntreruptă dintre domeniul teoretic şi cel experimental; opunându-se *convenţionalismului*, B. desprinde semnificaţia pozitivă a *operaţionalismului* ca metodă, şi elaborează un *raţionalism* pe baze realiste şi dialectice, care pune în lumină semnificaţia obiectivă a cunoaşterii constituite pe calea procedeelor operatorii. După B., omul este creator, sursa unică a lumii ştiinţei şi a lumii artei. Promovând ideea după care critica literară modernă trebuie să fie creatoare, B. a devenit un premergător al noului val din critica contemporană. *Op*. pr.: „Noul spirit ştiinţific" (1934), „Filosofia lui Nu" (1940), „Raţionalismul aplicat" (1948), „Materialismul raţional" (1953), „Poetica spaţiului" (1957).

BACON, Francis (1561 – 1626), filosof materialist englez. Trăind în epoca naşterii ştiinţei moderne, B. şi-a asumat sarcina elaborării unei metode noi, adecvate, care, în opoziţie cu *scolastica* sterilă, să favorizeze cercetarea ştiinţifică, cunoaşterea şi dominarea naturii de către om. Aforismele baconiene („Ştiinţa este putere"; „Oamenii nu pot stăpâni natura decât supunându-se legilor ei"; „A cunoaşte cu adevărat înseamnă a cunoaşte prin cauze)" exprimă plastic spiritul epocii. Condiţia prealabilă a făuririi ştiinţei şi metodei noi o constituie, pentru B., critica cunoştinţelor existente, eliberarea spiritului uman de sub tirania diverselor erori, prejudecăţi şi iluzii, denumite de el „idoli" (ai " tribului", care ţin de natura umană; ai „peşterii", determinaţi de educaţia fiecărui om; ai „forului", prin care sunt desemnate neconcordanţele limbajului cu viaţa reală; ai „teatrului", generaţi de autoritatea tiranică a vechilor sisteme filosofice). B. este iniţiatorul *empirismului* şi *senzualismului* modern: simţurile ne dau *cunoştinţe* certe şi constituie izvorul tuturor cunoştinţelor. Ştiinţa adevărată se dobândeşte prin prelucrarea metodică, raţională a datelor senzoriale. B. pune astfel în opera sa principală, „Novum organum" (1620, trad. rom. 1957) – titlul arăta intenţia lui B. de a da o replică „Organon"-ului, adică logicii şi metodologiei aristotelice –, bazele metodei inductive, caracterizată prin folosirea *analizei*, *comparaţiei*, *observaţiei* şi

experimentului. Considerând lumea ca fiind de natură materială, iar *mişcarea* ca o proprietate inalienabilă a materiei, B. recunoaşte existenţa a multiple forme de mişcare şi a diversităţii calitative a naturii. Accentuarea unilaterală a rolului analizei şi al *inducţiei* în cunoaştere, în detrimentul *sintezei* şi al *deducţiei*, conceperea pur analitică a experimentului (menit să separe unele de altele „formele" sau „naturile" prezente în corpuri pentru a determina *esenţa* fiecăreia) au conferit metodei baconiene un caracter metafizic (nondialectic). Opera lui B. a fost continuată de Th. Hobbes, care a sistematizat, sub o formă mecanicistă, materialismul lui B., şi de J. Locke, care a fundamentat gnoseologia empiristă. B. a scris şi o *utopie* neterminată, „Noua Atlantida" (trad. rom. 1962), imaginând o societate organizată pe baze raţionale, ştiinţifice, dar în care erau menţinute diferenţieri de clasă.

BACON, Roger (c. 1214-o. 1294), filosof şi naturalist englez, călugăr franciscan. Pentru că a criticat cu îndrăzneală luxul şi depravarea clerului catolic şi abuzurile feudalilor, a fost multă vreme întemniţat. Adversar al *tomismului* şi al *realismului scolastic*, B. era un adept al *nominalismului*, considerat de Marx şi Engels „prima expresie a materialismului modern". El a acuzat *scolastica* de sterilitate, opunându-i metoda experimentală, „care merge până la cunoaşterea cauzelor fenomenelor". B. a preconizat metodele experienţei şi observării directe ca surse ale cunoaşterii, socotind observarea, experimentul şi matematica cele trei coloane ale ştiinţei. Limitele istorice ale gândirii sale se vădesc în teza potrivit căreia filosofia nu trebuie să contrazică dogmele religiei.

BADEN (*Şcoala de la* B.), şcoală din cadrul neokantianismului, ai cărei reprezentanţi – W. Windelband, H. Rickert, E. Lask, B. Bauch – au susţinut un punct de vedere normativist în logică, teoria cunoaşterii, filosofia valorilor şi a culturii. Teza principală a acestei şcoli o constituie distincţia dintre *existenţă* şi *valoare*; valorile nu există, ci au valabilitate (Geltung); ele sunt superioare realităţii, alcătuiesc un sistem al criteriilor absolute ale cunoaşterii, creaţiei şi aprecierii. Deşi nu a pus problema genezei şi a determinismului valorilor, Şcoala de la B. a precizat specificul lumii valorilor, ireductibilitatea şi *autonomia*

lor într-un sistem deschis, receptiv la noile sfere de valori ce se impun în procesul creaţiei culturale. În filosofia istoriei, Şcoala de la B. a pus problema unui model metodologic adecvat specificului ştiinţelor istorice şi a conturat problematica epistemologiei ştiinţelor sociale în genere, ajungând însă la postularea unei opoziţii între aceste ştiinţe şi cele ale naturii.

BAGDASAR, Nicolae (1896 – 1971), filosof român. A fost profesor la Universităţile din Iaşi şi Bucureşti. Sub influenţa lui Kant, a neokantienilor şi a lui Husserl, a năzuit spre o filosofie critică. Principalele şale preocupări au fost: epistemologia, filosofia valorilor, filosofia istoriei şi istoria filosofiei. Ca istoric al filosofiei, a elaborat, de pe poziţii raţionaliste, studii privind filosofia universală contemporană şi filosofia românească, urmărind expunerea obiectivă a concepţiilor filosofice analizate şi a principalelor aprecieri şi obiecţii ce li s-au adus. După 1944, s-a apropiat treptat de materialismul dialectic. *Op*. pr.: „Filosofia contemporană a istoriei” (1930), „Teoria cunoştinţei” (2 vol., 1941 – 1942, ed. a II-a într-un singur voi., 1944), „Filosofia românească de la origini până astăzi” (1941), „Teoreticieni ai civilizaţiei” (1969). Traducător al unor opere fundamentale ale lui Kant.

BAKUNIN, Mihail Aleksandrovici (1814 – 1876), revoluţionar rus, unul dintre ideologii *anarhismului*. A emigrat din Rusia (1840) şi a trăit în Germania, Elveţia şi Franţa. A luat parte la revoluţia din 1848 de la Praga, iar în 1849 a condus răscoala de la Dresda. În 1868 a fost primit în Internaţionala I. Ca filosof şi teoretician politic a fost un eclectic; hegelian apropiat de *individualismul* lui Stirner; pozitivist în concepţia despre rolul şi sarcinile filosofiei; adept al *materialismului economic* şi, în parte, al doctrinei anarhiste a lui P.J. Prou-dhon. Concepţiile sale anarhiste mic-burgheze s-au cristalizat în deceniul al şaptelea. El a definit *statul* ca principal instrument de asuprire a oamenilor, justificat prin ficţiunea divinităţii, şi a supus criticii *religia*, denumită de el „nebunie colectivă”. Subapreciind rolul istoric şi potenţialul revoluţionar al proletariatului (considera proletariatul calificat drept „aristocraţie muncitorească”) şi exaltând caracterul radical al păturilor celor mai pauperizate (lumpenproletariatul), B. a negat ieoria luptei de clasă, necesitatea partidului proletar şi a

pregătirii revoluţiei, a promovat metode teroriste. Antiautoritarismul său l-a condus la ideea lichidării oricărui stat şi a negării *dictaturii proletariatului*. Programul său social-politic era un „amestec pestriţ” (Marx): ateismul, egalizarea (şi nu desfiinţarea) claselor, desfiinţarea dreptului de moştenire (şi nu a proprietăţii private) ş.a. Marx a criticat concepţiile şi tactica promovată de B. ca inconsistente sub raport ştiinţific şi aventuriste sub raport politic. Anarhiştii, în frunte cu B., au fost excluşi din Internaţionala T, din 1872, pentru activitate fracţionistă. *Op*. pr.: „Dumnezeu şi statul” (1871, trad. rom. 1885, 1918), „Statul şi anarhia” (1873).

BANFI, Antonio (1886 – 1957), filosof progresist italian, care a evoluat de la *raţionalismul* critic la materialismul dialectic caracterizat de el ca mişcare umanistă a epocii noastre. A criticat unele tendinţe ale culturii burgheze contemporane, îndeosebi iraţionalitatea *existenţialismului*. *Op*. *pe*: „Istoria materialismului” (2 vol., 1952 – 1953).

BARIŢIU, George (1812 – 1893), om politic, publicist, istoric român cu vederi luminist-democratice, unul dintre conducătorii revoluţiei de la 1848 din Transilvania. Membru fondator al Academiei Române, întemeietorul presei româneşti din Transilvania („Gazeta de Transilvania”, „Foaie pentru minte, inimă şi literatură”, 1838, „Transilvania”, 1868). Ataşat profund de realităţile sociale ale vremii sale şi preocupat de soarta poporului său, B. a criticat, de pe poziţii democrat-burgheze radicale, feudalismul şi a denunţat asuprirea naţională, şovinismul şi cosmopolitismul, fiind un consecvent susţinător al tezei cu privire la importanţa afirmării caracterului naţional al culturii, ca punct de sprijin în lupta de eliberare a poporului român. B. a contribuit la cristalizarea, în spirit luminist, a unor idei din domeniul filosofiei culturii şi filosofiei istoriei, relevând valoarea omului ca fiinţă culturală, raţională. În centrul preocupărilor sale a stat problema cultivării, a luminării poporului ca mijloc de emancipare naţională şi socială. A promovat ideea raportului dintre cultură, societate şi istorie, ca şi pe aceea a contribuţiei specifice şi originale pe care fiecare popor o aduce la cultura universală. Prin ideile sale cu privire la necesitatea studierii factorilor determinanţi ai progresului,

cercetării „modului vieţuirii” în societate, cu privire la interacţiunea fenomenelor istorice, la cauzalitatea în istorie şi la importanţa condiţiilor naturale şi sociale, de loc şi de timp, a raportului de proprietate în structurarea socială, a rolului maselor populare şi al personalităţilor istorice, purtătoare ale aspiraţiilor populare, B. se situează în rândul precursorilor români ai concepţiei materialiste despre istorie. B. a respins teoriile lui Malthus şi Schopenhauer, considerând teza privitoare la necesitatea scăderii populaţiei şi pesimismul, în general, ca „venin de moarte” pentru poporul român, angajat în lupta pentru afirmarea drepturilor sale la viaţă de sine stătătoare. *Op*. pr.: „Cultura” (1838), „Omul” (1839), „Despre filosoful Schopenhauer” (1880), „Studiu istoric asupra raporturilor agrare din Transilvania şi ţările anexe” (1884), „Părţi alese din istoria Transilvaniei pe două sute de ani în urmă” (3 vol., 1884 – 1891).

BARTH, Karl (1886 – 1968), teolog elveţian, reputat filosof al religiei, fondatorul *teologiei dialectice*. Sub influenţa tradiţiilor protestante şi a gândirii lui Kierkegaard, B. susţine teza limitelor de nedepăşit ale existenţei umane şi înlocuieşte studiul cunoaşterii şi acţiunii cu analiza interiorităţii. Absolutizând proiectul religios al omului şi, implicit, negând posibilitatea proiectului real uman de autodepăşire, B. accentuează, în manieră pesimistă, dependenţa sensului existenţei umane de o divinitate transcendentă, pregătind astfel demersul teoretic principal al *existenţialismului* religios. B. Încearcă o desacralizare a credinţei şi o regăsire a omului (deşi numai ca fiinţă limitată şi iremediabil însingurată), în afara ei, trezind interesul pentru problemele filosofice ale existenţei umane. Format în spiritul tradiţiilor umaniste ale culturii, B. s-a opus, în 1933, alierii „mişcării creştine” la nazism, criticând dictatura şi religia oficială de pe poziţiile cercurilor liberale burgheze şi apărând valorile umane tradiţionale de mistificatorii şi detractorii lor. După 1945 s-a arătat receptiv la unele înnoiri intervenite în lume, a afirmat crezuri democrate şi a manifestat un interes sporit pentru problematica omului contemporan. *Op*. pr.: „Scrisoare către romani” (1919), „Existenţa teologică astăzi” (1933), „Dogmatica bisericească” (1927 – 1967).

BAUCH, Bruno (1877 – 1942), filosof german neokantian, care încearcă o sinteză între normativismul Şcolii de la Baden şi hegelianism. În lucrările sale („Adevăr, valoare şi realitate”, 1923; „Ideea”, 1926) B. distinge riguros între valabilitate şi valoare şi deschide o discuţie constructivă cu privire la raporturile dintre ansamblul valorilor (cultura) şi sistemul categorial al valorilor.

BAUER, Bruno (1809 – 1882), filosof idealist german din grupul tinerilor hegelieni (*hegelienilor de stânga*). Critic al *religiei*. În opera sa principală, „Critica evangheliilor sinoptice” (3 vol., 1841 – 1842), a demonstrat ne-autenticitatea evangheliilor. A negat rolul maselor în istorie şi a considerat că forţa motrice a dezvoltării istorice o constituie marile personalităţi culturale purtătoare ale „spiritului critic”. Marx şi Engels au criticat concepţiile lui B. în lucrările lor „Sfânta familie” şi „Ideologia germană”.

BAYLE, Pierre (1647 – 1706), filosof francez, precursor al *luminismului*. A supus criticii dogmatismul religios şi a susţinut posibilitatea existenţei unei societăţi compuse exclusiv din atei. A folosit *scepticismul* pentru a combate filosofia *speculativă* şi a pregătit astfel terenul pentru acceptarea materialismului în Franţa. *Op*. pr.: „Dicţionar istoric şi critic” (2 vol., 1695 – 1697).

BAZA TEHNICĂ-MATERIALĂ A SOCIETĂŢII, totalitate a elementelor materiale ale *forţelor de producţie*. În b.t. -m. a's. se includ: mijloacele de muncă (unelte, utilaje, maşini-unelte, totalitatea agregatelor şi sistemelor tehnice, mijloace de transport şi de comunicaţie etc), obiectele muncii (pământul, alte medii naturale asupra cărora acţionează oamenii, materiile prime obţinute nemijlocit prin extracţie sau prelucrate şi semiprelucrate, sursele de energie etc.) asupra cărora acţionează omul în procesul de producţie. *Relaţiile de producţie* existente în funcţie de caracterul proprietăţii asupra mijloacelor de producţie influenţează activ b.t. -m. a's., ele putând să favorizeze sau să frâneze dezvoltarea acesteia. Fiecare orânduire socială se consolidează definitiv atunci când îşi creează o bază tehnică-materială proprie, capabilă să potenţeze la maximum funcţionalitatea relaţiilor de producţie şi sociale specifice acelei orânduiri. Baza tehnică-materială a socialismului o constituie marea

producţie mecanizată, întemeiată pe tehnica modernă în toate ramurile economiei naţionale şi care se dezvoltă în condiţiile proprietăţii socialiste asupra mijloacelor de producţie. Dezvoltarea planică proporţională şi în ritm rapid a bazei tehnice-materiale a socialismului presupune repartizarea raţională a forţelor de producţie pe întreg teritoriul ţării şi valorificarea superioară a tuturor resurselor materiale de care dispune societatea, concentrarea crescândă a producţiei în condiţiile specializării şi cooperării multilateral dezvoltate, ridicarea neîntreruptă a productivităţii muncii. În ţara noastră, după cucerirea puterii politice de către clasa muncitoare şi aliaţii săi şi după naţionalizarea principalelor mijloace de producţie, s-a trecut la construirea bazei tehnice-materiale a socialismului, făurită în procesul industrializării socialiste, în etapa actuală a făuririi societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi în perspectiva trecerii treptate la construcţia comunismului în România, dezvoltarea în continuare, prin folosirea marilor cuceriri ale revoluţiei ştiinţifico-tehnice, a bazei tehnice-materiale constituie temelia întregului progres social-economic al ţării, de ridicare a nivelului de trai al poporului.

BAZĂ ŞI SUPRASTRUCTURĂ, categorii fundamentale ale materialismului istoric, elaborate de K. Marx şi F. Engels. *Baza* este un domeniu al vieţii materiale a societăţii, al *existenţei sociale* a oamenilor; ea reprezintă totalitatea *relaţiilor de producţie* într-o etapă determinată a dezvoltării sociale, relaţii ce constituie temelia economică pe care se înalţă toate celelalte *relaţii sociale*. De aceea, *baza* unei societăţi este de fapt *baza economică* a acesteia, deoarece fizionomia ei materială este configurată tocmai de tipul de relaţii de producţie specifice ei, relaţii care desemnează – de altfel – şi *structura* (economică) a acelei societăţi pe care se edifică o *suprastructură* corespunzătoare. *Suprastructura* se constituie din totalitatea *ideilor*, *teoriilor*, *concepţiilor* cu caracter *ideologic* ale oamenilor, precum şi din *sistemul* relaţiilor (ideologice) care se statornicesc în funcţie de aceste idei, teorii şi concepţii împreună cu ansamblul formelor organizaţionale care le mijlocesc obiectivarea în acţiunile practice ale oamenilor, în cadrul cărora *instituţiile sociale* au un rol precumpănitor.

Elementul cel mai activ al *suprastructurii* îl constituie *suprastructura* politică, legată cel mai nemijlocit de bază şi care exercită o influenţă hotărâtoare asupra celorlalte elemente suprastructurale, ca şi asupra bazei înseşi. Între b. şi-s. există un raport dialectic: b. determină 8., schimbarea b. atrage întotdeauna după sine schimbarea întregii's.; la rândul ei 8. oglindeşte b. şi, totodată, o influenţează activ, îi stimulează consolidarea şi dezvoltarea. Subliniind caracterul primordial al b. În raport cu 8., arătând că's. este generată de b., materialismul dialectic şi istoric precizează, totodată, faptul că această determinare nu se realizează în mod automat. S. este creată întotdeauna de oameni, însă nu în mod arbitrar, ci în funcţie de condiţiile economice, de cerinţele dezvoltării b. respective. De asemenea, ca formă a conţinutului economic, 8. nu este o reflectare pasivă, mecanică a acestuia, ci are o independenţă relativă faţă de b. care a generat-o. Această independenţă se manifestă şi în faptul că's. Îndeplineşte un rol activ în viaţa socială, accelerţnd sau frânând dezvoltarea societăţii, după cum ea reflectă interesele forţelor sociale înaintate sau ale celor conservatoare. În orânduirile întemeiate pe proprietatea privată asupra mijloacelor de producţie, atât b. cât şi-s. au un caracter complex şi prin excelenţă contradictoriu. B. acestor orânduiri se caracterizează prin relaţii economice de exploatare, care determină manifestarea unor raporturi antagonice pe plan politic şi ideologic între clasele exploatate şi clasele exploatatoare. În aceste societăţi, s. are de asemenea un caracter eterogen şi antagonist, cuprinzând atât concepţii şi instituţii care exprimă interesele claselor dominante exploatatoare, cât şi concepţii şi instituţii care exprimă interesele şi năzuinţele claselor progresiste, ale maselor populare. Trecerea de la o orânduire la alta presupune schimbări calitative atât în domeniul b. cât şi în sîn societăţile bazate pe relaţii de exploatare, b. (relaţiile de producţie) ia naştere şi se dezvoltă, de regulă, în sânul vechii orânduiri. Din cauza incompatibilităţii relaţiilor de producţie socialiste cu relaţiile de producţie de tip exploatator, b. economică a socialismului nu se poate forma, în genere, în sânul orânduirii capitaliste. Pentru făurirea ei este necesară instaurarea, în prealabil, ca prim pas al *revoluţiei socialiste*, a puterii de *stat* a clasei muncitoare.

Această împrejurare determină în mod necesar creşterea rolului 8. (în primul rând a 8. *politice*) în făurirea şi dezvoltarea noii baze şi în primul rând creşterea ralului mobilizator şi organizator al statului socialist ca element principal al 8. Baza socialistă se caracterizează prin proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producţie, prin raporturi de colaborare şi de ajutor reciproc. S. societăţii socialiste se dezvoltă şi se consolidează în luptă cu rămăşiţele vechii 8., cu influenţele ideologiei burgheze, cu închistarea dogmatică, în confruntare cu gândirea filosofică nemarxistă, concepţia marxist-leninistă despre lume şi viaţă – nucleu al noii's. – fiind în continuă dezvoltare creatoare. În socialism, dezvoltarea b. şi 8. se înfăptuieşte în mod conştient; rolul conducător în construirea b. şi-s. socialiste îl are partidul revoluţionar al clasei muncitoare, care, pe temeiul cunoaşterii adecvate a legilor sociale şi al analizei istorice concrete a particularităţilor fiecărei etape de dezvoltare, elaborează directivele şi măsurile cele mai eficiente în vederea evitării rămânerilor în urmă şi a perfecţionării continue şi armonioase a relaţiilor de producţie şi a componentelor's. şi mobilizează masele populare la înfăptuirea lor. În procesul făuririi societăţii socialiste multilateral dezvoltate în ţara noastră, P.C.R. acordă o permanentă atenţie perfecţionării relaţiilor de producţie socialiste, consolidării şi dezvoltării proprietăţii socialiste, ridicării nivelului conştiinţei socialiste şi perfecţionării structurilor organizaţionale, a instituţiilor sociale specifice societăţii noastre. Accentuarea procesului de *omogenizare socială*, întemeiat pe dispariţia treptat că a diferenţelor esenţiale dintre oraş şi sat, dintre munca fizică şi munca intelectuală, în decursul noii etape de dezvoltare a societăţii noastre, va duce la adâncirea caracterului *omogen* şi *unitar* atât al b. cât şi al 8. noastre socialiste, iar în perspectiva trecerii la comunism acest proces de omogenizare structurală şi suprastructurală a societăţii se va desăvârşi pe deplin, odată cu realizarea unor mutaţii calitative la nivelul conţinutului b. şi al 8., la nivelul tipologiei relaţiilor de producţie şi sociale, a structurilor organizaţionale şi a vieţii spirituale a oamenilor.

BĂDĂRĂU, Dan (1893 – 1968), filosof român. A fost profesor la

Universitatea din Iaşi. Cugetător de formaţie realistă şi raţionalistă, s-a preocupat de problema gândirii, criticând *intuiţionismul* şi *iraţionalismul*, pe baza distincţiei dintre aşa-numita gândire „pură (subconştientă) şi gândirea logică, discursivă, singurul temei al ştiinţei, filosofiei şi stăpânirii progresive a naturii de către om. A abordat probleme de logică (problema atribuţiunii şi judecăţii etc), gnoseologie şi istorie a filosofiei, în anii regimului democrat-popu-lar, apropiindu-se de poziţiile materialismului dialectic şi ale materialismului istoric, a scris studii de logică şi monografii de istorie a filosofiei. *Op*. pr.: „Essai sur la pensie" (1925), „L'individuel chez Aristote" (1936), „Du jugement comme acte signifiant" (1944), „Filozofialui Dimitrielantemir" (1964), „G.W. Leibniz" (1966).

BĂLCESCU, Nicolae (1819 – 1852), istoric şi om politic român, conducător al revoluţiei de la 1848 din Ţara Românească, una dintre cele mai de seamă personalităţi revoluţionare din Europa timpului. Contribuţia lui B. la dezvoltarea filosofiei româneşti se înscrie pe coordonatele filosofiei istoriei şi filosofiei politice, concepţia sa degajându-se din opera istorică. Filosofia lui B., având un punct de plecare spiritualist, se caracterizează prin evidenţierea ideii de *progres*; acesta se realizează procesual, într-o mişcare ce se accelerează pe măsura înaintării spre „ţinta" stabilită: înfăptuirea cu necesitate, în omenire, în general, şi în fiecare naţiune în particular, a dreptăţii şi frăţiei. Subliniind sensul ireversibil al acestui proces, chiar dacă întrerupt uneori de repaus, de oscilaţie, de „covârşire a răului", B. distinge semnificaţia esenţială a luptei dintre asupriţi şi asupritori, sesizează rolul important al condiţiilor vieţii materiale, supune unei critici aprofundate orânduirea feudală (o parte din datele şi concluziile lui B, au fost folosite de K. Marx în „Capitalul"), subliniază rolul maselor populare în istorie şi necesitatea revoluţiei pentru înlăturarea relaţiilor feudale, pentru obţinerea eliberării, unităţii şi independenţei naţionale, se pronunţă pentru organizarea noului stat românesc pe baze democratice şi republicane, pentru colaborare cu toate naţiunile, în vederea lichidării asupririi sociale şi naţionale, în concepţia lui B., drepturile popoarelor la existenţă, la libertate socială şi naţională, de egalitate şi suveranitate sunt drepturi naturale, inextricabil legate

între ele, ce trebuie smulse asupritorilor prin acţiune revoluţionară. După B., fiinţa umană este perfectibilă, realizarea perfectibilităţii echivalând cu eliberarea de orice servituţi a omului ca individ, naţiune şi omenire, din aceasta decurgând misiunea în lume atât a personalităţilor cât şi a popoarelor, fiecare aducându-şi contribuţia conform geniului propriu, din marea lor diversitate rezultând „armonia totului". În istoriografie, B. promovează ideea importanţei unei documentări temeinice, a criticii izvoarelor, a depăşirii prezentării istorice exclusiv prin prisma „biografiei stăpânitorilor" şi a recursului la cercetarea instituţiilor sociale, a obiceiurilor, a vieţii poporului. *Op*. pr.: „Puterea armată şi arta militară de la întemeierea principatului Valahiei până acum" (1844), „Cuvânt preliminariu despre izvoarele istoriei românilor" (1845), „Despre starea socială a muncitorilor plugari în Principatele Române în deosebite timpuri" (1846), „Mersul revoluţiei în istoria românilor" (1850), „Question économique des Principautes danubiennes" (1850), „Trecutul şi prezentul" (1851), „Istoria românilor sub Mihai-vodă Viteazul" (postum, 1878).

BĂRBAT, Virgil I. (1879 – 1931), sociolog şi filosof român. A fost profesor la Universitatea din Cluj. Abordând probleme politice, economice şi educative, s-a manifestat îndeosebi ca sociolog al culturii. Situat pe poziţii raţionaliste, a definit sociologia ca „ştiinţa creaţiei umane". A conceput, împreună cu psihologul FI. Ştefănescu-Goangă ş.a., un vast plan de culturalizare a Transilvaniei sub conducerea şi îndrumarea Universităţii din Cluj, intitulat „Extensiunea universitară". A înfiinţat şi a condus „Revista de sociologie" (1931). *Op*. pr.: „Imperialismul american. Doctrina lui Monroe" (1920), „Exproprierea culturii" (1927), „Premisele umane ale culturii moderne" (1927), „Dinamism cultural" (1927), „Sociologia – o schiţă istorică şi o definiţie" (1931). *În manuscris*: „Rudolf Eucken, istoria şi viitorul civilizaţiei", „Posibilităţile organice ale omenirii", „Curs complet de sociologie generală", „Curs complet de istoria doctrinelor morale şi politice".

BĂRNUŢIU, Simion (1808 – 1864), gânditor român, unul dintre conducătorii revoluţiei din 1848 a românilor din Transilvania. A fost

profesor de filosofie la Blaj şi apoi primul profesor de filosofie al Universităţii din Iaşi. A introdus predarea filosofiei în limba română în Transilvania (1839) şi s-a pronunţat pentru o gândire eliberată de sub tutela teologiei. A abordat, în spiritul idealismului raţionalist, aproape toate ramurile filosofiei: metafizica, logica, estetica, etica, istoria filosofiei. A predat întâiul curs de estetică filosofică, cursuri de psihologie, pedagogie şi drept, fiind un adept *ai dreptului natural* şi a elaborat primul sistem general de estetică românească, în gândirea filosofică a lui B., care pornea de la Kant, se disting: încercarea de depăşire a *agnosticismului* prin sublinierea posibilităţii omului de a cunoaşte lumea, restrângerea *apriorismului* în limitele unor formulări şi definiţii, sublinierea unităţii *naturii umane*, respingerea *creaţionismului* şi a *finalismului*. Gândirea socială a lui B., având ca temă centrală libertatea, se remarcă prin critica adusă feudalismului, prin poziţia republicană, prin ideea libertăţii, unităţii şi independenţei naţionale, a dreptului tuturor popoarelor la viaţă şi propăşire în cadrul unor state suverane. *Op*. pr.: „O tocmeală de ruşine şi o lege nedreaptă" (1842), „Raporturile românilor cu ungurii şi principiile libertăţii naţionale" (1848), „Dreptul public al românilor" (postum, 1867), „Dreptul natural public" (postum, 1870), „Pedagogia" (postum, 1870), „Psihologia empirică şi logica" (postum, 1871), „Estetica" (postum, 1972). *În manuscris*: „Metafizica", „Etica", „Istoria filosofiei" (cursuri universitare).

BEAUVOIR, Simone de (n. 1908), scriitoare şi eseistă franceză de orientare existenţialistă. Deşi stările de *angoasă*, *absurdul* şi *teama* – categorii specific existenţialiste – se regăsesc în scrierile sale, în acestea apare, totodată, în mod consecvent, ideea de *transcendenţă*, înţeleasă ca posibilitate infinită de expansiune, în viitor, a fiinţei umane. Omul nu trebuie să se lase însă înşelat de proiecte inaccesibile, el trebuie să se angajeze, să acţioneze, să-şi asume partea lui de răspundere pentru destinul acestei lumi – singura lume care este de altfel şi opera lui – ceea ce face ca *angajarea* omului să poată deveni, astfel, definitivă şi absolută. Refuzând ideea artei pentru artă, B. a militat pentru o literatură angajată. A încercat să demonstreze egalitatea existenţială a femeii cu bărbatul şi a criticat unele valori ale

moralei şi culturii burgheze. A preconizat o morală a *ambiguităţii*, înţelegând prin aceasta caracterul concret, complex şi contradictoriu al situaţiilor umane, dar neînţelegând, de fapt, originea socială a acestui caracter. Considerându-se un intelectual de stânga, opţiunile ei politice şi ideologice nu au fost încă nici prea clar conturate şi nici întru totul consecvente. *Op*. pr.: „Pyrrhus şi Cineas” (1944), „Toţi oamenii sunt muritori” (1947, trad. rom. 1976), „Pentru o morală a ambiguităţii” (1947), „Existenţialismul şi înţelepciunea naţiunilor” (1948), „Al doilea sex” (1949), „Privilegii” (1955), „Forţa lucrurilor” (1963), „O moarte prea dulce” (1964), „Cu socotelile încheiate” (1972).

BEBEL, August (1840 – 1913), militant al mişcării muncitoreşti germane şi internaţionale. A fost membru al Internaţionalei I. Unul dintre fondatorii şi conducătorii Partidului Social-Democrat din Germania. Ca deputat în Reichstag (1871) a apărat Comuna din Paris, a denunţat militarismul şi colonialismul. Publicist de mare talent, în 1878 – 1890 a desfăşurat o susţinută campanie împotriva curentelor oportuniste, anarhiste şi revizioniste. B. a apărat *darvinismul* împotriva criticilor conservatoare şi idealiste ce i se aduceau, a combătut *malthusianismul*, a relevat legătura dintre *idealism* şi *religie* şi a fost un militant consecvent pentru emanciparea femeii. *Op*. pr.: „Femeia şi socialismul” (1879, trad. rom. 1961), „Din viaţa mea” (3 vol., 1910 – 1914, trad. rom. 1956 – 1958).

BEHAVIORALISM, direcţie politologică americană („behavioral approach” sau „behavioral sciences”), scientist-pozitivistă, reprezentată de D. Easton.

A. Somit, J. Tannenhaus ş.a., care îşi propune să cerceteze, cu mijloace multi-discipfinare, *comportamentul* politic în vederea discernerii unor regularităţi generalizabile în teorii cu valoare explicativă şi predictivă, pe baza ţes. ţărilor obligatorii, a folosirii unor tehnici adecvate, a cuantificării şi a separării evaluărilor etice de explicaţia empirică.

B. are meritul de a urmări perfecţionarea metodelor şi tehnicilor de investigaţie, de a fi iniţiat lansarea cercetării matematice a comportamentului politic şi de a fi pus în lumină dificultăţile teoretizării rezultatelor astfel obţinute. El rămâne însă limitat de

uni-lateralităţile empirismului, psihologismului, de abuzul extrapolării de la scara microla cea macropolitologică, precum şi de excesele cuantificării, ale „miniaturizării" şi „atomizării" analizei.

BEHAVIORISM (engl. *behaviour* „comportament"), concepţie psihologică, elaborată iniţial de J. Watson (1913) şi dezvoltată de F. Ch. Tolman şi G.H. Mead (autor al unui „b. social"), care consideră că obiectul psihologiei trebuie să se reducă la studiul exclusiv al *comportamentului* exterior, eliminându-se *conştiinţa*. B. a apărut ca o reacţie faţă de psihologia introspecţionistă (care folosea ca metodă principală sau unică *introspecţia*), susţinând necesitatea limitării cercetării psihologice la datele observabile ale reacţiilor exterioare, fără a se recurge deloc la introspecţie şi nici la cercetarea proceselor fiziologice interne. B. promovează analiza relaţiilor dintre diferite reacţii ale animalului şi omului şi acţiunea stimulilor, studiind comportamentul motor, glandular şi verbal. Eliminând din psihologie datele subiec tive ale vieţii psihice interioare, b. reprezintă, într-o accepţie mai largă, aşa-numita „psihologie obiectivă". Într-un alt sens, termenul de b. se aplică acelor teorii asupra naturii limbajului, asupra cunoaşterii şi culturii, care explică structura şi valorile acestora plecând de la studiul comportamentului uman.

BELINSKI, Vissarion Grigorievici (1811 – 1848), critic literar şi publicist, filosof materialist şi democrat-revoluţionar rus. B. a evoluat de la idealismul hegelian la materialism, de la iluziile luministe la democratismul revoluţfonar, relevând necesitatea imperioasă a desfiinţării iobăgiei. Preluând în mod original dialectica idealistă a filosofiei clasice germane (în special a lui Hegel) şi depăşind *antropologismul* lui Feuer-bach, B. a promovat idei sociale înaintate, ca aceea a necesităţii istorice a progresului şi a rolului personalităţilor de promotori ai acestei necesităţi, de exponenţi ai năzuinţelor populare. B. este fondatorul esteticii realiste ruse. Ca teoretician al realismului critic rus, al „şcolii naturale", a elaborat o concepţie estetică care implică ideea esenţei sociale a artei, a legăturii acesteia cu realitatea, teza caracterului specific naţional al literaturii şi a necesităţii democratizării ei. Activitatea lui B. a exercitat o mare influenţă asupra dezvoltării literaturii şi gândirii sociale ruse. *Op*. pr.: „Reverii literare"

(1834), „Operele lui Aleksandr Puşkin” (1843 – 1846), „Privire asupra literaturii ruse din 1847” (1848). În limba română au apărut „Opere filosofice alese” (2 vol., 1956, 1957).

BENEDICT, Ruth (1887 – 1948), etnolog şi antropolog american, reprezentantă de seamă a *configuraţionismului* şi a şcolii lui Franz Boas. A studiat cultura într-o viziune dinamică, punând accentul pe diferenţa şi specificitatea culturală, care formează „modelul cultural” al oricărei culturi („pattern of culture”), culturile constituindu-se ca sisteme unitare cu semnificaţii marcate de „configuraţii culturale” particulare. B. a definit cultura prin comportament la care se adaugă tradiţia. Preocupată de modelele culturii europene, B. a studiat specificul culturii poporului român (studiul „Cultura românească şi comportamentul”, publicat postum în 1972, în S.U.A.). În timpul celui de-al doilea război mondial a avut o atitudine înaintată, promovând, printr-o intensă activitate publicistică, democratismul, combătând rasismul, discriminarea socială şi oprimarea. *Op*. pr.: „Conceptul de spirit păzitor în America de Nord” (1923), „Configuraţia culturii în America de Nord” (1923), „Modele ale culturii” (1934), „Mitologia Zuni” (2 vol., 1935), „Religia” (1938), „Rasa: ştiinţă şi-l politică” (1945), „Crizantema şi spada” (1946), „Antropologia şi umaniştii” (1948).

BENJAMIN, Walter (1892 – 1940), teoretician al *Şcolii de* la *Frankfurt*, preocupat în special de problemele teoriei literare. Pornind de la Marx, dar contrariat de violenta ascensiune la putere a hitlerismului, B. ajunge la o concepţie critică pesimistă cristalizată în teza sa cu privire la dispariţia funcţiunii culturale în societate. Refugiat în Franţa şi ameninţat a fi predat Gestapoului, s-a sinucis. *Op*. pr.: „Mit şi violenţă”, „Poezie şi revoluţie” (apărute postum).

BENSE, Max (1910), estetician vest-german, fondator, alături de A. Moles, al esteticii informaţionale. Teoria lui B. urmăreşte înlăturarea caracterului speculativ al esteticii interpretative prehegeliene şi transformarea acestei discipline filosofice într-una riguros ştiinţifică. B. concepe opera de artă ca *semn* şi neagă substanţialitatea frumosului. Concepţia sa se sprijină pe „teoria semnelor” elaborată de Ch. Morris şi Ch. Peirce, pe cercetările de statistica semnelor şi *teoria informaţiei* datorate lui W. Fucks, G.K. Zipf, C. Shannon ş.a. *Op*. pr.: „Aesthetica!”

(1954), „Aesthetica II. Informaţia estetică” (1956), „Aesthetica III. Estetică şi civilizaţie” (1958), „Aesthetica IV. Programarea frumosului” (1960), „Teoria textelor” (1962), „Estetica” (1965), „Semiotica” (1967).

BENTHAM, Jeremy (1748 – 1832), filosof şi jurist englez, teoretician al liberalismului, promotor în etică al *utilitarismului*. B. a preluat ideile luminiştilor francezi despre interesul personal ca bază a moralei, dându-le însă o turnură conformistă: concordanţa dintre interesul individual şi cel general, formulată de marii luminişti ca un postulat al unei viitoare societăţi „raţionale”, apare la B. ca ceva gata înfăptuit în cadrul societăţii existente (burgheze). În felul acesta, socotea B., fiecare, urmărind numai interesul său personal, va contribui la realizarea fericirii generale. În gândirea politică B. se manifestă ca un reformist înaintat, pledând pentru votul universal şi secret acordat tuturor bărbaţilor, reînnoirea anuală a parlamentului, lichidarea camerei lorzilor şi un sistem politic republican şi democratic, elaborând totodată şi un proiect, utopist, de reaşezare politică a lumii în vederea asigurării păcii. *Op*. pr.: „Deontologia, sau ştiinţa moralei” (postum, 1834).

BERDEAEV, Nikolai Aleksandrovici (1874 – 1948), filosof rus, emigrat în Franţa în 1922, promotor al *existenţialismului* religios ortodox şi al unui „neomedievalism” dominat de misticismul lui J. Bohme, cu accente de critică romantică individualistă a civilizaţiei contemporane. A influenţat procesul de formare a existenţialismului şi personalismului francez. Opera sa, nesistematică, dominată de patos profetic, susţine ideea afirmării personalităţii omului ca obiectivare a unei existenţe sau voinţe spirituale anterioare lui, independentă de Dumnezeu, dar dorită şi aşteptată de acesta. Inspirându-se din Joseph de Maistre, B. a tins să restaureze „fundamentele ontologice şi religioase ale societăţii” şi a respins deopotrivă liberalismul, democratismul burghez, socialismul şi anarhismul. A preconizat, ca principiu eliberator suprem, credinţa. Recurgând la principii metafizice, opuse între ele (angelicul şi demonicul, principiul masculin şi principiul feminin, ordinea şi haosul etc), B. concepe viitorul omenirii în spiritul unui optimism iraţionalist, «moralist şi apolitic, care recunoaşte Logosului mistic dreptul de a triumfa asupra oricăror

„iluzii”, „abstracţii” şi „forţe elementare” ale istoriei, chiar şi cu preţul recurgerii la războaie apocaliptice care i-ar fi omului spiritualmente „necesare”. *Op*. pr.: „Sensul istoriei” (1923), „Un nou ev mediu” (1924, trad. rom. 1936), „încercare de metafizică escatologică” (1946), „Destinul omului în lumea contemporană” (1947).

BERGEB, Gaston (1896 – 1960), filosof francez de orientare fenomenologică, preocupat de *epistemologie* şi *caracterologie*. Respingând *metafizica*, el pleacă, în analiza cunoaşterii, din „interiorul” acesteia, privind-o ca rezultat al confruntării elementelor psihice cu cele logice. În studiile privitoare la problema *timpului*, B. consideră timpul nu ca o formă „apriorică”, nu ca un mod al *existenţei* obiective „în care am fi claustraţi”, ci ca un produs al *subiectivităţii*, un „cerc magic” al imaginaţiei înăuntrul căruia „subiectul transcendental” se poate mişca în voie. A fost iniţiatorul atitudinii prospective în *cercetarea viitorului*, considerând că timpul social prezintă o diversitate de ipostaze (devenire, timp existenţial, timp operatoriu, timp deschis). În concepţia lui B. societatea apare ca un produs abstract al gândirii, netulburată de dinamica concretă a dezvoltării sociale, de antagonismele de clasă.

ber

A fost directorul „Enciclopediei franceze” şi fondatorul revistei „Les Études Philosophiques”. *Op*. pr.: „Cercetări asupra condiţiilor cunoaşterii” (1941), „Cogito în filosofia lui Husserl” (1941), „Tratat practic de analiză a caracterului” (1951), „Caracter şi personalitate” (1954). V. şi *fenomenologie*.

BERGSON, Henri (1859 – 1941), filosof francez. Concepţia sa intuiţionistă, încercând să depăşească *empirismul* şi *raţionalismul* şi să oglindească fluiditatea realităţii, a exercitat o mare influenţă în perioada dintre cele două războaie mondiale. În 1928 i s-a conferit Premiul Nobel. După B., lumea cunoaşte o evoluţie ascendentă (denumită de el *evoluţie creatoare*), o *devenire* neîntreruptă şi neafuclată de posibilităţi prestabilite, guvernată de un principiu spiritual, *„elanul vital”*. Procesul devenirii se desfăşoară în cadrul unei creativităţi pure, mereu nouă şi neînscrisă în legi, denumită de B. *durata pură*. Absolutizând devenirea, metamorfozarea continuă a

fenomenelor şi considerând gândirea conceptuală în ansamblul ei drept o abordare mecanică, schematică, convenţională a realităţii, B. susţine că ştiinţa va continua să fie eficace, fără a putea cunoaşte vreodată, în domeniul vitalului, esenţa proceselor, care este creativitatea. În locul *raţiunii* astfel compromise, B. plasează *intuiţia*, concepută ca o capacitate iraţională de a sesiza nemijlocit esenţa proceselor vitale, adică „elanul vital". B. concepe funcţia intuiţiei artistice ca efort de a înlătura semnificaţiile utile, pragmatice ale obiectelor şi faptelor realităţii, generalităţile admise convenţional în societate, pentru a ne înfăţişa realitatea în nuditatea ei esenţială. În pofida unor idei valoroase cu privire la necesitatea de a înlătura stereotipiile percepţiei şi gândirii şi a denunţării scăderilor gândirii rigide, metafizice, algoritmizabile, concepţia lui B. despre intuiţie, este viciată de *iraţionalism*, *spiritualism* şi *fideism*, trăsături care devin de altfel dominante în contextul filosofiei burgheze din epocă. A adus contribuţii la studiul unor probleme importanţe de psihologie şi estetică. B. a considerat arta ca o viziune directă a realităţii. *Intuiţionismul* lui a exercitat o puternică influenţă asupra unor curente filosofice, artistice şi literare din prima jumătate a sec. 20. *Op*. pr.: „Materie şi memorie" (1896)", Râsul" (1900), „Evoluţia creatoare" (1907), „Cele două izvoare ale moralei şi religiei" (1932).

BERKELEY, George (1685 – 1753), filosof englez, principal reprezentant al *idealismului* subiectiv, episcop. Luând ca punct de plecare *senzualismul* lui Locke, B. a imprimat senzualismului un caracter subiectivist. Întrucât, afirmă B., în *experienţă* sunt date nemijlocit numai „idei" (senzaţii), realitatea constă din *senzaţii*. Lucrurile nu sunt decât complexe de senzaţii, „a exista înseamnă a fi perceput". Pentru a evita impasul *solipsismului*, B. a recurs la noţiunea idealist-obiectivă a unor „spirite" (suflete) în care iau naştere senzaţiile, ca şi la aceea a spiritului divin universal, care este cauza ultimă a senzaţiilor şi a ordinii acestora. B. s-a declarat pe faţă adversar al materialismului, arătân'ci că acesta duce la ateism; el a supus unei critici aparte categoria materiei, pe care o declară lipsită de sens, o abstracţie goală. B. a dat idealismului subiectiv o formă clasică, sistematic elaborată, care a influenţat concepţiile subiectiviste

ulterioare şi în particular *empiriocriticismul* şi unele forme ale *neopozitivismului* contemporan. *Op*. pr.: „Tratat asupra principiilor cunoaşterii omeneşti” (1710, trad. rom. 1938), „Trei dialoguri între Hylas şi Philonous” (1713).

BERNAL, John Dessmond (1901 – 1971), fizician şi filosof englez, militant progresist pe tărâm social, membru al Societăţii Regale din Londra, membru de onoare al Academiei Republicii Socialiste România. În lucrările sale dă o interpretare materialist-istorică istoriei ştiinţei şi subliniază însemnătatea dialecticii materialiste ca bază metodologică a ştiinţelor naturii. Este unul dintre fondatorii *ştiinţei despre ştiinţă* (scinetica). *Op*. pr.: „Engels şi ştiinţa” (1935), „Funcţia socială a ştiinţei” (1939), „Bazele fizice ale vieţii” (1951), „Marx şi ştiinţa” (1952), „Ştiinţa în istoria societăţii” (1954, trad. rom. 1964), „Lumea fără război” (1958).

BERNARD, Claude (1813 – 1878), fiziolog francez, unul dintre adepţii metodei experimentale în biologie şi ai explicaţiei deterministe a fenomenelor vitale. Lucrarea sa „Introducere în studiul medicinii experimentale” reprezintă o încercare de a formula o serie de reguli ale metodologiei *observaţiei*, *experimentului* şi *ipotezei* ştiinţifice. *Op*. pr.: „Introducere în studiul medicinii experimentale” (1865, trad. rom. 1958), „Ştiinţa experimentală” (1878).

BERNSTEIN, Eduard (1850 – 1932), unul dintre conducătorii social-democraţiei reformiste germane, iniţiatorul primei forme sistematizate a *revizionismului* şi *reformismului* în mişcarea muncitorească. În articolele sale grupate sub titlul „Problemele socialismului” (1897 – 1898), a supus revizuirii principalele teze ale marxismului în filosofie, economie politică şi teoria politică. B. a încercat să substituie filosofiei lui Marx filosofia kantiană şi hegeliană. El a negat însăşi posibilitatea *socialismului ştiinţific*, afirniind (sub influenţa *neokantianismului*) că socialismul reprezintă un simplu ideal moral (*socialism etic*). Lozinca lui: „Ţelul final nu reprezintă nimic, mişcarea e totul” însemna negarea perspectivei istorice a luptei clasei muncitoare şi renunţarea în fapt la socialism. Concepţiile lui B. au fost combătute de Bebel, Mehring, Plehanov şi supuse unei critici sistematice de V.I. Lenin.

BERTALANFFT, Ludwig von (1901 – 1973), biolog şi filosofai ştiinţei din S.U.A., inovator al biologiei teoretice, pe care a încercat să o fundamenteze matematic; întemeietor al concepţiei

„Organismice” în fiziologie şi morfologie, după care organismul are legi proprii nivelului particular de integrare (organizare) al materiei vii, şi fondator al *teoriei generale a sistemelor*. *Op*. pr.: „Biologia teoretică” (2 vol., 1932, 1942), „Imaginea despre lumea biologică” (1949), „Roboţii, oamenii şi conştiinţele” (1967), „Teoria generală a sistemelor” (1969).

BIEMEL, Walter (n. 1918), filosof şi estetician german, participant activ la editarea operei lui Husserl, autorul unor remarcabile lucrări şi studii istorico-filozofice şi de filosofia artei. B. susţine teza unităţii adevărului şi artei într-o viziune umanistă şi dialectică; potrivit acesteia, arta este un „medium” în care o epocă dobândeşte „conştiinţa de sine nemijlocită”. *Op*. pr.: „Conceptul de lume la Heidegger” (1947), „Fundamentarea kantiană a esteticii şi semnificaţia ei pentru filosofia artei” (1852), „Sartre” (1964), „Analize filosofice asupra artei contemporane” (1968), „Heidegger” (1973).

BINE 1. (în etică) Categorie fundamentală, exprimând în forma cea mai generală, împreună cu categoria opusă, a *răului*, opoziţia dintre moral şi imoral, dintre ceea ce corespunde şi ceea ce nu corespunde cerinţelor sociale, în planul interrelaţiilor umane şi al raporturilor individ-grup, individ-societate etc. Cu ajutorul noţiunii de b., oamenii apreciază atât calitatea conduitei individuale cât şi valoarea fenomenelor din viaţa cotidiană, măsura în care normele convieţuirii sociale dintr-o perioadă istorică s-au transformat din cerinţe generale în necesitate interioară a persoanei şi în caracteristică a colectivităţii. În funcţie de obiectul aprecierii (faptele şi acţiunile oamenilor, calităţile lor morale, normativitatea socială, sistemul social general), categoria b. se particularizează în categoriile *virtuţii*, *dreptăţii*, onoarei, *responsabilităţii* etc. în conţinutul conceptului de b. se exprimă interesele cele mai generale ale oamenilor (ale unui grup social determinat sau ale întregii societăţi); de aceea, conţinutul concret al categoriei de b. (respectiv, al categoriei opuse, de rău) se schimbă de la o epocă la alta, de la o societate la alta şi de la un grup social la altul,

corespunzător intereselor care îl fundamentează şi ideologiei care îl sprijină. B. şi răul nu se află într-un raport de opoziţie absolută, ci se opun dialectic, lucru care se exprimă în faptul că, fie, de obicei, răul este „binele” personal imediat, expresie a unei dorinţe individuale abuzive şi în contradicţie cu cerinţele sociale, fie că, în dezvoltarea social-istorică, răul constituie un factor al progresului în măsura în care tendinţele viitorului sunt valorizate ca „rele” de către clasele pe cale de dispariţie. În filosofia contemporană, noţiunea de rău este definită de existenţialişti şi de personalişti, drept rezultat al *înstrăinării* ontologice a omului, ca individ şi personalitate, într-o lume ostilă, amorfă şi neînţeleasă de el, pe care el a pierdut-o sau în care e pierdut iremediabil. Relevând variabilitatea b. şi dialectica bine-rău, etica marxistă respinge atât *optimismul* naiv, cât şi *pesimismul* şi *relativismul* şi defineşte criteriul obiectiv al b. prin concordanţa dintre conţinutul acestui concept şi cerinţele istoriceşte determinate ale progresului omenirii şi personalităţii umane. 2. (în sens ontologic)

a. Expresie a *emanaţiei* divine, creatoare (*răul* fiind treapta inferioară a acesteia), nonexistenţa, materia, în ontologia neoplatoniciană şi în *mistică*.

b. Principiu activ, eliberator, către care oamenii aspiră, înfruntând răul, principiu tiranic şi corupător, trimis oamenilor de către divinitate ca o încercare în vederea „mântuirii” (în *creştinism*, *maniheism*, brahmanism şi *budism*). Opoziţia, dintre b. şi rău apare într-o interpretare idealist-religioasă în platonism şi stoicism. Din punct de vedere general-filozofic corelaţia bine-rău semnifică simbolic opoziţia dialectică, fecundă şi multilaterală, eternă şi creatoare, dintre pozitiv şi negativ, dintre afirmaţie şi negaţie, întruchipată uneori poetic sub forma luptei dintre spiritul constructiv şi spiritul distructiv (Diderot, Goethe).

BIOCIBERNETICĂ, v. BIONICĂ.

BIOLOGISM, curent de gândire frecvent în sociologia sfârşitului sec. 19 şi începutului sec. 20, înclinat să considere societatea, prin esenţa şi structura sa, ca fiind o simplă continuare a biosferei, un organism biologic ale cărei funcţii sunt îndeplinite de instituţiile sociale, prin analogie cu organele oricărui alt organism natural (P.

Lilien-feld, 1829 – 1903). B. a fost denunţat ca reprezentând o viziune eronată, iluzorie asupra societăţii, prin abuz de analogie şi subiectivism (P.A. Soro-kin, Paul Barth). Ca şi *organicismul*, *b*. reprezintă, după cum a remarcat şi P. Andrei, o desconsiderare a specificului calitativ al vieţii sociale, o încercare de reducere simplificatoare a unei forme superioare de mişcare la alta inferioară ei. Concepţiile *rasismului* constituie, şi ele, variante ale b.

BIONICĂ, termen introdus de J. Steele (1960) pentru a desemna preocupările „inginereşti" referitoare la dispozitivele şi „mecanismele" din *sistemele* vii, cu scopul final de a găsi în ele modele de inspiraţie pentru *tehnică*. B. a mai fost denumită şi „electronica lumii vii", întrucât îşi îndreaptă atenţia asupra unui factor fundamental constitutiv nu numai al lumii anorganice, ci şi al vieţii şi activităţii psihice – electronul. Experienţe efectuate în acest sens au pus în evidenţă faptul că stările sufleteşti, activitatea sistemului nervos în general, sunt însoţite de anumite configuraţii şi procese biochimice şi deci de o anumită mişcare a electronilor, ceea ce conduce la ideea unor mecanisme comune domeniilor anorganic, organic şi psihic. B. este învecinată, prin preocupări, cu biocibernetica, ramură a *ciberneticii* care urmăreşte studiul proceselor biologice ca manifestări ale unor sisteme informaţionale cu *autoreglare*, folosind metode matematice, modelarea analogă etc. B. se sprijină pe neurofiziologie, biofizică, biochimie. De interes deosebit sunt problemele legate de senzorialitate şi orientarea în spaţiu, de navigaţia aeriană şi acvatică, de rezistenţa materialelor şi de statica construcţiilor etc. B., ca şi cibernetica, prin evidenţierea analogiilor structurale şi funcţionale între domeniile biologic, social, uman şi tehnic prilejuiesc şi sprijină argumentarea ştiinţifică incontestabilă a concepţiei materialist-dialectice despre unitatea lumii, eliminând orice supoziţii dualiste, pluraliste şi idealiste, în general, în explicarea universului.

BIOSOCIOLOGIE, concepţie neştiinţifică asupra societăţii, care explică viaţa socială şi politica în primul rând prin factori biologici, reduşi de obicei la elementul „rasă". În esenţă, reprezentanţii diferitelor orientări biosociologice (*organicismul*, determinismul antropologic, *darvinismul social*) susţin că principiile biologiei se aplică

întocmai fenomenelor sociale, că societatea este o unitate vie, diferenţiată numai în funcţie de suma indivizilor care o compun. Această concepţie a fost insistent folosită de „teoreticienii” fascismului, în cadrul ideologiei fasciste din România, exponentul principal al orientării b. a fost A.C. Cuza, autorul doctrinei „poporaţiei”. Unele note de orientare b. se întâlnesc şi în lucrările unor medici igienişti (Iuliu Moldo-van, G. Banu).

BIZANTINĂ (*filosofia b.*), parte integrantă a ideologiei statului şi societăţii bizantine, reflectând în forme – şi modalităţi proprii procesul istoric complex şi contradictoriu de destrămare a relaţiilor de tip sclavagist, de apariţie şi dezvoltare a orânduirii feudale în această regiune şi servind drept suport teoretic Confruntărilor de idei, inclusiv ale celor politice, care au însoţit existenţa milenară a Bizanţului. Caracteristica ei cea mai importantă, ca de altfel a întregii culturi spirituale a evului mediu european, mai ales în fazele timpurii, este tutela exercitată de teologie asupra celorlalte forme ale conştiinţei sociale, deci şi asupra filosofiei, ceea ce se exprimă, în ultimă instanţă, printr-o îmbinare a lor sui-generis, prin constituirea unor doctrine teologico-filozofice b. În care graniţa dintre teologie şi filosofie este dificil de trasat. În filosofia b. se pot distinge, încă din sec. 6 şi până la căderea Bizanţului, cel puţin două orientări: una mistică, iraţionalistă şi una raţionalistă, evoluând spre o scolastică specifică, b., care a căutat să pună în slujba teologiei filosofia antică, în speţă pe cea platonică şi aristotelică. Perioada sec. 4 – 7 este marcată de discuţiile în jurul aşa-numitei probleme hristologice, desfăşurate pe terenul neoplatonismului (teologizarea conceptului de logos de către Filon din Alexandria şi Origene, dubla natură a lui Iisus). Poziţiei teologice oficiale i se opuneau diverse doctrine eretice (de ex. arianismul şi nestorianismul, care susţineau natura omenească independentă a lui Hristos, şi monofizitismul care afirma, dimpotrivă, natura sa exclusiv divină). Victoria teologiei ortodoxe oficiale este marcată de poziţia dominantă a literaturii patristice orientale (Vasile cel Mare, Ioan Hri-sostom, Grigore de Nazians, zis Teologul ş.a.). Încercările întreprinse de PseudoDionisie Areopagitul de a interpreta dogmatica creştină în spiritul şi de pe poziţiile neoplatonismului, au fost reînviate

de către Maxim Mărturisitorul (580 – 662). O a doua perioadă (sec. 8 – 9) este dominată de lupta dintre ideologia oficială şi curentele de opoziţie: iconoclasmul (mişcare eretică ce considera cultul icoanelor drept idolatrie şi respingea teza teologică privind unitatea dintre lumea senzorială şi suprasenzorială) şi pavli-cianismul dualist, inspirat din tradiţiile *maniheismului*. Aceste curente erau în acelaşi timp expresia ideologică a năzuinţelor antifeudale ale păturilor de ţărani liberi şi ale sărăcimii oraşelor, ostile totodată şi bisericii oficiale. Cele mai reprezentative figuri ale adversarilor acestora (aşa-numiţii iconoduli) au fost Ioan Damaschin (c. 675-o. 750), clasic al scolasticii b., care a încercat primul utilizarea sistematică a logicii aristotelice, în speţă, a teoriei categoriilor, în apărarea şi explicitarea dogmelor creştine ortodoxe, precum şi Teodor Studi tul (759 – 826), ideologul militantismului monahal. Perioada următoare (sfârşitul sec. 9-începutul sec. 13) este marcată de afirmarea unui curent şi mai radical, acela al bogomilismului, la baza căruia se află teoria dualistă a principiilor binelui şi răului, net opusă dogmei perfecţiunii lumii create de divinitate. Bogomilismul, ca erezie religioasă, a fost o expresie ideologică a mişcărilor antifeudale ale maselor ţărăneşti. Raţionalismul b., care cunoaşte în această perioadă o puternică dezvoltare, este ilustrat de personalităţi ca: patriarhul Fotie (820 – 891); Mihail Psellos (1018 – o. 1078 sau c. 1096), reprezentant al unui gen de umanism b., care consideră filosofia drept o ştiinţă menită să cerceteze natura lucrurilor, utilizează în acest scop metode matematice şi geometrice şi extinde raţionalismul, întemeiat pe platonism şi neoplatonism, şi asupra interpretării istoriei, concepută ca operă a oamenilor; Ioan Italos (a doua jumătate a sec. 11), discipol al lui Psellos, ale cărui concepţii (încercare de sinteză între aristotelism, platonism, neoplatonism şi raţionalism b.) vădesc un pronunţat caracter antidogmatic, propagă ideea veşniciei materiei; Nichifor Vlemides (1197 – c. 1272), care a dezvoltat raţionalismul lui Psellos în direcţia unei fundamentări empirice, întemeiată pe observaţie, acordând o atenţie deosebită problemelor educaţiei morale şi logicii (universaliile, conceptul de materie ş.a.). Către sfârşitul acestei perioade se desfăşoară intens lupta dintre nominalismul şi realismul bizantin, pe

care Sotirih Panteughenes (sec. 12), şeful nominaliştilor, adversari ai dogmaticii oficiale, o compară cu lupta lui Aristotel împotriva sistemului lui Platon. Ultima perioadă a istoriei filosofiei b. (sec. 13 – 15) coincide cu aceea a feudalismului bizantin târziu, marcat de acute şi multiple frământări social-politice. Ea este caracterizată de confruntările de idei dintre curentele progresiste şi doctrina mistică a isihasmului, teoretic fundamentată de Grigore Sinaitul (sec. 13 – 14), Grigore Palamas (1296 – 1359) şi Nicolae Ca-vasila (c. 1320 – 1371), care respingea categoric filosofia antică şi, în genere, orice demers raţional în teologie şi propunea o metodă de comuniune directă a credinciosului cu divinitatea (*hesychia*, o „viziune a inimii”), considerând contemplarea religioasă, rugăciunea ca unică formă autentică de cunoaştere. Principalul oponent al isihasmului a fost filosoful şi savantul umanist Varlaam din Calabria (1290 – 1348), întemeietorul grupării teologo-filozofice şi social-politice progresiste a varlamiţilor (sec. 14). Victoria isihasmului a influenţat negativ dezvoltarea ulterioară a spiritualităţii şi ideologiei b., determinând slăbiciunile *umanismului* apărut în această parte a lumii. Dar isihasmul nu a izbutit să înăbuşe cu totul tradiţiile umaniste, printre reprezentanţii acestora numărându-se platonicieni ca S.G. Plethon (c. 1355 – 1452), sub influenţa căruia s-a născut ideea înfiinţării Academiei Platonice din Florenţa, precum şi discipolul său I.B. Vissarion (Bessarion) (c. 1395 – 1472), promotor al platonismului în Italia. Aceştia, împreună cu alţi oameni de cultură, au avut un rol de seamă în transmiterea moştenirii antice şi a valorilor progresiste bizantine către umaniştii italieni, mijlocind astfel valorificarea filosofiei b. de către filosofia Renaşterii. Cultura b., pătrunzând în ţările române, a exercitat o importantă influenţă asupra culturii medievale româneşti, care a asimilat-o, dând naştere, la rândul ei, unor creaţii de excepţională valoare („învăţăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie”). Literatura astfel receptată cuprinde, alături de cea religioasă propriu-zisă, texte teologice-filozofice aparţinând *patristicii*, precum şi unor clasici bizantini (de ex., Maxim Mărturisitorul, Ioan Damaschin, Simion Noul Teolog, Palamas, probabil Psellos ş.a.).

BLAGA, Lucian (1895 – 1961), filosof, poet şi dramaturg român.

A fost profesor la Universitatea din Cluj. Este creatorul unui sistem filosofic de construcţie *speculativă* şi metaforică în centrul căruia se află noţiunea de mister. Misterul constituie, după B., nota definitorie a existenţei umane. Misterul învăluie existenţa şi constituie, concomitent, un stimul şi o frână a cunoaşterii omeneşti. Prin artă, religie sau filosofie, omul năzuieşte spre revelarea misterului, dar „cenzura transcendentă" (barieră pusă oricăror încercări de conceptualizare, situată dincolo de orizontul nostru chrono-spaţial), aşezată de „Marele Anonim" (denumire metaforică a modului paradoxal în care *absolutul* îi apare intelectului uman: gardian al misterelor şi, totodată, misterul suprem) între el şi omenire, împiedică cunoaşterea pozitivă a *esenţei existenţei*. Prin dogmă (concept al unei gnoseologii agnostice care consacră impenetrabilitatea misterului şi iraţionalitatea sa iremediabilă) şi „intelectul extatic", omul trebuie să accepte misterul ca atare, ca un ce metafizic. B. priveşte filosofia ca o viziune subiectivă asupra lumii. Ea ne poate revela existenţa autentică prin „cunoaşterea luciferică", considerată de B. ca un tip superior de cunoaştere, situată în planul misterelor, capabilă să provoace o „criză a obiectului" o ruptură în echilibrul lăuntric al acestuia, între partea care se dezvăluie („fanicul") şi partea care se ascunde („cripticul"), o tensiune solubilă mereu numai prin înlocuirea primei cu cea de-a doua. B. opune „cunoaşterea luciferică", cunoaşterii conceptuale („paradiziace") a cărei tară fundamentală constă în caracterul ei empiric, iluzoriu, neproblematic, în faptul de a fi subordonată obiectului făurit şi predestinată unor certitudini abstracte dar trecătoare. Un loc important în sistemul său îl ocupă filosofia culturii, domeniu în care abordează probleme noi şi aduce interpretări originale. Fenomenul definitoriu al unei culturi este, după B., *stilul* („matricea stilistică") determinat de factori inconştienţi, abisali, cu funcţie formativă, primordială şi fundamentală şi care îşi pun pecetea asupra creaţiei unui popor, îi imprimă o trainică şi autentică identitate. *Inconştientul* se formează într-un peisaj care-i imprimă pentru totdeauna ritmul său. Cultura minoră a satului, formată în mediul natural, devine fundamentul celei majore (cultura cultă). După B., inconştientul are, în creaţie, un rol determinant, hotărâtor. Aplicând

teoria sa la cultura românească, B. consideră că aceasta e determinată de „spaţiul mioritic", specific universului sufletesc şi cadrului de civilizaţie românesc, de un orizont care descinde din plai (generator al „doinei") şi se înfăţişează ca un plan ondulat („infinitul ondulat") cu alternanţe între deal şi vale (generatoare ale „dorului" şi ale îmbinării armonioase între verticală şi orizontală în arhitectura caselor ţărăneşti). B. a apreciat cultura tradiţională a poporului român, dar a idealizat viaţa rurală, exprimându-şi, în spirit neoromantic, aversiunea pentru civilizaţia citadină. Filosofia lui B., influenţată de Spengler, de *„filosofia vieţii"*, de *existenţialism*, de *neokantianism* etc, poate fi definită ca un *iraţionalism* al misterelor, care apelează în cunoaştere la metoda dogmatică-agnostică, iar în explicarea creaţiei culturale, la inconştientul abisal. *Neoromantismul* lui B., cu tendinţă specifică rural-patri-arhală şi orientat spre cultul autonomiei absolute a misterului, este o reacţie critică la adresa rezultatelor morale precare ale civilizaţiei mercantile şi vulgar-materialiste a burgheziei, o denunţare de esenţă conservatoare a certitudinilor suficiente ale mecanicismului şi ale raţionalismului speculativ, a tabelei valorilor burgheze tradiţionale, compromise istoric. Neoromantismului lui B. i-au corespuns, pe planul ideologiei social-politice a epocii, *poporanismul şi ţărănismul*, reacţii de asemenea de inspiraţie neoromantică, dar în acelaşi timp tipic autohtone, marcate de aspiraţii şi iluzii mic-burgheze, întemeiate pe idealizarea producţiei casnice ţărăneşti. Reacţia neoromantică de la noi, cu toate aspectele sale specifice, reprezenta, ca şi aiurea, un răspuns dramatic şi fără speranţe la irupţia cinică şi brutală a capitalismului industrial şi bancar într-o economie predominant agrară, cu o problemă ţărănească agravată de această penetraţie şi de consecinţele ei negative (printre acestea, criza a-grară acut desfăşurată pe fondul crizei economice din 1929 – 1933 care a zguduit întregul edificiu social al ţării). Concepţia estetică a lui B. subliniază, pe de o parte, autonomia relativă a artei (criticând autonomismul estetizant şi subiectivist), iar, pe de altă parte, corespondenţele ei stilistice cu celelalte valori în cadrul unei culturi şi al unui moment istoric dat. Unele teze ale sale despre originea şi specificul artei, procesul de creaţie, specificul naţional, precum şi

părerile sale despre clasicism, romantism, naturalism, impresionism şi curentele postimpresioniste se bazează pe observaţii fine care relevă izomorfismul istoric al formelor culturii, fiind în mare măsură actuale. În ultimele sale lucrări (în special în „Experimentul şi spiritul matematic”, postum, 1969), B. a dezvoltat unele idei epistemologice apropiate de o înţelegere raţionalistă şi dialectică a ştiinţei. *Op*. pr.: „Trilogia cunoaşterii” (1943), „Trilogia culturii” (1944), „Trilogia valorilor” (1946), „Despre conştiinţa filosofică” (postum, 1974), „Aspecte antropologice” (postum, 1976), „Fiinţa istorică” (postum, 1977).

BLAGOEV, Dimităr (1856 – 1924), om politic bulgar, teoretician şi propagandist al ideilor lui Marx. fondator şi conducător al partidului revoluţionar comunist din Bulgaria. Preocupările teoretice ale lui B. au fost îndreptate în direcţia unei analize, întemeiată pe principiile materialismului filosofic marxist şi ale dialecticii materialiste, a realităţilor şi dinamicii social-istorice din ţara sa. În acest scop, a elaborat bazele unei periodizări ştiinţifice a istoriei societăţii bulgare, evidenţiind structura de clasă a acesteia, a demonstrat inevitabilitatea dezvoltării ei capitaliste, a luptei de clasă, a mişcării socialiste revoluţionare, dar a subestimat rolul factorului subiectiv, în contextul acţiunii automate a legităţilor sociale. Combătând agnosticismul kantian, B. a promovat o gnoseologie de orientare marxistă, acceptând însă ca valabilă aşa-numita *teorie a hieroglifelor*. *Op*. pr.: „Ce este socialismul, îşi poate oare el găsi teren la noi?” (1891), „Marxism sau bernsteinism?” (1901), „Oportunism sau socialism?” (2. voi., 1902), „Materialismul dialectic şi teoria cunoaşterii” (1903 – 1904), „Contribuţii la istoria socialismului în Bulgaria” (1906).

BLANQUI, Louis Auguste (1805 – 1881), conducător revoluţionar al proletariatului francez, comunist utopic aflat sub influenţa lui Saint-Simon, dar mai ales a lui Babeuf; şi-a dedicat întreaga viaţă idealului eliberării clasei muncitoare. Apreciindu-l ca „nobil martir al comunismului revoluţionar”, Marx şi Engels au criticat, din considerente ştiinţifice şi politice, tactica sa, care vădea neînţelegerea necesităţii muncii permanente, ideologice şi organizatorice, cu masele şi importanţa făuririi partidului proletar şi

care preconiza, ca unică tactică revoluţionară, acţiunea complotistă a unui grup restrâns de oameni hotărâţi şi bine organizaţi, pentru cucerirea puterii politice, urmând ca abia ulterior să i se asigure acesteia o bază de masă necesară.

BLOC ISTORIC 1. Concept şi termen introdus de A. Gramsci pentru a desemna o *formaţiune socială*, concret-istorică, particularizată în epoca modernă între coordonate naţionale specifice *comunităţii sociale*, care constituie purtătorul uman al acesteia; b.i. este, aşadar, „structura şi suprastructura" societăţii, e „ansamblul contradictoriu şi discordant al suprastructurilor, e reflexul ansamblului raporturilor sociale de producţie"; în cadrul b.i., structura şi suprastructurile se află într-un raport de „reciprocitate care e tocmai procesul dialectic real", într-un „nex necesar şi vital". Cercetind procesul istoric de formare a b.i. specific capitalismului, în Italia şi alte state din Europa occidentală, Gramsci a relevat importanţa suprastructurii politice, a dominaţiei unei anumite clase în cadrul b.i. dat, deosebind două momente ale acesteia: dominaţia prin forţă, constrângere fizică (statul = dictatura organizată, a unei clase) şi momentul „hegemoniei", al conducerii culturale, intelectuale, rurale, al „organizării consimţământului colectiv", fără de care dominaţia politică nu se poate asigura pe termen lung. Conceptul de b.i. pune în lumină caracterul constitutiv pentru formaţiunea socială a determinaţiei naţionale, teză confirmată de întreaga experienţă a revoluţiei şi construcţiei socialiste. Pe baza conceptului de b.i. s-a elaborat programul politic al Partidului Comunist Italian: „Calea italiană spre socialism". 2. În afara sensului gramscian, b.i. mai este folosit, în terminologia „noii stingi" şi a altor teoreticieni, pentru a desemna, fie „integrarea ascendentă" a activităţii partidelor revoluţionare cu cea a forţelor politice şi sociale aliate în lupta împotriva capitalismului şi imperialismului, fie alianţa dintre partidul revoluţionar şi alte partide, respectiv forţe sociale şi politice asociate, în condiţiile epocii noastre.

BLOCH, Ernst (1885 – 1977), filosof german de formaţie hegeliană. A desfăşurat o vastă activitate în direcţia criticii *materialismului metafizic* şi *mecanicist*, a diferitelor variante

contemporane ale idealismului (*existenţialismul*, *„filosofia vieţii”* etc). În opera sa, care cunoaşte unele sinuozităţi, B. a acordat o atenţie specială cercetării structurii temporale a existenţei umane, analizei libertăţii, a raportului dintre obiect şi subiect, încercând elaborarea unei teorii a sensului şi locului speranţei în procesul latent şi irezistibil al progresului, precum şi a unei viziuni mesianice despre sensul utopiei şi al gândirii utopice în viaţa socială, politică, în filosofie etc. de-a lungul istoriei. Un loc central în opera lui B. revine dezvoltării sensurilor *practicii*, categorie pe baza căreia este elaborată ideea omului ca proces, ca şi analiza raportului coerent dintre trecut, prezent şi viitor. Categoriile fundamentale ale materialismului dialectic sunt, după părerea lui B., *noul* şi *materia*, prin aceasta din urmă înţelegând *substratul* real al procesualităţii dialectice, posibilitatea, virtualitatea, condiţia a ceea ce se poate manifesta istoriceşte. Concepţia lui B. despre materie a fost apreciată critic ca o formă a idealismului teleologic, iar concepţia sa despre om şi viaţă, ca ignorând datul socio-economic şi politic şi propunând o devenire umană situată dincolo de *relaţiile sociale*. În ultimele sale lucrări, B. a negat necesitatea unei antropologii marxiste, situându-se pe poziţiile unei „cosmologii umaniste” abstracte. *Op*. pr.: „Spiritul utopiei” (1918), „Principiul speranţei” (1954 – 1959), „Dialectica şi., speranţa” (1967), „Problema materialismului, istoria şi substanţa lui” (1972), „Experimentum mundi” (1974).

BLONDEI, Maurice (1861 – 1949), filosof francez, adept al unui *spiritualism* de coloratură augustiniană, construit în jurul principiului iubirii divine, înţeles ca *acţiune*. Pentru B. filosofia este viaţă, trăire emoţională şi nu o viziune asupra lumii. Ea nu este un sistem teoretic închis, având rostul de a ne antrena în acţiune, adică de a ne mijloci unirea ideilor cu realul. Dar filosofia s-ar putea, după părerea lui B. (care se resimte de vechea dilemă a adevărului dublu), să nu ne ducă decât până în pragul adevărului. Dincolo de acesta, afirmă el, reeditând poziţia tomistă, ne-ar purta numai credinţa. *Op*. pr.: „Acţiunea. Încercare a unei critici a vieţii şi a unei critici a practicii” (1895), „Gândirea” (1934).

BOAS, Franz (1858 – 1942), antropolog, etnolog, psiholog,

lingvist „arheolog american de origine germană, apreciat ca întemeietor de şcoală în *antropologia socială şi culturală*. Influenţat de filosofia neokantiană şi de unele concluzii cu caracter sintetic, deductibile din ştiinţele naturii pe care le-a studiat (fizica, chimia, geografia, biologia), el s-a apropiat de materialism, fiind un adept al determinismului cultural şi al legităţii fenomenelor culturale. B. recunoaşte existenţa unei diversităţi a culturilor, fiecare reprezentând o modalitate originală de manifestare a comunităţilor umane, condiţionate de mediul social. Încă din 1890 a criticat *evoluţionismul cultural*, curent influent în acea vreme, pentru uniformitate, monotonie şi descriptivism în explicarea fenomenelor culturale, iniţiind o nouă orientare – istoricismul (*morfologismul*) cultural care promovează întemeierea antropologiei pe metoda istorică în spiritul căreia culturile sunt studiate în contextul lor specific, istoric. Preocupat de fundamentarea ştiinţifică a cercetărilor din domeniul antropologiei culturale, B. a propus înlocuirea metodei descriptive (istorice) cu metoda „fizicală”, concepută în spiritul riguros al ştiinţelor pozitive. Ocupându-se de influenţele culturale şi de „diseminarea” culturii, B. a folosit metoda comparativă generalizată. El a arătat că studiul istoriei culturii trebuie să stea la baza analizei comparative şi a definirii caracteristicilor actuale ale tuturor societăţilor, dezvăluind modalitatea în care elementele de cultură asimilate sunt remodelate în cadrul „pattern”-ului culturii care le recepţionează. Deşi a criticat *difuzionismul* (în orientarea lui extremă, engleză şi germană), B. a fost un precursor al difuzionismului a-merican, dezvoltat apoi de elevii săi (R. Linton, A.L. Kroeber, E. Sapir, Ruth Benedict, H. Lowie, Margaret Mead, C. Wissler ş.a.). *Op*. pr.: „Gândirea omului primitiv” (1911), „Arta primitivă” (1927), „Antropologia şi viaţa modernă” (1932), „Antropologie generală” (editor, 1938), „Rasă, limbaj şi cultură” (1940).

BOCHENSKI, Josef (n. 1902), logician, filosof, istoric al logicii şi al filosofiei, profesor la Universitatea din Fribourg (Elveţia). Membru al ordinului dominican, aderă la punctul de vedere tomist. Preocupat în filosofie îndeosebi de teoria cauzalităţii, propune o interpretare ortodox-tomistă: identificarea în Dumnezeu a cauzei prime. Un real

interes prezintă doar contribuţia sa în domeniul logico-matematic şi la reconstituirea istoriei logicii antice. După el; caracteristicile fundamentale ale logicii matematice sunt: eliminarea oricăror consideraţii psihologice, aplicarea logicii la logica însăşi şi *formalismul*. *Op.pr*.: „Asupra conceptului şi principiului cauzalităţii” (1934), „Tratat de logică matematică” (1946), „Logica formală în antichitate” (1951), „Filosofia europeană contemporană” (1951), „Metode contemporane de gândire” (1954), „Logica formală” (1956), „Logica religiei” (1965).

BODIN, Jean (1530 – 1596), jurist şi gânditor social-politic francez. A enunţat, de pe poziţiile burgheziei în ascensiune, ideea suveranităţii de stat, militând pentru un stat monarhic naţional centralizat şi combătând pretenţiile papilor la puterea universală. În metodologia istoriei B. a propus stabilirea unor puncte de reper: clima, educaţia, starea materială a societăţii, relevând progresul tehnic înregistrat de-a lungul secolelor. A fost unul dintre primii reprezentanţi ai *determinismului geografic*. *Op*. pr.: „Metodă pentru cercetarea uşoară a istoriei” (1566), „Cele şase cărţi despre republică” (1576).

BOETHIUS, Anicius Manlius Severi-nus (480 – 524), filosof roman, adept al idealismului platonician, comentator şi traducător în latină al unor opere aristotelice („Despre categorii”, „Despre interpretare”), precum şi al „Introducerii” („Eisagoge”) lui Porfir la prima parte a „Organon”-ului. Un paragraf al „Introducerii” va constitui, în sec. 9, punctul de plecare al disputei (cearta) *universaliilor*. Lucrarea „Despre mângâierile filosofiei” („De consolatione philosophiae”), inspirată de *platonism* şi de *stoicism*, foarte citită în tot cursul evului mediu, este o meditaţie asupra rostului benefic al filosofiei într-o vreme în care *creştinismul* se instituise autoritar şi uzurpator în filosofie şi morală.

BOGDANOV, Aleksandr Aleksandrovici (1873 – 1928), medic şi filosof social-democrat rus, de orientare filosofică iniţial machistă. B. a încercat să înlocuiască materialismul dialectic cu o variantă a *empiriocriticismului*, şi pe care a denumit-o *empiriomonism*. A susţinut teza antidialectică a identităţii *existenţei sociale* cu *conştiinţa socială*. A negat *dialectica* şi teoria marxistă a *luptei de clasă*. Concepţiile lui B. au

fost combătute de V.I. Lenin în lucrarea „Materialism şi empirio-criticism”. Potrivit teoriei sale cu privire la „organizarea forţelor de producţie”, progresul social ar fi rezultatul exclusiv al acumulărilor treptate cantitative intervenite în dezvoltarea forţelor de producţie.

BSHME, Jakob (1575 – 1624), filosof panteist german, de procesiune cizmar, persecutat pentru concepţiile sale, considerate eretice. A identificat divinitatea cu natura, afirmând că în afară de natură nu există nimic. Sub un înveliş mistic, fantastic, filosofia sa cuprinde intuiţia *contradicţiei* ca izvor al *dezvoltării*. B. a influenţat gândirea filozofică-teologică protestantă şi, prin aceasta, filosofia *romantismului* (Schel-ling şi, în mod special, Hegel). *Op*. pr.: „Aurora” (1612), „Trei principii” (1619), „Mysterium Magnum” (1623).

BOHE, Niels (1885 – 1962), fizician danez şi filosof al ştiinţei, unul dintre creatorii teoriei *cuantice*; B. a formulat principiul corespondenţei şi ideea *complementarităţii* care au contribuit esenţial la dezvoltarea şi interpretarea mecanicii cuantice. Principiul corespondenţei reprezintă o expresie teoretică a raportului dintre adevărul relativ şi cel absolut în ştiinţă. Esenţa cerinţei exprimată de ideea complementarităţii constă în necesitatea aplicării alternative, în analiza fenomenelor cuantice, a claselor de noţiuni, a schemelor şi a idealizărilor clasice contradictorii pentru a se reda consistent şi exhaustiv informaţia despre comportarea microobiectelor. B. a subliniat de asemenea primatul cadrului conceptual în cercetările de fizică, rolul conceptelor clasice şi al limbajului obişnuit în descrierea fenomenelor microcosmosului. În cadrul celebrului „conflict epistemologic” cu A. Einstein, B. şi-a aprofundat şi explicitat ideile asupra condiţiilor observării şi măsurării proceselor elementare, asupra caracterului esenţial, ireductibil al intervenţiei *probabilităţii* în teoria cuantică şi asupra necesităţii unui nou concept al „realităţii fizice” adecvat fizicii atomice. *Op*. pr.: „Teoria atomică şi descrierea naturii” (1934), „Fizica atomică şi cunoaşterea umană” (1958, trad. rom. 1969).

BOLYAI, János (1802 – 1860), gânditor maghiar din Transilvania, matematician de prestigiu internaţional, unul dintre

creatorii geometriei neeuclidiene. În spirit materialist, deşi în limite mecaniciste, B. a negat *creaţionismul* şi a afirmat caracterul obiectiv al spaţiului şi timpului, ca forme de existenţă ale materiei. Preocupat de problema fericirii (a proiectat o lucrare, „Teoria fericirii", insuficient elaborată, însă), B. a criticat indirect stările sociale din Transilvania, propunând un plan de organizare a vieţii sociale într-o viitoare societate comunistă ideală. El a militat pentru solidaritatea revoluţionară a tuturor popoarelor, evoluând apoi în direcţia luminismului reformist.

BOLZANO, Bernard (1781 – 1848), teolog, filosof, logician şi matematician, născut la Praga dintr-o familie de italieni emigranţi. Opunându-se orientărilor psihologiste şi voluntariste *post-kantiene*, B. a propus o înţelegere a logicii care, prin teza adevărurilor în sine (valabile independent de actul prin care sunt puse), anticipează anti-psihologismul şi ideea unei „logici pure" din *fenomenologia* lui Husserl. În matematică, B. a pregătit aparatul conceptual pentru elaborarea teoriei funcţiilor reale şi *teoriei mulţimilor*. În filosofia religiei, B. a încercat să raţionalizeze *catolicismul*, să-l pună de acord cu *simţul comun*, eliminându-i elementele mistice. În etică, B. a propus ideea egalităţii „esenţiale" a tuturor fiinţelor umane, pe care a încercat să o argumenteze cu date istorice şi raţionale. *Op*. pr.: „Teoria ştiinţei" (4. voi., 1837), „Paradoxele infinitului" (1851), „Fundamentele logicii" (postum, 1964).

BONALD, Louis Gabriel Ambroise de (1754 – 1840), filosof tradiţionalist, publicist şi om politic francez. Filosofia lui B. Îşi propune scopul de a-i face pe oameni să-şi cunoască raporturile cu semenii lor, de a transforma pe fiecare individ într-o fiinţă morală şi socială, într-o *persoană*. B. consideră însă, în spirit religios, că principiul constitutiv ultim al societăţii este *limbajul*, care a fost dat oamenilor de către divinitate, odată cu adevărurile fundamentale. Opunându-se teoriilor contractualiste, B. afirmă că faptul primordial în societate nu este *contractul*, ci puterea care, ca şi limbajul, este de origine divină. *Op*. pr.: „Teoria puterii politice şi religioase în societatea civilă, demonstrată prin intermediul raţiunii şi al istoriei" (1796), „Eseu analitic asupra legilor naturale ale ordinii sociale sau despre putere, ministru şi supus

în societate" (1800), „Legislaţia primitivă considerată în ultimele timpuri-prin singurele lumini ale raţiunii" (2 vol., 1802), „Demonstraţie filosofică a principiului constitutiv al societăţii" (1830).

BOOLE, George (1815 – 1864), matematician şi logician englez, întemeietorul *logicii simbolice* (matematice), alături de Augustus de Morgan. *Op*. pr.: „Analiza matematică a logicii" (1847), „Cercetarea asupra legilor gândirii" (1854), „Tratat despre ecuaţiile diferenţiale" (1859), „Tratat despre calculul diferenţelor finite" (1860).

BOSANQUET, Bernard (1848 – 1923), filosof şi sociolog englez, unul dintre reprezentanţii *neohegelianismului*. Termenul fundamental al concepţiei idea-list-obiective a lui B. îl constituie *absolutul* prin care el desemna o realitate raţională superioară, criteriu al oricăror valori. B. a dezvoltat o concepţie originală despre principiul *negativităţii*. În viziunea sa metafizică, *contradicţiile* sunt inerente numai lucrurilor individuale, finite sau sferei „inferioare" nu şi absolutului. Din această perspectivă, B. a cultivat o concepţie idealist-metafizică despre om şi viaţa socială. Teoria „autorealizării" elaborată de el, după care diferitele paliere ale vieţii sociale sunt armonice, corespunzător coerenţei raţionale a absolutului, a constituit o apologie a societăţii burgheze şi un instrument de mascare a contradicţiilor specifice acesteia. După B., în virtutea *raţionalităţii* realului, între sferele cele mai puţin formale ale gândirii, inclusiv etica şi estetica, şi sfera logică există o puternică *analogie*. De aici, „teoria coerenţei" drept criteriu al adevărului şi a raportului acestuia cu logica. B. s-a opus mărginirii pozitiviste şi a pledat pentru valoarea teoriei filosofice şi a temeiurilor ontice ale logicii. *Op*. pr.: „Logica sau morfologia cunoaşterii" (2 vol., 1888), „Istoria esteticii".

(1892), „Teoria filosofică a statului" (1894), „Principiul individualităţii şi al valorii" (1911), „Valorizarea şi destinul individului" (1913), „Implicaţia şi inferenţa lineară" (1920).

BOĂ KOVIC, Rudjer Josip (1711 – 1787), fizician, astronom şi filosof croat care a depăşit *mecanicismul* dominant în epocă printr-o încercare originală de a uni teoria dinamică asupra *materiei* cu *atomismul*.

BOUTROUX, Emile (1845 – 1921), filosof francez, reprezentant,

alături de Ravaisson, Lachelier ş.a. al *neospiritualismului*. Fondator al teoriei *contingenţei* legilor naturii şi ale ştiinţei, B. a absolutizat calitativul, dinamicul, negând, în mod medialectic şi idealist, unitatea dintre calitativ şi cantitativ, dinamic şi static, mobil şi permanent etc. în aceeaşi manieră, B. a considerat ca real *singularul şi particularul* ajungând, de pe această platformă, la concluzia că *ştiinţa* nu operează cu legi ci cu ipoteze, că legile ştiinţei nu sunt adevărate decât pentru cazuri generale dar nu şi pentru cele individuale şi că domeniul unei ştiinţe este ireductibil la domeniul alteia care o precede în ierarhia determinismului natural şi că pe măsură ce ştiinţa se îndepărtează de sfera fenomenelor naturale (fizice, chimice, biologice) şi se apropie de aceea a fenomenelor umane, caracterul contingent al legilor ei creşte. De aici şi negarea totală a existenţei unor legi obiective ale dezvoltării sociale şi umane; tipic idealistă este şi teoria sa despre *libertate*, ca libertate pur interioară. *Op*. pr.: „Despre contingenţa legilor naturii" (1874), „Ideea de lege naturală în ştiinţa şi în filosofia contemporană" (1895), „Ştiinţa şi religia în filosofia contemporană" (1908).

BOWNE, Borden Parker (1847 – 1910), filosof american care a elaborat prima expunere închegată şi sistematică a *personalismului* în S.U.A. Adept al unui personalism pluralist şi neevoluţionist, B. consideră că demersul filosofic trebuie să acorde primordialitate realităţii *persoanei* umane, privită ca „explicaţia ce nu mai poate fi explicată". Prin acceptarea unui sistem diversificat de persoane umane, ca centre de creaţie, care realizează, prin implicarea reciprocă a spiritelor omeneşti, viziunea unei „persoane pure, supreme, infinite şi perfecte", B. susţine o variantă a idealismului teist, care încearcă să transpună în terminologie filosofică unele dogme ale *religiei*. *Op*. pr.: „Personalismul" (1908).

BRADLEY, Francis Herbert (1846 – 1924), filosof englez, reprezentant principal al *idealismului* absolut (varianta anglo-saxonă a *neohegelianismului*). Sub influenţa tradiţiilor platonice şi neoplatonice, B. a criticat *empirismul*, *pozitivismul* şi *materialismul*, încercând să aclimatizeze spiritul speculativ al *filosofiei clasice germane*, în special al celei hegeliene, la condiţiile noilor rigori ale experienţei şi ştiinţei. Pe baza unei interpretări metafizico-teologice a operei lui Hegel,

renunţând la dialectică, la raţionalism şi la optimismul teoretico-gnoseologic hegelian, B. a reelaborat *spiritualismul* în formula unui „idealism absolut” care încearcă întemeierea cunoaşterii *Absolutului* pe baze extraraţionale, prin „simţirea întregului” şi, în ultimă instanţă, prin „*argumentul ontologic*” (v. *Argumentele pentru existenţa lui Dumnezeu*). Idealismul lui B. ipostaziază psihicul uman în forma unui Absolut necontradictoriu şi sustras *devenirii*, în raport cu care lucrurile, proprietăţile şi relaţiile, ar ţine doar de *fenomen* (Appearence), singurul expus contradicţiei şi dezvoltării. Teza absolutului necontradictoriu a fost extinsă de el într-o doctrină social-politică conservatoare, conform căreia individul este parte a „întregului” (statului), căruia trebuie să i se supună necondiţionat. Aceste idei se asociază cu critica filosofiei raţionaliste hegeliene a istoriei şi cu formularea teoriei *prezentismului*, care neagă legitatea istorică şi posibilitatea progresului. B. a criticat teza centrală a psihologiei empiriste-asociaţia ideilor şi, pe aceste baze, a respins *utilitarismul* şi *pragmatismul* din etica timpului şi *psihologismul* din logică, militând pentru separarea logicii de psihologie şi de filosofia speculativă şi anunţând, prin analize riguroase ale *sensului* şi *semnificaţiei*, *logicismul* lui Russell şi contururile logicii moderne, fără a accepta însă în întregime tendinţele tehnicizante şi formaliste dinăuntrul acesteia. B. opta totodată pentru o perspectivă teoretică în filosofie, pentru valoarea teoriei generale, ca o reacţie faţă de mărginirea pozitivistă a timpului şi chiar faţă de dogmatismul filosofiilor speculative, fără a putea evita însă nota de speculaţie sterilă şi impactul *teologiei*. *Op*. pr.: „Premisele istoriei critice” (1874), „Principii de logică” (1883), „Fenomen şi realitate. Eseu de metafizică” (1893), „Eseuri asupra adevărului şi realităţii” (1914).

BRAHMAN (BKAHMA) (în sanscrită

„Absolutul”) 1. Nume dat, în *brahmanism* şi *hinduism*, spiritului suprem universal, considerat ca fiind realitatea ultimă, necreată, încorporală, invizibi – ta, existentă prin sine şi în mod absolut. Se consideră că în B. Îşi află originea toate lucrurile, vizibile şi invizibile, zeii şi demonii, fiinţele umane ca şi cele animale, toate urmând să fie resorbite, cu timpul, în el. B. apare în cărţile sfinte drept conştiinţa

absolută a lumii, matca tuturor lucrurilor, Stăpânul lumii, Indestructibilul, Atotcuprinzătorul, Atotpătrunzătorul etc. („Nu există decât o singură fiinţă şi nimic în afara ei".) B. nu este adorat în mod special, ca şi ceilalţi zei, dar acest Absolut universal reprezintă obiectul meditaţiilor abstracte, filosofice, practicate (în yoga, de pildă) de către înţelepţii şi vizionarii religiilor indice. 2. Membru al castei preoţeşti a religiilor brahmane şi hinduiste. În perioada sclavagismului şi a feudalismului, b. au deţinut, ca pătură socială distinctă, mari privilegii.

BRAHMANISM, complex de religii indice, cu caracter pdliteist, al căror nume vine de la *Brahman* şi din care se dezvoltă *hinduismul*. B. cuprinde două perioade: cea vedică şi cea brah-manică propriu-zisă. Prima perioadă are la bază cărţile religioase numite *Vede* (în sanscrită *Veda* = „cunoaştere"). Cea mai veche şi mai importantă dintre Vede este *Rigveda* – cartea imnurilor, în care se reflectă dezvoltarea timpurie a religiei indoarienilor, un fel de cult al naturii de tip politeist, de zeificare a forţelor naturale. Se consideră că perioada vedică ar începe pe la jumătatea mileniului al doilea înaintea erei noastre, în procesul de contopire a popoarelor băştinaşe cu triburile nomade de arieni, venite din Podişul Iranian şi care, ca evoluţie istorică, se aflau în stadiul trecerii de la societatea fără clase la societatea împărţită în clase (proces social reflectat în *Vede*). B. se întemeia pe divinizarea fenomenelor cosmice şi a forţelor naturii, având o mitologie bogată şi un panteon divers. Alături de zei, ierarhizaţi în divinităţi superioare şi inferioare, erau divinizaţi strămoşii, duhurile etc. Religia, caracterizată prin simplitate, nu folosea, se pare, nici temple şi nici imagini ale zeilor, ea având ca element central de cult aducerea jertfelor. Preoţii oficianţi erau *brahmanii* – cuvânt care la origini ar putea semnifica „adoratorii", „cei care se închină". Ei erau şi cei care recitau imnurile. Spre începutul primului mileniu înaintea erei noastre apare perioada b. propriu-zis, doctrinar, bazat pe interpretările consacrate lui Brah-Ina. Social, această religie apare în condiţiile în care se consolidează orânduirea pe caste a Indiei, menţinută până aproape de zilele noastre ca o trăsătură specifică a vieţii sociale din această ţară. Brahmanii, adică preoţimea ereditară, reprezintă o castă de elită, având o poziţie socială superioară, deţinând monopolul cultului şi al

interpretării cărţilor religioase. Vechile divinităţi trec pe planul al doilea şi continuă să existe mai ales în credinţele populare. Gânditorii brahmani elaborează o doctrină bazată pe credinţa într-un spirit suprem Universal numit-Brahma – sau Brahman. Apar *Vpanişadele*, lucrări religioase cu un caracter predominant filosofic, în care îşi găsesc expresia cea mai completă teologia şi filosofia brahmană. Dintre sistemele filosofice bazate pe Upanişade, cele mai importante sunt: *Vedanta*, *Mimamsa*, *Samkhya*, *Yoga*, *Nyaya* şi *Vaişeşica*. Dacă, după unii gânditori, religia brahmană ar reprezenta o prelungire a perioadei vedice, după alţii, în schimb, ea ar fi o religie diferită radical de cea vedică şi bazată în mare parte pe o dezvoltare a reprezentărilor religioase preariene. împărţirea societăţii indiene în caste se reflectă profund în structura religiei brahmanice. Cultul devine aristocratic; zeii înşişi capătă un caracter de zei de castă; destinul sufletelor, considerate nemuritoare, este influenţat de existenţa castelor. B. dezvoltă mult ideea de suflet. Eterne, sufletele pot acţiona, după concepţiile brahmaniste, numai în uniune cu corpul. Pe de altă parte, acest înveliş corporal reprezintă sursa durerilor omeneşti, iar scăparea de această povară trebuie să reprezinte scopul oricărui credincios iluminat. Printr-un şir de existenţe corporale succesive, sufletul urmează drumul purificării şi al emancipării, se asimilează din ce în ce mai mult cu Absolutul, până la o completă uniune cu Brahma. Această posibilitate de evoluţie şi perfecţionare treptată a sufletelor se bazează pe credinţa în reîncarnare, teorie devenită piatră unghiulară a religiei indiene, şi după care sufletul omului se reîntrupează succesiv (fie în chip de om, fie în chip de animal) în funcţie de faptele săvârşite în timpul vieţii pământene. Fundamentarea teoretică a acestei concepţii, după care omul, prin comportarea sa, determină natura viitoarei sale reîncarnări, este cuprinsă în teza *Karmei*.

BRE*HIER, Emile (1876 – 1952), istoric al filosofiei şi filosof francez raţionalist. Mai însemnat ca istoric al filosofiei, B. regândeşte trecutul filosofiei ca pe o „creştere naturală”. Prin aceasta justifică *valoarea* în istoiria filosofiei, valoare existând, după el, numai acolo unde este deschidere, continuitate. Studierea trecutului nu este operă în sine; pentru a fi autentică ea trebuie să devină un *organon* cu

valoare constructivă în opera de reconstituire filosofică. *Op*. pr.: „Istoria filosofiei” (1932), „Filosofia şi trecutul ei” (1949), „Transformările filosofiei franceze” (1950).

BRENTANO, Franz (1838 – 1917), filosof austriac, reprezentant de seamă al *neorealismului*. S-a opus *apriorismului* kantian. Prin introducerea conceptului de *intenţionalitate*, a căutat să depăşească dificultăţile psihologiei asociaţioniste. A propus o „psihologie descriptivă” (a ansamblurilor, a proceselor) iniţiind critica fenomenologică a *psihologismului* din logică şi teoria cunoaşterii. În etică, B. s-a remarcat prin introducerea tezei despre evidenţa şi îndreptăţirea unor forme ale vieţii emoţionale, pregătind astfel etica axiologică a lui M. Scheler şi etica valorilor în genere. *Op*. pr.: „Psihologia din punct de vedere empiric” (1874), „Despre originea cunoaşterii etice” (1889), „Fundamentele şi construcţia eticii” (postum, 1952).

BRIDGMAN, Percy Williams (1882 – 1961), fizician american, specialist în domeniul presiunilor ultraînalte, fondatorul *operaţionalismului*. *Op*. pr.: „Analiza dimensională” (1922), „Logica fizicii contemporane” (1927).

BRIGHTMAN, Edgar Sheffield (1884 – 1953), unul din principalii promotori ai *personalismului* în S.U.A. A elaborat o concepţie asupra *persoanelor* umane, privite – dintr-o perspectivă religioasă, transfigurată filosofic – în dependenţă faţă de „Persoana eternă”, considerată, la rândul ei, drept cauză eficientă şi finală. A încercat o reelaborare teistă a conceptului de „Dumnezeu”. În viziunea sa metafizică universul este structurat ierarhic, putând fi investigat la nivelul „esenţelor”, la cel al. naturii”, la cel al „valorilor” şi – ca o „cheie” pentru înţelegerea întregului – la cel al „persoanelor” (în dubla şi corelată ipostază: Persoană Divină şi Persoană Umană). Este un mod de gândire tipic pentru tentativele de transformare a unei filosofii religioase într-o „religie filosofică”. *Op*. pr.: „Este Dumnezeu o persoană?” (1932), „Filosofia religiei” (1940), „Natură şi valori” (1945).

BROGLIE, Louis Victor de (n. 1892), fizician francez, autorul teoriei ondulatorii asupra domeniului microfizic al materiei. B. este

cunoscut ca promotor al teoriei cuantelor şi unul dintre întemeietorii mecanicii *cuantice*, a cărei soluţie de interpretare a depăşit modelele cauzal-mecanice ale fizicii clasice, dar pentru care natura probabilistă a comportării microfenomenelor nu-l conduce la abandonarea principiului cauzalităţii. Prin preocupările sale de istorie şi filosofie a ştiinţei, se situează printre primii mari fizicieni ai secolului nostru care au luat atitudine teoretică împotriva interpretării indeterministe a fizicii cuantice şi în general a influenţei *indeterminismului* asupra gândirii teoretice din fizica primei jumătăţi a sec. 20. *Op*. pr.: „Teoria cuantelor" (1924), „Introducere în mecanica ondulatorie" (1930), „Materie şi lumină" (1937), „Date ale fizicii noi" (2 vol., 1941 – 1943).

BROUWER, Luitzen Egbertus Jan (1881 – 1966), matematician olandez, întemeietorul *intuiţionismului matematic*. Are contribuţii în topologie, geometrie, *teoria mulţimilor*. Concepţia sa epistemologică asupra matematicii este dezvoltată şi integrată într-o viziune filosofică generală asupra omului, cunoaşterii şi culturii, fiind parţial inspirată din Kant, Schopenhauer şi Mannoury.

Matematica, după B., nu se reduce la logică sau la *limbaj*; ea este o activitate mentală constructivă, primară faţă de logică, limbajul nereprezentând decât o expresie, un indiciu al ei. Sursa matematicii este *intuiţia* matematică, „percepţia timpului desprins de orice conţinut". A demonstra în matematică înseamnă, după B., a realiza o construcţie a *entităţii* cerute. B. nu acceptă valabilitatea nelimitată a principiului *terţului exclus*, a dublei *negaţii* şi a demonstraţiilor prin *reducere la absurd*. Prin aceasta, consideră B., sunt eliminate din matematică *antinomiile*, care-şi aveau originea în procedeele neconstructive. B. a criticat *formalismul* lui Hilbert, cantorismul şi metoda *axiomatică*, ca moduri neadecvate de a înţelege matematica. În filosofia sa socială, B. este un pesimist, atitudine izvorâtă din neîncrederea în valorile civilizaţiei occidentale. *Op*. pr.: „Fundamentele cunoaşterii" (1907), „Intuiţionism şi formalism" (1912), „Conştiinţă, filosofie şi matematică" (1948), „Cadrul istoric, principiile şi metodele intuiţionismului" (1952).

BRUCĂR, Iosif (1888 – 1960), filosof român. A considerat că întreaga problematică a filosofiei se centrează în jurul „corelatului"

obiect-subiect; B. a abordat acest raport de pe poziţii naturalist-scientiste, afirmând un „monism-fizic" în explicarea naturii, dar a acordat prioritate spiritului în explicarea vieţii sociale. B. a rupt lumea ideală a gândirii, a valorilor spirituale de condiţiile materiale ale existenţei, neînţelegând legătura lor dialectică. O parte a studiilor sale, puternic influenţate de fenomenologie, sunt elaborate dintr-o perspectivă idealist-obiectivă. Este autorul mai multor lucrări de istorie a filosofiei, scrise dintr-o perspectivă raţionalistă. *Op*. pr.: „Filosofia lui Spinoza" (1930), „Probleme noi în filosofie" (1931), „Filosofi şi sisteme" (1933), „Bergson" (1935), „Despre neant" (1938), „Psihologie" (1947).

BRUNO, Giordano (1548 – 1600), cel mai de seamă filosof italian din epoca *Renaşterii*. A părăsit în 1576 ordinul dominican şi a cutreierat întreaga Europă apuseană, propagând o concepţie proprie despre lume şi natură, în 1592, la Veneţia, a fost prins şi întemniţat de Inchiziţie. După opt ani de torturi, refuzând să-şi renege convingerile, a fost ars pe rug la Roma ca eretic. Filosofia lui B. este un *panteism* de tendinţă materialistă şi ateistă. Natura este „Dumnezeu în lucruri" („Deus în rebus"). Cum Dumnezeu este infinit, universul, ca explicitare (desfăşurare) a acestei substanţe infinite, este şi el infinit şi compus din *lumi* nenumărate, în felul acesta, B., apărător însufleţit al sistemului copernican, a depăşit totodată limitele acestuia (ideea unui univers finit cu Soarele în centru), înlăturând dualismul scolastic materie-formă, B. a vorbit despre autoactivitatea materiei, care-şi desfăşoară prin sine şi din sine bogăţia nesfârşită a formelor. Ideile lui B. despre infinitul mare şi mic, despre *monade* şi despre „coincidenţa contrariilor" conţin elemente preţioase de gândire dialectică. Concepţiile lui au exercitat o înrâurire puternică asupra gândirii lui Spinoza, Leibniz şi Schelling. *Op*. pr.: „Despre cauză, principiu şi unitate" (1584, trad. rom. 1942), „Despre infinit, univers şi lumi" (1584), „Despre avânturile eroice" (1585).

BRUNŞCHWICG, Léon (1869 – 1944), filosof idealist-raţionalist francez, autor al unor remarcabile lucrări de epistemologie şi de istoria ştiinţei („Etapele filosofiei matematice", 1912). A susţinut ideea specificităţii şi autonomiei vieţii spirituale, ale cărei mişcări sunt

dominate de *raţiune* şi ale cărei forme (ştiinţa, filosofia, arta şi religia) se află în conexiune, sub semnul acesteia. B. se îndepărtează de antiintelectualismul şcolii neospiritualiste franceze, definind *spiritul* ca o activitate intelectuală. *Alte op*.: „Introducere în viaţa spiritului" (1900), „Experienţa umană şi cauzalitatea fizicii" (1922), „Raţiunea şi religia" (1939).

BUBER, Martin (1878 – 1965) filosof şi scriitor israelian, reprezentant al *existenţialismului* religios, apropiat de *teologia dialectică* şi de *personalismul* religios. Discursul său filosofic gravitează în jurul ideii dialogului între om şi lume „–, Eu" şi „Tu", om şi Dumnezeu ş.a., ca o condiţie a ex*istenţei ş*i cunoaşterii reale. Pentru a se manifesta, substanţa noastră spirituală are nevoie de un „Tu", de un altul, în afara noastră, afirmă el. Dar datorită oscilaţiilor persoanei umane între tendinţe excesive şi contradictorii (fie spre misticismul în care persoana se dizolvă, fie spre formalismul practicării unui cult), relaţia dintre persoane – inclusiv între om şi Dumnezeu, „Tu-ul veşnic" – se reifică, afectând deopotrivă ambii ei termeni. „Soluţia" lui B. este actul unirii tainice a tr*anscendentului* (divinului) cu im*anentul* (umanul) care îl realizează pe Dumnezeu în lume şi îl situează în intervalul dintre oameni. Sincretismul iudeo-creştin al lui B. se îmbină şi cu încercarea de ridicare la universalitate şi umanism. În politică, s-a afirmat ca un partizan al prieteniei iudeo-arabe. Op. *pr.:* „Eu şi Tu" (1923), „Dialog" (1932), „Culesul" (1965).

BUCHNER, Ludwig (1824 – 1899), medic şi naturalist german, reprezentant al *materialismului vulgar*, adversar al socialismului. *Op*. pr.: „Forţă şi materie" (1855), „Darvinism şi socialism" (1894).

BUCKLE, Henry Thomas (1821 – 1862), istoric şi sociolog pozitivist englez de orientare burgheză radicală. Criticând interpretarea teologică a istoriei, B. s-a străduit să descopere legile obiective ale *progresului* istoric cu ajutorul cercetării inductive şi al aplicării metodelor statistice. Pe plan teoretic general, el a aderat la concepţia idealistă a lui A. Comte după care nivelul dezvoltării intelectuale a societăţii reprezintă factorul hotărâtor în istorie. Ca reprezentant al *determinismului geografic*, B. a explicat diferenţa dintre evoluţia istorică a diferitelor popoare prin deosebirea

condiţiilor geografice în cadrul cărora s-a desfăşurat ea. *Op*. pr.: „Istoria civilizaţiei în Anglia” (1857 – 1861).

BUDISM, una dintre principalele religii, întemeiată în India, în sec. 6 – 5 î.e.n., de legendarul Buddha (Siddhartha Gautama sau Sakya-Muni). Viziunea filosofică pesimistă a b. este concentrată în cele patru „adevăruri sfinte” referitoare la: 1) existenţa suferinţei, 2) cauza suferinţei (dorinţele neîmplinite, căutarea plăcerilor care determină lanţul reîncarnărilor succesive purificatoare), 3) încetarea suferinţei, 4) cele opt „nobile căi” care duc la încetarea suferinţei (ideile drepte, intenţiile drepte, cuvântul drept, acţiunea dreaptă, viaţa dreaptă, efortul drept, atenţia dreaptă şi meditaţia dreaptă). Eliberarea finală de suferinţă se dobândeşte prin *nirvāṇa*, dezagregarea ireversibilă a individualităţii, care pune capăt lanţului reîncarnărilor, guvernate de legea *karma*. Morala budistă predică, pe de o parte, compasiunea şi asceza, iar pe de altă parte pasivitatea şi neîmpotrivirea la rău. B. are două ramuri: „hinayana” (b. sudic timpuriu) şi „mahayana” (b. nordic, apărut în sec. 1 e.n.). Îndeosebi b. timpuriu îi sunt proprii unele elemente materialiste şi de dialectică spontană (ideea cauzalităţii, concepţia atomistă, principiul transformării perpetue etc). Dintre şcolile filosofice budiste, „madhyamika” (sau „sunyava din”) a accentuat cel mai mult caracterul iluzoriu, ireal al lumii fenomenale, asemenea monismului vedantic („advaita-vedanta”) şi platonismului. Şcoala „yogacara” (sau „vijnanavadin”), idealist-subiectivă, a susţinut că singurul lucru real este conştiinţa individuală, întrucât toate lucrurile ar exista numai în gândire. Şcolile „vaibhaşika” şi „sautrantika” au manifestat tendinţe materialiste, recunoscând existenţa reală a lucrurilor, independent de vreun spirit obiectiv sau de conştiinţa umană. V. şi *jainism*; *contemplativitate*.

BUFFALO, CERCUL DE IA –, v. FARBER, Marvin.

BUFFON, Georges Louis Leclerc de (1707 – 1788), naturalist şi scriitor francez, membru al Academiei franceze. B. a căutat să introducă în biologie ideile raţionale ale fizicii newtoniene. În monumentala sa lucrare „Istoria naturală” (36 vol., 1749 – 1788), B. a afirmat principiul unităţii lumii vii, al evoluţiei speciilor organice, ca şi al materiei anorganice, pregătind astfel evoluţionismul, ce avea să fie

dezvoltat de către Lamarck şi Darwin şi să aibă un rol fundamental în constituirea unei concepţii materialiste şi dialectice asupra lumii. Postulând observaţia minuţioasă, lipsită de prejudecăţi, ca bază metodologică de pornire a oricărei ştiinţe, B. considera că adevăratul efort al acesteia trebuie să consiste în ridicarea, de la detalii, la vaste sinteze teoretice. După B., omul ocupă un loc cu totul special în natură. De altfel, însăşi clasificarea animalelor este făcută după criteriul utilităţii acestora pentru om. A afirmat ideea progresului nelimitat al omenirii, atât sub raport fizic cât şi moral. Prin ideile sale privind unitatea lumii organice, adaptabilitatea fiinţelor la mediu, existenţa transformărilor şi evoluţiei în lumea organică şi anorganică, ca şi prin credinţa sa în progresul neîngrădit al umanităţii, B. este un promotor de seamă al spiritului ştiinţific şi filosofic premergător Revoluţiei franceze. De numele lui se leagă şi metoda prezentării literare a lucrărilor de ştiinţă, grija deosebită pentru *stilul* în care acestea sunt redactate. (Lui B. îi aparţine aforismul: „Stilul este omul însuşi”).

BUGNARIU, Tudor (n. 1909), filosof şi publicist român. Membru corespondent al Academiei R.S.R., profesor universitar la Cluj şi la Bucureşti. Ca militant antifascist a colaborat la „Revista de sociologie” (1931), la „Cuvântul nou” (1934) ş.a. şi a editat revista „Alte zări” (1933), publicând articole de analiză materialist-istorică a fenomenelor social-politice ale epocii. După Eliberare s-a consacrat activităţii universitare, redactând şi coordonând cursuri de materialism dialectic şi istoric. Pe plan teoretic s-a afirmat cu diferite studii („Luptele economice ale muncitorimii clujene” – 1934, „Concepţia social-politică a lui G. Bariţ”.

— 1936, „înrâurirea marxismului asupra gândirii filosofice contemporane”.

— 1968, „Statutul filosofiei” – 1968), în care sunt analizate aspecte ale gândirii marxiste, trăsăturile şi statutul filosofiei, aspecte ale teoriei culturii şi antropologiei.

BUNGE, Mario (n. 1919), fizician şi filosof al ştiinţei argentinian. A contribuit la interpretarea, formalizarea şi elucidarea unor importante momente, proceduri şi rezultate ale cercetării ştiinţifice. B. a formulat o serie de concluzii filosofice, în opoziţie vădită cu

operaţionalismul şi *convenţionalismul* interpretării neopozitiviste a ştiinţei. B. nu se limitează la analiza structurii lingvistico-conceptuale a teoriilor ştiinţifice, ci se interesează de întreaga dinamică a cercetării ştiinţifice, de construcţia şi reconstrucţia ştiinţei, de rolul problemelor, ipotezelor şi metodelor în ştiinţă, de valoarea presupoziţiilor şi a *intuiţiilor* filosofice în cunoaşterea modernă, de modalităţile şi structurile aplicării şi verificării teoriilor. Dintre rezultatele cele mai originale ale cercetărilor lui B. sunt de semnalat: formularea unei teorii asupra *fundamentelor* fizicii, analiza monografică a *cauzalităţii* în ştiinţă, construcţia unei *semantici* adecvate teoriilor factuale, cercetarea relaţiilor interteoretice, construirea unui complex *model* al testării ipotezelor şi teoriilor ştiinţifice. Prin aceasta B. a contribuit la apropierea teoriei cunoaşterii de ştiinţa reală. *Op*. pr.: „Cauzalitatea" (1959), „Intuiţie şi ştiinţă" (1962), „Fundamentele fizicii" (1967), „Cercetarea ştiinţifică" (2 vol., 1967), „Filosofia fizicii" (1973), „Tratat de filosofie" (proiectat în 7 vol., primele două apărute sub titlul „Semantică", 1974).

BUN SIMŢ, v. SIMŢ COMUN; OPINIE.

BURCKHARDT, Jacob (1818 – 1897), istoric elveţian, unul dintre fondatorii istoriei moderne a culturii. Influenţat de *romantism*, B. s-a remarcat prin evitarea atât a factologiei şi *pozitivismului* în tratarea istoriei, cât şi prin respingerea oricăror idei *apriori*, a oricăror *scheme* abstracte, preconcepute. El concepe imaginile sintetice asupra evenimentelor şi epocilor istorice ca rezultate ale unor generalizări succesive, plecând de la o „tratare paralelă a faptelor". Ceea ce importă însă nu sunt faptele istorice ca atare, ci semnificaţia lor umană; omul viu, cu pasiunile şi acţiunile sale constituie ţinta adevărată a investigaţiei istorice. Evenimentele istorice sunt revelatoare în măsura în care au avut o anumită semnificaţie pentru oameni şi au produs anumite schimbări în mentalitatea şi simţirea lor. De aceea, B. acordă un loc privilegiat faptelor de cultură, artei în special, în tratarea diferitelor perioade istorice, de unde şi estetismul concepţiei sale. Lui B. i s-a reproşat şi o exaltare a *individualismului* în detrimentul practicilor democratice. B. este printre puţinii care au cumulat erudiţia istoricului cu o deosebită sensibilitate pentru artă. E considerat

autorul conceptului modern de *Renaştere*. *Op*. pr.: „Epoca lui Constantin cel Mare” (1853), „Cicerone, un ghid pentru savurarea operelor de artă ale Italiei” (1855), „Cultura Renaşterii în Italia” (1860), „Istoria culturii elene” (postum, 1898 – 1902), „Prelegeri” (postum, 1910), „Scrieri necunoscute” (postum, 1922).

BURGHEZIE, clasă dominantă în societatea capitalistă, proprietară a principalelor mijloace de producţie, pe care le foloseşte în scopul obţinerii de profit prin exploatarea muncitorilor salariaţi. În funcţie de sfera de investiţie a capitalului, b. se stratifică în b. *industrială*, *comercială*, *bancară* şi *sătească*. Odată cu pătrunderea capitalului financiar în toate sferele vieţii economice se constituie b. *monopolistă*, iar capitalismul intră într-un nou stadiu al evoluţiei sale istorice – stadiul capitalismului monopolist, al imperialismului. Sursa veniturilor tuturor acestor categorii ale b., în oricare din stadiile capitalismului, este plusvaloarea. Pentru a-şi asigura o plusvaloare cât mai ridicată şi a-şi întări dominaţia economică, b. Îşi instituie şi consolidează permanent dominaţia politică, subor-donându-şi în întregime şi aparatul de stat. În lupta sa politică, economică şi ideologică împotriva feudalismului, l». a jucat un rol progresist. După instaurarea capitalismului, b. se transformă însă tot mai mult dintr-o forţă progresistă într-o forţă reacţionară, care frânează progresul social. Ca urmare a dominaţiei monopolurilor şi a capitalului financiar, în imperialism grupul restrâns al b. monopoliste domină viaţa economică şi politică a ţării, formând oligarhia financiară şi reprezentând pătura socială cea mai reacţionară. Paralel cu adâncirea principalei contradicţii de clasă a societăţii capitaliste, contradicţia dintre proletariat şi b., dintre muncă şi capital, în condiţiile crizei generale a capitalismului, ia naştere şi se agravează contradicţia dintre grupurile monopoliste şi toate celelalte clase şi pături sociale ale naţiunii. Desfiinţarea b. ca clasă se realizează în procesul revoluţiei şi construcţiei socialiste. B. *naţională* ai e un caracter dublu: pe de o parte, înclină spre realizarea sarcinilor fundamentale ale revoluţiei antiimperialiste, antifeudale, fiind obiectiv interesată în aceasta iar, pe de altă parte, pe măsura ascuţirii contradicţiilor sociale, tinde şi spre concilierea cu imperialismul şi cu feudalismul. Gradul în care b.

naţională participă la lupta antiimperialistă şi antifeudală diferă de la o ţară la alta şi depinde de raportul forţelor de clasă pe plan naţional şi internaţional. În România, b. industrială, comercială şi bancară a fost lichidată ca clasă în urma naţionalizării principalelor mijloace de producţie, la 11 iunie 1948. Faţă de b. satelor (chiabiirimea), P.C.R. a dus o politică de îngrădire şi de eliminare treptată, iar apoi, pe baza succeselor dobândite în construirea socialismului la oraşe şi sate, fostelor elemente exploatatoare din rândul ţărănimii înstărite li s-a creat, prin aplicarea prevederilor decretului Prezidiului M.A.N. din martie 1959, posibilitatea de a-şi asigura existenţa prin muncă proprie, în prezent, în Republica Socialistă România nu mai există b. şi nicio altă clasă exploatatoare.

BURIDAN, Jean (c. 1300 – după 1358), filosof francez, reprezentant al *nominalismului*. Prin activitatea sa, a contribuit la răspândirea ideilor lui W. Occam în Franţa. Dezinţeresându-se de chestiuni teologice, B. şi-a orientat preocupările teoretice preponderent spre domeniul logicii (comentarii şi adnotări la texte clasice) şi al ştiinţelor naturii (explicarea mişcării corpurilor aruncate, posibilitatea spaţiului infinit nemişcat, critica argumentelor tradiţionale împotriva mişcării diurne a Pământului ş.a.), anticipând unele idei ale mecanicii lui G. Galilei şi I. Newton şi fiind unul dintre precursorii cinematicii moderne. B. s-a ocupat, de asemenea, de definirea *libertăţii voinţei*, problemă pe care o considera insolubilă din punct de vedere logic. Determinismul său moral (omul trebuie să vrea binele care i se prezintă drept superior altuia) se întemeiază pe teza că *voinţa* este liberă să amendeze *judecata raţiunii*, sugerând investigarea mai aprofundată a valorii *motivaţiilor*. Lu-cările sale, în majoritatea lor redactate sub formă de „întrebări” („Questiones”) la operele lui Aristotel, au rămas în manuscris sau sunt cunoscute în ediţii postume, din sec. 15 – 17.

C

cab

CABALĂ (ebr. *kabbala* „tradiţie”), doctrină mistică iudaică din evul mediu, care invoca un pretins sens ocult al Bibliei, recurgând la o simbolică fantastică a numerelor şi literelor. Practica acestui fel de

exegeză se numeşte *cabalistică*.

CABANIS, Georges (1757 – 1808), medic şi filosof materialist francez. A considerat natura fizică a omului ca factor prim, iar natura sa morală (conştiinţa) ca factor secund, derivat. C. a fost considerat de unii autori ca un precursor al *materialismului vulgar*, deoarece a susţinut că *gândirea* este o secreţie a creierului, după cum fierea este o secreţie a glandei biliare. *Op*. pr.: „Raporturile dintre natura fizică şi cea morală a omului" (1802).

CABET, îstienne (1788 – 1856), utopist francez, autorul romanului „Călătorie în Icaria" (1840). După C, proprietatea privată trebuie desfiinţată deoarece reprezintă o abatere de la „legea naturală", iar *comunismul* corespunde naturii însăşi, care i-a creat pe oameni egali. A considerat în mod unilateral că transformările sociale trebuie să aibă loc numai pe cale paşnică, prin *reforme*. Încercarea de a-şi realiza proiectele utopice în America a eşuat (1848).

„CAIETE FILOSOFICE", conspecte ale lui V.I. Lenin asupra mai multor lucrări filosofice, conţinând extrase din lucrările respective, însemnări, observaţii critice şi teze proprii. Majoritatea acestor conspecte au fost întocmite în anii 1914 – 1916. „C.f". au apărut pentru prima oară în volum separat în 1933. Prima traducere românească s-a făcut în 1956. Volumul al 38-lea el ediţiei a patra ruse a operelor lui V.I. Lenin (tradus în 1959) cuprinde o seamă de materiale neincluse în ediţiile anterioare (conspectele asupra unor lucrări ale lui G.V. Plehanov, V.M. Şuleatikoy, A.M. Deborin ş.a.). Caietele cele mai vechi conţin conspectele lucrărilor „Sfânta familie" de

K. Marx şi F. Engels şi „Prelegeri despre esenţa religiei" de L. Feuerbach, întocmite de Lenin în anii 1895, respectiv 1909. Caietele din 1914 – 1916 (în număr de nouă) cuprind conspectele asupra cărţilor lui Hegel „Ştiinţa logicii", „Prelegeri de istorie a filosofiei" şi „Prelegeri de filosofie a istoriei", asupra cărţii lui F. Lassalle „Filosofia lui Heraclit Obscurul din Efes", asupra cărţii lui Aristotel „Metafizica", precum şi renumitul fragment „în jurul problemei dialecticii" (1915). „C.f". prezintă o importanţă deosebită pentru valorificarea ştiinţifică a istoriei filosofiei, pentru elaborarea creatoare a *dialecticii* materialiste, pentru dezvoltarea învăţăturii lui Marx despre *categorii*. Tema

centrală a „C.î”. O constituie dialectica. În „C.î.”, Lenin a formulat cunoscutele teze privind *contradicţia* ca esenţă a dialecticii, unitatea dintre dialectică, logică şi gnoseologie, drumul dialectic al cunoaşterii, raportul dialectic dintre *general* şi *particular*, rădăcinile gnoseologice ale idealismului etc. „C.f”. cuprind, totodată, teze şi indicaţii valoroase referitoare la dezvoltarea creatoare a *materialismului istoric*.

CALCUL LOGIC, ansamblu de operaţii analog calculului matematic, prin care, pe baza anumitor reguli de *inferenţă* din anumite expresii logice sunt derivate alte expresii logice. Existenţa unui ei. este specifică capitolelor *logicii simbolice*. Astfel, fiecare secţiune a logicii simbolice este un complex alcătuit dintr-o teorie logică căreia i se asociază cel puţin un ei. În timp ce *teoria* se constituie în principal pe calea unor proceduri intuitive, cu o largă întrebuinţare a limbajului natural, construirea unui ei. presupune independenţa de orice interpretare, şi întrebuinţarea, cu precădere, a unui *limbaj formal*. Independenţa calculului logic faţă de orice interpretare nu este însă absolută, întrucât ea se impune doar în etapa construirii calculului şi pentru că orice ei. apare pe baza unei teorii logice cu scopul de a servi la rezolvarea problemelor ridicate de respectiva teorie. Neglijarea acestei corelaţii între calcul şi teorie transformă orice e.l. Într-un simplu joc cu *simboluri*, lipsit de utilitate. Importanţa e.l. constă în aceea că el constituie o analiză strictă a actului demonstrativ, o expunere riguroasă a procedeelor de *decizie*. Elaborarea e.l. a preocupat încă din antichitate pe stoici, iar în timpurile moderne pe G.W. Leibniz; el a fost însă realizat de G. Boole şi A. De Morgan şi perfecţionat de G. Frege.

— *Calculul claselor*, e.l. bazat pe înţelegerea noţiunilor ca extensiuni (*sfere*). *Calculul claselor* a fost iniţiat de G. Boole şi dezvoltat de G. Peano şi G. Frege, care au dat o definiţie riguroasă *clasei*. *Calculul claselor* fundamentează calculul relaţiilor (respectiv logica relaţiilor).

— *Calculul funcţional* v. *calculul predicatelor*.

— *Calculul identităţii*, procedeu de calcul prin care se stabileşte egalitatea din punct de vedere logic dintre două noţiuni sau judecăţi. Acest procedeu are aplicaţii în analiza relaţiei de egalitate din matematică.

— *Calculul natural*, ei. prin intermediul căruia, cu ajutorul unor reguli de inferenţă speciale şi pornind de la expresii luate ca adevărate numai sub *supoziţie*, sunt detectate legile proprii unui anume domeniu logic. *Calcul natural* are o importanţă deosebită pentru calculul cu predicate poliadice, la nivelul căruia nu este posibilă alcătuirea unui procedeu mecanic de decizie analog formelor normale. Sin. *deducţie naturală*; calculul ipotezelor.

— *Calculul predicatelor*, *algoritm* în cadrul căruia *propoziţiile* apar ca analizate şi sunt denotate prin expresii de tipul *Fx*, *Gy* etc, în care *F* şi *G* reprezintă predicate, iar literele *x* şi *y*, variabile; obiect, astfel încât aceste expresii se citesc: „X este F”, „Y este G” etc. După numărul obiectelor la care se aplică predicatele (în funcţie de gradul lor de generalitate), în constituirea acestor funcţii distingem calculul predicatelor monadice, calculul predicatelor diadice şi, în genere, calculul predicatelor poliadice.

— *Calculul propoziţiilor*, algoritm asociat teoriei logice a *funcţiilor de adevăr în care* propoziţiile neanalizate sub aspectul structurii lor sunt desemnate prin anumite litere (*p*, *q*, *r* etc), numite *variabile* propoziţionale şi sunt luate în consideraţie numai sub aspectul valorilor lor de adevăr posibile. Expresiile specifice calculului propoziţiilor sunt alcătuite din variabile propoziţionale, legate între ele prin diverşi *conectiori*. Sistemul axiomatic al calculului propoziţiilor fundamentează pe cel al calculului predicatelor şi, prin extindere, pe cel al calculului claselor şi al calculului relaţiilor. După numărul valorilor de adevăr considerate, calculul propoziţiilor poate fi bivalent, trivalent şi, în genere, polivalent.

— *Calculul relaţiilor*, procedeu de calcul prin care se analizează proprietăţile *relaţiilor*, se efectuează anumite operaţii cu relaţiile şi se derivă din anumite relaţii alte relaţii. Acest procedeu a apărut şi s-a dezvoltat în legătură cu problema fundamentelor logice ale matematicii şi s-a dovedit extrem de important pentru analiza logică a ştiinţei în genere. V. şi *logică*.

CALITATE 1. (în filosofie) Categorie filosofică exprimând sinteza laturilor şi însuşirilor esenţiale ale obiectelor, fenomenelor sau proceselor din natură, societate şi cunoaştere. În virtutea e, într-un

sistem de *relaţii*, un lucru este ceea ce este şi poate fi determinat şi deosebit, ceea ce manifestă individualitate şi specificitate faţă de alte lucruri. Schimbarea e, semnifică transformarea radicală a obiectului, modificarea esenţială a structurii şi proprietăţilor sale. C. este proprie unui obiect sau fenomen individual sau este comună unui grup, unei *clase* de obiecte şi fenomene. Diverse concepţii mecanicist-metafizice au negat existenţa obiectivă a deosebirilor calitative, reducându-le eronat la deosebiri cantitative. Orice obiect sau fenomen presupune o unitate a determinărilor calitative şi cantitative. Determinarea calitativă a obiectelor are însă o *stabilitate relativă* în raport cu determinările lor cantitative, care au o mai mare mobilitate, se schimbă continuu. Schimbarea c. se realizează prin mişcarea şi dezvoltarea de la inferior la superior, de la simplu la complex sau invers. Dată fiind corelaţia dintre determinările calitative şi cele cantitative cunoaşterea trebuie să surprindă totdeauna ambele tipuri de determinări, precum şi interacţiunile obiective ale acestora în procesul mişcării şi dezvoltării, evitându-se orice unilateralizare metafizică sau mecanicistă în acest sens. V. şi *salt*; *transformarea cantităţii în calitate*. 2. (în logică) *Criteriu* de ordin logic, după care judecăţile de predicaţie se împart în afirmative şi negative. Judecăţile afirmative sunt acelea care enunţă apartenenţa unei însuşiri la un obiect, iar judecăţile negative, acelea în care se enunţă lipsa apartenenţei unei însuşiri la un obiect. Afirmaţia şi negaţia constituie mecanismul logic prin care, la nivelul *judecăţii*, se exprimă *adevărul* sau falsul.

CALITATEA VIEŢII, categorie sociologică, folosită şi în economia politică, în politica socială, în studierea viitorului, în ştiinţa conducerii sociale, îndeosebi în planificare şi prognoză socială. Termenul a fost introdus de A. Schlesinger jr. şi K. Galbraith. Economistul, politologul şi prospecto-logul francez, B. de Jouvenel, o defineşte ca totalitate a posibilităţilor oferite individului de către societate pentru a-şi amenaja existenţa, de a dispune de produsele ei şi de a-i folosi serviciile pentru a-şi organiza existenţa individuală după trebuinţele, cerinţele şi dorinţele sale proprii. În general, ev. se defineşte (după K. Baier) drept totalitatea ameninităţilor naturale şi culturale, varietatea, cantitatea şi

calitatea bunurilor şi serviciilor aflate la dispoziţia tuturor membrilor unei anumite societăţi. Conţinutul e.y. se determină cu ajutorul unui sistem de *indicatori sociali* (= serii integrate sau integrabile de expresii matematice, de regulă date statistice analizate, ce caracterizează starea, respectiv stările succesive ale unui *sistem* social anumit, comportamentul şi performanţele, respectiv „deficiturile sociale”). Indicatorii sociali pot fi grupaţi, în funcţie de *criterii*, caracterizând e.v. materiale („habitat”, venituri, buget, aprovizionare, gradul de valorificare a resurselor, de păstrare a bunurilor obşteşti etc), e.v. biologice (sănătate, asigurare împotriva violenţei, asistenţă sanitară, calitatea mediului înconjurător etc), calitatea culturii spirituale (accesul la educaţie, gradul de folosire, circulaţie şi creştere a cunoştinţelor, nivelul ambianţei culturale etc), e.v. individuale, psihosociale (gradul de valorificare socială a aptitudinilor şi capacităţilor individuale), e.v. familiale (gradul de participare la viaţa obştească, moralitatea etc). *Cercetarea viitorului* din România’a introdus în conceptul de e.v., pe lângă amintita mulţime a indicatorilor sociali obiectivi (oferiţi de societate individului) şi mulţimea indicatorilor sociali subiectivi (valoarea atribuită de membrii societăţii bunurilor şi serviciilor oferite, bunurile şi serviciile solicitate) prin care se exprimă structura de clasă ac.v.» dependenţa sa de poziţia de clasă a indivizilor. C.v. este expresia sintetică a felului în care se reflectă în viaţa de toate zilele a membrilor unei societăţi date, în funcţie de poziţia lor de clasă, rezultatele progresului social general. Definind e.v. drept un sistem (ponderat) de indicatori sociali (obiectivi şi subiectivi) cantificabil, se pot construi modele matematice adecvate determinării exacte a valorii e.v. Într-o societate dată.

— *Calitatea socialistă a vieţii*, denumire generică pentru desemnarea totalităţii indicatorilor sociali în care se reflectă conţinutul socialist al vieţii sociale, natura orânduirii socialiste, atât în aspectele sale materiale cât şi în cele spirituale. Pe linia operaţionalizării conceptului de e.v., au început recent cercetări spre a se determina pragul inferior („minimul social”) şi superior („maximul social”) între care se poate concepe o repartiţie echitabilă ac.v. Într-un sistem social dat. Condiţia necesară a sporirii continue ac.v. O

constituie construirea socialismului şi comunismului.

CALITĂŢI PRIMARE – CALITĂŢI SECUNDARE, expresii pria care, în istoria filosofiei, se desemnau două genuri distincte de *calităţi*; prin cp. (sau obiective) erau indicate proprietăţile inerente obiectelor lumii externe, cum ar fi: soliditatea, forma, întinderea, repausul etc.; prin e.s. (sau subiective) erau distinse acele calităţi sensibile care nu reprezintă ceva existent în obiecte, ca atare, ci sunt doar posibilităţi de a produce diferite senzaţii în noi (Locke), cum sunt: gustul, culoarea etc.; calităţile secundare apar în conştiinţă în diverse forme, în timp ce calităţile primare rămân aceleaşi, au o mare constanţă. Această distincţie, introdusă deja de Galilei şi Descartes, a devenit, prin Locke, clasică. În epocile următoare această distincţie s-a situat adesea în centrul polemicii dintre *materialism* şi *idealism*. În timp ce pentru G. Berkeley toate calităţile deveneau secundare, sensibile, lucrurile fiind reduse la complexe de senzaţii, filosofii materialişti au susţinut temeiul obiectiv al calităţilor secundare. Distincţia dintre cp. – e.s. reapare într-o formă nouă în discuţiile contemporane din filosofia ştiinţei privind natura şi modalităţile *realităţii fizice*.

CAMBRIDGE (*Şcoala de la* C.) 1. Grup de filosofi englezi din sec. 17 (R. Cudworth, H. More ş.a.), de orientare platoniciană, fideli tradiţiei etico-religioase creştine, critici ai materialismului şi ateismului lui Th. Hobbes. 2. Denumire atribuită filosofilor englezi care au fost influenţaţi de G.E. Moore, respectiv, de prelegerile acestuia, de la Cambridge (1911 – 1939). Această orientare a pornit iniţial de la necesitatea filosofiei de a studia propoziţiile *simţului* comun asupra problemelor *existenţei*, de a descoperi structura faptelor la care se referă acestea. Treptat, sub influenţa lucrărilor lui Russell asupra descripţiilor şi a contradicţiilor logice, aceasta orientare a devenit conştientă de funcţia limbajului în analiza filosofică, constituindu-se ca una dintre şcolile filosofiei *analitice*. Reprezentanţi principali: G. Ryle, J. Wis-dem, M. Black.

GAMPANELLA, Tommaso (1568 – 1639), socialist utopic italian, călugăr dominican. Prin lucrarea sa antiscolastică „Filosofia demonstrată prin simţuri” (1591), în care preconiza cunoaşterea directa a naturii, C. şi-a atras persecuţiile Inchiziţiei. În 1598 a condus

în Calabria complotul împotriva dominaţiei spaniole. Pentru aceasta a fost ţinut timp de 27 de ani în închisoare, unde a scris celebra *utopie* „Cetatea soarelui" („Civitas solis", trad. rom. 1959). În societatea descrisă de C. domneşte comunitatea bunurilor; munca constituie o chestiune de onoare, la ea participând toţi locuitorii; repartiţia se face după nevoi. Idealul comunist-egalitarist al lui C. reflectă năzuinţele păturilor de jos ale poporului şi ale intelectualităţii italiene sărace de la sfârşitul sec. 16 şi începutul sec. 17. Limitele istorice ale proiectului lui C. se vădesc în caracterul său utopic şi în unele elemente ale gândirii mistice medievale (*hilozoism*, *magie*, astrologie).

CAMUS, Albert (1913 – 1960), prozator şi dramaturg francez, cu puternice înclinaţii filosofice spre *existenţialism*. Teza principală, organic încarnată de personajele sale („Străinul", „Omul revoltat"), este *înstrăinarea* resimţită de individul însingurat în lume, caracterul arbitrar, lipsit de motivaţie a ceea ce el face sau suferă. După C, care nu înţelege problematica şi soluţiile social-politice ale înstrăinării, absurditatea şi lipsa de speranţă a *existenţei* se impun inevitabil; ele trebuie acceptate şi destinul înfruntat. C. dezvoltă o etică a solidarităţii umane („Ciuma", 1947, trad. rom. 1965) şi vede demnitatea omului în asumarea eroică a destinului său tragic şi *absurd* („Mitul lui Sisif", 1942, trad. rom. 1969).

CANON (gr. *kanon* „regulă", „prescriere") 1. (în sens general) Ceea ce este precis stabilit, tradiţional, unanim acceptat; c. are o semnificaţie apropiată de aceea a termenului *normă*, uar faţă de acesta implică şi ideea de regulă practică, de model de urmat, de formulă generală ce permite obţinerea unor rezultate concrete, în acest sens e este utilizat de G.W. Leibniz, J. St. Mill ş.a. I. Kant îl defineşte ca ansamblu, sumă de principii *apriorice* ale folosirii corecte a anumitor facultăţi generale de cunoaştere, „Critica raţiunii pure" constituind, astfel, o regulă de uz practic, o-pusă „disciplinei". 2. (în „Logica" lui I. Kant) Termen opus de astă dată *Organonului*, întrucât formulează legile necesare pe care trebuie să le respecte *gândirea* şi verifică acordul *intelectului* cu el însuşi în diversele sale aplicaţii, fără să ne furnizeze indicaţii privind modul de a se obţine anumite cunoştinţe, de a se lărgi sfera adevărurilor ştiinţifice.

CANTEMIR, Dimitrie (1673 – 1723), cărturar de formaţie enciclopedică şi om de stat, reprezentant de seamă al *umanismului* şi preluminismului românesc din sec. 17 – 18. Ca domn al Moldovei (1710 – 1711), C. şi-a înscris numele în istoria ţării prin încercarea de eliberare a ţării de sub stăpânirea otomană, scop în vederea căruia a încheiat o alianţă cu Rusia. După înfrângerea armatelor ruso-moldovene la Stănileşti, C. s-a refugiat în Rusia, unde a devenit consilier al ţarului Petru I şi a desfăşurat o multilaterală activitate ştiinţifică, în 1714 a fost ales membru al Academiei din Berlin. Concepţia despre lume a lui C, neexpusă sistematic, a cunoscut de-a lungul vieţii cărturarului o evoluţie în direcţia accentuării tendinţelor îaics şi raţionaliste. Scrierea de tinereţe „Im & ginea de nedescris a ştiinţei sacrosancte” („Sacrosanctae scientiae indepingibilis imago”, 1700, publicată postum în traducere românească, sub titlul impropriu de „Metafizica”), încercare de replică ortodoxă la fizica aristotelică, poartă amprenta *teozofiei* flamandului J.B. Van Helmont (1577 – 1644) şi în oarecare măsură a *scolasticii*, în ciuda polemicii cu aceasta din urmă. Din aceeaşi epocă datează un manual de logică. („Compendiul sistemului logicei generale”, 1701?), de factură scolastică. Opera de maturitate se caracterizează prin tendinţa de separare a *ştiinţei* de *teologie*, prin asimilarea influenţei neoaristotelice, prin susţinerea existenţei *determinismului* în natură şi societate. El subliniază importanţa simţurilor şi a *experienţei* în cunoaştere, atribuind ştiinţei şi filosofiei misiunea de a cerceta cauzele lucrurilor. *Stoicismul* de tip medieval, subordonat moralei creştine, din „Divanul, sau gâlceava înţeleptului cu lumea” (1698), dobândeşte în „Istoria ieroglifică” (1705) o nuanţă profană. C. a afirmat demnitatea omului ca fiinţă raţională şi liberă, îndepărtându-se chiar şi în lucrări teologice („Loca obscura în catechisi” – „Pasagii obscrure ale învăţăturii” – 1720, /inedită) de doctrina bisericească despre coruperea naturii umane. C. este unul dintre primii gânditori europeni care a susţinut ideea „creşterii” şi „descreşterii” imperiilor. Acestea evoluează, după C, potrivit „legii naturii”, respectiv, potrivit unei *evoluţii* ciclice, ascendente („Interpretarea naturală a monarhiilor” – „Monarchiarum physica examinatio” – 1714, publicată postum, „Istoria creşterii şi

descreşterii Porţii Otomane", 1714 – 1716, publicată postum în traducere engleză, franceză şi germană). C. anticipează, astfel, ideea de *legitate*. C. a elogiat *civilizaţia*, „orânduiala şi cinsteşia omenească", ai cărei înte-mietori erau, după el, „elinii" din vechime şi pe care o concepea ca un ansamblu de „învăţături" şi „vrednicii", de valori intelectuale şi morale. C. a folosit noţiunea umanistă a civilizaţiei în echivalentele latine ale vremii (*cultus umanus*, *cultus vitae*). El s-a distins şi prin opera sa de geograf, etnograf şi orientalist („Descrierea Moldovei" 1715; „Sistemul sau întocmirea religiei muhammedane", 1722). Adversar al oligarhiei boiereşti, adept al domniei autoritare, C. a susţinut ideea promovării oamenilor în funcţiile publice după criteriul culturii şi al aptitudinilor fireşti. Prin sublinierea romanităţii poporului român, a unităţii lui de origine şi de limbă, C. continuă opera cronicarilor umanişti şi a stolnicului C. Cantacuzino, iar prin ideea continuităţii etnice a românilor pe teritoriul vechii Dacii, a unităţii politice care urma să fie reinstaurată („Hronicul vechimii a româno-moldo-vlahilor", 1719 – 1721, publicată postum), prin largul său orizont politic, C. încununează umanismul românesc. Promotor conştient al *culturii* în limba română, C. a făcut şi prima încercare de creare a unei terminologii filosofice româneşti.

CANTITATE 1. (în filosofie) Categorie filosofică desemnând determinări, exprimate prin număr, grad, mărime, întindere, suprafaţă, volum, masă, durată, intensitate, ritm etc. Determinările cantitative pot fi cunoscute prin măsurare şi calcul. C. se află în legătură indisolubilă cu *calitatea* unor determinări cantitative în anumite *limite*, corespunzându-le anumite determinări calitative (de ex. limitele cantitative ale stării de agregaţie lichidă a mercurului sunt cuprinse între – 3°C şi + 357°C, întrucât la – 39°C el se solidifică, iar la + 357°C începe să fiarbă, transformându-se în vapori). Depăşirea acestor limite, exprimate de categoria de *măsură*, prin creşterea sau descreşterea cantităţii, determină schimbarea calităţii. În perspectiva surprinderii acestor co-relaţii dintre calitate şi cantitate, dialectica materialistă formulează legea trecerii acumulărilor cantitative în transformări calitative. 2. (în logică) *Criteriu* de clasificare a judecăţilor de *predicaţie* după indivizii din sfera subiectului judecăţii la care se referă

predicaţia. Se disting astfel: a) *judecăţi singulare*, în care *predicatul* se enunţa despre un singur individ dintr-o *clasă* (ex. „Acest om este medic"); b). *judecăţi particulare*, în care predicatul se referă la o parte din indivizii unei clase (ex. „Unii oameni nu sunt fumători"); c) *judecăţi universale*, în care predicatul se referă la toţi indivizii dintr-o clasă (ex. „Toţi macii sunt roşii").

CANTOK, Georg (18*5 – 1918), matematician şi logician german, creato-lorul *teoriei mulţimilor*, întemeietor (alaiuri de Dedekind şi Weierstrass) al teoriei numerelor reale. În centrul preocupărilor matematice şi filosofice ale lui C. s-a aflat ideea de *infinit*, împotriva tradiţiei filosofice şi ştiinţifice care porneşte de la grecii antici, ajungiiid până la Spinoza, Leib-niz şi Kairt, tradiţie care respingea infinitul actual, acceptând doar infinitul potenţial (numit de el „impropriu" sau *sincategoremalic*), C. introduce în matematică şi ştiinţă noţiunea de infinit actual (pe care o defineşte pentru prima oară în mod precis şi pozitiv). *Teoria mulţimilor*, construită de C. pe baza acestui concept, a reprezentat fundamentul edificării matematicii în sec. 20. C. a analizat amplu „problema *continuului*" (a cărei soluţionare a adus-o, în ultimele decenii, K. Godel şi P. Coheri), a descoperit un paradox în teoria mulţimilor (legat de conceptul puterii mulţimii tuturor mulţimilor). C. a formulat celebra teză despre natura matematicii: „esenţa matematicii constă în libertatea ei", înţelegând prin aceasta necesitatea admiterii în matematică a oricăror concepte şi sisteme abstracte, necontradictorii, a căror realitate intersubiectivă (tranzientă) va fi decisă prin compararea lor cu procesele realităţii. Pe plan general filosofic, C. a fost adeptul unui *idealism obiectiv* de tip platonician. *Op.pr.*: „Asupra multiplicităţii lineare infinite de puncte" (1879 – 1884), „Contribuţii la fundamentarea mulţimilor transfinite" (1895 – 1897).

CAPITALISM, formaţiune sau orânduire socială care se întemeiază pe proprietatea privat-capitalistă asupra mijloacelor de producţie şi pe exploatarea muncitorilor salariaţi şi în care *burghezia*, în vederea consolidării dominaţiei sale economice, deţine puterea politică. Procesul de apariţie al c. În Europa occidentală a început aproximativ în sec. 15 – 16. Cele două clase principale ale e. sunt clasa

proletarilor şi clasa capitaliştilor. Scopul nemijlocit al producţiei capitaliste este obţinerea de *plus-valoare*. În raport cu feudalismul, <. a dezvoltat, într-o măsură uriaşă, *forjele de producţie* ale societăţii, a ridicat productivitatea muncii şi gradul de socializare a producţiei. *Contradicţia* fundamentală a c. este contradicţia dintre caracterul social al producţiei şi forma privat-capitalistă a însuşirii rezultatelor producţiei. *Ideologia* burgheză, produs spiritual al orânduirii capitaliste, exprimă interesele de clasă ale diferitelor pături şi grupări ale burgheziei. De la începutul sec. 20, c. a intrat în stadiul cel mai înalt şi ultim al dezvoltării sale: *imperialismul*. Deci, în evoluţia sa, c. a parcurs două stadii: stadiul dominaţiei liberei concurenţe (c. premonopolist) şi stadiul dominaţiei monopolurilor (imperialismul, c. monopolist sau e. sec. 20). La rândul lor, fiecare dintre cele două stadii au parcurs mai multe etape, trepte sau faze. O nouă treaptă a c. În cadrul stadiului său monopolist este c. monopolist de stat. În virtutea legilor progresului istoric, c. este înlocuit pe cale revoluţionară cu orânduirea socialistă. Principala forţă motrice a acestui proces este *clasa muncitoare*, cea mai consecventă clasă revoluţionară, căreia îi revine misiunea istorică de a fi groparul c. Şi constructorul noii orânduiri, societatea comunistă. Odată cu victoria Marii Revoluţii Socialiste din Octombrie, c. a încetat de a mai fi unicul sistem social-economic din lume şi a intrat în perioada crizei sale generale. După al doilea război mondial, sfera c. s-a redus considerabil, ca urmare a faptului că prin victoria revoluţiilor socialiste într-un şir de ţări, *socialismul* a devenit un sistem mondial, care cuprinde peste o treime din populaţia globului pământesc. Creşterea forţei şi a influenţei internaţionale a sistemului mondial socialist, procesul intens de destrămare a sistemului colonial, creşterea luptei de clasă în lumea capitalistă, agravarea contradicţiilor interimperialiste adâncesc criza sistemului capitalist. Cu toate acestea, societatea burgheză dispune încă de însemnate rezerve, de posibilităţi de creştere economică, de adaptare la nivelul şi caracterul forţelor de producţie contemporane, mecanismele monopolist-statale jucând un rol important în acest proces. Dar, după cum a arătat Marx, în cele din urmă, în virtutea legităţilor sale inexorabile, „monopolul capitalului devine o cătuşă

pentru modul de producţie capitalist care a înflorit odată cu el şi prin el. Centralizarea mijloacelor de producţie şi socializarea muncii ajung la un punct la care devin incompatibile cu învelişul lor capitalist. Acesta este sfărâmat. Proprietăţii private capitaliste i-a sunat ceasul. Expropriatorii sunt expropriaţi… producţia capitalistă generează cu necesitatea unui proces natural propria ei negare”. Epoca noastră, al cărei conţinut principal este trecerea de la c. la socialism, confirmă practic previziunea marxistă cu privire la caracterul istoric al c. Programul P.C.R. adoptat la al XI-lea Congres, apreciază că, în epoca actuală, c. nu mai poate asigura dezvoltarea forţelor de producţie pe plan mondial, politica sa economică duce la risipă de bunuri materiale şi de forţă de muncă, generează crize de energie şi de materii prime, crize economice în general, accentuează inegalităţile în relaţiile internaţionale, împărţirea lumii în bogaţi şi săraci. Toate acestea arată că orânduirea capitalistă şi-a încheiat misiunea istorică şi trebuie să facă loc unei orânduiri sociale în stare să asigure progresul rapid al tuturor popoarelor – orânduirea socialistă. În economia românească, perioada de graniţă dintre feudalism şi c. se situează către mijlocul sec. 19. Elemente ale relaţiilor capitaliste apăruseră totuşi în ţara noastră încă cu decenii înainte, iar rămăşiţe feudale au persistat până la reforma agrară din 1945. Concentrarea producţiei şi a capitalului, accentuată în anii dinaintea primului război mondial, odată cu pătrunderea capitalului ” monopolist străin, au dus la apariţia monopolurilor capitaliste. Dezvoltarea c. În condiţiile existenţei rămăşiţelor feudale şi ale aservirii ţării capitalului străin a făcut ca până la eliberarea ţării economia să se dezvolte disproporţionat şi lent.

„CAPITALUL”, operă fundamentală a lui K. Marx, elaborată aproape de-a lungul întregii sale vieţi. Lucrarea cuprinde patru volume, dintre care primul a apărut în 1867, iar al doilea, al treilea şi al patrulea („Teorii asupra plusvalorii”) au apărut postum. Prin” C”. Marx realizează o adevărată revoluţie în economia politică, făcând o analiză cuprinzătoare a economiei capitaliste şi a legilor acesteia. El dezvăluie procesul de producere şi de reproducere a capitalului, desăvârşeşte teoria valorii bazate pe muncă, elaborează teoria plusvalorii, piatra unghiulară a economiei politice marxiste, prin care se explică pentru

prima oară mecanismul exploatării capitaliste a muncitorilor. Marx scoate la iveală tendinţa istorică a acumulării capitaliste, care duce în cele din urmă la „exproprierea expropriatorilor” (a capitaliştilor), în „C”. Marx a înfăţişat baza economică obiectivă a *antagonismului* dintre proletariat şi burghezie şi a demonstrat că misiunea istorică a clasei muncitoare este de a fi groparul capitalismului şi constructorul societăţii comuniste, dând astfel *comunismului ştiinţific* fundamentul său teoretic. „C”. este nu numai opera economică fundamentală a lui Marx, ci şi o grandioasă operă filosofică, o aplicare magistrală a dialecticii materialiste la studiul societăţii omeneşti. Marx analizează *contradicţiile* capitalismului, înlănţuirea şi dezvoltarea lor, transformarea contradicţiilor din factori de dezvoltare ai capitalismului în factori ai negării şi desfiinţării sale. El aplică la studiul formaţiunii capitaliste logica dialectică, şi cu deosebire metoda ridicării de la abstract la concret (dezvoltând-o, în opoziţie cu dialectica speculativă hegeliană, nu ca producere a realului, ci ca procedeu de reproducere pe plan logic a concretului real), precum şi principiul unităţii dintre *istoric* şi *logic*. Totodată Marx a aplicat în „C”. concepţia materialist-istorică la studiul concret al unei *formaţiuni social-economice* determinate, a capitalismului, verificând astfel această concepţie, transformând-o dintr-o *ipoteză* într-o *teorie* (Lenin). Prima traducere românească integrală a „C”. (vol. I) a apărut în 1947. Fragmente din „C”. au apărut în limba română între anii 1911 şi 1922.

CARACTER, ansamblu al însuşirilor esenţiale şi calitativ-specifice, psihomorale ale omului, care se manifestă în *comportamentul* şi în acţiunile sale, în atitudinea sa faţă de mediul înconjurător şi de propria *persoană*. Fiind o trăsătură durabilă a persoanei, c. determină un mod constant de manifestare al acesteia. El se formează în procesul integrării individului într-un anumit sistem de *relaţii sociale*. În *structura* c. intră variate aspecte ale activităţii psihice: cognitive, afective, volitive etc. Pot deveni însă trăsături reale de c. numai acele însuşiri care deţin un loc dominant în structura persoanei şi exercită o influenţă constanţă asupra modului de a gândi, simţi şi acţiona al *omului*. Trăsăturile de c. ce se dezvoltă la membrii societăţii socialiste definesc profilul moral al omului de tip nou, acesta având un

c. cu însuşiri superioare, pătruns de *umanism socialist*. Printre trăsăturile pozitive de c. specifice oamenilor societăţii socialiste fac parte: *colectivismul*, sociabilitatea, corectitudinea, sinceritatea etc, trăsături care devin tot mai predominanţe în raport cu cele negative: *individualismul*, indiferenţa, nesinceritatea etc.

CARACTEROLOGIE, studiu al formării caracterelor şi al diferitelor tipuri de caracter. Termenul a fost folosit pentru prima dată de Wundt. Clasificarea caracterelor se face pe bază de teste. Pornind de la cele patru situaţii rezultate din îmbinarea emotivităţii şi activităţii umane, Wierzma şi Hey-mans au stabilit o clasificare devenită celebră, formată din opt tipuri de caracter (amorf, nervos, sanguin, coleric, apatic, sentimental, flegmatic, pasionat). În mod general se distinge, după modul de manifestare, perechea de caractere opuse: introvertit (interiorizat), şi extravertit (exteriorizat) semnalată pentru prima oară de C.G. Jung.

CARLYLE, Thomas (1795 – 1881), istoric şi filosof englez, cunoscut mai cu seamă ca reprezentant al „cultului eroilor”, al concepţiei potrivit căreia personalităţile excepţionale determină mersul istoriei. În politică, după ce fusese iniţial apropiat de mişcarea muncitorească, a trecut pe poziţiile *neo-romantismului* politic reacţionar şi apoi ale „socialismului feudal”, criticând burghezia din punctul de vedere al aristocraţiei conservatoare. *Op.pr.*: „Sartor Resartus” (1835), „Eroii, cultul eroilor şi eroicul în istorie” (1841, trad. rom. 1910).

CARNAP, Rudolf (1891 – 1970), logician şi filosof german, stabilit din 1935 în S.U.A. A făcut parte din *Cercul vienez*, fiind editor principal al revistei „Erkenninis”. Principalele teme ale cercetărilor lui C. sunt: fundamentele logice ale matematicii şi fizicii, structura sintactico-semantică a ştiinţei, unitatea cunoaşterii, formalizarea logicii, construcţia axiomatică a teoriilor, modalităţile logice, problema semnificaţiei, fundamentele probabilităţii, logica inductivă, ontologia formală şi statutul metodologic al entităţilor teoretice, informaţia semantică. În ciuda diversităţii temelor abordate, programul de cercetări logico-epistemologice ale lui C. are unitate metodologică şi coerenţă problematică. Contribuţiile lui cele mai remarcabile se înscriu

în domeniul *logicii științei*, el fiind unul dintre întemeietorii acestei discipline. C. și-a propus o reconstrucție rațională a științei și a filosofiei cu instrumentele logicii moderne. În centrul programului său se situează principiul toleranței (convenționalității), idee cu o valoare operațională și metodologică deosebită în teoria fundamentelor științelor. Cadrul epistemologic al acestor cercetări îl formează *empirismul logic*. În ultima parte a vieții C. a depășit multe dintre tezele restrictive ale *neopozitivismului* „clasic" (din perioada Cercului vienez). *Op.pr.*: „Construcția logică a lumii" (1928), „Sintaxa logică a limbajului" (1934), „Introducere în semantică" (1942), „Semnificație și necesitate" (1947, trad. rom. 1972), „Fundamentele logice ale probabilității" (1950), „Introducere în logica simbolică" (1954), „Fundamentele filosofice ale fizicii" (1966).

CARNEADE din Cyrene (219 – 129 î.e.n.), filosof grec, reprezentant al tendinței sceptice care angajează *Academia platoniciană* din Atena, în timpul elenismului, în faza numită a *Noii Academii*. E un continuator al lui Arcesilas. Considerat cel mai de seamă filosof al timpului său, adversar al stoicismului, C. instaurează *probabilismul*, orientare sceptică potrivit căreia înțeleptul nu va declara drept adevărată nicio afirmație, dar, fiind nevoit să acționeze, se va călăuzi în practică după acele norme care par să fie mai

„Probabile" decât altele. A fost un critic acerb al ideii de divinitate. Nu a lăsat nicio scriere.

CARTEZIANISM, concepția filosofică a lui Descartes (după numele său latinizat, Cartesius) și a adepților săi, caracterizată prin *raționalism*, *mecanicism și dualism*. În cadrul c. pot fi distinse două orientări: cea materialistă, care a pus accentul pe concepția despre natură a lui Descartes, pe fizica sa (H. Le Roy, La Met-trie, Cabanis etc), și cea idealistă, care a preluat în special *metafizica* dualistă carteziană (La Forge, G. Cordemoy, Malebranche ș.a.). Linia materialistă a c. a influențat în genere pe materialiștii francezi din sec. 18.

că RVAKA (sanser„Cuvânt accesibil" sau „patru cuvinte"), școală materialistă și ateistă indiană, fundată, după legendă, de înțeleptul Brihas-pati în prima jumătate a mileniului 1 și constituită ca sistem filosofic în sec. 4 – 2 î.e.n. Se numără printre doctrinele așa-zise

neortodoxe. Potrivit poziţiei lor ontologice fundamentale, gânditorii aparţinând acestei şcoli afirmau că la temelia edificiului întregului Univers se află patru principii sau elemente primare: aerul, focul, apa şi pământul, la care unii dintre ei mai adăugau şi un al cincilea element – eterul. Filosofia c. este cunoscută şi sub denumirea de *loka-yata*. Adepţii filosofiei c. respingeau autoritatea „Vedelor", negau existenţa *sufletului*, a lui *Dumnezeu*, a raiului şi a iadului, înseşi temeiurile religiei vedice şi brahmanice (ex. *karma*, *samsara*). Pentru ei, *conştiinţa* nu era decât o însuşire a trupului, care dispare odată cu moartea acestuia. Combătând practicile ascetice ale *brahmanismului* şi ale *budismului*, c. propovăduia idealul etic al desfătării raţionale, al fericirii pământeşti. Filosofii şcolii c. au formulat, de asemenea, şi una dintre problemale gnoseologice de bază – aceea a izvorului cunoaşterii veridice şi a validităţii judecăţilor generale.

CASSIRER, Ernst (1874 – 1945), filosof german neokantian, autor al teoriei *funcţionalismului*, variantă a idealismului metodologic al *Şcolii de la Marburg*, care sesiza mărginirile teoriei mecaniciste a abstracţiei şi insuficienţa logicii tradiţionale, propunând o „logică a funcţiei". C. este unul dintre întemeietorii *semioticii*, dar şi autorul unei interpretări filosofice a acesteia, în care subliniază unitatea dintre limbă şi gândire şi în care critică *convenţionalismul* neopozitivist. A publicat importante monografii privind istoria filosofiei moderne (Leib-niz, luminismul, Kant etc). C. a extins concepţia neokantiană la analiza limbajului, a mitului religiei, artei şi ştiinţei, în care vedea *structuri* autonome în sistemul unitar al formelor culturii. Ca filosof al culturii C. defineşte omul ca fiinţă făuritoare de *simboluri*, parte integrantă a lumii culturii şi creatorul ei. *Op*. pr.: „Conceptul de substanţă şi conceptul de funcţie" (1910), „Filosofia formelor simbolice" (3 vol., 1923 – 1929), „Eseu asupra omului" (1944).

CATASTROFISM, teorie antievoluţionistă (18121, legată mai cu seamă de numele paleontologului francez G. Cuvier, conform căreia în istoria Pământului s-ar fi repetat în mod periodic o serie de catastrofe care au schimbat relieful planetei şi au distrus vieţuitoarele. După fiecare catastrofă de acest fel, lumea organică ar fi reapărut, probabil ca urmare a unor „acte de creaţie". C. a reprezentat o încercare de a

explica datele geologice privitoare la schimbările scoarţei şi în special fosilele, fără a intra în contradicţie cu religia şi cu *creaţionismul*. Temporar învingător în lupta cu transformiştii (Geoffroy de Saint-Hilaire), c. a trecut în arhivele istoriei datorită lucrărilor geologice ale lui Ch. Lyell şi celor biologice ale lui Ch. Darwin.

cât

CATEGOREMATIC 1. (în logică, despre cuvinte sau simboluri) Care pot avea semnificaţie independentă, prin ele însele 2. Termen definind infinitul ale cărui elemente nu numai că există în act, ci sunt şi distincte şi separate, astfel încât ele ar putea fi numărate, întregul constituindu-se prin *adiţia* lor (scolasticii, Leibniz, Cantor). V... şi *sincategorematic*.

CATEGORIE (gr. *kategorein* „a afirma”), noţiune filosofică fundamentală care exprimă proprietăţile esenţiale, laturile şi legăturile cele mai generale ale entităţilor şi proceselor existenţei obiective şi subiective în continuă transformare. Din punct de vedere logic, e. sunt noţiunile cu sfera cea mai largă şi, prin urmare, cu conţinutul cel mai restrâns. De aceea, c. exprimă determinări de ordinul cel mai general. O altă particularitate ac, ca noţiuni, este aceea că ele fac parte din rândul indefinisabilelor, sunt *summa genera*; întrucât orice definiţie se face prin genul proxim şi diferenţa specifică, iar c. sunt genuri limită, adică nu mai au alte genuri care să le cuprindă, ele nu pot fi definite în sensul riguros al cuvântului. Pentru precizarea conţinutului lor se folosesc alte procedee logice: *descrierea*, *analogia* etc. Deşi nu pot fi definite prin criteriile logice obişnuite, e. sunt însă indispensabile pentru definirea celorlalte noţiuni, pe care le fundamentează şi le explică. În procesul istoric al dezvoltării cunoaşterii omeneşti, c. marchează trepte sau puncte de sprijin importante pentru aprofundarea şi sistematizarea fenomenelor din natură, societate şi gândire. C. au apărut şi s-au îmbogăţit mereu pe baza experienţei practice a omenirii. Deşi o *teorie* a c. a fost elaborată abia de către Aristotel, încercări de a alcătui tabele de c. se întâlnesc anterior în şcoala filosofică indiană *vaişeşika*, la *pitagoreici* şi la Platon, care denumea c. „genurile cele mai mari”. Aristotel distinge zece e.: esenţa, cantitatea, calitatea, relaţia, locul, timpul, situaţia, posesia, acţiunea,

pasiunea. C. au constituit un subiect principal de preocupare pentru logicienii din evul mediu. În filosofia modernă, o abordare sistematică a c. se întâlneşte la Kant, apoi la Hegel. Contrib ţii importante în acest domeniu au mai adus Ch. Renouvier şi N. Hartmann. În opoziţie cu idealismul subiectiv, care neagă conţinutul obiectiv al e, filosofia marxistă subliniază obiectivitatea şi perfectibilitatea acestui conţinut, ba, zat pe progresele cunoaşterii. Ea se delimitează, totodată, de concepţia idealist-obiectivă a lui Hegel, care, răsturnând raportul dintre realitatea obiectivă şi reflectarea sa mintală, considera c. ca trepte ale autodezvoltării ideii absolute. Depăşind limitele materialismului premarxist, materialismul dialectic a dezvăluit rolul important şi complex al practicii social-istorice în elaborarea şi perfecţionarea epistemologică a c. El a adus o contribuţie însemnată la cercetarea dialecticii acestora (în special în privinţa evidenţierii caracterului lor istoric, a interdependenţei şi a naturii lor contradictorii), interpretând-o ca o expresie pe plan logic-cognitiv a dialecticii obiective. Sistemul c. cu care operează filosofia marxistă cuprinde: a) c. *materialismului dialectic* (materia, mişcarea, spaţiul şi timpul; contradicţia, calitatea şi cantitatea, saltul, negaţia, negarea negaţiei; esenţa şi fenomenul, conţinutul şi forma, cauzalitatea, necesitatea şi întâmplarea, legea, generalul, particularul şi singularul etc), care, exprimând deter»-minaţiile, caracteristicile cele mai generale şi esenţiale, proprii tuturor de» meniilor de organizare a lumii materiale, sunt implicate în domeniile teoretice ale tuturor ştiinţelor. Din c. materialismului dialectic fac parte şi c. *gnoseologice* (reflectarea, adevărul, explicaţia, previziunea, ipoteza şi teoria etc.); b) c. *materialismului istoric* (existenţa socială şi conştiinţa socială, baza şi suprastructura, formaţiunea socialămodul de producţie şi respectiv forţele şi relaţiile de producţie, clasele sociale, comunităţile umane, instituţiile sociale, statul şi partidele politice, revoluţia socială, progresul, libertatea şi responsabilitatea, omul şi personalitatea, cultura şicivilizaţia etc), care sunt indispensabile tuturor ştiinţelor despre om şi societate. Trebuie menţionat, totodată, că sistemul c. filosofiei marxiste nu este rigid. Unele c. sunt deopotrivă ale materialismului dialectic şi ale materialismului istoric (practica

socială, conştiinţa individuală şi socială, omul etc). Alte c. care aparţin materialismului dialectic sunt deopotrivă operante în ontologie şi în gnoseologie (practică, reflectare, esenţă şi fenomen etc).

CAUZA FINALĂ, una din cele „patru cauze” clasificate de Aristotel („cauza materială”, „cauza formală”, „cauza eficientă”, „cauza finală”) şi anume aceea care desemnează *scopul* („teleos”) sau raţiunea în raport cu care s-ar constitui şi desfăşura fenomenele, procesele naturale şi sociale; noţiune preluată în tradiţie finalistă şi promovată de scolastica medievală. Contrar interpretărilor finaliste, din trecut şi de astăzi, ale *tomismului* medieval sau *neotomismului* contemporan, materialismul dialectic dă o altă semnificaţie termenului de e.f., delimitând-o de termenul de scop şi considerând-o expresie a *finalităţii* obiective, a tendinţei imanente a sistemelor de a se conserva calitativ, de a-şi autoregla comportamentul, a proprietăţii fenomenelor de a prefigura (codifica genetic) structura de ansamblu a modalităţilor în care urmează a se manifesta în viitor. Deci, e.f. exprimă raporturi de predeterminare obiectivă şi nu raporturi teleologice, de predestinare potrivit unui plan (raţional) dinainte stabilit. V. şi *teleologic*

CAUZALITATE, categorie a *conexiunii* universale care exprimă corelaţia dintre *cauză* şi *efect*, succesiunea genetică a fenomenelor în funcţie de ansamblul *condiţiilor* care însoţesc dinamica lor obiectivă. Alături de celelalte categorii ale conexiunii, îndeosebi a celor de *necesitate* şi *legitate*, c. stă – la baza concepţiei deterministe asupra *structurii* şi dinamicii fenomenelor din natură şi societate. Spre deosebire de înţelegerea metafizica şi mecanicistă a raportului cauzal, exclusiv ca înlănţuire directă, liniară şi univocă, ca proces unilateral de discontinuitate şi de succesiune între cauză şi efect, dialectica materialistă consideră <. ca o relaţie complexă, neliniară şi neunivocă, în care lanţurile cauzale se împletesc, cauzele interacţionează în producerea efectelor, iar efectele; au un rol activ în raport cu cauzele care le provoacă, influenţându-le favorabil sau nefavorabil acţiunea. De asemenea, între cauză şi efect există şi raporturi de coexistenţă (deşi cauza precede temporal efectul, există o perioadă de trecere în care ele se află într-o stare de simultaneitate), precum şi de continuitate, astfel iniâl, întotdeauna, cauzele şi efectele se împletesc

de ileetic, allindu-se în relaţii de determinare reciporcii (în cadrul aceluiaşi lanţ cauzal). Unitatea dintre *mritihuitale* şi *discontinuitate în* structura raportului cauzal se sprijină pe principiul conservării *materiei* şi *mişcării*; întrucât, nu este posibilă interacţiunea sau schimbarea fără un suport material, nu este posibilă nici relaţia cauzală fără transfer de materie şi mişcare. Rezultă că efectul, deşi diferit de cauză, conservă anumite trăsături calitative ale cauzei, aceasta din urmă fiindu-i o matrice genetica şi structurală de constituire. Cu alte cuvinte, între cauză şi efect există nu numai raporturi de *deosebire* ci şi de *identitate* calitativă. În ce priveşte corelarea biunivoc-dialectică a cauzelor şi efectelor, un model de raport cauzal *inelar* îl oferă sistemele cu *conexiune* inversă (*feed-back*), în care „ieşirile" („out-put") reglează, corectând şi controlând, acţiunea „intrărilor" („input"), realizându-se astfel un sistem de autodeterminare cauzală a fenomenelor, respectiv o relaţie cauzală imanentă. În această perspectivă, dialectica materialistă propune o sinteză între *imanenţă* şi *tranzitivitate* în structura raporturilor cauzale, determinismul obiectiv fiind, deopotrivă, atât o consecinţă a corelaţiei genetice a fenomenelor, cât şi o expresie a antodirijării şi *automişcării* acestora. împotriva diferitelor concepţii subiectiviste şi indeterministe în problema e, materialismul dialectic susţine caracterul obiectiv şi universal al raporturilor cauzale. Ele ţin de *esenţa* fenomenelor, configurează *structura* şi procesualitatea acestora şi nu depind de activitatea de cunoaştere sau de voinţa oamenilor. Oamenii pot descoperi diferite înlănţuiri cauzale, pot modifica sistemul de condiţii care însoţesc cauzele dar nu pot suprima relaţii cauzale sau introduce *ordine* cauzală în natură şi societate. Privit din perspectivă genetică, orice fenomen are o cauză; nu există fenomen care să nu fie supus legic unor determinări cauzale. *Legra* c. se manifestă însă diferit în funcţie de varietatea formelor de mişcare şi a nivelelor di; organizare a materiei. Fiecărui domeniu al existenţei şi cunoaşterii îi este propriu un anumit tip de c. În afara relaţiilor cauzale directe; şi univoce de tipul înlănţuirilor liniare dintre cauză şi efect modelate de mecanica clasică, în ştiinţa contemporană au fost puse în evidenţă relaţii cauzale indirecte şi neunivoce, de tipul unor înlănţuiri neliniare

în care trecerea de la cauză la efect, se realizează statistic, iar necesitatea, constanta raportului cauzal este rezultanta medie a unor fluctuaţii întâmplătoare. În structurarea acestor relaţii cauzale neliniare care au loc în procesele *slochaslice*, precum şi în cercetarea mecanismului lor de funcţionare intervine *probabilitatea*. Astfel de relaţii cauzale de lip statistic (probabilist) acţionează în microcosmos, în mişcarea moleculară, şi în megacosmos, în procesele geologice, în natura vie, în vioţa socială, în general în formele complexe de mişcare şi la nivelele superioare de organizare a materiei, în toate acele domenii în care relaţiile, dintre cauză şi efect sunt mediate de factori aleatori, de câmpuri complexe de *interacţiuni* şi condiţionări, de jocul statistic al *necesarului* şi *întâmplătorului*. O atenţie specială se acordă, în ultimul timp, c. informaţionale, insistându-se asupra particularităţilor acesteia din urmă de a nu se supune principiului conservării, ca în relaţiile cauzale substanţial-energetice. Caracterul obiectiv şi universal al legii c. se sprijină pe ideea infinităţii materiei şi mişcării, pe ideea increabilităţii şi indestructibilităţii lor, decurge logic din esenţa *monismului* materialist-dialectic, întrucât principiul monismului şi principiul c. sunt postulate filosofice fundamentale, reciproc consistente şi de acelaşi nivel de generalitate. Conceptul de o. trebuie abordat nu numai din punct de vedere ontic, ci şi sub aspect epistemic, cauzalitatea fiind nu numai un tip de conexiune obiectivare! şi un principiu de cunoaştere. Datorită faptului că, în virtutea legii generale a o., orice fenomen are o cauză (nu există fenomen acau-zal), rezultă că orice explicaţie ştiinţifică, în măsura în care aspiră la esenţe, trebuie să descifreze în prealabil cauzele, mecanismul genetic al fenomenelor, indiferent dacă demersul cauzal se realizează direct sau prin intermediul unor *inducţii* probabiliste. Fără considerarea c. ca principiu fundamental de cunoaştere nu este deci posibilă *ştiinţa* şi filosofia întemeiată pe ştiinţă. V. şi *finalitate*.

CAUZĂ ŞI EFECT, categorii care desemnează suporturile, termenii relaţiei cauzale, polii unei relaţii de determinare genetică în dialectica obiectivă a fenomenelor materiale şi spirituale, în cadrul unui raport cauzal obiectul sau fenomenul care precede şi provoacă (determină) producerea altui obiect sau fenomen se numeşte *cauză*,

iar obiectul sau fenomenul care succede şi a cărui producere este provocată (determinată) de cauză este numit *efect*. Între c. Şi e. se stabileşte un raport de *necesitate*. Constanţa acestui raport este însă mediată de *condiţii*; totdeauna cauzele provoacă producerea aceloraşi efecte numai dacă acţionează în aceleaşi condiţii, la fel cum variabilitatea condiţiilor mijloceşte variabilitatea efectelor în raport cu acţiunea aceloraşi cauze. *Interacţiunea* dintre c. Şi e. are un caracter complex. Pe de o parte, fenomenele sunt, în acelaşi timp, în raporturi diferite, atât cauze cât şi efecte, iar pe de altă parte, în producerea efectelor interacţionează mai multe cauze, acestea la rândul lor acţionând în strânsă legătură cu diverse condiţii. De asemenea, între c. Şi e. se stabileşte un raport dialectic. Odată apărut, efectul poate avea un rol activ asupra cauzei care l-a generat, influenţând-o favorabil sau nefavorabil. Indiferent de rolul pe care-l joacă efectul în raport cu cauza (în sensul *conexiunii* lor *inverse*), principiul *cauzalităţii* păstrează însă caracterul *asimetric* al raportului dintre c. Şi e., cauza având, în ultimă instanţă, rolul determinant în geneza fenomenelor, precum şi caracterul de *ireversibilitate* temporală al trecerii de la c. la e., chiar dacă în lanţurile cauzale complexe c. Şi e. coexistă o perioadă de timp. Caracterul dialectic şi complexitatea raporturilor cauzale constau şi în faptul că, în înlănţuirea genetică a fenomenelor, acţionează diferite categorii de cauze (principale şi secundare, directe şi indirecte, interne şi externe, necesare şi întâmplătoare, obiective şi subiective, esenţiale şi neesenţiale, imanente şi tranzitive etc). În universul uman, individual şi social, are o mare importanţă atât distincţia dintre cauzele obiective şi subiective, cât şi, mai cu seamă, interacţiunea lor în desfăşurarea proceselor sociale – orice nouă etapă în dinamica societăţii fiind rezultatul acţiunii corelate a factorilor obiectivi (care au rol determinant) şi a factorilor subiectivi (care influenţează, potenţând sau frânând, acţiunea factorilor obiectivi). În istoria filosofiei, materialismul a pus accentul pe cauzele de natură materială, în timp ce idealismul a insistat asupra rolului exclusiv sau primordial al cauzelor spirituale. Modul de gândire metafizic a manifestat tendinţa de a reduce integral cauzalitatea, relaţiile cauzale complexe la relaţii mai simple, extrema reducţiei săvârşind-o

mecanicismul prin tendinţa sa de a explica totul prin relaţii cauzale mecanice, liniare şi univoce, în opoziţie cu interpretările finaliste şi transcendentaliste, care puneau fenomenele din univers pe seama unor cauze exterioare (nemateriale), progresul cunoaşterii omeneşti a mers pe linia relevării cauzelor imanente în explicarea universului, în spiritul postulatului spinozist (natura „causa sui”), imanenţa fiind interpretată în mod consecvent materialist, ca ansamblu al interacţiunilor materiale din univers, în opoziţie cu mecanicismul şi metafizica, cunoaşterea ştiinţifică a mers pe linia relevării dialecticii cauzale, a împletirii diferitelor tipuri de cauze în determinismul obiectiv şi de ansamblu, la diferite nivele de organizare a lumii materiale. V. şi *determinism*; *feed-back*; *interdependenţă*.

CAZUISTICĂ, parte a eticii (în special a celei stoice, precum şi a celei religioase catolice) care caută să rezolve cazurile de conştiinţă, adică să rezolve problemele morale suscitate de împrejurări de viaţă concrete, să aplice normele morale generale la cazurile particulare ale conduitei. În evul mediu, şi în special la iezuiţi, c. a degenerat în *sofistică*, de unde accepţia peiorativă pe care a căpătat-o termenul: argumentare subtilă, abilă în susţinerea unor teze false sau îndoielnice. Prin c. se mai înţelege, în metodologia ştiinţifică actuală, procedeul stabilirii unui adevăr cu ajutorul prezentării şi analizei comparative a unor cazuri individuale (de ex., în medicină).

CĂLMESCU, George (1899 – 1965), critic, istoric literar, scriitor şi estetician român. A subliniat caracterul unic, irepetabil al operei de artă şi a relevat specificul fenomenului artistic în raport cu alte forme ale culturii. În „Principii de estetică” (1939) a negat posibilitatea descoperirii normelor după care este produsă capodopera, fiind partizanul degajării unor principii şi criterii estetice din studiul operelor de artă înseşi. În lucrările sale de istorie şi critică literară a integrat fenomenul artistic în contextul social şi cultural al epocii, în special prin biografia scriitorilor a căror personalitate a urmărit să o reliefeze în acest context. Studiile şi eseurile sale conţin observaţii şi sugestii de mare fineţe în probleme fundamentale.

CEARTA (sau DISPUTA) UNIVERSALIILOR, discuţie purtată între filosofii nominalişti şi cei realişti în tot timpul evului mediu şi

izvorâtă din interpretarea contrară a raportului dintre *individual* (percepţie) şi *general* (noţiune). V. *nominalism* şi *realism*.

CEAUŞESCU, Nicolae (n. 1918), eminent om politic român, promotor al concepţiei revoluţionare despre lume şi societate a clasei muncitoare, militant de seamă al mişcării comuniste şi muncitoreşti, prestigioasă personalitate a vieţii politice şi ştiinţifice internaţionale. Secretar general al P.C.R., Preşedinte al Republicii Socialiste România, Preşedinte al Consiliului de Stat al Republicii Socialiste România, Preşedinte al Frontului Unităţii Socialiste, Preşedinte al Consiliului Suprem al Dezvoltării Economice şi Sociale, Preşedinte al Consiliului Apărării şi Comandant Suprem al Forţelor Armate, Preşedinte al Consiliului Naţional al Oamenilor Muncii din Industrie, Transporturi şi Construcţii, Preşedinte de onoare al Academiei de ştiinţe sociale şi politice a Republicii Socialiste România, Doctor în ştiinţe politice şi Doctor în economie, Doctor Honoris Causa al Universităţii din Bucureşti, al Universităţii Mayor de San Marco şi al Universităţii Naţionale de Inginerie din Lima, al Universităţilor din Beirut, din Quito, din Buenos Aires şi Sud-Bahia Blanca, din Nisa, al Universităţii Filipinelor, al Universităţii din Yucatán, al Universităţii din Teheran. Gânditor social-politic de amploare, originalitate şi vie mobilitate dialectică, Nicolae Ceauşescu deţine un rol determinant în cadrul intensei activităţi desfăşurate de partid pentru sintetizarea teoretică a experienţei revoluţiei şi construcţiei socialiste în România. La baza întregii sale activităţi stă concepţia revoluţionară despre lume – materialismul dialectic şi istoric. Întemeindu-se pe cunoaşterea autentică a realităţilor, a cerinţelor şi posibilităţilor de progres ale României socialiste, continulnd, dezyoltând şi ridicând pe un plan superior cele mai bune tradiţii ale gândirii social-politice româneşti, opera sa teoretică reprezintă o expresie exemplară a marxismului creator aplicat la condiţiile concret-istorice ale României contemporane. Un loc de seamă în această operă îl ocupă definirea etapei strategice pe care o parcurge actualmente ţara noastră, a conceptului care stă în centrul acestei definiţii: *societatea socialistă multilateral dezvoltată*. Formularea obiectivului fundamental al partidului în această etapă, întemeiat pe cunoaşterea procesului

devenirii istorice anterioare şi a tendinţelor sale legice, are în vedere necesitatea dezvoltării şi perfecţionării tuturor laturilor vieţii sociale în unitatea lor organică, atât a economiei şi culturii, cât şi a organizării politice a relaţiilor sociale, în spiritul eticii şi echităţii socialiste, scopul suprem al procesului dinamic al devenirii sociale fiind *omul*, dezvoltarea multilaterală a personalităţii umane. Factorul hotărâtor în formarea acestei societăţi şi în înaintarea României spre comunism îl constituie dezvoltarea forţelor de producţie pe baza celor mai noi cuceriri ale ştiinţei şi tehnicii contemporane. *Ştiinţa* apare astfel ca mijloc de îmbogăţire a patrimoniului cunoaşterii şi de acţionare asupra realităţii naturale şi sociale, ca modalitate de expresie specifică a conştiinţei unui popor, a rolului activ, revoluţionar, al acestei conştiinţe asupra existenţei sociale, ca manifestare liberă a spiritului critic şi creator al individualităţii, ca forţă motrice în dezvoltarea socială, în condiţiile desfăşurării plenare a *revoluţiei ştiinţifice şi tehnice*. Astfel, principiul unităţii dintre teorie şi practică, dintre ştiinţă şi producţie devine o forţă hotărâtoare a progresului civilizaţiei, al cărui scop ultim e desăvârşirea omului şi a personalităţii sale. *Conştiinţa socialistă*, în condiţiile edificării omului nou, are un rol principal, călăuzitor, corespunzător nivelului superior al educaţiei maselor. O contribuţie teoretică hotărâtoare o reprezintă, de asemenea, fundamentarea *ştiinţei conducerii societăţii socialiste*, a sistemului şi metodelor conducerii vieţii politice şi economico-sociale. Locul central în cadrul acestui sistem îl ocupă partidul comunist, al cărui rol conducător constituie rezultatul procesului istoric obiectiv al dezvoltării României. Soluţionarea raţională a problemelor teoretice şi practice privind importanţa factorului subiectiv, a creaţiei istorice conştiente în etapa actuală, a raportului dintre existenţa socială şi conştiinţa socială, creşterea rolului conducător al partidului ca o cerinţă obiectivă fundamentală a societăţii noastre, întărirea unităţii rândurilor partidului, ridicarea la un nivel de înaltă potenţialitate şi eficienţă ideologico-politică a activităţii sale, întărirea şi promovarea în cadrul acestei activităţi a unui consecvent şi inepuizabil spirit înnoitor, revoluţionar, dinamizează energiile şi forţele creatoare ale poporului, ale întregii vieţi social-politice a ţării. O excepţională

însemnătate teoretică şi practică prezintă tratarea problemelor evoluţiei *statului socialist*, ale perfecţionării activităţii şi funcţiilor acestuia, a sistemului *democraţiei* socialiste (muncitoreşti), a cadrului în care partidul, statul şi organizaţiile obşteşti alcătuiesc un tot organizatoric şi social-politic unitar, favorabil unei tot mai largi participări directe a maselor, în frunte cu clasa muncitoare, la conducerea treburilor publice. O altă profundă şi originală contribuţie teoretică o constituie relevarea şi sublinierea de către Nicolae Ceauşescu a rolului *naţiunii* ca factor puternic de progres şi civilizaţie în lumea contemporană, precum şi a perspectivelor ei în viitor. Gândirea teoretică a lui Nicolae Ceauşescu, însufleţită de spirit consecvent partinic, devotată idealurilor clasei muncitoare, aspiraţiilor poporului său, ilustrează pregnant însemnătatea acelui instrument de cunoaştere şi acţiune socială pe care-l repneiintă dialectica materialistă î» valorificarea tradiţiilor înaintate şi a moştenirii culturale, în ridicarea creaţiei naţionale pe trepte mereu ascendente, în stabilirea principiilor participării României la schimbul de valori internaţionale. Un loc proeminent în aplicarea creatoare a dialecticii materialiste la studiul vieţii sociale îl reprezintă analiza naturii *contradicţiilor* în societatea socialistă şi a căilor de soluţionare a acestora. Una dintre sarcinile de bază ale factorului conştient, ale conducerii de către partid, ale activităţii stalului socialist rezidă în studierea contradicţiilor care apar şi acţionează în socialism, în dezvăluirea cauzelor care le generează şi în preconizarea măsurilor eficiente pentru a se preîntâmpina transformarea lor în antagonisme sociale. Analiza multilaterală a formelor luptei dintre *vechi şi nou* în etapa actuală a construirii societăţii socialiste, a procesului dispariţiei. treptate a deosebirilor dint pe munca fizică şi munca intelectuală, dintre oraş şi sat, a procesului de *omogenizare socială* a adus o edificatoare lumină în problema stabilirii de către partid a tacticii şi strategiei sale politice pentru următoarele decenii. Minte clarvăzătoare, întemeiată pe conştiinţa clară a disponibilităţilor creatoare ale poporului, a forţelor motrice ale progresului României socialiste, Nicolae Ceauşescu a iniţiat o vastă acţiune de *prognoză* ştiinţifică, menită să asigure dezvoltarea planificată şi progresivă a

României pe drumul societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi al trecerii treptate la comunism.» Pe baza studiului profund al tendinţelor dezvoltării social-economice contemporane, al relaţiilor internaţionale, Nicolae Ceauşescu a elaborat remarcabile teze teoretice, de stringentă actualitate, cu privire la raportul dintre *general şi particular*, *naţional şi internaţional* în dinamica societăţii contemporane, teze care constituie un aport preţios la îmbogăţirea teoriei marxiste despre rezolvarea problemei naţionale, întărirea unităţii şi frăţiei dintre oamenii muncii fără deosebire de naţionalitate, despre patriotism şi solidaritate internaţională. O contribuţie de mare însemnătate o constituie analiza ştiinţifică a unor probleme fundamentale ale procesului revoluţionar mondial, ale mişcării comuniste şi muncitoreşti internaţionale, cum ar fi: principiile relaţiilor între statele socialiste, colaborarea multilaterală între toate statele, fără deosebire de orânduirea lor socială, rolul crescând al statelor care şi-au cucerit recent independenţa, precum şi al tuturor statelor mici şi mijlocii în lupta pentru afirmarea principiilor democratice şi ale cooperării general avantajoase în viaţa internaţională, căile asigurării unei noi ordini economice şi politice internaţionale, unei păci şi securităţi reale în Europa şi în întreaga lume, democratizarea pe toate planurile a relaţiilor internaţionale, relaţiile între partidele comuniste şi muncitoreşti, care cer respectarea riguroasă a dreptului fiecărui partid de a-şi sta; bili, în mod autonom, de sine stătător, linia politică, strategia şi tactica reyoluţionară, fără nicio ingerinţă din afară, instaurarea unor relaţii între partide bazate pe deplină egalitate, stimă şi respect reciproc. A adus o contribuţie de inestimabilă valoare la fundamentarea teoretică şi la elaborarea *„Programului Partidului Comunist Român”*, adoptat de cel de-al

XI-lea Congres, document istoric ale cărui orientări teoretice şi practice au o deosebită importanţă atât pentru partidul nostru cât şi pentru cauza socialismului în general, reprezentând totodată un aport de seamă la îmbogăţirea teoriei şi practicii revoluţionare, la dezvoltarea creatoare a socialismului ştiaţific, la concretizarea condiţiilor trecerii societăţii de la socialism la comunism şi la formularea, într-o nouă perspectivă teoretică şi ideologică a

principiilor comunismului. Incompatibilă cu închistarea şi canonizarea dogmatică, îmbinând în mod magistral principialitatea fermă, partinică, cu supleţea adecvării la concret, larg deschisă la problematica mereu nouă a practicii sociale şi a procesului cunoaşterii, pătrunsă de cultul adevărului, intransigent opusă prejudecăţilor, concepţiilor retrograde, opera teoretică a lui Nicolae Ceauşescu constituie un îndreptar al vieţii spirituale din ţara noastră. Ea dă un permanent şi puternic impuls gândirii filosofice şi social-politice româneşti, în efortul ei pentru realizarea teoretică şi practică a sarcinilor pline de răspundere ce-i revin în contextul social-politic naţional şi internaţional contemporan. O strălucită ilustrare şi concretizare practică a ideilor teoretice predominante în concepţia şi activitatea secretarului general al P.C.R.

— Nicolae Ceauşescu – constituie „Programul de măsuri pentru aplicarea hotărârilor Congresului al XI-lea al partidului şi ale Congresului educaţiei politice şi al culturii socialiste în domeniul muncii ideologice, politice şi cultural-educative”. Concepută în spiritul *umanismului* revoluţionar, vasta sa operă, „România pe drumul construirii societăţii socialiste multilateral dezvoltate” (15 volume), tradusă antologic în numeroase ţări şi în numeroase limbi (Anglia, Argentina, Belgia, Brazilia, Elveţia, Finlanda, Franţa, Grecia, R.S.F. Iugoslavia, Italia, Japonia, Liban, Mexic, Pakistan, Perú, R.P. Polonă, Portugalia, R.D. Germană, R.F. Germania, Turcia ş.a.), se bucură azi de o tot mai largă notorietate pe plan mondial.

CENESTEZIE, răsunet organic elementar al receptării unui fapt de viaţă sau unei opere de artă, reacţie pur senzorială la acestea; reflex în conştiinţă al unor modificări corporale. C, ca simţământ organic şi psihologic elementar al mişcării corporale, a format obiectul preocupărilor lui Destutţ de Tracy, la sfârşitul sec. 18, şi constituie azi punctul de plecare al psihologiei existenţialiste căutătoare a „structurilor existenţiale esenţiale”, a „elementelor concrete” ale oricărei analize şi fundamentări psihologice. Caracteristic din acest punct de vedere este locul important care i se acordă e, datorită mijlocirii – după cum se presupune – de către ea a întrepătrunderii filosoficului şi psihologicului în filosofia *ambiguităţii* (în special în

fenomenologia percepţiei) a lui Merleau-Ponty.

CERCETARE, ansamblu de activităţi teoretice, ordonate şi sistematice, de obţinere şi prelucrare a informaţiei ştiinţifice (controlate şi verificate), de folosire a acesteia în scopul construirii unor explicaţii cuprinzătoare cu privire la esenţa unui anumit domeniu al realităţii, în vederea modificării acestuia ori a exercitării (directe sau indirecte) a unui control (stăpânire) asupra proceselor care-i sunt specifice, în raport cu cerinţele (nevoile) de ordin material şi spiritual ale oamenilor. Orice c. presupune existenţa unui *obiect* bine definit al cunoaşterii, a unei (unor) *ipoteze* de lucru, a unei *metodologii* (în sensul de teorie asupra bazelor logice şi epistemologice ale disciplinei ştiinţifice implicate), a unei (unor) *metode* (*observaţie*, *experiment*, *modelare* etc.) şi a unor *tehnici* şi instrumente de cercetare, de natură fizică sau conceptuală. Acestea au un rol foarte important în elaborarea „propoziţiilor empirice", obţinute pe baza observării nemijlocite a realităţii şi care reprezintă elementele fundamentale pentru constituirea teoriilor ştiinţifice. C. *fundamentală* are în vedere elaborarea unor explicaţii cu privire la evenimente şi procese nou descoperite, stabilirea unor legi ale acestora, în timp ce e. *aplicată* vizează direct stabilirea sau extinderea controlului efectiv asupra evenimentelor şi proceselor respective (folosirea lor în vederea satisfacerii unor trebuinţe, necesităţi sau aspiraţii sociale, concretizate în scopuri stabilite în raport cu acestea). În ştiinţa contemporană, linia de demarcaţie dintre c. fundamentală şi cea aplicată tinde să se estompeze. C. *operaţională*, aplicare a metodelor ştiinţifice (pe cât posibil matematice) la probleme de conducere coordonatoare, având sarcina de a integra eficient activităţile unor centre de acţiune (competenţă, decizie şi executare), funcţional diferite şi ierarhizate. C. *operaţională* consideră ansamblul acestor centre ca un *sistem* a cărui funcţionare caută s-o controleze şi S-o perfecţioneze. Aceasta se realizează printr-o definire optimă a obiectivelor, identificarea tuturor variabilelor (factorilor) ce intră în acţiune şi evaluarea lor cantitativă precum şi a variaţiei lor în timp, stabilirea interacţiunilor acestor variabile, toate aceste operaţiuni având în vedere stabilirea unor *tehnologii* şi a unor strategii cât mai eficiente (optimale) de acţiune.

CERCETAREA VIITORULUI, denumi re dată studiului, explorării, studierii viitorului care operează cu conceptele de *previziune*, *prognoză*, prognosticare, planificare pe termen lung. Ca studiu inter şi pluridisciplinar integrat al multiplelor linii de dezvoltare posibile în viitor, condiţionate de resursele umane şi materiale existente într-o societate dată, considerată într-un moment istoric anumit, precum şi de consecinţele probabile ale unor activităţi previzibile, c.v. nu „prezice" viitorul, ci cercetează transformările posibile, cu diferite grade de *probabilitate*, ale unui *sistem social* oarecare, produse în condiţii determinate, cu mijloace şi resurse bine precizate, prin serii (secvenţe) definite de *decizii* şi acţiuni realizabile şi deziderabile (de dorit) în funcţie de anumite sisteme de *valori*. Spre deosebire de reflecţia speculativă asupra viitorului, exprimată, de obicei, în *utopii*, ev., în sens modern, a început odată cu apariţia marxismului, care a arătat că, în principiu, imaginile globale ale viitorului pot fi elaborate şi controlate cu metode ştiinţifice. Revoluţia şi construcţia socialistă din secolul nostru au confirmat această poziţie teoretică şi metodologică, iar expansiunea *revoluţiei ştiinţifice şi tehnice* actuale a creat, pe de o parte, necesitatea cercetărilor pe termen lung a liniilor de dezvoltare posibile, iar, pe de altă parte, a elaborat o serie de mijloace, metode şi tehnici, îndeosebi matematice, de abordare a c.v. În aceste condiţii, ea s-a constituit într-o disciplină ştiinţifică de sine stătătoare. După unii autori c.v. este o „artă a conjecturii" (B. de Jouvenel), o „prospectivă" (G. Berger), o „imagine globală" (F. Polak), în care intervine şi intuiţia. Pentru denumirea acestui domeniu de cercetare, O.K. Flechtheim a creat, în 1943, termenul de „futurologie" (disciplină ştiinţifică având ca obiect dezvoltarea viitoare a omenirii). Urmărind dezvoltarea viitoare a sistemelor sociale, definite în funcţie de interesele şi poziţiile de clasă, ideologice, cv. are un caracter ideologic. Construcţiile „viitoriste", imaginile anticipatoare ale dezvoltării depind de opţiuni social-politice, axiologice. Teza lui D. Bell despre „dezideologizarea" ev. sau aceea a lui O.K. Flechtheim despre „depăşirea ideologiilor" au fost supuse unei îndreptăţite critici de către cercetătorii marxişti şi infirmate de evoluţia ulterioară a ev., care a pus în evidenţă dependenţa rezultatelor din acest domeniu de angajarea social-politica

a cercetătorilor. În el. se deosebesc, de obicei: proiectele sau *proiecţiile* (descrierea tuturor alternativelor de dezvoltare viitoare posibile ale unor sisteme sociale, dependente de condiţii date sau create, enumerate şi definite cât mai complet), *prognozele* (descrierea alternativei de dezvoltare cu probabilitatea cea mai ridicată în condiţiile luate în considerare, alternativă posibilă, realizabilă şi dezirabilă în raport cu un program politic determinat şi cu sistemul corespunzător de valon) şi *planurile* (descrierea acţiunilor concrete şi ordonate în timp prin care, în raporturi de putere determinate, se înfăptuieşte o anumită prognoză, aleasă pe baza unor criterii dependente de interese şi obiective sociale). C.v. poate fi clasificată după criterii diferite. După obiect, deosebim: c.v. *globală* (referitoare la un sistem social sau grupări de sisteme sociale) şi c.v. *parţială* sau sectorială (referitoare la un anumit domeniu de activitate: tehnică, ştiinţă, economie, ecologie etc); după natura obiectului: c.v. natural şi c.v. social; după durată (pe termen scurt: 1 – 2 ani, pe termen mediu: 3 – 10 ani, pe termen lung: peste 10 ani); după metodă (matematică şi intuitivă); după gradul de certitudine-incertitudine (deterministă, probabilistă); după formulare (categorică, ipotetică) etc. C.v. dispune de un inventar bogat de metode şi tehnici, începând cu cele intuitive (brainstorming, „scrierea scenariului") şi terminând cu cele formalizate în diferite grade – metoda Delphi, studiul morfologic, metoda arborelui de relevanţă (pertinenţă), metoda arborelui de decizie, analiza cost-beneficiu, simulare etc. De câtva timp, în c.v. se manifestă tendinţa spre proiectare, prognoză şi planificare dialectică (Ch. W. Churchman, I.I. Mitroff, M. Turoff). Sub raportul sferei de cuprindere, e.v. Îşi subsumează prognoza, iar aceasta, la rândul ei, planificarea. Sub, raport metodologic, c.v. se caracterizează prin asimilarea abordării *sistemice* (analiză şi proiectare de sisteme) şi operează cu concepte de bază ca: *indicatori sociali*, *calitatea vieţii*, minim şi maxim social etc. C.v. este o componentă esenţială a *ştiinţei conducerii sociale*. Pe baza „Declaraţiei de la Bucureşti" (1972), cuprinzând principiile şi orientările actuale în c.v., a luat fiinţă, în 1973, Federaţia Mondială de Studiere a Viitorului. În ţara noastră funcţionează Comitetul naţional român pentru studierea viitorului. Au

apărut lucrări ca: M. Maliţa, „Cronica anului 2000” (1969), Pavel Apostol, „Omul anului 2000” (1969), „Prognoza socială” (1971), „Calitatea vieţii şi explorarea viitorului” (1975), S. Tamaş, „Cercetarea viitorului” (1976), Şt. Lanţoş, „Valoarea euristică a previziunii ştiinţifice” (1976), Pavel Apostol, „Viitorul” (1977).

CERCUL DE LA BUFFALO v. FARBER Marvin.

CERCUL DE LA KOLN v. LANDGREBE Ludwig.

CERCUL VIENEZ, grupare filosofică întemeiată în deceniul al treilea al sec. 20, având ca reprezentanţi principali pe Moritz Schlick, Rudolf Carnap, Otto Neurath, Philipp Frank, Kurt Gödel ş.a., care a promovat o reînviere a *pozitivismului* şi a dat naştere *neopozitivismului*. Caracteristică pentru această grupare este combinarea *empirismului* cu interpretarea convenţionalistă a gândirii logice, implicând, prin aceasta, consecinţele agnostice proprii neopozitivismului în genere. Membrii C.v. au criticat filosofia metafizică *speculativă*, propunând limbajului filosofic respectarea unor norme riguroase. Astfel, ei cereau o formulare clară a problemelor, tratarea lor cu mijloacele logice şi matematice relevante, o analiză critică a ipotezelor şi rezultatelor cercetării filosofice. Ei priveau, de asemenea, cercetarea filosofică ca o activitate de cooperare realizată cu scopul de a extinde, a adânci şi sistematiza cunoaşterea noastră. Membrii C.v. au adus contribuţii valoroase la dezvoltarea *logicii simbolice*.

CERC VICIOS, defect logic care constă în a defini un termen (sau a demonstra o propoziţie) cu ajutorul unui alt termen (sau al unei alte propoziţii) care nu poate fi definit (demonstrat) fără a face apel la termenul de definit (sau la propoziţia de demonstrat). C.v. nu trebuie confundat cu orice reciprocitate logică în general; în ştiinţele deductive sunt adesea cazuri în care o teoremă şi reciproca ei pot fi ambele adevărate, se pot deduce una din alta, fără a se ajunge la c.v.

CERNÎŞEVSKI, Nikolai Gavrilovici (1828 – 1889), filosof materialist, socialist utopic, scriitor şi critic literar, conducător al mişcării democrat-revoluţionare ruse. În domeniul filosofiei, C. a fost un materialist militant, un adversar hotărât al idealismului, criticând *agnosticismul* lui Kant, idealismul lui Hegel, Berkeley, Hume, precum şi

pozitivismul. Depăşind în unele privinţe limitele *antropologismului*. feuerbachian, sub influenţa căruia se formase, C. a încercat să valorifice dialectica lui Hegel din punct de vedere materialist, în explicarea vieţii sociale, deşi concepţia sa asupra societăţii a rămas în ansamblu idealistă, C. a afirmat rolul *luptei de clasă* ca motor al dezvoltării istorice, a subliniat rolul istoric al *maselor populare*. În studiile sale economice, apreciate de K. Marx, C. a scos în evidenţă criza economiei politice burgheze şi a criticat capitalismul. C. a considerat în mod utopic că *socialismul* va putea fi înfăptuit în Rusia pe baza obştilor ţărăneşti. Dezvoltând principiile estetice ale lui Belinski, C. a conceput arta ca o oglindă veridică a vieţii, care trebuie să conţină o explicaţie şi o apreciere critică a realităţii. *Op*. pr.: „Arta şi realitatea din punct de vedere estetic” (1855, trad. rom. 1949), „Principiul antropologic în filosofie” (1860, trad. rom. 1951), „Ce-i de făcut?” (1867, trad. rom. 1956).

CERTITUDINE 1. (în psihologie) Stare a conştiinţei individuale aflată în posesia adevărului, eroarea şi îndoiala fiind excluse. 2. (în gnoseologie) Una dintre modalităţile existenţei adevărului „pentru noi”, care exprimă coincidenţa dintre adevăr şi cunoaşterea lui, în cadrul unui moment determinant al istoriei cunoaşterii şi practicii umane, în raport cu momentele sau formele cunoaşterii, se distinge c. *empirică* (întemeiată pe regularitatea frecvenţei manifestării unor trăsături studiate ale fenomenelor) şi c. *teoretică* (întemeiată pe studiul abstract al unor *modele* ideale). Se vorbeşte de asemenea despre c. logică şi c. matematică, ambele având caracter de necesitate, *apodicticitate*, întemeindu-se pe demonstraţiile logice şi matematice. De remarcat însă, ca şi în cazul c. empirice sau teoretice, caracterul relativ al c. logico-matematice, dependenţa ei de sistemele logice sau matematice cu structuri sintactico-semantice diferite. C. nu se întemeiază, ca în cazul vechii epistemologii empiriste, pe prezenţa nemijlocită a datelor intuiţiei sensibile sau, ca în cazul *raţionalismului*, pe evidenţele unei intuiţii raţionale, ci pe demersurile metodologice complexe de validare a adevărului, condiţionate de nivelul *practicii* ştiinţifice la un moment dat al cunoaşterii.

CHARRON, Pierre (1541 – 1603), scriitor şi moralist francez,

prieten şi cel mai important discipol al lui Montaigne, a cărui doctrină a sistematizat-o şi a dezvoltat-o. În încercarea de a concilia *creştinismul* cu *religia naturală*, cu *stoicismul* şi chiar cu *scepticismul*, C. a pus în evidenţă o idee valoroasă şi îndrăzneaţă pentru vremea lui – aceea a *naturii umane* ca bază a eticii şi politicii. Meritul lui cel mai important este poate acela de a fi încercat o întemeiere laică a vieţii morale, o desprindere a moralei de religie. Omul trebuie să fie bun nu din teamă faţă de o prezumtivă pedeapsă sau pentru o recompensă într-o existenţă ulterioară, ci pentru că aceasta este voinţa naturii şi a *raţiunii*. În ce priveşte posibilitatea cunoaşterii adevărului, C. împărtăşeşte acelaşi scepticism moderat al maestrului său, Montaigne. După C, cunoaşterea lumii începe, dar se şi termină odată cu simţurile umane. A tăgăduit nemurirea sufletului şi a afirmat înrudirea omului cu celelalte specii animale, idei care contraziceau evident dogmele creştine predominante în epocă. *Op*. pr.: „Despre înţelepciune” (1601).

CHILIA SM (gr. *chiliasmos* de la *chi-lias* „o mie”), credinţă religioasă într-o „împărăţie de o mie de ani a lui Dumnezeu” pe pământ, asociată uneori cu idei egalitarist-utopice. C. a fost o parte integrantă a *creştinismului* primitiv şi a doctrinei multor *erezii* din evul mediu. Este predicat, azi, de unele secte (adventiştii). Se numeşte şi*milenar ism*.

CHINEZĂ (filosofia c.) Primele meditaţii filosofice distincte se ivesc în China odată cu începutul mileniului 1 î.e.n., în lucrări anonime. Ele sunt precedate de preocupări din sfera observaţiilor asupra astrelor şi a lumii biologice, de reflexii matematice elementare şi, de regulă, asociate cu mentalitatea magică. Noţiunile de *iang* şi *yin* care intervin frecvent în cugetările filosofice vizează atât universul material, cerul şi, respectiv pământul, cât şi forţe magice; ele au însă şi semnificaţie dialectică, sugerând autodinamismul universal, întemeiat pe tensiunea dintre entităţi contrare. Primul mare filosof chinez este *Lao-Tzi* (sec. 6 î.e.n.), întemeietor al unei concepţii cu caracter materialist şi ateist, centrată în jurul conceptului de *dao* (tao), înţeles ca principiu al ordinii necesare a universului, societăţii şi subiectivităţii umane. Sistemul său este de asemenea orientat dialectic. Este sensibil la nedreptăţile suferite de masa obştilor ţărăneşti şi laudă

formele de viaţă arhaice. *Kun Fu-Dzi* sau *Confucius* (sec. 6 – 5 î.e.n.) îi opune o învăţătură idealistă şi religioasă. Pe conceptul său de *jăn* (omenie) întemeiază o concepţie etico-politică în care se îmbină idei antiprogresiste de prosternare în faţa tradiţiei, a aristocraţiei exploatatoare şi a suveranului, cu preocuparea de a ameliora condiţiile de existenţă ale poporului sub raport material şi spiritual, în sec. 5 – 4 î.e.n., *Mo-Dzi* opune conservatismului confucianist un reformism democratic, egalitarist. Urmaşii săi, *moiştii*, au cultivat un materialism sistematizat, au dezvoltat logica şi au încurajat mişcarea ştiinţelor naturii. Epoca *djang-go* (sec. 5 – 3 î.e.n.) marchează o notabilă rafinare a cugetării filosofice. *Măn-Dzi* sau *Mencius* (sec. 4 î.e.n.) prelucrează mai profund conceptele de bază ale idealismului confucianist. El socoteşte că omul, bun de la natură şi înzestrat cu raţionalitate şi moralitate, e deteriorat de pasiuni senzoriale. Filosofii *şcolii noţiunilor* – numită şi a *sofiştilor* – *Hui Şi* şi *Gung-Sun lung*, prin anumite enunţări paradoxale, au dezvoltat indirect gândirea dialectică. Un filosof de seamă al sec. 3 î.e.n., *Liun-Dzi*, porneşte de la confucianism dar îl modifică dându-i o turnură materialistă. Pentru curmarea suferinţelor poporului (masa obştilor săteşti) el recomandă reorganizarea societăţii pe baza unui gen de planificare economică, în cadrul şcolii *legiştilor* (*fa-dzia*) se reliefează figura lui *Han Fei* (sec. 3 î.e.n.), preocupat mai ales de teme social-politice. Sub influenţa *daoismului* el susţine ideea sistemului de legi scrise, conform unei anumite ordini cosmice, singurul în stare să apere pe supuşi de abuzurile celor puternici. În lucrările medicale din epoca *Djang-go* sunt abordate importante probleme de filosofie a ştiinţelor biologice. În timpul împăratului *Qin şi-huang-di*, filosofii ce nu se plecau în faţa puterii imperiale, în mare parte confucianişti, sunt exterminaţi, iar opera lor, distrusă. În apropierea erei noastre, într-o epocă de intense frământări sociale, se produce o dedublare a confucianismului: paralel cu linia sa filosofică, el intră în acţiune şi ca religie. Pe la începutul erei noastre pătrunde în China şi *budismul*. În sens opus, se afirmă, în sec. 1 e.n., *Vang Ciun*, la care materialismul filosofic se uneşte cu critica religiei, a credinţei în nemurirea sufletului, precum şi cu denunţarea anchilozei tradiţionaliste. După sec. 2, în cadrul budismului devine foarte

influentă secta *Zen*, care acordă o importanţă de principiu autodeterminării omului. În sec. 5 – 6, *Fan Cen* combate, în numele materialismului, teza budistă a imortalităţii sufletului.

În sec. 10 – 13 se formează aşa-numitul *neoconfucianism*, cu note divergente, unele reacţionare, altele stimulatoare de renaştere culturală. Materialistul *Cian Dzai* (sec. 11) a intuit caracterul universal al contradicţiei ca motor al dezvoltării. Un filosof renumit a fost *Ciu Hi* (Ciu şi), în sec. 12, agreat de oficialităţi, adeptul unui raţionalism idealist, care instituie conceptul de la ca principiu prim, încorporai, de ordin formativ, identificat uneori cu *Dao* şi conceptul de *Ki*, principiu secund, analog substanţei corporale. Oponentul său a fost *Lu Siang-şan* (sec. 12) care pledează pentru un idealism monist. Urmaşul acestuia, *Vang Ian-min*, agnostic în problema cunoaşterii lumii exterioare, recomandă omului să mediteze asupra lui însuşi. În sec. 17 s-a afirmat un amplu curent umanist care a proclamat interesul pentru cunoaştere şi pentru dezvoltarea ştiinţelor experimentale. *Van Ciuan-şan* se distinge prin cugetarea sa materialistă şi prodemocratică. Întreg sec. 18 e dominat de personalitatea lui *Dai Cen*, materialist enciclopedist şi adversar al neoconfucianismului. El afirmă primordialitatea principiului material *Ki*, şi dependenţa existenţei sufletului de aceea a trupului. Către mijlocul sec. 19, puterile vest-europene izbutesc să impună Chinei o dominaţie semicolonială. Aceasta provoacă o reacţie şi din partea cugetării filosofice în direcţia materialismului, a democratismului-revoluţionar, a denunţării dominaţiei aristocraţiei interne şi a capitalismului extern. *Sun lat-sen*, ilustru gânditor şi revoluţionar, este un promotor activ al luptei de eliberare a Chinei de sub dominaţia străină, propagator al democratismului republican şi al unui tip de proprietate funciară de care poporul să beneficieze în spirit egalitar. Ideile sale au constituit principii diriguitoare ale revoluţiei din 1911, căreia i-a urmat instaurarea Republicii Chineze. Gândirea marxistă, cunoscută în China mai demult, pătrunde tot mai adânc în spiritualitatea poporului, se uneşte în mod firesc cu tradiţiile gândirii progresiste autohtone şi conduce, sub raport ideologic, masele către victoria din 1949 a revoluţiei, sub conducerea lui *Mao Zedong*, cugetător şi om politic revoluţionar cu remarcabile contribuţii în

dezvoltarea concepţiei marxiste despre corelaţia dintre teorie şi practică, întemeiate pe însăşi experienţa politică a Partidului Comunist Chinez, despre contradicţiile sociale în socialism ca aplicare a principiilor materialismului istoric la condiţiile specifice ale Chinei, precum şi a altor teze de seamă ale învăţăturii marxiste.

CHINTESENŢĂ (lat. med. *quinta es-sentia* „esenţa a cincea") 1. Atribut imaginar al eterului, considerat în cosmologia antică greacă şi indiană drept al cincilea şi cel mai fin element material al lumii, din care ar fi alcătuite corpurile cereşti. 2. *Esenţa* cea mai profundă a unui lucru.

CHOMSKY, Noam Avram (n. 1928), lingvist american, iniţiator al unei orientări structuraliste în lingvistica teoretică, cunoscută sub numele de „gramatică transformaţional-generativă". Ca reacţie la excesele analizei structurale a limbii, C. analizează proprietăţile formale ale limbii plecând de la creativitatea efectivă care se manifestă în aceasta şi de la proprietăţile înnăscute ale spiritului uman. Teoria gramaticii chomskiene distinge două niveluri ale limbii: structura de suprafaţă şi structura de adâncime; analiza lor presupune distincţia dintre „execuţia lingvistică şi competenţa lingvistică" a unui vorbitor. Gramatica generativă este o explicaţie pentru competenţa lingvistică, care denotă capacitatea unui vorbitor ideal de a cunoaşte şi folosi regulile gramaticii într-o comunitate de vorbitori, de asemenea ideală, omogenă. Interpretarea filosofică a structurii de adâncime ca un tipar *aprioric* şi informativ, prin care realitatea se structurează cognitiv la nivelul conştiinţei, este explicit legată de *raţionalismul* lui Descartes, de la care preia ideea creativităţii limbajului şi a universalităţii gramaticii.

chr

Op. pr.: „Structuri sintactice" (1964), „Aspecte ale teoriei sintaxei" (1965, trad. rom. 1969), „Lingvistica carteziană: Un capitol în istoria gândirii raţionale" (1966).

CHRYSIPPOS (c. 280-o. 204 î.e.n.), filosof grec, al doilea fondator al *stoicismului* după Zenon din Citium. A formulat ideea distrugerilor şi a renaşterilor succesive ale universului şi a identificat *determinismul* cu *providenţa*. A dezvoltat teoria *raţionamentului* ipotetic şi disjunctiv

şi a absolutizat principiul logic al *terţiului exclus*. Este un precursor al logicii propoziţiilor.

CHURCH, Alonzo (n. 1903), matematician şi logician american. A contribuit mult la dezvoltarea şi răspândirea *logicii simbolice* (matematice). C. este de partea celor care afirmă că nu există decât o singură logică, logica matematică, una şi aceeaşi cu logica formală. Susţine întemeierea logică a matematicii. În teoria limbajului formalizat, în legătură cu definirea conceptului de *nume*, se situează pe o poziţie idealistă în varianta Platon-Frege. A adus contribuţii, printre altele, la problema *deciziei* în cadrul sistemelor logico-formale. *Op*. pr.: „Calculul lamdaconversiunii" (1951), „O formulare a logicii sensului şi denotaţiei" (1951), „Necesitatea entităţilor abstracte în analiza semantică" (1951), „Teoria slabă a implicaţiei" (1951), „Cazuri speciale ale problemei deciziei" (1952), „Introducere în logica matematică", vol. I (1956), „Logică şi matematică" (1960).

CIBERNETICĂ (gr. *kubernetes* cârmaci, engl. *cybernetics*), disciplină ştiinţifică de sinteză, care are ca obiect studiul matematic al funcţionării *sistemelor* cu *autoreglare*, caracterizate prin relaţii de comandă şi control. C. studiază proprietăţile şi legitaţiile generale ale proceselor de reglare, prelucrare şi folosire a informaţiei în sistemele dinamice complexe, indiferent dacă acestea sunt sisteme naturale, sociale sau tehnice. Un sistem dinamic este cibernetic numai atunci când poate realiza cel puţin o *conexiune inversă* (*feed-back*). În cadrul sistemelor mecanice această conexiune inversă se exprimă printr-un feed-back negativ iar în cadrul sistemelor vii, prin *homeo-stazie*. Deşi cuvântul c. a fost folosit la începutul sec. 19 de Ampère, actul de naştere al c. ca ştiinţă a fost semnat de N. Wiener, în 1948, înţelegând prin aceasta „arta şi ştiinţa comenzii în toate domeniile în care această noţiune este aplicată". C, a mai fost caracterizată drept arta de a face acţiunea eficace (L. Couffignal), considerată ca o ştiinţă a legilor generale de evoluţie şi echilibru (A. Ducrocq) etc. Cercetările efectuate de c. asupra diferitelor tipuri de sisteme cu conexiune inversă se realizează prin studiul *analogiilor* formale (şi nu al elementelor constitutive sau al funcţiilor specifice) ale acestora. O noţiune de bază a c. este noţiunea de *informaţie*; sistemele c. emit sau recepţionează

informaţia, o memorizează, o prelucrează, o transformă în *semnale* prin care îşi dirijează propria acţiune, o transmit etc. De altfel, performanţele maşinilor cibernetice nu sunt de tip energetic, ci informaţional (de ex., calculatoarele; sistemele tehnice autoadaptiye). Cibernetica, în calitate de disciplină metateoretică generală, se constituie în diverse discipline cibernetice de ramură: c. *matematică*, disciplină care cuprinde aparatul matematic necesar teoriei sistemelor cibernetice (teoria informaţiei, teoria *algoritmilor*, *logica matematică*, *calculul probabilităţilor* etc.); c. *tehnică*, care are în vedere problemele mecanismului maşinilor cibernetice, dintre care cele mai importante se referă la „automatica intelectuală” (la calculatoare capabile să rezolve probleme logice şi matematice); c. *biologică*, care se referă la autoreglarea biologică (homeostazie), la mecanismele eredităţii, la funcţionarea sistemului nervos (neurocibernetica). C. are o deosebită însemnătate teoretică şi metodologică, o mare valoare operaţională, însemnătatea socială ac, îndeosebi a celei *tehnice*, constă în aplicaţiile sale la automatizarea proceselor de producţie, la cercetarea ştiinţifică (*modelare*), la planificarea pe baze matematice a activităţii economice, la eliberarea omului de operaţii mintale rutiniere, necreatoare etc. Însemnătatea ei filosofică constă în reconsiderarea problematicii gândirii şi cunoaşterii, pornind de la noi premise materialiste, în virtutea cărora procesele de gândire ne apar ca modalităţi reflectorii de autodirijare şi autocontrol (conştient) ale subiectului în raporturile sale cu obiectul. C. are, de asemenea, alte numeroase implicaţii teoretice şi metodologice, obligându-ne la reexaminarea unor noţiuni filosofice fundamentale (timpul ne apare în cibernetică ca un timp ireversibil; sistemele cibernetice se dovedesc a fi sisteme cu o finalitate intrinsecă (deci pun în valoare relaţii cauzale imanente etc.) şi la dezvoltarea unor metode cu mare grad de generalitate (*metoda modelării*, metoda *cutiei negre*). Având o arie mare de aplicabilitate (în sistemele naturale, sociale, logice şi tehnice), c. confirmă tezele materialismului dialectic despre *unitatea materială a lumii* şi despre capacitatea reflectorie generală a materiei, ea fiind, totodată punctul de plecare al unor noi elaborări şi generalizări în epistemologia şi metodologia ştiinţei.

CICERO, Marcus Tullius (106 – 43 î.e.n.), filosof, orator, scriitor şi om politic roman. În filosofie, reprezentant al unui *eclectism* de nuanţă predominant *stoică*, C. a dat principalilor termeni ai filosofiei greceşti versiuni latine, pătrunse de atunci în limbajul filosofic universal. Scrierile lui, „Despre îndatoriri” („De efficiis”, trad. rom. 1957), „Despre prietenie” („De amiciţia”, trad. rom. 1878), „Filipice” („Philipici”, trad. rom. 1877) au devenit, ca prototip al unei etici laice cetăţeneşti, cărţi de căpătâi ale umaniştilor *Renaşterii*.

cin

CICLU ISTORIC (*teoria* c.i.), teorie care susţine, în spirit metafizic, că mişcarea istoriei se produce în cerc închis, opunându-se astfel concepţiei *dialectice* despre procesul istoric, potrivit căreia mişcarea istorică realizează o tendinţă obiectivă şi necesară de dezvoltare, în general ascendentă, de progres. Potrivit dialecticii, mişcarea istorică cuprinde în structura sa şi momente de repetabilitate, dar ea nu se reduce la o simplă şi integrală repetiţie, ci se înfăptuieşte ca o sinteză între repetabilitate şi ascendenţă, astfel încât trecerea de la inferior la superior ne apare ca o mişcare „în spirală” şi nu „în cerc”. Adepţii *teoriei* c.i. susţin că după terminarea unui ciclu cosmic sau a unui ciclu de civilizaţie urmează alte cicluri, independente de cele anterioare, iar după parcurgerea tuturor ciclurilor posibile marele ciclu al universului sau al societăţii este reluat de la început, în aceeaşi ordine („veşnica reîntoarcere”); ei neagă astfel posibilitatea *progresului* nelimitat. Teoria ei. Îşi are originile în *budism*, *pitagorism*, *stoicism* etc. în domeniul politic, ea şi-a găsit exponenţi în Platon, Polibiu, Ibn Haldun, Machiavelli ş.a. Principalul ei promotor modern a fost filosoful italian G. Vico. În sec. 19 ea a fost reluată amplu de F. Nietzsche, iar în sec. 20 revine, sub diferite variante, la O. Spengler, A.J. Toynbee şi P.A. Sorokin, care au susţinut, într-o formă sau alta, ideea *reversibilităţii* istoriei.

CINICII (gr. *kynikos*, de la *kyon*, *kynos* „câine”), adepţi ai şcolii filosofice antice greceşti (Şcoala cinică) întemeiată de Antistene (c. 435 – 370 î.e.n.), elev al lui Socrate. C. se conduceau după maxima: „Să trăim conform naturii”. După ei, binele stă în *autarhie* (independenţa indivizilor faţă de toate convenţiile sociale, considerate ca străine

naturii) realizată prin restrângerea nevoilor la minimul necesar, până la nivelul primitivităţii. Emblema lor era un câine. Reprezentanţi mai cunoscuţi ai acestei şcoli au fost Diogene din Sinope şi Menip. Printr-o extensiune incorectă, dar devenită tradiţională, se numesc cinici oamenii care manifestă dispreţ faţă de principiile elementare ale moralei.

CIPARIU, Timotei (1805 – 1887), filolog şi publicist, fruntaş al Revoluţiei din 1848 În Transilvania, membru al Societăţii Academice Române, apoi al Academiei Române. îmbinând teze teologice cu idei luministe, C. a susţinut valoarea raţiunii umane şi a subliniat necesitatea emancipării naţionale şi sociale. Ca profesor de filosofie la Blaj, C. şi-a alcătuit cursurile, în special după revoluţie, pe baza filosofiei lui Kant, prin filiera Krug, relie-fând puternic ideea demnităţii omului ca fiinţă raţională şi accentuând, în manieră proprie, însemnătatea imperativului kantian al considerării omului ca scop şi nu ca mijloc. *Op*. pr.: „Elemente filosofice după W.T. Krug” (1861), „Despre latinitatea limbii române” (1865, în 1. latină).

CIREXAICII, adepţi ai şcolii cirenaice, întemeiată în prima jumătate a sec. 4 î.e.n. de Aristip din Cirene, elev al lui Socrate. C. considerau inutile cercetările de matematică, astronomie şi logică şi dădeau atenţia principală *eticii*. Ei preconizau principiul cultivării plăcerilor senzuale (*hedonismul*) drept cale pentru dobândirea fericirii şi subordonau interesele obşteşti celor personale. Ei considerau că *senzaţia* este singurul criteriu al *adevărului*. Printre c. au existat atei ca Teodor, supranumit Ateul.

CIVILIZAŢIE (lat. *civilis*, *civilitas*), nivel de dezvoltare a *culturii* materiale şi spirituale a societăţii. Termenul desemna originar calităţile generale ale cetăţeanului (*civis*) în relaţiile cu ceilalţi membri ai cetăţii (cetăţeni). Sub forma actuală, termenul c. a fost creat de raţionaliştii sec. 18, în primul rând de Voltaire şi de enci-clopediştii francezi, accentul fiind pus atunci pe antiteza dintre c. Şi feudalism, dintre activităţile civilizatoare şi

„Epocile întunecate” anterioare. *Sub raport istoric*, c. este opusă „barbariei” şi marchează o treaptă relativă evoluată în dezvoltarea umanităţii, o formă evoluată de cultură care include *folosirea scrisului*,

existenţa *oraşelor*, apariţia *organizării politice* a societăţii. Starea de c. În acest caz s-ar caracteriza printr-un nivel mai înalt al forţelor de producţie şi al activităţii productive, iar în epoca modernă, ideea de c. este asociată cu aceea de urbanizare şi progres istoric. C. exprimă sensul activ al culturii şi vocaţia universală a omului. Criteriile de delimitare a c. sunt diverse, după unghiul de vedere al diferitelor discipline istorice; există astfel mai multe tipologii posibile care pot fi aplicate în studiul e: c. *greco-romană*, c. *creştină-inedievală*, c. *Renaşterii*, c. *orientală*, c. *occidentală*, c. *modernă*, C. *socialistă*. Din punct de vedere social-economie, c. se caracterizează prin creşterea continuă a producţiei şi a productivităţii muncii şi, odată cu aceasta, prin creşterea valorii sociale a muncii omeneşti, perfecţionarea diviziunii sociale a muncii, transformarea schimbului de produse într-o necesitate vitală pentru societate. C. este definită ca acea treaptă de dezvoltare a societăţii pe care diviziunea muncii, schimbul de produse dintre indivizi, care rezultă din această diviziune şi producţia de mărfuri, ce înglobează amândouă aceste procese ale producţiei de mărfuri, ajung la deplină dezvoltare şi revoluţionează întreaga societate de mai înainte. *Sub raport etnografic* şi *antropologic*, e. implică raportarea la o realitate originară, necivilizată, biologică a strămoşilor imediaţi ai omului; accentul se pune, din acest unghi de vedere, pe caracterul structural şi sincronic al faptelor de e, pe permanenţele sale cristalizate în determinări ale modului de trai relativ stabile, în tipologii culturale caracteristice. Xu există de fapt popoare în „stare naturală”, cu totul necivilizate. În realitate, fiecare popor are tradiţiile, credinţele, obiceiurile, limba şi deprinderile sale de muncă. În acest sens, fiecare popor, fiecare societate dispune de un anumit grad de c. *Sub raport filosofic*, mai exact, din unghiul de vedere al *filosofiei culturii*, c. este realizarea, sub cele mai diverse forme, a valorilor culturale, integrarea lor în înfăptuiri concrete menite să schimbe mediul natural şi social al omului, modul său de viaţă, propriul său univers sufletesc. O valoare culturală sau un sistem de valori reprezintă o posibilitate de e, dar realitatea însăşi ac, presupune realizarea funcţiei sociale a valorilor culturale, integrarea lor în toate compartimentele vieţii sociale. Apreciem gradul de c. al unei societăţi

nu numai după amploarea activităţii culturale, ci ţinând seama şi de măsura în care patrimoniul cultural, artistic sau ştiinţific reprezintă în mod eficient un factor de transformare a condiţiilor externe de viaţă ale oamenilor, precum şi a Resorturilor lor subiective de acţiune. În ultimă analiză, c. nu este altceva decât cultura pătrunsă în toate celulele vieţii sociale.

CIVILIZAŢIE SOCIALISTĂ, tip de *civilizaţie* care, sub raport social, se întemeiază pe instaurarea şi dezvoltarea unui nou tip de relaţii sociale de producţie. Superioritatea e.s. se constituie treptat, pe măsura maturizării noii orânduiri, adică pe măsură ce noua societate se va înfăţişa din toate punctele de vedere superioară orânduirii capitaliste. Prin dezvoltarea e.s. se pun bazele trainice ale trecerii spre *comunism*, societatea care va ridica omenirea pe noi trepte de cultură materială şi spirituală. Sub raport istoric, e.s. se asociază cu atribute ale civilizaţiei moderne ca urbanizarea, industrializarea, automatizarea şi cibernetizarea, într-un cuvânt, cu progresul tehnic neîntrerupt, în condiţiile *revoluţiei ştiinţifico-tehnice*, cu valorizarea şi organizarea tuturor energiilor creatoare, a întregului potenţial de gândire şi sensibilitate al noii societăţi în vederea realizării unui progres continuu, multilateral şi armonios. Crearea e.s. implică o linie de *continuitate*, deoarece socialismul foloseşte tot ceea ce este realizare pozitivă în dezvoltarea ştiinţei şi tehnicii, dar şi o *discontinuitate* profundă, deoarece e.s. nu reprezintă doar o treaptă distinctă de civilizaţie, ci mai ales un sistem radical diferit şi original de civilizaţie, un nou tip de civilizaţie. Sub raport antropologic şi sub cel al comunităţilor umane, e.s. presupune transformarea naţiunii burgheze în naţiune socialistă, cu toate implicaţiile acestui proces în întreaga viaţă spirituală a oamenilor, constituirea unui nou mod de muncă şi viaţă, realizarea unui nou model uman. Sub raportul filosofiei culturii, e.s. presupune dispariţia rupturilor dramatice dintre condiţia materială şi cea ideală a oamenilor, a antagonismului dintre progresul tehnic-material şi dezvoltarea moral-spirituală. Un principiu fundamental care ne permite relevarea a ceea ce aduce nou e.s. faţă de alte tipuri de civilizaţie este cel al multilateralităţii social-umane, care devine acum deopotrivă necesitate economică şi nevoie spirituală.

Noutatea modului de abordare a acestor probleme în ţara noastră constă în formularea idealului multilateralităţii, pe de o parte ca obiectiv strategic de gândire şi ca practică proiectivă, iar pe de altă parte ca principiu de unificare a tuturor laturilor vieţii sociale şi umane. Conceptul renascentist al multilateralităţii umane este prin excelenţă artistic şi cultural, cel modern, din prima fază a revoluţiei industriale, este mai ales economic (ca cerinţă obiectivă), iar conceptul contemporan al multilateralităţii, decurgând obiectiv din revoluţia ştiinţifică şi tehnică şi realizându-se efectiv numai în condiţiile socialismului şi comunismului, este un concept sintetic polivalent. „Noi considerăm şi am considerat întotdeauna că menirea istorică a socialismului este nu numai de a elibera omul de asuprire, de a asigura bunăstarea lui materială ci de a făuri o civilizaţie spirituală superioară, care nu se poate realiza decât prin formarea unui om nou, cu o înaltă conştiinţă şi pregătire culturală şi profesională, cu un profil moral-politic înaintat” (Nicolae Ceauşescu).

CÂMP, v. SUBSTANŢĂ ŞI CÂMP.

CÂMP EPISTEMOLOGIC, v. FOU-CAULT, Mâehel.

CÂMP IDEOLOGIC, concept epistemologic, sinonim cu cel de „orizont ideologic”, care desemnează graniţele între care se elaborează o ştiinţă, o doctrină, o concepţie, o teorie, o creaţie culturală dată, sau între care toate acestea sunt receptate, înţelese. Noţiunea a fost utilizată de Roland Barthes şi Umberto Ecco în legătură cu explicarea polivalenţei operelor de artă, în funcţie de contextul, de climatul socio-cultural al receptării lor, de ansamblul condiţionărilor acestei receptări.

CLAN, denumire a *ginţii* (mai târziu a *tribului*) la popoarele celtice.

CLASA MUNCITOARE (în capitalism *proletariat*), „prin proletariat se înţelege clasamuncitorilor salariaţi moderni care, neposedând mijloace de producţie proprii, sunt nevoiţi să-şi vândă forţa lor de muncă pentru a putea trăi” (Marx şi Engels). Cm. a luat naştere în procesul destrămării feudalismului şi al constituirii formaţiunii social-economice capitaliste, închegându-se treptat ca o *clasă socială* omogenă cu interese comune şi funcţie istorică distinctă,

odată cu dezvoltarea producţiei capitaliste şi a industriei moderne. Cm. are rolul principal în dezvoltarea producţiei de bunuri materiale şi în perfecţionarea procesului d «producţie, este vital interesată în abolirea relaţiilor capitaliste bazate pe exploatare şi asuprire, în instaurarea unor noi relaţii sociale bazate pe egalitate deplină între oameni, pe colaborare şi întrajutorare. Cm. este o clasă deschisă. Ea s-a format din rin-durile foştilor meseriaşi ruinaţi din orânduirea feudală, ale iobagilor fugiţi la oraşe şi din masele ţărăneşti proletarizate în procesul acumulării primitive a capitalului. În deceniile al patrulea şi al cincilea ale sec. 19 a început, în ţările avansate din Europa occidentală, procesul istoric de transformare a proletariatului dintr-o „clasă în sine” (lipsită încă de conştiinţa intereselor sale comune şi a rolului său istoric) într-o „clasă pentru sine” (conştientă de interesele şale şi de misiunea sa istorică), manifestându-se tot mai mult ca o puternică forţă politică independentă, revoluţionară, ca exponent al intereselor vitale şi al celor mai înaintate aspiraţii ale oamenilor muncii. Între proletariat şi burghezie există o contradicţie antagonică, de neîmpăcat; plusvaloarea creată de clasa muncitoare şi însușită de burghezie, ca proprietară a mijloacelor de producţie, constituie izvorul îmbogăţirii acesteia, iar puterea politică de stat este folosită de burghezie ca instrument de dominaţie şi asuprire împotriva proletariatului. Pentru desfăşurarea luptei de clasă împotriva burgheziei, cm. Îşi făureşte organizaţii politice şi profesionale proprii. Partidul comunist este forma superioară de organizare a cm., conducătorul său politic. Interesele cm. Îşi găsesc expresia ideologică, ştiinţifică, sistematizată, în concepţia ei revoluţionară despre lume şi societate, elaborată de Marx şi Engels. Misiunea istorică a cm. constă în transformarea revoluţionară a societăţii capitaliste şi făurirea orânduirii comuniste, în această luptă, proletariatul strânge în jurul său clasele şi păturile exploatate ale populaţiei, devenind exponentul intereselor fundamentale ale tuturor oamenilor muncii, înfăptuind *revoluţia socialistă*, în alianţă cu *ţărănimea* şi *intelectualitatea*, cucerind puterea politică şi trecând mijloacele de producţie în proprietate socială, proletariatul se transformă şi pe sine însuşi, încetează a fi o clasă exploatată şi devine clasa conducătoare a societăţii, în socialism, cm.

Îndeplinește, cu înalt simț de răspundere, în același timp funcțiile de producător direct, de proprietar al mijloacelor de producție și de organizator al procesului social de producție. Structura lăuntrică a cm. se modifică continuu în condițiile construirii socialismului și comunismului; rândurile ei se lărgesc considerabil prin cuprinderea unor noi detașamente ale populației: pe de o parte, a unui număr din ce în ce mai mare de locuitori ai satelor (ca urmare a industrializării socialiste și urbanizării zonelor rurale) și mici meseriași, pe de altă parte, a unui număr mare de intelectuali, proveniți, în special, din rândurile inginerilor și tehnicienilor. De asemenea, nivelul de pregătire profesională și orizontul cultural al muncitorilor, începând cu cei din ramurile de vârf ale industriei se apropie treptat de cel al intelectualității tehnice. Modificările care intervin în diviziunea muncii și îndeosebi implicațiile revoluției științifico-tehnice determină, atât în capitalism, cât și în socialism, schimbări profunde în structura profesională a cm., schimbări ale căror urmări economice și sociale sunt în mare măsură diferite în cele două orânduiri opuse, datorită condițiilor diferite determinate de natura specifică a acestora. Cm. este una dintre clasele fundamentale ale epocii contemporane. Ea se afirmă, în țările capitaliste, drept cea mai puternică forță a procesului revoluționar. Contrar teoriilor apologetice burgheze privind „integrarea" social-politică a muncitorilor, participarea lor la conducerea întreprinderilor și la împărțirea profiturilor, sau *depolitizarea* cm., importanța acesteia în viața politică, în confruntarea antagonică cu clasele exploatatoare, în apărarea drepturilor economice și politice ale celor ce muncesc, în polarizarea forțelor naționale antimonopoliste, influența și combativitatea sa revoluționară cresc necontenit. „O caracteristică a situației mondiale contemporane, a marilor mutații sociale determinate de avântul impetuos al forțelor de producție, este creșterea continuă a rolului clasei muncitoare în societate și în viața internațională, în țările industrializate clasa muncitoare constituie în prezent majoritatea națiunii, iar pe plan internațional se afirmă drept forța socială cea mai numeroasă și cea mai revoluționară a zilelor noastre" (Nicolae Ceaușescu). În România, apreciază Programul P.C.R. adoptat la Congresul al XI-lea, cm., clasă

nouă, proprietară a mijloacelor de producţie şi producătoare a bunurilor materiale, îşi îndeplineşte cu cinste, în dubla ei calitate, de producător şi proprietar, misiunea istorică în conducerea operei de edificare a noii orânduiri. Ca rezultat al dezvoltării accelerate a industriei, clasa muncitoare aduce contribuţia hotărâtoare la formarea venitului naţional, iar rândurile ei vor creşte în ritm rapid, devenind şi numericeşte principala clasă a societăţii noastre. Ea s-a călit în revoluţia şi construcţia socialistă, şi-a ridicat gradul de pregătire profesională şi de cultură generală, aflându-se în primele rânduri ale *revoluţiei ştiinţifico-tehnice*. În procesul făuririi *societăţii socialiste multilateral dezvoltate*, creşte rolul e.m. ca forţă socială conducătoare în societate, se întăresc unitatea, alianţa şi prietenia sa cu ţărănimea, intelectualitatea şi ceilalţi oameni ai muncii, care acţionează uniţi sub conducerea P.C.R.

CLASĂ, mulţime de elemente care au anumite însuşiri comune. Analiza c. a dus la o nouă ramură a logicii simbolice, calculul cu e, pe baza căruia numărul natural poate fi definit, din punct de vedere logic, drept o c. de clase. C. se deosebeşte de *gen* prin aceea că nu se constituie exclusiv pe baza însuşirilor esenţiale ale indivizilor ce se cuprind în sfera ei. C *vidă*, c. În sfera căreia nu se cuprinde niciun individ. Noţiunea de e. are o vastă aplicaţie în ştiinţele naturii, mulţimile de elemente asemănătoare fiind rodul operaţiilor logice de comparare, clasare (stabilirea apartenenţei la o clasă] şi clasificare (stabilirea unei ierarhii ordonate între e, ţinându-se seama de însuşiri din ce în ce mai generale sau mai fundamentale). Se vorbeşte, astfel, de c. de compuşi chimici. În biologie, c. are un înţeles special, restrâns, fiind numai o unitate taxonomică de anumit rang (de ex., c. mamiferelor), printre altele de rang inferior (specie, gen, ordin, familie) sau superior (încrengătură).

CLASĂ SOCIALĂ, grup numeros de oameni, istoriceşte constituit, cărora le sunt proprii anumite caracteristici sociale comune, şi anume: acelaşi loc în sistemul producţiei sociale, acelaşi raport (de cele mai multe ori consfinţit prin legi) faţă de mijloacele de producţie; acelaşi rol în organizarea socială a muncii; acelaşi mod de obţinere a părţii de care dispun din bogăţia societăţii, precum şi aceeaşi mărime a acestei

părţi; conştiinţa apartenenţei la acest grup, anumite trăsături psihosociale proprii. Noţiunea de e.s. a fost introdusă de gânditori premarxişti (în special de reprezentanţii economiei politice clasice engleze), dar K. Marx şi F Engels au îmbogăţit şi au dezvoltat în chip esenţial conceptul de clasă şi teoria claselor şi luptei de clasă ca motor al dezvoltării istorice. În cunoscuta scrisoare către J. Wey-demeyer, Marx a sintetizat contribuţia sa la teoria claselor în următoarele teze: 1) existenţa claselor este legată de anumite faze istorice de dezvoltare a producţiei; 2) lupta de clasă duce în mod necesar la *dictatura proletariatului*; 3) această dictatură constituie trecerea la desfiinţarea tuturor claselor în orânduirea comunistă. Scindarea societăţii în clase s-a produs pe o anumită treaptă de dezvoltare istorică, în procesul trecerii de la orânduirea comunei primitive la sclavagism. Baza economică a apariţiei claselor a constituit-o apariţia *diviziunii sociale a muncii* şi a proprietăţii private asupra mijloacelor de producţie. Datorită locului diferit ocupat într-o anumită orânduire economică a societăţii, o e.s. Îşi poate însuşi munca alteia. În orânduirile sclavagistă, feudală şi capitalistă societatea este scindată în e.s. opuse antagonic: clase exploatate (sclavii, iobagii, proletariatul) şi clase exploatatoare (stăpânii de sclavi, feudalii, capitaliştii). În orice orânduire, alături de e.s. principale (ex. proletariatul şi burghezia în capitalism) există clase neprincipale (clase pe cale de apariţie sau de descompunere, diverse clase şi pături intermediare, de ex. mica burghezie în capitalism). C.s. Îşi constituie un sistem de organizaţii şi inspiră concepţii, teorii sau doctrine care exprimă şi apără cu mijloace instituţionale şi pe plan ideologic interesele clasei respective. Din existenţa claselor cu interese opuse decurge cu necesitate *lupta de clasă*, forţă motrice a dezvoltării societăţii împărţite în clase antagonice. În urma *revoluţiilor sociale*, care constituie forma cea mai înaltă a luptei de clasă, un mod de producţie este înlocuit cu altul, iar ca urmare a schimbării modului de producţie se modifică treptat şi structura de clasă a societăţii. Lichi-dând proprietatea privat-capitalistă asupra mijloacelor de producţie, revoluţia şi construcţia socialistă desfiinţează clasele exploatatoare şi dau naştere la două clase fundamentale noi: *clasa muncitoare*, care se deosebeşte radical de proletariatul din capitalism,

întrucât este, împreună cu întregul popor, posesoare a mijloacelor de producţie, şiţ *ărănimea* cooperatistă. Alături de ele există pătura *intelectualităţii* socialiste. *Socialismul* reprezintă o etapă necesară şi hotărâtoare pe drumul desfiinţării claselor, proces treptat, de lungă durată, care presupune dezvoltarea continuă a forţelor de producţie, perfecţionarea relaţiilor sociale socialiste, transformarea omului însuşi. Clasele şi categoriile sociale care alcătuiesc societatea socialistă din România participă activ la munca productivă în sfera creaţiei materiale şi spirituale, acţionează unitar, în strânsă colaborare, sunt vital interesate în construirea socialismului şi comunismului. Dezvoltarea în continuare a forţelor de producţie şi perfecţionarea relaţiilor de producţie, creşterea nivelului de cunoştinţe şi de calificare a oamenilor muncii, promovarea consecventă în toate ramurile economiei a progresului ştiinţific şi tehnic vor duce, în perioada istorică de făurire a *societăţii socialiste multilateral dezvoltate* şi de înaintare spre comunism, la dispariţia treptată a deosebirilor esenţiale dintre munca fizică şi munca intelectuală, dintre munca agricolă şi cea industrială, dintre sat şi oraş, respectiv dintre clasa muncitoare, ţărănime şi intelectualitate, la întărirea în tot mai mare măsura a unităţii şi coeziunii întregului popor, la accelerarea procesului *omogenizării sociale*. Dispariţia deosebirilor esenţiale dintre clase va marca, pe măsura înaintării spre comunism, procesul de constituire a *poporului unic muncitor* şi, odată cu aceasta, dispariţia pentru totdeauna a scindării societăţii omeneşti în clase. Categoria de e.s. deţine în concepţia materialistă a istoriei şi o importantă funcţie metodologică, având o valoare operaţională pentru definirea şi analiza unor fenomene sociale complexe ca suprastructura, statul (puterea politică), democraţia, revoluţiile, războaiele, conştiinţa socială, cultura ş.a. De asemenea, în funcţie de analiza forţelor de clasă pe plan intern şi internaţional, pot fi stabilite strategia şi tactica, linia politică a partidelor comuniste şi muncitoreşti. V. şi *structură socială*.

CLASIFICARE, operaţie de sistematizare a unui ansamblu de *noţiuni*, prin gruparea obiectelor, pe baza caracteristicilor lor comune, în clase de obiecte, a claselor de obiecte în clase de clase de obiecte şi aşa mai departe, cu scopul ca fiecare clasă astfel obţinută să ocupe un

loc precis şi stabil. În structura c. distingem trei părţi: elementele de clasificat, fundamentul (criteriul) după care se face e, *clasele* rezultate prin c. Mulţimea totală a elementelor date spre c. se numeşte *univers de discurs* (*U*). C. se operează după anumite reguli logice a căror respectare asigură corectitudinea şi eficacitatea operaţiei de c. Prima regulă a c. arată că fiecare element din *U* trebuie repartizat într-o clasă: c. nu trebuie să lase rest. Dacă o c. oarecare ar lăsa unele elemente neincluse în nicio clasă, ceea ce înseamnă că acea c. nu ar epuiza universul de discurs, ar rezulta că respectiva e. nu şi-a atins scopul. În acord cu a doua regulă, clasele obţinute prin c. trebuie să se excludă reciproc; cu alte cuvinte, niciun element din *U* nu poate fi pus în două clase diferite deoarece astfel s-ar produce confuzii generate de neconsi-derarea asemănărilor şi deosebirilor reale dintre obiecte. A treia regulă arată că pe fiecare treaptă ac, fundamentul (criteriul) c. trebuie să fie unic. Nerespectarea acestei reguli conduce, la rândul ei, la confundarea unor niveluri diferite de generalitate sau a unor clase diferite situate la acelaşi nivel de generalitate. În conformitate cu ultima regulă, asemănările pe baza cărora grupăm obiectele în aceeaşi clasă trebuie să fie mai importante decât deosebirile dintre ele. După natura fundamentului clasificării deosebim două tipuri de c.: *naturală*, dacă gruparea elementelor lui *U* se face după însuşiri ce determină natura obiectelor, şi *artificială*, dacă ţinem seama doar de însuşiri distinctive, alese convenţional (de ex., c. elementelor chimice în tabloul lui Mendeleev în conformitate cu proprietăţile fizico-chimice este ºC. naturală, în timp ce e. elevilor dintr-o şcoală după alfabet este ºC. artificială). Eficacitatea unei c. naturale este în raport direct cu nivelul de cunoaştere a elementelor lui *U*, a proprietăţilor lor şi a relaţiilor dintre ele. Printr-o cunoaştere satisfăcătoare a acestor elemente şi prin respectarea strictă a regulilor enunţate putem obţine o e. sistematică al cărei rezultat este organizarea unei mulţimi de noţiuni într-o ierarhie, într-un sistem de noţiuni. O cunoaştere nesatisfăcătoare a elementelor lui *U* face uneori imposibilă chiar respectarea regulilor de c. Consecinţa este obţinerea unor clasificări mai slabe. Pentru înlăturarea acestei carenţe a fost propusă „strategia tipologiilor", în conformitate cu care, în locul claselor de obiecte precis

delimitate, se obţin aşa-numitele „tipuri de obiecte”, delimitate nu prin anumite caracteristici exact specificate, ci prin aşa-numitele „spaţii de atribute”. Strategia tipologiilor ocupă un loc important în ştiinţele sociale, unde apar multe situaţii în care o c. sistematică este inoperantă. C. nu trebuie confundată cu *ordonarea* şi nici cu *generalizarea*. Dacă între elementele lui *U* descoperim o relaţie antisimetrică şi tranzitivă, atunci aceste elemente pot fi ordonate total în sens strict, dar aşezarea lor va fi liniară şi nu va reda gruparea reală a acestor elemente, conexiunile lor obiective. La rândul său, generalizarea operează cu noţiuni gata formate pe care le înşiruie pe o singură linie verticală, de la *specia infimă* la *genul maxim*. În schimb c. este o operaţie complexă de formare de noţiuni şi care comportă două faze: o grupare pe orizontală a tuturor elementelor lui *U* în clase de acelaşi nivel de generalitate care se exclud însă reciproc şi apoi o ierarhizare pe verticală, în ordinea generalităţii, prin trecerea la o nouă treaptă de c. În care clasele obţinute iniţial sunt grupate în clase de clase. Astfel c. devine o ordonare complexă pe acelaşi nivel de generalitate şi pe niveluri de generalitate deosebită. Operaţia de c. este corelativă cu cea de *diviziune* şi împreună cu diviziunea şi *definiţia*, e. are o importanţă metodologică fundamentală.

CLASIFICAREA ŞTIINŢELOR, determinare a poziţiei, relaţiilor reciproce şi a rolului ştiinţelor, la un moment dat al dezvoltării lor, în sistemul de ansamblu *al ştiinţei*. În istoria ştiinţelor şi filosofiei s-au întreprins încercări multiple de *e.ş*. (Fr. Bacon, Saint-Simon, Hegel, A. Comte, W. Ostwald ş.a.), fără ca vreuna să se fi impus. Încercările de a folosi un criteriu unic în e.ş. nu au dus la rezultate pe deplin satisfăcătoare din punct de vedere teoretic şi practic; pe de altă parte, ştiinţele îşi schimbă, în cursul istoriei, conţinutul şi relaţiile reciproce. Clasificările ştiinţelor au pornit de la complexitatea obiectului, de la metodele folosite (ştiinţe experimentale şi ştiinţe teoretice), de la caracterul predominant descriptiv sau explicativ al rezultatelor cercetării etc. Astăzi, pe temeiul unor criterii formulate de Engels, clasificarea de bază a ştiinţelor urmăreşte formele de mişcare ale materiei şi reflectă dezvoltarea istorică a principalelor domenii ale existenţei materiale şi spirituale (natura, societatea, omul, cultura,

precum şi a domeniilor de cunoaştere a acestora: ştiinţele naturii – fizica, chimia, geologia, biologia –, ştiinţele sociale şi ştiinţele gândirii – logica, lingvistica. Ştiinţele care studiază societatea şi cultura, adică omul, se mai numesc şi ştiinţe umaniste (de ex., sociologia, istoria, psihologia, culturologia). Alături de ştiinţele care studiază diverse domenii ale existenţei şi cunoaşterii s-au structurat diverse ştiinţe ale acţiunii. Dintre acestea, cele mai importante sunt ştiinţele tehnice, care se corelează atât ştiinţelor naturii, cât şi celor sociale. Din punctul de vedere al relaţiilor cu practica, ştiinţele se mai pot împărţi în *aplicative*, dacă urmăresc un scop practic nemijlocit, şi *fundamentale*, dacă cercetarea este determinată de nevoile interne de dezvoltare a ştiinţei respective. Apariţia continuă, în zilele noastre, a unor discipline ştiinţifice *de graniţă* ca şi extinderea şi generalizarea unor principii moderne ale cercetării (metodele matematice, teoria generală a sistemelor, metoda structurală, metodele cibernetice etc.) în numeroase ştiinţe, în virtutea unităţii materiale a lumii şi a tendinţelor de apropiere a ştiinţelor, reclamă tot mai mult necesitatea alcătuirii unui *sistem* de ansamblu al ştiinţelor, care să permită o sinteză a acestora în sensul preconizat de Marx cu privire la crearea unei ştiinţe generale, care să cuprindă întreaga cunoaştere. Atribuţiile unei atari ştiinţe de sinteză le are astăzi *dialectica materialistă*, definită aproape unanim ca o *hermeneutică* generală a ştiinţelor. V. şi *sistemul ştiinţelor*; *interdisciplinaritate*.

CLAUDIAN, Alexandru (1898 – 1962), filosof, sociolog şi om de litere român. A fost profesor la Universitatea din Iaşi. S-a ocupat cu precădere de probleme ale sociologiei cunoaşterii, de istoria socială a ideilor şi a curentelor filosofice, de sociologia literaturii. A combătut filosofiile iraţionaliste şi curentele politice de dreapta. Inspirându-se din marxism, C. a aplicat în studiile sale o concepţie şi o metodologie care corela condiţiile economice, sociale şi psihosociale cu anumite constante umane (aspiraţii, atitudini, comportamente). *Op.* pr.: „Cercetări filosofice şi sociologice” (1935), „Colectivismul în opera lui Platon” (1936), „Originea socială a filosofiei lui Auguste Comte” (1936), „Cunoaştere şi suflet” (1940), „Antisemitismul şi cauzele lui sociale” (1945), „Mişcarea social-politică şi proza literară în Franţa în

secolul al XIX-lea, de la Chateaubriand la Maupassant” (în manuscris).

CLEMENS din Alexandria (c. 150-o. 215), reprezentant principal al orientării teologice-creştine din cadrul şcolii *alexandrine*, şcoală care şi-a câştigat în mare măsură celebritatea datorită lui. Opera lui C. poartă pecetea climatului spiritual din Alexandria sec. 2. e.n., marcat de filosofia platonică şi de *neoplatonism*, de etica stoicilor şi, parţial, de logica aristotelică. Făcând o comparaţie între *elenism* şi *creştinism* el impută celui dintâi numeroase erori, recunoscându-i doar câteva adevăruri rămase în germene, adevăruri pe care numai creştinismul le-ar putea desăvârşi. Filosofilor greci le găseşte vina de a fi identificat elementele primordiale cu zeii şi de a fi atribuit calităţi divine corpurilor cereşti, eroare gravă, după C., întrucât „Creatorul” este confundat cu operele sale. În ceea ce priveşte morala, el opune caracterului eminamente practic al comandamentelor etice la greci, principiul universalităţii moralei creştine. Identificând în mare parte credinţa cu *înţelepciunea* şi filosofia, C. considera că aceasta este necesară pentru atingerea idealului *perfecţiunii* umane pe pământ; el recomanda purificarea prin victoria asupra pasiunilor, mai ales asupra celor ale trupului şi practicarea consecventă a virtuţii. Mare erudit, C. a imprimat şcolii *alexandrine* o orientare pronunţat teologico-filozofică. *Op*. pr.: „Exortaţie pentru eleni”, „Pedagogul” (trad. rom. 1939).

CLERICALISM (gr. *klerikos*, lat. *clericus* „preot”, „membru al clerului”), orientare ideologică, cu caracter social-politic şi filosofic, care legitimează dominaţia bisericii şi a clerului în viaţa politică, socială şi culturală a unei ţări. Ca doctrină, c. a fost elaborat în istorie mai ales de către cercurile conducătoare ale bisericii catolice. Prin proclamarea drepturilor bisericii de a decide şi participa la rezolvarea problemelor de stat, c. se identifică uneori cu ideologia teocraţiei.

CLIVAJ, fisură, separare, delimitare sau dedublare a unor *entităţi* în elemente distincte şi, eventual, contrare (de ex., c. claselor sau păturilor sociale); c. unor idei în contextul unei teorii insuficient structurate, eterogene, eclectice sau, pe parcursul evoluţiei contradictorii a acesteia, juxtapunere forţată, artificială, formală a unor teze, idei diferite sau chiar divergente.

COD (lat. *codex* „tăbliţă de scris”, „registru”, „carte”), ansamblu

unitar, sistematizat al semnelor, semnalelor şi simbolurilor, precum şi al regulilor de folosire corectă şi eficientă a acestora, cu ajutorul căruia poate fi transmisă informaţia (o anumită cantitate de informaţii) de la emiţător către receptor, prin intermediul unui canal. Posibilitatea asigurării unei descifrări corecte a *mesajului* cuprins în *informaţia* astfel vehiculată este asigurată de *semnificaţia* identică pe care, atât emiţătorul, cât şi receptorul o dau *semnelor*, *semnalelor*, *simbolurilor* proprii e, precum şi de folosire a acestora conform u-nor reguli convenite şi cunoscute în comun. Totalitatea semnelor, simbolurilor etc. de un anumit fel, ordonate într-un *sistem*, formează un lexic sau repertoriu, iar ansamblul sistematizat al regulilor de folosire a acestuia constituie o gramatică (într-un sens mai larg decât cel uzual). Transpunerea informaţiei în limbajul unui anumite, se numeşte *codificare*, iar descifrarea mesajului se numeşte *decodificare*. Legate de noţiunea c. sunt noţiunile de zgomotşi *redundanţă*. Prin zgomot se înţelege degradarea mai mică sau mai mare a mesajului, datorită unei codificări sau decodificări necorespunzătoare sau unei alterări a semnelor, semnalelor şi simbolurilor în procesul comunicării. *Redundanţa* se referă la *eficacitatea* transmiterii mesajului şi se exprimă prin raportul dintre cantitatea de semne, semnale etc. folosite şi cantitatea de informaţie reală transmisă. Un exemplu de c. este limba naturală folosită de o anumită comunitate umană. Mijloacele moderne de comunicare în masă (presa, radioul, televiziunea, cinematograful etc.) folosesc c. specifice, ale căror repertorii sunt alcătuite din semne grafice, semnale sonore sau luminoase sau din diferite tombinaţii ale acestora.

CODIFICARE, v. COD.

CODUL PRINCIPIILOR ŞI NORMELOR MUNCII ŞI VIEŢII COMUNIŞTILOR, ALE ETICII ŞI ECHITĂŢII SOCIALISTE, ansamblu de reguli de conduită morală, politică şi civică, de comportament social, adoptat de Congresul al XI-lea al P.C.R. (noiembrie 1974) şi care concretizează, pe un plan superior, programul ideologic elaborat de Plenara Comitetului Central al P.C.R. din noiembrie 1971 şi însuşit de Conferinţa Naţională a partidului din iulie 1972. Adoptând acest document, Congresul al XI-lea a stabilit ca prevederile sale să fie

considerate componente ale *Programului Partidului* Comunist *Român de făurire a societăţii* socialiste *multilateral dezvoltate şi înaintare a României spre comunism*. Prin întregul său conţinut, Codul etic exprimă într-o formulare concisă dar atotcuprinzătoare concepţia P.C.R. cu privire la principiile şi normele de convieţuire socială în societatea noastră, concepţie întemeiată consbevent ps principiile socialismului ştiinţific. Potrivit ei, socialismul, prin însăşi misiunea sa istorică, presupune nu numai eliberarea omului de exploatare şi asuprire, asigurarea bunăstării lui materiale, dar şi o civilizaţie spirituală superioară, a cărei realizare este primordial condiţionată de făurirea unui om nou, caracterizat printr-o temeinică pregătire politico-ideologică, profesională şi culturală, conştiinţă revoluţionară fermă, spirit de responsabilitate socială, comportare morală superioară, guvernată de principiile eticii şi echităţii socialiste şi comuniste. „Până la urmă, omul este forţa hotărâtoare a tuturor transformărilor revoluţionare din societate, din lume. Omului trebuie să-i acordăm deci toată atenţia, transformării lui” (Nicolae Ceauşescu). Codul etic marchează preocuparea constantă şi stăruitoare a P.C.R. pentru dezvoltarea conştiinţei socialiste a oamenilor muncii, pentru educarea întregului popor în spiritul concepţiei materialismului dialectic şi istoric despre lume şi viaţă, pentru promovarea în toate sferele vieţii sociale a principiilor comuniste de etică şi echitate, pentru realizarea unor raporturi interumane noi, bazate pe responsabilitate socială şi morală, pe respect şi colaborare. Normele etice ale societăţii noastre socialiste sunt generate de lichidarea oricărei exploatări şi inegalităţi sociale şi naţionale, de proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producţie, de principiile repartiţiei socialiste, ale egalităţii şi dreptăţii sociale. Între aceste principii şi norme, un loc important îl ocupă patriotismul socialist şi internaţionalismul proletar; devotamentul şi abnegaţia revoluţionară faţă de orânduirea socialistă, pentru edificarea socialismului şi comunismului, pentru înfăptuirea Programului P.C.R. şi însuşirea politicii sale, care reprezintă aplicarea creatoare a concepţiei marxiste în România; apărarea patriei, a cuceririlor revoluţionare ale poporului, a independenţei şi suveranităţii naţionale; apărarea şi dezvoltarea

proprietăţii socialiste, a avuţiei naţionale; participarea activă la munca pentru progresul economiei şi culturii, conştiinţa şi responsabilitatea profesională; situarea fermă pe poziţiile intereselor generale ale societăţii; respectarea legalităţii socialiste, a normelor de convieţuire socială; vigilenţa şi combativitatea revoluţionară faţă de orice manifestări ostile orânduirii socialiste; eradicarea deprinderilor înapoiate, a mentalităţilor retrograde, a influenţei ideologiei şi moravurilor burgheze sau mic-burgheze. Principiile şi normele Codului etic exprimă pregnant cerinţele nobile ale umanismului socialist, propriu societăţii noastre, ale politicii partidului de edificare a noii orânduiri sociale, al cărei ţel fundamental îl constituie realizarea deplină, multilaterală a omului, a aptitudinilor şi capacităţii sale creatoare. După cum prevede Programul Partidului Comunist Român, principiile şi normele eticii şi echităţii socialiste sunt menite să devină codul muncii şi vieţii comuniştilor, al tineretului revoluţionar, al întregului popor, să constituie pentru toţi cetăţenii ţării o călăuză permanentă în activitatea politică şi profesională, în viaţa de fiecare zi, să pătrundă tot mai adânc în toate domeniile vieţii sociale, ale relaţiilor dintre oameni, să contribuie la omogenizarea societăţii, la înaintarea fermă a ţării pe calea civilizaţiei comuniste.

COERENŢĂ 1. Compatibilitate şi unitate internă (sintactică şi semantică) a elementelor componente ale unui *argument*, ale unei *ipoteze*, *teorii* sau, mai general, ale unui sistem de gândire, ale unei doctrine sau lucrări. 2. *Teoria* c. (asupra adevărului), interpretare gnoseologică a naturii adevărului (adecvată în special disciplinelor formale, matematice şi logice), care susţine că adevărul este o proprietate corespunzătoare, primar, unui corp sau *sistem* consistent de propoziţii şi, derivat, oricărei propoziţii dintr-un asemenea sistem, în virtutea ei de a fi parte a sistemului.

COGITO (lat„Eu gândesc”), principiu sau argument implicat în demonstraţia existenţei şi certitudinilor *eului* încă de Augustin, impus însă prin Descartes, cu sensul de ansamblu al experienţei raţionale a eului, de intuiţie intelectuală asupra esenţei sale şi de temei pentru justificarea realităţii transsubiective. Mai târziu, odată cu interpretarea spiritualistă, c. va fi redus mai întâi la actul luării de cunoştinţă despre

pura *subiectivitate*. Apoi, în *fenomenologie*, c. va semnifica gândirea care se îndreaptă numai către „cogitatum”, către „gândul său”.

COGNITIV (lat. *cogniţio*” act de cunoaştere”), ceea ce aparţine cunoaşterii, are însuşirea cunoaşterii; privitor la cunoaştere (de ex., act e, valoare c. etc).

COGNOSCIBIL, care poate fi cunoscut, înţeles, pătruns raţional. În filosofie c. apare în discursul gnoseologic pentru a se califica capacitatea subiectului de a cunoaşte realul, structura şi proprietăţile existenţei. Variantele *agnostice* sau *sceptice* din gnoseologie neagă sau pun la îndoială cognoscibilitatea sau inteligibilitatea existenţei, în timp ce materialismul a afirmat întotdeauna cognoscibilitatea acesteia. V. şi *esenţă şi fenomen*.

COHEN, Hermann (1842 – 1918), filosof german neokantian, întemeietorul Şcolii de la *Marburg*, autorul unui sistem filosofic bazat pe un *criticism* corectat prin abolirea *lucrului în sine* şi interpretarea *apriorismului* ca metodă de determinare a *datului* însuşi. C. formulează o concepţie logistică despre cunoaştere, absolutizând *constructivismul* gândirii, ca gândire pură, în elaborarea sistemelor ştiinţei moderne. Prin *formalismul* „eticii voinţei pure”, C. a pus bazele teoretice ale doctrinei „*socialismului etic*” folosită de revizioniştii din Internaţionala a II-a în critica făcută de ei marxismului, socialismului ştiinţific. C. a contribuit la întemeierea esteticii filosofice, dezvoltând totodată o analiză estetică remarcabilă a principalelor genuri de artă. *Op*. pr.: „Teoria kantiană a experienţei” (1871), „. Sistemul filosofiei”, vol. I – „Logica cunoaşterii pure” (1902), vol. II – „Etica voinţei pure”, (1904), vol. III – „Estetica sentimentului pur” (1912).

COLECTIVISM, determinare esenţială a *relaţiilor sociale* socialiste şi principiu fundamental al moralei comuniste, care preconizează devotamentul faţă de colectivitate, recunoaşterea liberă şi conştientă a priorităţii intereselor obşteşti, întemeiată pe înţelegerea concordanţei generale dintre interesele individuale şi cele sociale, solidaritatea şi întrajutorarea tovărăşească („toţi pentru unul, unul pentru toţi”). Opus *individualismului*, c. s-a afirmat ca armă a solidarităţii de clasă a proletariatului în lupta împotriva exploatării capitaliste. Prin lichidarea proprietăţii private şi făurirea relaţiilor

socialiste de colaborare şi ajutor reciproc, socialismul înlătură contradicţia antagonică dintre personal şi social şi creează premisele obiective ale îmbinării armonioase a intereselor persenalş şi obşteşti şi ale afirmării c. ca principiu al noii morale. În socia-hsm, primordialitatea intereselor generale implică afirmarea şi realizarea practică a năzuinţelor personale. Socialismul creează condiţiile dezvoltării multilaterale şi libere a personalităţii. Educarea în spiritul e, lupta împotriva individualismului, *egoismului* şi indiferentismului mic-burghez constituie o condiţie de importanţă principială a înfăptuirii principiilor educaţiei comuniste. C. generează o nouă atitudine a omului faţă de societate, o înaltă conştiinţă a îndatoririlor obşteşti, un înalt spirit al *responsabilităţii* politice şi sociale, stimulează eforturile fiecărui individ pentru *autoperfecţionarea* morală şi, totodată, activitatea sa consacrată promovării unei tot mai înalţe *conştiinţe de sine* a colectivului din care face parte. Principiul c. Îşi găseşte o înaltă şi multilaterală valorificare în *Codul principiilor ţi normelor muncii şi vieţii comuniştilor*, *ale eticii şi echităţii socialiste*, adoptat de Congresul al XI-lea al P.C.R.

COMENIUS (KOMENSKT), Jan Amos (1592 – 1670), gânditor umanist şi mare pedagog ceh, aparţinând comunităţii protestante a „fraţilor boemi", urmaşi ai lui Huş. Concepţia sa filosofică („pansofia") este influenţată de Francis Bacon. Idealist în concepţia sa generală despre lume, C. este un empirist, cu elemente de *senzualism* materialist în teoria cunoaşterii. Pe această bază el construieşte o concepţie pedagogică, la temelia căreia pune ca principii mai importante: *intuiţia*, conformarea acţiunii educative cu natura, însuşirea conştientă, gradată şi temeinică a *cunoştinţelor*. Concepând procesul instructiv-educativ ca un sistem în trepte, potrivit treptelor de dezvoltare a omului, C. elaborează un sistem general, pentru întregul popor, în patru trepte, pentru fiecare grupă de şase ani de viaţă, până la 24 de ani şi anume: şcoala maternă, şcoala elementară, gimnaziul şi învăţământul academic. Tot el a introdus învăţământul colectiv pe clase şi a stabilit sistemul de predare pe lecţii, cu orare şi planuri zilnice, lunare şi anuale. Prin lucrarea sa „Didactica magna" (1632, 1657, trad. rom. 1893, 1970) şi unele manuale elaborate în spiritul

principiilor sale pedagogice, C. este socotit, în general, drept fondatorul pedagogiei moderne şi chiar fondator al pedagogiei, ca disciplină de sine stătătoare.

COMIC, categorie estetică care defineşte ipostazele rizibile ale contrastului dintre aparenţă şi realitate, dintre fenomen şi esenţă, conţinut şi formă, parte şi întreg, valoare şi non-valoare, scop şi mijloace etc. O însuşire fundamentală a c. este disimularea, întrucât contrastul comic rezultă din confruntarea unor caracteristici structurale, psihice, intelectuale, temperamentale autentice şi ascunse cu ceea ce se pretinde, în mod fals, că ar fi ele în realitate. T. Vianu a definit c. ca fiind o „impostură demascată”. După Bergson, c. decurge din cuprinderea, de fapt imposibilă, a vieţii în tiparele convenţiilor sociale desuete şi ale automatismului. C. este o calitate estetică obiectivă, aflată la îndemâna omului ca fiinţă socială, în virtutea căreia diferite neconcordanţe sunt denunţate critic, ca inumane, groteşti, caricaturale şi negate, ca forme de *înstrăinare* a omului de propria sa esenţă, prin împingerea lor la *absurd*, îngroșare, șarjare și, în consecinţă, prin luarea lor, pe această cale, în derâdere. Forma clasică şi specializată a c. este, în literatură, comedia. C. din viaţă trece însă şi în domeniul dramei şi tragediei în forme şi dozaje diferite, potenţând subtil şi umanizând totodată gravitatea şi solemnitatea acestora, realizând acele originale colaje ale „gravităţii sumbre” şi „gravităţii ilariante” (G. Călinescu). În afară de teatru, c. se mai manifestă sub forma generală a umorului ca şi prin diferite modalităţi speciale ale acestuia ca ironia, gluma, sarcasmul, zeflemeaua. C. Îşi găseşte expresii magistrale în literatura umoristică de toate speciile, în muzică (humoresca), plastică (caricatura, afişul satiric), balet, panto-mimă etc.

COMPARAŢIE (lat. *comparaţia* „construirea unei perechi”), operaţie logică prin care se raportează două sau mai multe obiecte, mulţimi, sisteme în vederea determinării asemănării sau deosebirii lor calitative, cantitative sau structurale. C. constituie un moment al raţionamentelor analogice, având un rol important atât în cunoaşterea comună cât şi în cea ştiinţifică, fiind strâns legată cu descrierea şi interpretarea fenomenelor. Conceptele care permit aplicarea c. se numesc concepte comparative. În cunoaşterea teoretică, c. capătă un

rol explicativ în cadrul metodei comparative, folosită mai ales în ştiinţele socio-umane, acolo unde nu întâlnim fenomene identic repetabile şi unde nu intervine experimentul riguros. În ştiinţele logico-matematice sau în ştiinţele matematizate la un nivel superior, c. vizează descoperirea structurilor invariante, acelea care permit unificarea internă a domeniilor cunoaşterii.

COMPLEMENTARITATE (*teoria complementarităţii*), teorie formulată de fizicianul N. Bohr pentru a da o caracterizare generală a modului de descriere a proceselor atomice. *Teoria* c. porneşte de la faptul stabilit în *relaţiile de nedeterminare* (incertitudine) potrivit cărora starea sistemelor cuantice nu poate fi descrisă „clasic" prin determinarea simultană a coordonatelor (spaţiu, timp) şi a caracteristicilor lor dinamice (impuls, energie). Acestea sunt concepte clasice absolut necesare pentru formularea unei teorii a lumii atomice. Dar acestora le corespund, pentru microobiecte, condiţii experimentale care se exclud reciproc. După Bohr, ele trebuie considerate „complementare" în sensul că „reprezintă o cunoaştere la fel de esenţială pentru sistemele atomice şi că împreună epuizează această cunoaştere", întemeietorii mecanicii *cuantice*, între care, iniţial, însuşi Bohr, precum şi unii filosofi neopozitivişti au utilizat *teoria* c. pentru a elimina ideea de obiectivitate în microfizică şi pentru promovarea *indeterminismului*. N. Bohr arăta totuşi că noţiunea de c. „trebuie considerată mai curând drept expresia logică a situaţiei noastre în faţa unei descrieri obiective în acest domeniu al experienţei (microfizic) decât ca o renunţare la poziţia noastră de observatori obiectivi ai naturii". N. Bohr considera că conceptul de c. are valabilitate şi în alte domenii ale cunoaşterii în afară de fizică (biologie, psihologie, sociologie). Fizicienii şi filosofii marxişti au dat mecanicii cuantice o interpretare dialectică care elimină sensurile indeterministe ale teoriei c.

COMPLETITUDINE, proprietate generală a unui sistem axiomatic, constând în aceea că din *axiomele* respectivului sistem, cu ajutorul regulilor de *deducţie*, pot fi deduse toate *teoremele* sistemului. În sens strict, c. presupune existenţa în cadrul sistemului axiomatic a unui procedeu formal de respingere din sistem a oricărei expresii ce

nu este lege (axiomă sau teoremă) a sa. Întrucât c. impune o distincţie netă între ceea ce este acceptat şi ceea ce nu este acceptat în sistemul axiomatic, această proprietate corespunde, la acest niv. el, cerinţelor *legii terţiului exclus* şi deci este fundamental legată de problema *deciziei*. Tocmai de aceea, derr. onst-area incompletitudinii sistemului axiomatic al aritmeticii, de către K. Godel (1931), a avut consecinţe cu totul deosebite pentru cercetările asupra fundamentelor matematicii, pentru dezvoltarea logicii simbolice, a filosofiei logicii şi a matematicii. V. şi *consistenţă*; *formalism*; *logicism*.

COMPLEX, *sistem* cu *structuri* ample, configurate dintr-o reţea de *interac-l luni*, dependente strâns unele de altele. În plan gnoseologic, datorită caracterului evoluat al unor fenomene sau procese, îndeosebi în formele superioare de mişcare (biologică, socială), precum şi la nivelul unor domenii de organizare fizică şi chimică a materiei (procesele cuantice, atomice, moleculare etc), se impune o abordare multilaterală, cercetarea *corelaţiei* diferitelor elemente şi – *condiţionări* care intervin în structura şi dinamica fenomenelor sau proceselor respective. Termenul c. este opus şi, totodată, corelat cu termenul *simplu*, care semnifică sisteme cu structuri lipsite de amplitudine, configurate printr-un număr redus de interacţiuni, relativ independente unele de altele. Fenomene şi procese structurate simplu se întâlnesc îndeosebi la nivelul unor structuri elementare de organizare a materiei; ele sunt însă specifice domeniului mişcării mecanice a macrocorpurilor. Termenul de simplu trebuie acceptat cu o anumită relativitate; ceea ce ne apare ca element simplu la un nivel de organizare a materiei, devine c. dacă-l raportăm la un nivel subiacent, subordonat structural. De ex., atomul este relativ simplu în raport cu molecula în care se integrează, dar privit în raport cu domeniul cuantic se dovedeşte a fi sediul unor complicate interacţiuni. Lucrurile se prezintă asemănător şi în ceea ce priveşte raportul dintre domeniul cuantic şi domeniul subcuantic de organizare a materiei. Rezultă de aci atât relativitatea termenilor cât şi relaţia dialectică dintre simplu şi C, trecerea de la simplu la c. fiind un proces reversibil şi neechivalând cu trecerea de la formele inferioare la formele superioare de mişcare a materiei.

COMPLEXITATE, proprietate a *sistemelor* determinată de gradul de diversitate şi numărul mare al relaţiilor dintre elementele sale componente.

COMPLICARE [*grad de* c), proprietate a sistemelor, determinată de numărul elementelor diferenţiabile care le compun.

COMPORTAMENT 1. (în sens general) Sistem de acţiuni corelate ale unui obiect complex (cu o anumită organizare), supus unei logici obiective, orientat. spre realizarea anumitor funcţii proprii şi pinsupunând în acelaşi timp interacţiunea sa cu mediul. Termenul se aplică obiectelor individuale sau unor grupuri de obiecte luate în *integralitatea* lor, la oricare nivel de organizare a materiei (de ex. c. speciilor biologice, al grupurilor sociale ş.a.). Potrivit interpretărilor actuale, c. se defineşte ca mod de manifestare a unei structuri complexe, organizată ierarhic (E. Tolinan ş.a.), care se constituie şi se realizează simultan pe diverse nivele, desfăşurându-se în cadrul fiecăruia printr-o *procesualitate* determinată şi posedând o anume *finalitate*. 2. (în sens restrâns) Sistem de acţiuni desfăşurate de un individ din lumea vio, aparţinând unui nivel de organizare oarecare, în scopul asigurării propriei existenţe; activitate psihică organizată, considerată în totalitatea ei. Bazele ştiinţifice experimentali! (fiziologice) ale e. au fost puse în deceniul al doilea al sec. 20, prin teoria reflexelor (Secenov, Pavlov, Sherrington), teorie dezvoltată de cercetările ulterioare şi care a servit drept temelie *behaviorismului*, respectiv tezei acestuia privind relaţia stimul-reaoţie ca unitate fundamentală a c. Studiul psihologic al c. evidenţiază două aspecte fundamentale ale acestuia: afectivă (emoţională) şi cognitivă (intelectuală), primului acor (lindu-i-se rolul de sursă energetică, celui de-al doilea, într-o măsură mai mică sau mai mare, rolu4 de reglator valoric (P. Janet, Ed. Claparède). *Oestaltismul*, operând o delimitare netă între aspectele structural şi dinamic al e., pune temeljile abordării lui *sistemică* (K. Lewin), dezvoltată apoi în lucrările lui J. Piaget, care completează viziunea sistemică cu principiul genetic în explicarea e, subliniind importanţa istoriei anterioare a subiectului (activ) în determinarea sensibilităţii şi formelor sale cognitive, a relaţiilor dintre acestea în cadrul c. O direcţie fecundă de cercetare s-a dovedit a fi, în

ultimul timp, relevarea specificului c. uman (şi al formelor lui), în funcţie de condiţionările sale social-istorice respectiv surprinderea rolului factorilor şi experienţei socialo în formarea e „precum şi a importanţei *seninelor* şi sistemelor de semne ca elemente structurale componente alo c. 3. Sistem de acte umane reprezentative pentru anumite atitudini morale.

COMPREHENSIUNE 1. (în sens curent) Rezultat al unei operaţii intelectuale (de ex., al unei explicaţii) reuşite. 2. (În *logică*) Ansamblul caracterelor ce intră în definiţia conceptului; c. variază, în general, în sens invers cu extensiunea conceptului. C. devine în *„filosofia vieţii”* metoda adecvată pentru aşa-numita „psihologie comprehensivă” sau a „ştiinţelor spiritului”. Astfel, Dilthey, opunând-o *explicaţiei*, considera c. ca pe un mod de cunoaştere intuitiv, sintetic, global, spre deosebire de cunoaşterea analitică şi discursivă. După o formulare celebră a lui Dilthey, „natura o explicăm, iar psihicul îl înţelegem”. Dilthoy ca şi M. Weber s-a servit de noţiunea de c. pentru a distinge ştiinţele umane de ştiinţele naturii; Dilthey, Spranger şi Litt considerau c. ca pe o modalitate de cuprindere a semnificaţiilor spiritual-sufleteşti şi a „conţinuturilor de sens” ale exteriorizărilor umane în forma expresiilor şi a creaţiilor în genere. Pentru *fenomenologie*, c. este sesizarea unui *sena*, adică o aprehensiune globală a modului propriu de a apărea al unui obiect. Obiectul nu poate fi sesizat în integralitatea sa, sub toate aspectele deodată, ci prin cele care se cunosc „actualmente” şi care-i desemnează, indică celelalte aspecte, virtuale sau potenţiale. Această explici-tare a c. ca dezvăluire de sens este aplicabilă, îndeosebi, în cazul faptelor umane (o vorbă, un gest relevă personalitatea celui care se exprimă; un fapt istoric îşi află sensul în contextul său, antecedent şi consecvent). Opoziţia dintre c. Şi explicaţie a marcat încercările de definire a specificului cunoaşterii în ştiinţele umane şi, în această perspectivă de interpretare, a avut o anumită semnificaţie istorică, demnă de atenţie, cu toate limitele ce decurg din extrapolarea ei. V. *Înţelegere*; *trăire*; *intropatie*; *interpretare*.

COINŢE, Auguste (1798 – 1857), filosof şi sociolog francez, întemeietorul *pozitivismului* şi unul dintre fondatorii *sociologiei* ca disciplină ştiinţifică autonomă. A făcut studii politehnice. Pe lângă

influenţa concepţiilor progresiste ale lui Turgot şi Saint-Simon (al cărui secretar a fost între 1817 şi 1824), a suferit influenţa concepţiilor conservatoare ale lui Louisde Bonald şi Joseph de Maistre, împrejurare care explică caracterul contradictoriu al doctrinei sale social-politice. Pornind de la Turgot şi Saint-Simon, la formulat „legea celor trei stadii" ale dezvoltării istorice progresive a gândirii umane: stadiul „teologic" sau „fictiv", stadiul „metafizic" sau „abstract" şi cel „pozitiv" sau „ştiinţific", considerând că ultimul stadiu reprezintă maturitatea acesteia, depăşirea iluziilor religiei şi ale filosofiei speculative. Rezolvând în spirit agnostic problema posibilităţii cunoaşterii *esenţei* lucrurilor, care ar depăşi limitele experienţei pozitive, C. a respins atât materialismul, cât şi idealismul tradiţional, susţinând că la baza lor stau noţiunile „speculative" de materie, respectiv, spirit. C. a dat o *clasificare* liniară a *ştiinţelor* după criteriul empiric al *complexităţii* crescânde şi al generalităţii descrescânde a formelor *existenţei*, în ordinea: matematică, astronomie, fizico-chimic, biologie şi sociologie. Psihologia nu apare în această clasificare, deoarece C. era de părere că domeniul ei de cercetare aparţine în parte biologiei şi în parte sociologiei. C. este creatorul termenului de *sociologie*. Caracteristic pentru concepţia sa asupra societăţii este determinismul ideologic potrivit căruia întreaga dezvoltare a societăţii se supune cu necesitate „marii legi fundamentale" a evoluţiei spiritului omenesc de la faza teologică la cea metafizică şi apoi la cea pozitivă. În conformitate cu deviza sa: „A şti înseamnă a prevedea pentru a putea", ştiinţa „pozitivă" trebuie să servească acţiunii de *reformă* socială, pe care o preconiza mai ales pe plan moral. C. a cerut înlocuirea *creştinismului* printr-o „religie a umanităţii", corespunzătoare „societăţii industriale". Ca toţi saint-simonienii de dreapta, C. a fost un adept rigid al ordinii şi ierarhiei în cadrul statului burghez, susţinând stabilitatea, armonia şi echilibrul acestuia. *Op*. pr.: „Opuscule de filosofie socială: succintă apreciere asupra ansamblului trecutului modern" (1820), „Consideraţii asupra puterii spirituale" (1825 – 1826), „Curs de filosofie pozitivă" (6 vol., 1830 – 1842), „Catehism pozitivist" (1852), „Sistem de politică pozitivă" (4 vol., 1852 – 1854).

COMUNA PRIMITIVĂ, prima formaţiune social-economică,

cuprinzând perioada cea mai îndelungată din istoria omenirii, caracteristică pentru istoria tuturor regiunilor populate ale globului pământesc. Trăsăturile generale ale cp. sunt următoarele: nivelul extrem de scăzut al dezvoltării forţelor de producţie, diviziunea naturală a muncii pe sexe şi vârste, relaţii de producţie bazate pe comunitatea proprietăţii şi pe egalitatea în repartiţia produselor, inexistenţa claselor socialo şi a statului. Caracteristic p.p. este rolul mart; pe care îl au în organizarea socială grupurile bazate pe legături de rudenie (ginta, fratria), sistemul de relaţii familiale-parentale în general; în acest tip de societate, care cunoaşte o mare varietate de forme concrete, raporturile de rudenie sunt plurifuncţionale, ele funcţionând atât ca raporturi de producţie, cât şi ca raporturi protopolitice şi ca schemă ideologică. Se presupune că, în funcţie de necesitatea respectării obligaţiilor de participare la muncă, la vânătoare, la război ele. a membrilor gintei, în cp. au existat unele forme elementare, schiţate, de organizare şi de conducere socială, germeni ai viitoarei organizaţii statale. Una dintre formele incipiente ale conştiinţei sociale primitive şi a religiei – alături de animism, totemism, cultul strămoşilor ş.a. – este şi magia, care; t contribuit la apariţia artelor plastice, a picturii rupestre. Datorită caracterului comunitar al existenţei sociale, conştiinţa socială este încă nediferenţiată şi sincretică; în ea predomină *mitologia*, dar cu numeroase elemente raţionale. Dezvoltarea forţelor de producţie a determinat prima mare *diviziune socială a muncii*, între păstori şi agricultori. La rândul ei, aceasta a dinamizat dezvoltarea *forţelor de producţie*, determinând apariţia schimbului de mărfuri, a surplusului de produse şi a proprietăţii private, inegalitatea socială între membrii obştii. Pe treapta superioară de dezvoltare a cp. se produce o a doua mare diviziune socială a muncii: separarea meşteşugurilor de agricultură. Aceasta favorizează producţia pentru schimb şi grăbeşte descompunerea comunei primitive. Ca rezultat al acestor profunde transformări apar exploatarea omului de către om, clasele sociale şi statul. Cp. este înlocuită cu o nouă formaţiune social-economică, cu formaţiunea sclavagistă, cu modul de producţie „asiatic” (tributal) sau cu feudalismul. Forme ale vieţii tribale specifice cp., expresie a unei

cronice subdezvoltări economice-sociale, persistă şi astăzi în diferite zone ale lumii.

COMUNICARE, schimb de *semne* între oameni. Suportul principal al e umane este *limbajul* în toată diversitatea şi resursele sale de expresivitate. C. nu este un fenomen, de pură *intersubiectivitate*, în sensul atribuit acestei noţiuni de ontologia idealistă a *fenomenologiei* şi *existenţialismului*, căci atât relaţia dintre conştiinţele individuale cât şi limbajul care o mijloceşte sunt obiectiv determinate de condiţionările social-istorice. Supra-Ucitând importanţa „comuniunii intuitive" şi postulând caracterul pur subiectiv şi insolit, inefabil şi ireductibil al vieţii lăuntrice individuale, unii reprezentanţi ai curentelor menţionate, ca şi cei de inspiraţie personalistă, preconizează o e interumană, dincolo şi deasupra limbajului sau fără limbaj, prin modalitatea „participării contemplative" ori chiar a tăcerii absolute care echivalează sau sfârşeşte, de fapt, cu însingurarea iremediabilă şi cu însăşi incomunicabilitatea (J.P. Sartre). Într-un sens invers, subapreciind capacitatea de expresie, specifică şi relativ autonomă a limbajului, unii structuralişti atribuie *structurilor* şi *sistemelor* privilegiul exclusiv al exprimării şi îi consideră pe oameni ca simple instrumente vorbitoare ale acestora. Sensul conceptului de e, ca desemnând un schimb de mesaje analizabile fizic, a fost dezvoltat de *cibernetică* şi *teoria informaţiei*. Semnificaţiile mesajului vehiculat în procesul c. sunt studiate de *semiotică*, iar sistemul de *semne* prin care se realizează e între oameni face obiectul *semanticii*.

COMUNICAŢIE DE MASA (MASS MEDIA), termen care desemnează totalitatea mijloacelor tehnice de comunicare în masă a informaţiilor (poştă, telegraf, telefon, radio, televiziune, carte, cinema, presă etc). C. de m. au o aplicare din ce în ce mai intensă şi în învăţământ Iradiotele-viziune, cinematografia şcolară). Contribuţia acestor mijloace la culturalizarea maselor este în genere pozitivă, dar dacă nu se sprijină pe efortul activ şi perseverent al insului spre adâncirea şi extinderea cunoştinţelor, apare primejdia limitării lui la cunoştinţe superficiale de nivelelementar şi mediu, la o cultură-standard. Pe de altă parte, calitatea şi finalitatea e de m. depind de natura intereselor materiale şi ideologice ale celor care le stăpânesc

şi folosesc. În lumea dominată de capitalism, e de m. sunt puse în serviciul manipulării maselor muncitoare, al „narcotizării" conştiinţei lor politice, democratice şi revoluţionare. Menţinându-se la un nivel cultural scăzut şi întreţinând o permanentă tendinţă spre diversiune, grevate de efectele comercializării lor, c. de m. constituie, de fapt, instrumentul unei civilizaţii a „consumului", al dominaţiei ideologice a burgheziei. În lumea socialistă c. de m. se află în stăpânirea maselor muncitoare. Ele constituie mijloacele răspândirii culturii înaintate, revoluţionare, ale ridicării continue a nivelului de conştiinţă revoluţionară socialistă a *maselor populare*, participante la creaţia istorică conştientă a civilizaţiei comuniste. „Programul de măsuri pentru aplicarea hotărârilor Congresului al XI-lea al partidului şi ale Congresului educaţiei politice şi al culturii socialiste în domeniul muncii ideologice, politice şi cultural-educâtive" acordă, pe bună dreptate, o atenţie deosebită îmbunătăţirii activităţii mijloacelor de informare de masă în vederea sporirii contribuţiei lor la educarea politico-ideologică şi culturală, creşterea conştiinţei socialiste a maselor la transpunerea în practică a principiilor şi normelor eticii şi echităţii socialiste, formarea omului nou, la dezvoltarea dragostei de patrie şi partid, a frăţiei dintre oamenii muncii români, maghiari, germani şi de alte naţionalităţi. Mijloacele de informare de masă, se arată în Programul de măsuri, vor asigura o mai bună reflectare a activităţii politice, economice, sociale şi culturale a ţării, precum şi a evenimentelor de peste notare; ele îşi vor spori gradul de combativitate şi îşi vor asigura o mai strânsă legătură cu viaţa, activitatea şi preocupările oamenilor muncii.

COMUNISM, formaţiune socială caracterizată prin proprietatea socială asupra mijloacelor de producţie, având două faze, *socialismul* şi c. propriu-zis, care se deosebesc prin gradul diferit de dezvoltare a forţelor de producţie, de maturitate a relaţiilor de producţie şi a celorlalte relaţii sociale, de organizare grupală şi instituţională a societăţii, precum şi prin nivelul atins în dezvoltarea conştiinţei sociale.

K. Marx şi F. Engels au scris despre cele două faze ale noii orânduiri, socialismul şi e, dar şi în dezvoltarea acestora se poate vorbi

azi de mai multe etape. Astfel, în ţara noastră, o etapă superioară în construcţia socialistă este făurirea *societăţii socialiste multilateral dezvoltate*, care înseamnă maturizarea şi dezvoltarea socialismului în toate sferele vieţii sociale în vederea creării condiţiilor obiective şi subiective pentru trecerea treptată la faza comunistă. Construirea socialismului şi a c. este rezultatul acţiunii legilor sociale obiective, având un caracter necesar şi se înfăptuieşte prin activitatea conştientă a maselor populare sub conducerea partidului comunist. Ca stadiu superior al noii formaţiuni sociale, c. se caracterizează prin proprietatea comunistă unică asupra mijloacelor de producţie; un înalt nivel al dezvoltării forţelor de producţie pe baza ştiinţei şi tehnicii înaintate, o productivitate ridicată a muncii sociale, fiind realizate astfel condiţiile pentru crearea unui belşug de bunuri materiale, a unui sistem complex de servicii sociale şi pentru înfăptuirea principiului comunist de repartiţie: „De la fiecare după capacităţi, fiecăruia după nevoi". În *Programul Partidului Comunist Român* se precizează că acest principiu are în vedere un grad ridicat de mecanizare şi automatizare a proceselor de producţie, un nivel înalt de dezvoltare a conştiinţei sociale, o temeinică pregătire profesională, un larg orizont cultural, un nivel superior de exigenţă şi dăruire revoluţionară din partea tuturor membrilor societăţii; toate acestea vor permite fiecăruia să-şi îndeplinească datoria de a da, în domeniul său de muncă, maximum pentru societate, pentru asigurarea progresului ei neîntrerupt. Totodată, repartiţia după necesităţi presupune ca fiecare să consume atât cât este necesar, determinat în mod ştiinţific, excluzându-se atât risipa, cât şi acumularea peste necesarul satisfacerii depline a cerinţelor sale materiale spirituale. C. este o societate fără da în care se realizează egalitatea şi omogenitatea socială deplină a tuturor membrilor societăţii (poporul muncitor unic), se şterg deosebirile esenţiale dintre oraş şi sat, dintre munca fizică şi cea intelectuală. Realizarea relaţiilor socialo comunisto presupune, de asemenea, un înalt nivel de dezvoltare a conştiinţei morale care, alături de pregătirea profesională şi orizontul superior de cultură şi spiritualitate al tuturor membrilor societăţii, va potenţa transformarea muncii într-o cerinţă vitală a oamenilor, dezvoltarea multilaterală, armonioasă îi

personalităţii umane, participarea activă şi conştientă a întregii populaţii la conducerea treburilor obşteşti. C. va cunoaşte şi mutaţii profunde în structura organizatorică a societăţii. În locul statului, care în calitate de instrument iţe clasă, va dispărea din ansamblul instituţiilor sociale, vor apărea organisme centrale ale societăţii, cu misiunea de a organiza, conduce şi planifica producţia, întreaga activitate socială, de a asigura repartiţia conform principiilor c.; unităţile de producţie şi teritoriale vor fi administrate în mod democratic cu participarea tuturor membrilor lor, asigurându-se rotaţia periodică în funcţiile de conducere a oamenilor muncii în raport cu aptitudinile şi calităţile lor profesionale şi morale. C. este scopul final al luptei clasei muncitoare, al activităţii partidului său revoluţionar, între cele două trepte ale orânduirii comuniste – după cum se arată în Programul P.C.R. – nu există un zid despărţitor, astfel încât, încă în socialism, se înfăptuiesc unele dintre principiile fundamentale ale treptei superioare, comuniste. În România, o împletire tot mai strânsă a caracteristicilor celor două trepte ale societăţii c. se realizează încă în etapa dezvoltării multilaterale a socialismului, etapă în care poporul nostru este plenar angajat.

COMUNISM ŞTIINŢIFIC, v. SOCIALISM ŞTIINŢIFIC.

con

COMUNISM UTOPIC, v. SOCIALISM UTOPIC.

COMUNITATE, termen prin care se definesc în ştiinţele sociale particulare noţiuni diferite: a) grupă de oameni trăind într-o anumită localitate sau arie geografică; b) colectivitate închegată prin tradiţii, relaţii economice şi administrative comune, factuifi psihică şi particularităţi ale vieţii spirituala comune. Sociologia pune însă arcentul pe ideea structurii şi proceselor sociale ale comunităţilor, ceea ce permite analiza lor din punctul de vedere al relaţiilor, al psihologiei sociale, al mobilităţii şi al stilului lor de viaţă. Unii teoreticieni consideră c. drept societăţi tipologic mai simple, deseori premergătoare şi cronologic *societăţii*. În acest sens, e. s-ar opune societăţii prin caracterele sale structurale proprii, fiind denumită „societas” de L.H. Morgan, „Gomeinschaft” de F. Tonhies, „societăţi eu solidaritate organică” de E. Durkheim etc. în sociologia modernă,

problema c. *e* tratată în cadrul teoriei *societăţii* sau în acela al teoriei *grupelor. sociale*.

CONCEPT (lat. *conceptum* „cugetat", „gândit") 1. (în filosofie) Formă de cunoaştere în care se constituie rezultatele abstractizării, susceptibilă de o continuă perfecţionare prin ridicarea progresivă a gândirii de la concret la abstract, prin reprezentarea din ce în ce mai concentrată şi condensată a realităţii obiective în continuă transformare. Termenul de c. (Begriff) preluat de K. Marx din filosofia clasică germană, unde avea un sens idealist (c. fiind considerat ca preexistând, în stare pură, existenţei materiale), a fost reelaborat de pe poziţii materialist-dialectice. După K. Marx, c. este o receptare constructivă şi tot mai profundă în gândire a realităţii, modul activ, creator în care gândirea îşi însuşeşte *concretul* cu multiplele sale determinări. 2. (în logică) Nume întrebuinţat pentru acele *noţiuni* care reflectă însuşirile esenţiale, necesare şi generale ale unei clase de obiecte şi care se disting de alte noţiuni printr-un mare grad de generalitate (de ex.: *materie*, *spaţiu*, *inferenţă* etc. sunt e, în timp ce bărbat blond, navetist, şcolar tuns sunt simple noţiuni). V. *noţiune*; *termen*.

CONCEPTUALISM (în scolastica medievală), poziţie filosofică inaugurată de Abélard şi care reprezintă o încercare de compromis între *nominalism* şi *realism*. Ca şi nominalismul, c. nega existenţa generalului în lucrurile individuale, întrucât ceea ce există realmente sunt numai lucrurile individuale, dar recunoştea posibilitatea noastră de a forma noţiuni, pe care le numea „concepte" şi cu ajutorul cărora obţinem o cunoaştere generală, imediată, despre un număr nelimitat de indivizi. Dictonul caracteristic pentru c. era *universalia post rem*, adică generalul nu este în lucruri, ci după lucruri, deci doar în minte. V. şi *cearta universaliilor*.

CONCEPŢIE DESPRE LUME, ansamblu de reprezentări şi de idei despre natură, societate şi gândire, despre om şi despre locul omului în univers; înţelegere şi apreciere de către om a. sensului vieţii şi activităţii sale, asensuluiistoriei şi a destinului uman. În sens larg, e.d.l. cuprinde ansamblul convingerilor şi idealurilor filosofice, ştiinţifice, social-politice, juridice, morale, artistice, religioase ale oamenilor.

Într-un sens mai îngust, termenul desemnează concepţia despre viaţă şi atitudinea faţă de viaţă (individuală şi socială) a oamenilor. Raportarea omului la lumea înconjurătoare nu se realizează numai prin practică, ci şi prin concepţie, pentru că omul nu numai că acţionează asupra lumii, ci şi gândeşte asupra ei. De aceea, raporturile sale cu lumea înconjurătoare, cu societatea, locul său ca fiinţă raţională şi ca agent transformator în univers sunt probleme caracteristice şi centrale ale e.d.l. În funcţie de gradul de profunzime al reflectării şi al cugetării constructive, de modalitatea motivării atitudinii implicate în actul reflexiv şi explicativ, se poate distinge o e.d.l. comună, empirică (spontană, naivă) şi una teoretică, sistematică (fundamentată ştiinţific), care a asimilat principii filosofice şi valori ştiinţifice. C.d.l. are un caracter istoric. Ea reprezintă o reflectare sui-generis a particularităţilor existenţei sociale a individului, a locului acestuia în sistemul concret al relaţiilor sociale. De aceea, în e.d.l. se pot distinge elemente sau trăsături specifice epocii proprii, îndeosebi unei anumite formaţiuni sociale şi unor stadii sau etape de evoluţie ale acesteia. În funcţie de structura socială şi economică, distingem, de asemenea, elemente ale e.d.l. comune poporului sau naţiunii, precum şi membrilor fiecăreia din clasele sau grupurile sociale ale acestora. Un rol esenţial în configurarea e.d.l. îl are, în societăţile antagoniste, poziţia de da» să c.d.l. a clasei muncitoare, în expresia sa consecvent ştiinţifică, este marxismul. C.d.l. a individului cuprinde, pe lângă componentele comune, proprii comunităţii sau grupului, şi elemente predominant sau strict personale. Variaţiile personale ale e.d. I. sunt determinate de particularităţile existenţei individuale, de condiţiile specifice de instrucţie, educaţie şi activitate ale individului, precum şi de particularităţile psihice şi de tipul temperamental al acestuia. C.d.l., datorită faptului că elementele sale constitutive îşi pun amprenta asupra structurii *personalităţii*, care se manifestă sub forma *convingerilor*, are un rol activ în raport cu existenţa socială, influenţând şi orientând în mod hotărâtor activitatea teoretică şi practică a oamenilor, în această lumină, apare cu claritate pentru epoca noastră, necesitatea muncii instructive şi politice-educative, în spiritul concepţiei marxist-leniniste despre lume şi viaţă.

CONCLUZIE, elementul ultim din structura unei *inferenţe*, şi anume o *judecată* nouă care rezultă din alte judecăţi date, numite *premise*, şi al cărei adevăr depinde de adevărul premiselor. De ex.Reptilele sunt oviparo, iguanele sunt reptile, deci iguanele sunt ovipare" (concluzia). După caracterul derivării c. din premise, inferenţele se împart în necesare şi probabile.

CONCORDANŢA RELAŢIILOR DE PRODUCŢIE CU CARACTERUL FORŢELOR DE PRODUCŢIE, *lege* generală a dezvoltării sociale, descoperită de Marx. Ea reflectă interacţiunea obiectiv-necesară şi dinamică a celor două laturi ale *modului de producţie*, ca şi consecinţele lor asupra procesului dezvoltării sociale. Unui anumit nivel al dezvoltării *forţelor de producţie* îi corespund *relaţii de producţie* de un anumit tip. Atâta timp cât această concordanţă se realizează ca un *echilibru* dinamic, relaţiile de producţie contribuie la dezvoltarea forţelor de producţie. Forţele de producţie, elementul determinant şi cel mai mobil al modului de producţie, se dezvoltă însă mai repede, iar relaţiile de producţie rămân (sau tind să rămână) în urmă, nu mai corespund caracterului forţelor de producţie, frânând dezvoltarea acestora; contradicţia astfel apărută dintre cele două laturi de bază ale modului de producţie tinde spre conflict. În societăţile antagoniste, restabilirea concordanţei are loc în ultimă instanţă prin *revoluţia socială*, care înlocuieşte o formaţiune socială inferioară prin alta, superioară. *Revoluţia socialistă*, înlăturând proprietatea privat-capitalistă şi instaurând proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producţie, creează relaţii de producţie noi, socialiste (corespunzătoare caracterului social al forţelor de producţie), relaţii de colaborare şi ajutor reciproc care îndeplinesc un rol accelerator în dezvoltarea forţelor de producţie. În *socialism*, cerinţele legii concordanţei sunt îndeplinite conştient şi continuu de către societate pe baza studierii şi cunoaşterii necesităţilor obiective ale dezvoltării sociale în diferitele ei etape. După cum arată tovarăşul Nicolae Ceauşescu, pe întreaga durată a procesului construcţiei socialismului este necesar să se studieze în permanenţă *contradicţiile* (neantagoniste) care apar în cursul acestui proces, spre a le rezolva adecvat şi la timp, împiedicându-se astfel agravarea şi trecerea lor în

stadiul de conflict, să se acţioneze cu consecvenţă în direcţia perfecţionării conducerii şi planificării, creării unei concordanţe cât mai depline între forţele de producţie şi relaţiile de producţie. Concordanţa dintre relaţii şi forţe de producţie în socialism nu se manifestă ca o suprapunere sau identificare mecanică, nici ca un echilibru rigid sau o *armonie* definitivă a acestora, ci printr-un *proces* dinamic, în care, prin *interacţiunile* lor, relaţiile şi forţele de producţie se stimulează reciproc, asigură înaintarea societăţii socialiste spre comunism.

CONCRET 1. (în filosofie) Categorie filosofică opusă *abstractului*, reprezentând unitatea multiplelor determinări, însuşiri, laturi ale obiectelor sau fenomenelor. „Concretul este concret pentru că reprezintă sinteza unei serii de determinări, deci unitatea în cadrul diversităţii” (K. Marx): Materialismul dialectic distinge un c. *senzorial*, intuitiv, care surprinde numai laturile exterioare, fenomenale ale obiectelor şi un c. *logic*, care exprimă sinteza determinărilor fenomenale şi esenţiale ale obiectelor, redându-l în întreaga lui complexitate, în dezvoltarea lui reală şi necesară. C. logic cuprinde deci concretul senzorial, cât şi abstractul ca moment al realizării lui, fiind rezultatul adâncirii continue a cunoştinţelor noastre şi al verificării lor în practică. 2. (în logică) Caracteristică a acelor *noţiuni* care, prin conţinutul lor, reflectă anumite însuşiri ca fiind realizate, ca aparţinând efectiv unui obiect (de ex. noţiuni ca principial, roşu etc. sunt concrete, în timp ce principialitatea, roşeaţa sau calitatea de a fi roşu sunt abstracte). 3. (în psihologie) Calitate a acelor noţiuni cărora le corespunde o *reprezentare* concretă, o imagine senzorială (de ex., noţiunile casă, şcoală, măr etc. sunt concrete, iar *spaţiu*, *timp*, *număr natural* etc. sunt abstracte). V. şi *abstract*.

CONCRETISM, v. BEISM.

CONCRETIZARE, operaţie a gândirii opusă *abstractizării*, care constă în legarea *generalului* de experienţa senzorială, în îndreptarea gândirii de la un *gen* spre *speciile* acestuia.

CONDILLAC, Étienne Bonnot de (1715 – 1780), filosof luminist francez, abate. A dezvoltat *senzualismul* materialist al lui Locke, îndreptându-l împotriva *raţionalismului* idealist (Descartes, Leibniz

ş.a.). C. a explicat întreaga activitate a psihicului prin *senzaţii* şi combinaţii de senzaţii. El a făcut însă concesii *agnosticismului*, declarând esenţa lucrurilor incognoscibilă şi a admis, în spirit dualist, existenţa unei *substanţe* spirituale. Prin laturile pozitive ale concepţiei sale, el a exercitat o influenţă notabilă asupra materialiştilor francezi din sec. 18. C. a avut contribuţii îndeosebi în elaborarea ideii de *calcul logic*, în analiza *limbajului* şi a rolului formativ al acestuia în cunoaştere, depăşind astfel sfera problematicii specifice filosofiei franceze a „luminilor”. *Op*. pr.: „Încercare asupra originii cunoştinţelor omeneşti” (1746), „Tratat despre senzaţii” (1754, trad. rom. 1962).

CONDIŢIE, v. CONDIŢIONARE.

CONDIŢIE UMANĂ, categorie folosită mai întâi de *creştinism* (păcatul ca trăsătură generică a fiinţei umane), cu o largă circulaţie în *Renaştere* (Montaigne) şi care, în filosofia contemporană, desemnează fie ansamblul caracteristicilor comune tuturor oamenilor, fie modul lor specific de a fi şi de a se integra în lumea naturală şi socială. Noţiunea de cu înlocuieşte, după unii gânditori (G. Marcel), conceptele considerate ca abstracte de *esenţă umană* sau *natură umană* proprii filosofiei sec.

18, prin asumarea unei încărcături concret-istorice. În *existenţialism*, e.u. se opune integral „naturii umane” prestabilite, potrivit tezei că „existenţa precede esenţa omului”; conflictul dintre *destin* şi *libertate* (ca *facticitate* totală) relevă caracterul „*absurd*” al e.u. *Psihanaliza* determină cu tot printr-un conflict, dar între realitate şi „fantasmă”, aceasta din urmă înţeleasă ca un scenariu imaginar în care subiectul este prezent, într-un mod mai mult sau mai puţin deformat, datorită proceselor de apărare a eului şi modului de manifestare a pulsiunilor inconştientului. C.u. face obiectul dezbaterilor *Şcolii de la Frankfurt*, care dezvăluie critic efectele alarmante ale *frustrării* şi *alienării* omului în *societatea industrială dezvoltată*, lăsând însă în umbră soluţia social-economică radicală şi preconizând răspunsuri utopice şi ineficace. Concepţia lui Marx despre *om* respinge orice abordare idealistă, aistorică şi asocială ac.u., esenţa omului fiind definită ca „ansamblu al relaţiilor sociale”. Combătând concepţiile despre o condiţie sau o „natură umană” abstractă a omului,

Marx subliniază istoricitatea concretă, caracterul determinat social, dar şi activ, determinator al cu; prin intermediul *practicii* sociale (îndeosebi a practicii productive şi a practicii revoluţionare) omul transformă natura, societatea, condiţiile sale de existenţă şi, prin aceasta, se transformă pe sine însuşi.

CONDIŢIILE VIEŢII MATERIALE A SOCIETĂŢII, V. EXISTENŢA SOCIALĂ.

CONDIŢIONALISM, concepţie despre cauzalitate propusă de fiziologul Max Verworn. Acesta, pornind de la constatarea caracterului deseori arbitrar al distincţiei dintre cauze (eficiente, predispozante, esenţiale, determinante, adjuvante, favorizante, ocazionale etc.) şi condiţii, a preconizat o metodologie uniformă, toţi factorii care concură la producerea unui fenomen fiind aşezaţi împreună. În acest fel se şterge, însă, diferenţa calitativă dintre legătura specifică (de ex., între bacilul Koch şi tuberculoză) şi cea nespecifiră (de ex., între debilitate şi tuberculoză). C. a fost adoptat parţial în practica medicală (unde, pentru ansamblul factorilor condiţionali şi cauzali se foloseşte expresia, mai generală, de „factori etiologici" şi, recent, prin includerea şi a unor factori corelaţi – expresia „factori de risc"); aceasta, deoarece uneori este mai uşor sau mai important să se acţioneze asupra *condiţiilor* decât asupra *cauzelor specifice*.

CONDIŢIONARE 1. Formă a conexiunii universale dintre obiecte şi fenomene, potrivit căreia prezenţa sau înlăturarea anumitor factori înrâureşte apariţia sau desfăşurarea unui *proces*. Factorul care influenţează procesul respectiv se numeşte *condiţie*. Condiţiile pot fi necesare, întâmplătoare, suficient necesare, insuficient necesare. C, însoţind acţiunea *cauzei*, îşi pune pecetea pe manifestarea ei, grăbind sau încetinind, stimulând sau frânând apariţia unui anumit *efect* (de ex., prezenţa unui catalizator într-o reacţie chimică), în viaţa socialăc. pot fi *obiective* sau *subiective*. 2. (în neurofiziologie, etologie şi psihologie) Proces de apariţie a unor noi reacţii, pe baza unor experienţe de viaţă sau de laborator, repetate, pe care le-a făcut individul respectiv. Sunt cunoscute două tipuri de e: 1) cel clasic, studiat de I.P. Pavlov (reflexe condiţionate propriu-zise), în care se stabilesc". legături temporare" prin asocierea unui excitant înnăscut cu

o situaţie nouă; 2) cea obţinută prin întărirea comportamentelor spontane ale animalului cu ajutorul unor „satisfacţii” sau „recompense” sau, invers, aplicând sancţiuni după efectuarea comportamentelor pe care dorim să le eliminăm. Skinner numeşte această din urmă modalitate e instrumentală sau operantă. C. de ambele tipuri (dar mai ales cel de-al doilea tip) stă la baza dresurii şi a învăţării, fără ca învăţarea să se reducă la o c.

con

CONDORCET, Marie Jean întoine de Cântat, marchiz de (1743 – 1794), filosof luminist, matematician, economist şi om politic francez, colaborator al „Enciclopediei”. C. a criticat *religia* de pe poziţii deiste şi s-a alăturat concepţiilor economice ale fiziocraţilor. În opera sa principală, „Schiţa unui tablou istoric al progresului spiritului omenesc” (1794), viziunii creştine despre istorie i se substituie încrederea în perfecţionarea nelimitată a omenirii, determinată, după C, de progresele *raţiunii*.

CONDUITĂ 1. Manifestare exterioară, globală a personalităţii într-o situaţie dată, modalitate de acţiune a omului. C. este determinată de condiţiile sociale, de experienţa de viaţă, de educaţie, de gradul de cultură, de însuşirile psihice ale persoanei, de caracterul şi de temperamentul individului. 2. (în psihologie) Totalitate a reacţiilor psihologice într-o împrejurare determinată; se distinge de *comportament* pentru că îi adaugă o semnificaţie intrinsecă sau proiectată şi poate fi studiată în raport cu modul de adaptare la mediu (c. instinctivă sau e inteligentă) ori (în *psihanaliză*) în raport cu ceea ce „disimulează” fondul psihic inconştient. C. *morală*, serie unitară de comportamente individuale, care concretizează, în acţiunea omului, valori, principii şi norme morale determinate şi care este apreciată conform concepţiei etice fundamentale a unei comunităţi umane.

CONECTOR (CONECTIV), legătură prin intermediul căreia din două sau mai multe *propoziţii categorice* ia naştere o *propoziţie compusă*. Analiza principalilor c. interpropoziţionali se face în cadrul *logicii propoziţiilor* unde studiul propoziţiilor compuse se realizează prin intermediul modelului logic al *funcţiilor de adevăr*. La acest nivel, c. sunt trataţi ca *operatori* logici întrucât funcţia lor nu este doar aceea

de a lega două propoziţii simple într-o propoziţie compusă, ci şi aceea de a transforma valoarea de adevăr a propoziţiilor simple în valoarea de adevăr a propoziţiei compuse. Expresii cum ar fi „dacă... atunci...", „şi", „sau... sau...", „nici... nici...", etc. reprezintă exemple de c. redaţi prin intermediul limbii naturale. V. şi *operator*; *functor*; funcţie *logică*.

CONEXIUNE GENERALĂ (sau *universală*), totalitate a formelor de legătură între obiectele şi procesele din (întregul) univers. V. şi *interdependenţă*; *interacţiune*; *relaţie*.

CONEXIUNE INVERSĂ, v. AFERENTAŢIE; RE ACŢIUNE; RETROACŢIUNE; FEED-BACK.

CONFIGURAŢIE (lat. *configuraţio* „formă", „structură"), formă exterioară, dar şi structură interioară şi exterioară a fenomenelor sau obiectelor; c. este analog termenului grec *morphe* sau celui german *Gestalt*. Concept apărut, iniţial, în geometrie (figuri sau configuraţii triunghiulare), folosit în psihologie (psihologia c. sau structuralistă sau a Gestalt-ului – *gestaltismul*, denumită şi Gestaltpsy-chologie, reprezentată de Koffka, KOhler, Wertheimer ş.a.), iar prin extensiune, în *teoria cunoaşterii* şi *semiotică*. Într-un sens şi mai special, conceptul de c. se identifică cu cel de *invariant* (în special în matematică). Astăzi, în diferite ştiinţe, c. are însă gensuri diferite. În teoria cunoaşterii şi psihplogie, termenul de c. s-a aplicat, mai întâi, la procesul perceptiv, c. perceptive fiind considerate combinaţii de elemente perceptive structurate, în care c. este *mai mult* decât suma elementelor componente şi reprezintă chiar *structura*, respectiv, structurarea elementelor. În semiotică, c. reprezintă echivalentul conceptului de clasă de *semne*, clasă de abstractizare a unor semne. Recunoaşterea sau identificarea c. este o caracteristică a receptorilor sistemelor biologice superior dezvoltate şi a unor sisteme cibernetice (tehnice). Procesul de selectare, filtrare a fluxului de *informaţie* de către sistemele biologice, îndeosebi de către om, se desfăşoară ca elaborare a unei ierarhii de c. (sau de invarianţi); învăţarea se bazează pe identificarea şi elaborarea de c. Psihologia c. (a formei, a structurii) reprezintă un curent caracterizat prin respingerea psihologiei asociaţioniste care reducea viaţa psihică la o însumare a unor elemente psihice considerate ca dat fundamental. Orice activitate

psihică este înţeleasă de psihologia c. drept o totalitate dinamică structurată şi structurantă, singura purtătoare de *sens*. În opoziţie cu *asociaţionismul* (absolutizarea autonomiei elementelor vieţii psihice, reducerea complexelor psihice la suma acestora), psihologia c. absolutizează *totalitatea*, fără a recunoaşte dialectica relaţiei *parte-tntreg*, respectiv a relaţiei sisfem-sistem parţial şi subsistem-element. Făcând abstracţie de această interdependenţă dialectică, psihologia e, în forma sa iniţială, recurge la factori imateriali de structurare, deschizând calea unor interpretări ho-list-idealiste. În schimb, psihologia c. are meritul incontestabil de a fi contribuit la validarea ideii de totalitate, (sistemică), structură, de ireductibilitate a întregului la suma părţilor sale şi la promovarea principiului dialectic al unităţii dintre structură (*Gestalt*) şi structurare (geneza structurilor, (*lestaltung*).

CONFIGURAŢIONISM, curent de gândire răspândit în filosofia, sociologia, psihologia, antropologia socială şi culturală contemporane. Promovat de Eduard Sapir, Ruth Benedict, Margaret Mead, Clyde Kluchohn, Ralph Linton ş.a., c. tinde să impună, prin metodele psihosocio-culturale folosite, o caracterizare, în special psihologică, a culturilor, prin care să poată fi cunoscute profilul, tipul oricărei culturi. C. extrage din ansamblul valorilor umane „valoarea focală" („spiritul", „configuraţia", „etosul"), care devine predominantă şi diriguitoare, culturile constituind configuraţii abstracte de idei şi tipuri de acţiune cu sensuri diferite (Ed. Sapir). În aplicarea metodei e se face apel la unele concepte ale filosofiei sociale", ale psihologiei, ale psihanalizei şi psihiatriei. În scopul ameliorării criticilor aduse O. pentru *subiectivismul* manifest în „intuirea" valorii focale şi pentru suprasimplificarea realităţii culturale, Morris Edward Opler a introdus în locul valorii focale mai multe „teme", considerate de el ca tot atât de importante pentru studierea culturii, lansând astfel „tematicismul", variantă a c. După Opler, studiul omului trebuie să aibă în vedere „configuraţia totală în care acesta trăieşte". Fiind apreciat ca o orientare utilă în studierea culturii, c. i se poate reproşa caracterul său *sincronic* şi faptul că nu urmăreşte cauzele şi mecanismele social-istorice ale devenirii culturale.

CONFUCIANISM, unul dintre cele mai largi curente de idei sociale din China, apărut în condiţiile formării şi consolidării relaţiilor feudale. S-a constituit pe baza învăţăturilor lui Confucius (c. 551 – 479 î.e.n.), dezvoltate de discipolii şi continuatorii acestuia. În sânul lui au luat naştere numeroase şcoli, printre care cele mai însemnate au fost cele întemeiate de gânditorii Dzăng-dzi şi Dzî-şi (sec. 5 î.e.n.), Măng-dzi (sec. 4 – 3 î.e.n.) şi Sun-dzi (sec. 3 Î.e.n.). Între acestea din urmă s-a desfăşurat vreme îndelungată o ascuţită luptă, determinată de poziţiile ideologice opuse, de orientare idealistă, respectiv, materialistă. Prin caracterul său de ansamblu, c. se prezintă mai mult ca o doctrină etico-politică decât ca un sistem filosofic propriu-zis; el a exercitat însă o influenţă considerabilă asupra gândirii filosofice chineze. În centrul acestei doctrine se află problema conducerii armonioase a societăţii şi statului, condiţionată de *autoperfecţionarea personalităţii*. Atenţia principală este acordată stabilirii subordonărilor ierarhice în societate şi familie, potrivit principiului funcţiei şi poziţiei ocupate şi vârstei, de unde şi accentul deosebit pus pe respectarea *tradiţiilor* şi cultul strămoşilor. În sec. 2 î.e.n. c. a fost canonizat, filosoful Dun Cijun-şu imprimându-i un caracter teologic-religios. În această formă el devine ideologia oficială a monarhiei birocratice-feudale chineze. Evoluţia c., angajat în lupta pentru contracararea influenţei creşeânde a *daoismului* şi *budismului* (sec. 10), marchează începutul unei noi etape, aceea a *neoconfucianismului*.

CONFUCIUS (c. 551 – o. 479 î.e.n.), filosof chinez, ataşat idealurilor micii aristocraţii a timpului, a cărui gândire a fost consemnată de către discipoli în cartea Lun-ţi. Ontologia sa, voit sumară, e dominată de spirit religios. Natura ar fi pătrunsă de o esenţă divină, „cerească", din care s-ar desprinde „natura" umană, şi ea, în ultimă analiză, tot „cerească". C. a fost mai ales etician. După el, fericirea ar depinde de ameliorarea morală, iar aceasta s-ar obţine prin venerarea tradiţiilor şi supunerea faţă de împărat, faţă de instituţiile de stat. C. cere poporului să se supună clasei dominante, iar membrilor acesteia să ameh oreze condiţiile de trai ale oamenilor muncii spre a se evita răzvrătirea lor. Elaborează noţiunea de „jăn" (omenie) care, deşi poartă pecetea unei mentalităţi de clasă aristocratice şi conservatoare,

indică, prin unele din notele ei, contururile unui gen de umanism incomplet, dar nu neglijabil. Din învăţătura lui C. s-au desprins variate linii de gândire, fie filosofice, fie religioase. În raport cu condiţiile istorice concrete din diferite secole, preceptele etico-politice derivate din învăţătura lui C. au îndeplinit funcţii variate, adesea cu sens reacţionar.

CONJUNCŢIE (lat. *conjuncţio* „legătură"), *conector* interpropoziţional căruia, la nivelul *calculului logic*, îi corespunde un operator, caracterizat prin aceea că expresia alcătuită cu ajutorul său este adevărată numai dacă toate propoziţiile componente sunt adevărate şi este falsă când cel puţin una dintre componente este falsă. Proprietăţile c. sunt: asociativitatea, comutativitatea, idempotenţa şi contragerea. C. se află în raport de dualitate faţă de *disjuncţia* neexclusivă şi se exprimă în limba naturală, în general prin cuvântul „şi", iar în limbajul logicii propoziţiilor prin semne cum ar fi…", „/\", „k" aşezate între propoziţiile conectate, sau prin litera „k" aşezată înaintea acestora.

CONOŢATIV-DENOTATIV, corelaţie de atribute, dezvoltate în *scolastica* medievală şi reluate, cu sensuri noi, de filosofia contemporană, în special de *structuralism*. Ea deosebeşte, pe plan lingvistic şi pe plan axiologic, limbajul literar de cel ştiinţific, precum şi arta de ştiinţă în general. În timp ce limbajul ştiinţific este *denotativ*, adică direct, univoc, precis, decodat, neutru, cel artistic este *conotativ*, indirect, plurivoc, intuitiv, încifrat, ambiguu, original şi, ca disponibilitate de sugestie, excedentar.

CONSECINŢĂ (lat. *consequi* „a urma")

1. (în logică) *Concluzie* ce rezultă dintr-o propoziţie sau din mai multe. 2. Urmare, rezultat, efect al unui eveniment, al unui proces etc.

CONSECVENT 1. – (în filosofie) Orice fenomen care urmează altui fenomen.

2. (în logică) Al doilea element al unei *propoziţii* compuse cu ajutorul *conectorului* „dacă… atunci…" (*implicaţia*), tradiţional numită „judecată ipotetică". C. trimite la un fapt, o situaţie etc, care urmează după lucrul despre care se enunţă în *antecedent*. În propoziţia compusă „Dacă alerg, atunci obosesc", propoziţia categorică „obosesc"

îndeplineşte funcţia de c. În logica simbolică, în general, prin c. se înţelege al doilea constituent al unei implicaţii. V. şi *antecedent*; *implicaţie*.

CONSECVENŢĂ 1. (în logica scolastică) *Implicaţia* şi decurgerea formulelor logice una din alta pe baza implicaţiei şi a raporturilor ei cu *conjuncţia* şi cu *disjuncţia*. În teoria e, elaborată în evul mediu, logica simbolică îşi găseşte unul dintre antecedentele sale. 2. Caracteristică a gândirii care respectă cerinţele principiilor gândirii, legile şi regulile de formare şi transformare într-un sistem deductiv.

CONSISTENŢĂ, calitate a unui sistem axiomatic de a nu conţine o formulă oarecare în acelaşi timp cu negaţia ei, adică de a nu fi contradictoriu. Posibilitatea de a arăta că un sistem axiomatic este consistent este strâns legată de *completitudinea* sistemului respectiv. Dacă acest sistem este complet în sens slab, putem arăta că el se bucură de c. *simplă*, dar dacă sistemul axiomatic este complet şi în sens strict, atunci el este *m-consis-lent*, ceea ce reprezintă o cerinţă mai strictă decât c. simplă. Prin c. unii logicieni mai înţeleg proprietatea unor expresii din calculul logic de a fi adevărate numai în unele interpretări şi de a fi false în celelalte interpretări, în acest sens, expresiile consistente se numesc şi expresii realizabile. V. şi *inconsistenţă*; *validitate*.

CONSPIRAŢIA EGALILOR, v. BABE UF, François Noel.

CONSTANTĂ, element al limbajului formalizat, reprezentând un nume care se dă pentru un singur *denotat*, spre deosebire de *variabilă*, care se dă pentru o clasă ai cărei membri sunt denotaţii ei posibili. Semnele folosite pentru a reda *operatorii* logicii propoziţiilor sunt exemple de c.

CONSTANTINE SCU, Miron (1917 – 1974), sociolog, istoric şi om politic român. Profesor la Universitatea din Bucureşti. A promovat cu consecvenţă în învăţământ, în cercetarea ştiinţifică şi în întreaga sa activitate concepţia şi metodologia materialist-dialectică şi istorică. A

făcut cercetări multilaterale şi complexe asupra realităţilor socio-umane din ţara noastră, privite în determinarea lor coneret-istorică şi în dinamica lor vie. Concepând sociologia ca „ştiinţă a relaţiilor sociale”, capabilă să aducă o contribuţie efectivă la

descifrarea, cunoaşterea şi prognoza dezvoltării vieţii sociale şi să recomande soluţii în vederea adoptării *deciziilor*, C. insistă asupra profundului ei caracter interdisciplinar. Adept al unei perspective istorice largi în abordarea teoretică a realităţii sociale, el s-a delimitat principial de poziţiile structuralist-funcţionaliste, a respins punctul de vedere potrivit căruia obiectul istoriei ar fi individualul şi accidentalul şi a afirmat existenţa legăturii organice între ştiinţele istorice şi sociologice ca ştiinţe ce studiază deopotrivă generalul şi concretul. Progresul sociologiei se prezintă astfel ca un proces dialectic, o confruntare permanentă între teorie, metodă şi realitate, acestea condiţionându-se şi influ (întindu-se reciproc, ca o dezvoltare ce poate fi explicată numai prin principiile teoretice şi metodologice ale concepţiei lui Marx. *Op*. pr.: „Cauzele sociale alo răscoalei lui IIoria" (1940), „Din istoria Transilvaniei" (2 vol., 1959 – 1963, în colab.), „Destrămarea monarhiei austro-ungare" (1964, coord.), „Brève histoire de la Transilvanie" (1965, în colah.), „Cercetări sociologice contemporane" (1966), „Sociologia generală. Probleme, ramuri, orientări" (1968, coord.), „Istoria României" (1969, în colab.), „Histoire de la Roumanie" (1970), „Cercetări sociologice 1938 – 1971" (1971), „Introducere în sociologie" (1972).

CONSTRUCT (lat. *construere* „a construi") (în epistemologie şi logica ştiinţei), concepte, relaţii şi structuri teoretice care integrează şi explică diferitele date experimentale, descriu *legile* şi *patlernurile* obiective ale realităţii. C. apare la nivelul teoretic al cunoaşterii, în formularea problemelor, ipotezelor, legilor şi teoriilor ştiinţifice, *modelelor* explicative fundamentale ale unui domeniu determinat al realităţii. În literatura filosofică există o mari! varietate de interpretări ale e: *reduciionismul* (care elimină c. din limbajul ştiinţei, definindu-l în termenii experienţei directe), *formalismul* (pentru care c. reprezintă doar un simbol matematic, o „variabilă intermediară", nu ceva având semnificaţie obiectivă), *operaţionalismul* (care reduce semnificaţia c. la operaţiile empirice de măsurare) ş.a. Pentru epistemologia materialist-dialectică, c. reprezintă o *idealizare*, un rezultat al *abstracţiei constructive*, neavând echivalent sau corespondent direct la nivelul *experienţei*; el poate avea un referent direct (un model teoretic

conceptual, de ex.: corp figid, electron Dirac ş.a.) sau un referent indirect, un obiect sau un aspect al realului.

CONSTRUCTIVISM 1. (în filosofie) Concepţie despre caracterul activ, creator al gândirii în procesul cunoaşterii, în elaborarea obiectului gândirii abstracte (Kant), a *concretului logic* (Hegel, Marx), a obiectelor abstracte şi ideale ale matematicii (Şcoala de la *Marburg*). C. are meritul de a fi subliniat rolul activ al *subiectului* în procesul cunoaşterii, în opoziţie cu concepţia unilaterală a *empirismului* sau a *materialismului mecanicist*, care îi atribuie acestuia un rol pur pasiv, de simplă receptare a obiectului cunoaşterii. Absolutizarea c. a dus însă şi duce la *idealism* sau la *agnosticism* în măsura în care nu se admite că obiectul „construit" în procesul cunoaşterii este de fapt o reconstituire, reproducere, *model* etc. al unui obiect existent independent de subiect sau, cel puţin, o treaptă, o aproximaţie (pe calea cunoaşterii) a acestui obiect. 2. (în fundamentele matematicii) Ansamblu de concepţii asupra naturii matematicii care pun un accent deosebit pe rolul *intuiţiei* şi al activităţii de construcţie în matematică, restrângând folosirea nelimitată a unor tipuri şi reguli clasice de *raţionament* şi *definiţie* (legea *terţului exclus*, definiţiile improdi-eative obs.). Principalele! varianta ale c. matematic sunt *intuiţionismul* (lui Brouwer, Heyting), *finilismul* (lui Ilil-bert) şi constructivismul lui A.A. Markov.

CONŞTIENT, v. SPONTAN ŞI CONŞTIENT.

CONŞTIENTIZARE 1. (în psihologie)

Descoperire de către noi înşine a ceea ce suntem sau a ceea ce facem în mod spontan, automat. C. motivaţiilor adânci ale acţiunilor şi simţămintelor noastre eliberează *comportamentul* individual de dominaţia oarbă a pasiunilor şi instinctelor, de reacţiile neeonirolate şi îi conferă acestuia libertatea şi raţionalitatea, stăpânirea de sine. 2. (în filosofie) Reflecţie asupra lumii şi a cauzelor determinante ale fenomenelor ei, asupra locului şi rolului nostru în lanţul *cauzalităţii* universale şi descoperirea, prin acesta, a *legilor* obiective ale *necesităţii* naturale şi sociale, a căilor de folosire a acţiunii acestor legi în interesul *omului*. C. este, aşadar, şi pe plan psihologic şi pe plan filosofic, saltul pe care omul îl face, pe baza înţelegerii cauzalizăţii, de la necesisitate la *libertate*, atât în viaţa sa individuală, cât şi în viaţa sa

socială, participarea sa conştientă la creaţia istorică. C. este un proces care se manifestă atât în micile detalii ale vieţii cotidiene cât, şi în marile acţiuni revoluţionare. V. şi *spontan şi conştient*.

CONŞTIINŢĂ (lat. *cum* „cu „şi *scientia* „ştiinţă”) 1. Forma cea mai înaltă de reflectare psihică a realităţii, proprie numai oamenilor, produs al activităţii creierului uman, sub acţiunea condiţiilor sociale. C. a apărut la *om* datorită procesului *muncii*, care a determinat constituirea unor *relaţii sociale* între oameni şi necesitatea *comunicării* cu ajutorul limbii. Este necesar să se diferenţieze categoriile de c. *socială* şi c. *individuală*.

socială se formează şi se dezvoltă în decursul istoriei societăţii, reprezentând reflectarea existenţei sociale a oamenilor. C. individuală se formează şi se dezvoltă în decursul ontogenezei fiecărui om, reprezentând reflectarea propriei sale existenţe, a condiţiilor specifice individuale de viaţă, activitate, educaţie. Prin educaţie, *ti*. socială intervine în formarea e. *individuale*, imprimând manifestărilor acesteia un sens general, corespunzător cerinţelor necesităţii istorice, de clasă. Reflectarea conştientă presupune *raţionalitate*, reprezentarea anticipalivă a rezultatelor viitoarelor acţiuni, *intenţionalitate*, dirijarea activităţii spre atingerea anumitor *scopuri*, orientarea spaţio-lemporală diferenţiată, creaţi vitate, selecţie critică, autoexigenţă şi *responsabilitate* faţă de actele proprii etc. 2. Categorie filosofică opusă categoriei de *materie* (existenţă naturală şi socială) în cadrul *problemei fundamentale a filosofiei*, definită în concepţia materialismului dialectic şi istoric ca factor secundar, derivai, produs istoric al acestora.

CONŞTIINŢĂ DE CLASĂ, parte a *conştiinţei sociale* care reflectă *existenţa socială* a unei clase determinate şi care exprimă interesele şi ţelurile ei. C. de c. cuprinde *ideologia* unei clase (teoriile şi concepţiile economice, politice, morale, artistice, filosofice etc.) şi *psihologia* ei (sentimentele, mentalităţile, stările ei de spirit colective), în forma cea mai înaltă, c. de c. este expresia pe plan teoretic şi politic a comunităţii de interese şi a solidarităţii membrilor aceleiaşi *clase sociale*, a rolului ei în societate, a relaţiilor ei cu celelalte clase, cu puterea de stat existentă. Dintre toate clasele sociale cunoscute, numai proletariatul

poate ajunge la o c. de c. cristalizată într-o formă ştiinţifică; aceasta este teoria revoluţionară despre lume şi societate elaborată de Marx. Ridicarea proletariatului la nivelul c. de c. proprii are loc pe calea introducerii în mişcarea muncitorească spontană a *socialismului ştiinţific* de către partidul comunist. În socialism, pe temelia relaţiilor economice şi politice socialiste, c. de c. revoluţionară a proletariatului se transformă şi se dezvoltă treptat prin formarea *conştiinţei socialiste* şi comuniste.

CONŞTIINŢĂ DE SINE, reflectare în conştiinţa *persoanei* umane a propriei sale existenţe fizice, psihice, sociale, a actelor, sentimentelor, gândurilor, a motivaţiilor sale comportamentale. Fiind specific umană, c. de s-a apărut în procesul *muncii*, în cadrul *relaţiilor sociale* dintre oameni, omul cunoscându-se pe sine însuşi în cadrul acestor relaţii şi definindu-se pe sine ca *personalitate* în raport cu ceilalţi oameni, delimitându-şi propriul „Eu” de întreaga sa ambianţă. C. de a. colectivă, de grup, sau comunitară (de clasă, naţională) reprezintă reflectarea în conştiinţa membrilor acestora a propriei lor existenţe comune, a intereselor şi năzuinţelor lor colective.

CONŞTIINŢĂ FALSĂ, v. FALSĂ CONŞTIINŢĂ.

CONŞTIINŢĂ MORALĂ, formă a *conştiinţei sociale* constituită din ansamblul concepţiilor, reprezentărilor şi sentimentelor oamenilor, referitoare la relaţiile lor reciproce, ca şi la relaţiile faţă de poporul sau de colectivitatea din care fac parte, privite îndeosebi în lumina categoriilor fundamentale de *bine* şi de *rău*. Convingerile, ideile şi atitudinile morale sunt fundamentale de anumite valori morale şi se exprimă în *principii* şi *norme* de comportare. Reflectând în mod mijlocit *existenţa socială* şi, în mod direct, raporturile morale dintre oameni, cm. este determinată istoriceşte de schimbările ce se petrec în societate, constituie domeniul unei permanente lupte între morala claselor dominante şi cea a maselor asuprite (în orânduirile bazate pe exploatare), între *nou şi vechi* (în socialism şi comunism). Cm. sintetizează, pe fiecare treaptă a dezvoltării istorice, principalele cuceriri ale *progresului* moral şi, în afara unor principii simple, general-umane de comportare (reguli elementare de convieţuire), îşi schimbă calitativ conţinutul preceptelor şi concepţiilor odată cu

trecerea de la o orânduire la alta. Structura cm. este relativ constantă, cuprinzând un sistem ierarhizat de valori morale care fundamentează principiile şi normele morale proprii societăţii respective (reunite uneori într-un *cod moral*), reprezentări determinate despre calităţile morale şi despre *idealul* moral al timpului. Caracterul apreciativ şi normativ faţă de realitate şi, îndeosebi, faţă de atitudinile şi comportamentele oamenilor, constituie cea mai importantă particularitate a cm. Ea este în strânsă interdependenţă cu alte forme şi laturi ale conştiinţei sociale şi în special cu conştiinţa politică şi conştiinţa juridică. Valomea şi principiul fundamental ale cm., în capitalism, este *individualismul*, care frânează afirmarea funcţiei sociale esenţiale a moralei (solidaritatea) şi care constituie un obstacol în calea progresului social? 11 socialism şi comunism creşte deosebii «le mult influenţa cm. care, fiind în concordanţă cu cerinţele dezvoltării materiale şi spirituale a societăţii, constituie unul dintre factorii stimulatori ai progresului social.

— *Conştiinţa de sine morală*, ansamblu al ideilor, convingerilor şi sentimentelor individului, potrivit cărora acesta îşi stabileşte deliberat şi îşi evaluează de sine stătător atitudinea în diferite împrejurări ale vieţii şi care exprimă răspunderea morală personală pentru acţiunile şi comportarea sa. Conştiinţa de sine morală constituie reflectarea cerinţelor obiective morale în subiectul etic şi exprimă atitudinea activă a acestuia faţă de împrejurările sociale. În opoziţie cu concepţiile etice idealiste care susţin *autonomia* absolută a conştiinţei de sine morale, etica marxistă subliniază caracterul ei concret-istoric, determinarea ei, în ultimă instanţă, de către condiţiile obiective de existenţă, ca şi de către cm. colectivă în care se reflectă aceste condiţii. Etica socialist-ştiin-ţifică respinge şi negarea materialist-vulgară a conştiinţei de sine morale, bazată pe teoria fatalistă a necesităţii absolute care ar înlătura orice *libertate* a omului şi, în consecinţă, răspunderea pentru faptele sale. Dezvoltarea cm. şi a conştiinţei de sine morale în socialism se sprijină pe existenţa relaţiilor sociale socialiste şi este condusă conştient prin vasta activitate cultural-educativă desfăşurată de partidul comunist şi orientată spre traducerea în viaţă a *Codului principiilor şi normelor*

muncii şi vieţii comuniştilor, *ale eticii şi echităţii socialiste*, sinteză a cerinţelor fundamentale proprii cm. În etapa actuală a societăţii socialiste.

CONŞTIINŢA POLITICA, ansamblu de reprezentări, stări de spirit, concepţii, convingeri cu privire la sfera raporturilor politice. Politicul (suprastructura politică) cuprinde în sfera sa *relaţiile* între clase, între partide, între partide şi clase, între naţiuni, respectiv între naţiune şi naţionalităţile conlocuitoare, între indivizi şi stat (relaţii de opoziţie, de subordonare sau de participare la activitatea statului). Cp. exprimă aceste relaţii, precum şi *instituţiile* politice care mijlocesc obiectivarea conştiinţei în *activităţi politice-practice*. Cp. are caracter de clasă, reprezentând o reflectare concentrată, esenţializată a economicului, a *condiţiilor vieţii materiale ale societăţii*, a intereselor materiale fundamentale ale claselor. Cp. cuprinde unitar un domeniu al *psihologiei* (sociale) politice (care include stările de spirit cu caracter politic, sentimentele politice, mentalităţile etc.) şi un domeniu al *ideologiei* politico (din care fac parte teoriile politice, convingerile politice fundamentate teoretic, concepţiile politice cu caracter sistematic, doctrinele politice etc.). Ideologia politică, concepţiile politice sistematizate sunt cuprinse în obiectivele, programoleşi statutele partidelor politice, ale diferitelor organizaţii politice. Ca *formă a conştiinţei sociale*, c.p. reflectă direct *existenţa socială* şi exercită o puternică înrâurire asupra conştiinţei juridice, conştiinţei economice, conştiinţei morale, filosofiei, mijlocind corelaţia dialectică, reciprocă, dintre viaţa materială şi viaţa spirituală a societăţii în ansamblul ei. Cp. are o influenţă puternică asupra *practicii* sociale, îndeosebi prin rolul ei în *lupta de clasă*; intensitatea şi formele luptei de clasă în societăţile antagonice depind în mare măsură de nivelul de cristalizare ac.p. a diferitelor clase sociale. În socialism creşte considerabil rolul şi amploarea activităţilor politice a maselor, fapt pentru care partidul comunist acordă o mare importanţă acţiunii de educare politico-ideologică a acestora. Programul P.C.R., adoptat la Congresul al XI-lea, hotărârile Congresului educaţiei politice şi al culturii socialiste precum şi Programul de măsuri pentru aplicarea în practică a sarcinilor în domeniul muncii ideologice, politice şi

cultural-educative stabilite la aceste congrese acordă o deosebită importanţă formării şi dezvoltării conştiinţei maselor, punând un accent principal pe cultivarea unei cp. revoluţionare, socialiste, condiţie a dezvoltării *conştiinţei socialiste* în ansamblul ei, factor de sporire a ritmurilor creaţiei istorice conştiente a maselor. În ultima vreme, alături de termenul cp., circulă şi termenul de *cultură politică*, împrumutat din limbajul antropologiei culturale de către sociologii şi politologii funcţionalişti americani, cu referire la ansamblul cunoştinţelor, valorilor şi credinţelor politice care fundamentează un sistem politic sau, într-o accepţiune mai restrânsă, la sistemul politic aşa cum s-a interiorizat în cunoştinţele, credinţele şi atitudinile membrilor acestui sistem. Relevând ceea ce particularizează cultura politică raportată la celelalte componente ale culturii şi exprimând elementele comune ale c.p. ale unui popor (etosul naţional, psihologia politică naţională, valorile politice fundamentale ale unui popor), expresia *cultură politică* este utilizată de gânditorii sociali nemarxişti şi pentru a escamota caracterul de clasă al c.p. În societăţile capitaliste sau în curs de dezvoltare. Eliberată de această tentă ideologică, expresia poate fi însuşită şi utilizată alături (dar nu în loc) de conceptul de c.p.

CONŞTIINŢĂ SOCIALĂ, categorie fundamentală a materialismului istoric, care desemnează ansamblul reprezentărilor, mentalităţilor, cunoştinţelor, ideilor, concepţiilor oamenilor şi în care se reflectă existenţa lor socială. C.s. reprezintă viaţa spirituală a societăţii care reflectă viaţa ei materială. Această reflectare se realizează în diferite forme ale conştiinţei sociale (politică, juridică, filosofică, morală, artistică, ştiinţifică, religioasă) şi la nivele diferite (comun şi teoretic, psihologic şi ideologic). Dezvoltarea e.s. este guvernată de anumite legităţi: determinarea conştiinţei sociale de către existenţa socială, independenţa relativă ac.s. faţă de existenţa socială, acţiunea ei inversă asupra acesteia din urmă, interacţiunea formelor e.s. şi altele. V. şi *existenţa socială şi conştiinţa socială*; *formele conştiinţei sociale*; *ideologie*; psihologia *socială*.

CONŞTIINŢĂ SOCIALISTĂ, treaptă istorică superioară a conştiinţei sociale a oamenilor, conştiinţa *intereselor*, *scopurilor* şi

idealului care animă pe oamenii muncii în etapa istorică a construirii socialismului. C.s. marchează procesul de unire a activității maselor populare cu *socialismul științific*, fapt care semnifică trecerea acestora de la acțiunea spontană la creația istorică conștientă a socialismului și comunismului. Ea se manifestă pe toate planurile vieții spirituale, în calitate de *conștiință politică*, conștiință juridică, *conștiință morală*, conștiință artistică, conștiință științifică, conștiință filosofică materialist-dialectică, atingând un nivel și o sferă de cuprindere nemaicunoscute în istoria dezvoltării *conștiinței sociale*. Una dintre particularitățile principale ale structurii e.s. este dispariția religiei și a oricărei înstrăinări ideologice din câmpul vieții spirituale a oamenilor – proces istoric complex și de durată, dar care se desăvârșește în procesul dezvoltării multilaterale a socialismului și al trecerii la comunism. În locul conștiinței înstrăinate, în socialism capătă o pondere hotărîtoare dimensiunea științifică a vieții spirituale a oamenilor, ridicarea nivelului de competență profesională, a gradului de cunoaștere și de cultură. pe temeiul principiilor filosofiei materialist-dialectice, fiind o trăsătură specifică ac.s. Aceasta având în vedere că socialismul este prima orânduire din istoria omenirii care solicită acțiunea conștientă și planificată a maselor populare, a constructorilor ei. În cadrul vastului program al făuririi societății socialiste multilateral dezvoltate, Congresul al XI-lea al P.C.R. și Congresul educației politice și al culturii socialiste au trasat un amplu sistem de acțiuni cultural-educative concretizate în „Programul de măsuri” pentru aplicarea hotărârilor acestor congrese, în domeniul muncii ideologice, politice și cultural-educative, în vederea ridicării nivelului e.s. a întregului popor.

CONTA, Vasile (1845 – 1882), filosof materialist român, promotor al *evoluționismului* și *ateismului*. A studiat la Iași, apoi în Belgia, unde a aderat la Internaționala I. A fost profesor de drept civil la Universitatea din Iași, deputat și ministru al instrucțiunii publice într-un guvern liberal. *Materialismul* lui C. este o expresie a ideologiei elementelor radicale ale burgheziei românești din a doua jumătate a sec. 19 și marchează momentul maturizării gândirii materialiste premarxiste din țara noastră, al constituirii ei într-un sistem filosofic

original. C. considera că lumea este de natură materială, *psihicul* un produs al *materiei* superior organizate, o funcţie a creierului, şi că *lumea* este într-o continuă schimbare şi metamorfozare. C. a încercat să realizeze o sinteză materialistă a marilor descoperiri făcute de ştiinţele naturii în sec. 19, elaborând o teorie generală a *evoluţiei*, pe care a intitulat-o „teoria ondulaţiei universale". Cu toate notele sale mecaniciste (asemuirea evoluţiei cu o undă, având o curbă ascendentă şi una descendentă, generalizarea principiului fizic al acţiunii şi reacţiunii etc), concepţia lui C. asupra evoluţiei conţine şi elemente dialectice (ex. ideea că lupta forţelor interne constituie motorul dezvoltării în natură şi recunoaşterea „formelor neevolutive", a mişcărilor bruşte, violente, a *revoluţiilor*). În felul acesta, evoluţionismul lui C. este superior *evoluţionismului plat* spencerian. În explicarea evoluţiei naturii vii, C. este un darvinist de nuanţă haecke-liană. Propagând un *determinism* riguros, denumit de el „fatalism", C. susţine că mişcarea şi transformarea din univers se supun unor legi „fixe şi naturale". Determinismul lui C. are în ansamblu un caracter metafizic, deoarece el confundă *necesitatea* cu *cauzalitatea*, excluzând *întâmplarea*. C. include în sfera determinismului nu numai fenomenele fizice, ci şi pe cele psihice şi sociale, clasificând legile în: fizice, chimice, biologice, sociologice. La baza determinismului psihic el pune actul reflex. Cunoaşterea, privită ca o reflectare a realităţii, este explicată de C. în chip materialist, dar» mecanicist, prin „întipăriri" de gradul I (senzaţiile şi percepţiile) şi de gradul II (gândirea). C. susţine relativitatea *adevărului*, dar admite existenţa unui fond de „adevăruri trainice" (stabile). După C, filosofia şi arta au misiunea de a anticipa în problemele cunoaşterii şi ale dezvoltării sociale. Concepţia lui C. cu privire la determinismul social se sprijină pe ideea rolului determinant al mediului *geografic* în dezvoltarea unei naţiuni, idee preluată de la A. Comte şi H. Th. Buckle, precum şi pe ideea că evenimentele istorice sunt supuse unor condiţii şi legi obiective. Astfel, constatând periodicitatea „crizelor comerciale", C. O interpretează ca un rezultat necesar al „ordinii actuale economice". În domeniul sociologiei, C. a suferit influenţa lui H. Spencer, adoptând necritic teoria organicistă. C. a combătut de pe

poziţii luministe credinţele religioase, afirmându-se ca ateist militant. Filosofia materialistă a lui C, şi în special *ateismul* său, au exercitat o influenţă însemnată în cultura noastră, contribuind la crearea unui climat favorabil răspândirii ideilor socialiste. *Op*. pr.: „Teoria fatalismului” (1875 – 1876), „Teoria ondulaţiunii universale” (1876 – 1877), „încercări de metafizică” (1879, în ediţfă franceză „Introducere în metafizică”), „Bazele metafizicii” (postum, 1890). Lucrările sale filosofice s-au tipărit şi în limba franceză la Paris, Bruxelles şi Iaşi, bucurându-se de apreciere şi dincolo de graniţele ţării.

CONTEMPLATIVITATE (*Caracter contemplativ*) (lat. *contemplaţio* „observare”, „examinare”, „contemplare”) l. Trăsătură caracteristică a filosofiei materialiste premarxiste, una din principalele limite ale acesteia în general, ale gnoseologiei sale în special, constând, în esenţă, în neînţelegerea rolului *practicii* atât sub raport antropologic, cât şi sub raport, gnoseologic. Materialismul contemplativ priveşte omul numai ca *subiect* care percepe în mod pasiv *lumea*, iar *realitatea* numai ca obiect al contemplării, fără să ţină seama de activitatea prin care omul, subiectul, transformă lumea. Fără luarea în considerare a acestei activităţi nu poate fi înţeles nici *obiectul*, căci obiectul cu care are de-a face omul este, el însuşi, în bună măsură, lumea (sau natura) „umanizată”, transformată prin activitatea umană, nici *subiectul*, omul, care se creează şi pe sine, transformând lumea, nici procesul cunoaşterii ca raport între subiect şi obiect, căci tocmai transformând lumea omul descoperă *legile* şi esenţa acesteia. Considerând ca *esenţă* a *omului* contemplarea teoretică, filosofia contemplativă s-a mărginit la „interpretarea” lumii sau şi-a pus drept sarcină schimbarea acestei interpretări, a *conştiinţei*, nu şi schimbarea lumii înseşi (a societăţii, a relaţiilor obiective în cadrul cărora trăieşte omul). Caracterul contemplativ al vechiului materialism a constituit obiectul criticii lui Marx, în special în „Teze despre Feuerbach” şi în „Ideologia germană”. Totodată, Marx şi Engels au susţinut că momentul activ al subiectului, actul de participare la transformarea lumii, nu exclude momentul de contemplare, de interpretare a acesteia, ci, dimpotrivă, presupunându-l, îl include şi îl completează, îl desăvârşeşte. 2. În filosofia indiană, c. constituie motivul principal al

celebrului poem filosofic *Bhagavad Gīta*. Disputa dintre virtuţile active şi cele contemplative, care formează nucleul ideatic al poemului, înclină către legitimarea superiorităţii celor din urmă. Această prevalentă a c. este prezentă şi în doctrina lui Sakia-Muni – în *budism* – şi a influenţat concepţiile unor gânditori europeni de seamă. 3. La Aristotel, c. capătă un caracter eminamente etic. Fericirea este bunul suprem pentru că este dorită pentru ea însăşi şi nu în vederea altui lucru. Întrucât fericirea este însă o activitate conformă cu virtutea, iar virtutea cea mai mare a omului, specifică acestuia, este activitatea teoretică, fericirea supremă pentru om constă în contemplarea raţională. Totuşi, e, ca virtute *dianoetică* (a raţiunii), nu este opusă activităţii practice. Dimpotrivă, Stagiritul afirmă totodată că, întrucât viaţa fericită este o viaţă conformă virtuţii, ea se caracterizează printr-o practică „de muncă serioasă şi nu de jocuri vesele"; recreaţia „nu este un scop, fiindcă ea este numai în vederea activităţii".

(„Etica nicpmahică"). V. şi *acţiune*; *praxis*; acţiune *umană*; *practică*.

CONTINGENŢĂ, termen sinonim cu cel *de întâmplare*; desemnează opusul (şi totodată corelatul) necesităţii, care se produce prin acţiunea unor *cauze externe*, rezultanta încrucişării unor lanţuri necesare diferite dar care se situează în exteriorul fenomenelor, posibilitatea de a avea sau de a nu avea loc fără a afecta esenţa acestora, în sens peiorativ, c. e sinonimă şi cu *hazardul*, care se află în opoziţie radicală cu *necesitatea*. Cu acest înţeles ea apare în textele filosofilor neospiritualişti, ale *existenţialismului* etc. V. şi *necesitate şi întâmplare*.

CONTINUITATE ŞI DISCONTINUITATE, termeni polari, care exprimă structura unitar contradictorie a *materiei*, la toate nivelele ei de organizare, de mişcare în *spaţiu* şi *timp*. *Continuitatea* reprezintă distribuţia şi succesiunea neîntreruptă a elementelor şi proceselor care structurează sistemele materiale în dinamica lor în spaţiu şi timp, punând în evidenţă omogenitatea şi inepuizabilitatea structurală a lumii materiale la toate nivelele ei de organizare. *Discontinuitatea* este opusul *continuităţii*, reprezentând distribuţia discretă, întreruperile în succesiunea elementelor şi proceselor care structurează sistemele

materiale în dinamica lor spaţio-temporală şi punând în evidenţă neomogenitatea şi variabilitatea structurală a materiei la diferitele ei nivele de organizare. Orice obiect şi proces constituie o uni-tats dialectică a c. Şi d. Fizica contemporană, studiind distribuţia în spaţiu şi timp a materiei, îndeosebi prin teoria particulelor elementare şi teoria *cuantică* a câmpului, fundamentează un model profund dialectic asupra structurii materiei, potrivit căruia materia la toate nivelele ei de organizare fizică se constituie din forme atât continue (câmpuri), cât şi discontinue (particule) de organizare, inseparabil legate între ele. Dialectica materialistă, sprijinită pe argumente din toate ştiinţele, pune în evidenţă faptul că mişcarea realităţii se constituie, de asemenea, ca o unitate a c. Şi d., exprimată de unitatea schimbărilor cantitative şi a celor calitative. Salturile calitative duc la întreruperea *continuităţii* în dezvoltare, dar nu şi la anularea ei, noua calitate apărută constituindu-se pe baza preluării elementelor viabile din sânul vechii calităţi (de ex., biologia a pus în evidenţă corelaţii dialectice între c. Şi d. sub forma unităţii dintre ontogenie şi filogenie, dintre ereditate şi yariabilitate etc.). Unitatea dintre c. Şi d. se manifestă şi în procesul formării şi dezvoltării *cunoaşterii* şi al *culturii* umane în cadrul relaţiei dialectice dintre *tradiţie* şi inovaţie. *Continuitatea* existenţei se bazează pe indivizibilitate, *invariantă*, conservare, în timp ce *discontinuitatea* se bazează pe divizibilitate, *variabilitate*, *transformare*.

CONTINUU, (în matematică, ştiinţele naturii şi filosofie) grup de concepte, într-o anumită măsură deosebite, dar strâns legate între ele, şi folosite în analiza infinitului matematic, a spaţiilor abstracte, a legăturii dintre spaţiu şi timp etc. în unele ramuri ale matematicii (geometrie, analiză, topologie), c. reprezintă o mulţime neîntreruptă de puncte (numere), de ex.: c. dreptei reale, c. numerelor reale. În teoria *relativităţii* se vorbeşte despre c. quadri-dimensional „spaţiu-timp". În *teoria mulţimilor*, c. denumeşte puterea unei mulţimi echivalentă cu mulţimea numerelor reale. În matematica intuiţionistă (v. *intuiţionism*) se introduce un concept complet nou al e, înţeles ca „mediu al devenirii libere" (Brouwer). Noţiunile denumite prin termenul c. au o deosebită valoare filosofică, apărând în multe

momente importante ale istoriei filosofiei şi ştiinţei (Aristotel, Galilei, Leibniz, Newton, Kant), fiind implicate în analiza structurii universului, în cercetarea problemei infinitului, în analiza mecanismului şi istoriei procesului de cunoaştere. V. *continuitate şi discontinuitate*; *terţiul exclus*; viitorii *contingenţi*.

CONTRACTUL SOCIAL (sau *teoria contractualistă*), concepţie idealist-raţionalistă care explică originea şi natura *statului* (uneori şi a *societăţii*) printr-o convenţie pe baza căreia oamenii, renunţând benevol, total sau parţial, la drepturile lor „naturale" în favoarea unui organ suprem, dobândesc din partea acestuia asigurarea drepturilor lor „civile", întrucât acesta îşi ia obligaţia de a le apăra viaţa, securitatea şi proprietatea. Elemente de gândire contractualistă au apărut încă în gândirea politică chineză (la Motzi) şi greacă (Epicur), în lucrările unor autori din sec. 16 (de ex., spaniolii M. Salmonius şi J. Mariana, scoţianul G. Buchanan). Doctrina e.s. este însă caracteristică pentru exponenţii ideologici ai burgheziei în ascensiune, care au elaborat-o sistematic, punând-o în slujba luptei împotriva feudalismului şi bisericii. (J. Althusius, H. Grotius, B. Spinoza şi mai ales Th. Hobbes, J. Locke şi J.-J. Rousseau). Subliniind natura contractualistă, deci omenească, a statului, ei. se ridicau împotriva concepţiei teologice care-l socotea creaţie a divinităţii. Ei presupuneau existenţa unei „stări naturale" originare, pe care şi-o imaginau însă în chip diferit. De altfel, chiar ideea e.s. vine să justifice, în funcţie de contextul social-istoric specific, în optica fiecărui autor, obiective diferite: Th. Hobbes punea accentul pe autoconservare, pace şi securitate, fundamentând necesitatea unui stat autori: tar investit cu putere absolută; J. Locke evidenţia libertatea şi proprietatea, întemeind legitimitatea monarhiei constituţionale, pe când J.-J. Rousseau sublinia libertatea şi egalitatea, ca baze ale unui guvernământ republican şi democratic, întemeiat pe principiul suveranităţii poporului. De asemenea, Spinoza şi Rousseau trăgeau concluzii radicale, proclamând dreptul poporului la revoluţie în cazul în care puterea de stat n-ar respecta contractul, transformându-se în despotism. Teoria e.s., a avut, în sec. 17 – 18, un rol politic progresist, întrucât s-a opus concepţiei teologice a statului „de drept divin" şi a

pregătit şi/sau justificat revoluţiile burgheze. V. şi *solidarism*.

CONTRADICŢIE 1. (în filosofie) Categorie care exprimă starea lăuntrică a structurii tuturor obiectelor şi proceselor şi anume relaţia de coexistenţă, de unitate şi în acelaşi timp şi de *opoziţie* a laturilor şi tendinţelor contrarii, interne, proprii *esenţei* acestora. C. constituie forţa motrice fundamentală a mişcării şi *dezvoltării*. Dialectica materialistă postulează teza *universalităţii* e; dedublarea unicului (unitarului) în contrarii, care se presupun şi se exclud reciproc, însoţeşte dinamica obiectelor şi proceselor de la apariţia până la dispariţia lor, trecând prin diverse stadii (de ex. de la *deosebire* la *opoziţie* şi – în anumite condiţii – la conflict) şi este proprie tuturor proceselor şi obiectelor din natură, societate şi gândire. C. se instituie ca stare incipientă, ca tensiune virtuală a fenomenelor chiar şi înainte de manifestarea deosebirilor dintre contrariile interne ale acestora (Lenin). Pe temeiul acestei universalităţi ac, dialectica materialistă consideră c. ca esenţă a dialecticii, ca lege generală a structurii şi devenirii fenomenelor. În procesul devenirii lor, contradicţiile nu se anihilează, nu dispar, ci se rezolvă. Rezolvarea c. echivalează, de regulă, cu schimbarea calitativă a obiectului şi procesului, cu apariţia unei noi unităţi de cofntrarii. Universalitatea contradicţiilor presupune *specificitatea şi varietatea lor*. C. există în chip specific în diferite forme de mişcare a materiei, în obiecte şi procese diferite, contribuind la determinarea specificului lor calitativ. Cercetarea ştiinţifică a specificului c. permite dezvăluirea deosebirilor calitative dintre fenomene şi elaborarea metodelor corespunzătoare pentru rezolvarea fiecărei c. În parte, îndeosebi a contradicţiilor de ordin social. Sub aspectul varietăţii lor, se pot clasifica următoarele tipuri de e: fundamentale şi nefundamentale, principale şi secundare, interne şi externe. C. *fundamentală* este c. care defineşte în totalitate natura şi esenţa unui obiect sau proces, proprie acestuia pe întreaga durată a existenţei sale; ea determină sau influenţează toate celelalte c. ale obiectului sau ale procesului respectiv. C. *principale şi secundare* se clasifică în raport cu însemnătatea rolului lor pentru procesul dezvoltării şi urgenţa soluţionării lor într-o etapă dată, delimitată precis, a dezvoltării obiectelor sau fenomenelor; ele există şi

acţionează pe fondul c. fundamentale. Determinarea lor pe plan social are o mare însemnătate în elaborarea strategiei şi tacticii partidelor marxist-leniniste. C. *interne şi externe* sunt c. care acţionează în strânsă legătură şi care au un rol diferit în procesul dezvoltării. C. *interne* au loc înăuntrul aceluiaşi obiect sau fenomen (de ex. c. dintre asimilaţie şi dezasimilaţie în cadrul organismului), în timp ce e. *externe* au loc între obiecte sau fenomene diferite (de ex., e. dintre organism şi mediu). Deosebirea dintre aceste două feluri de c. are un caracter relativ şi, ca atare, nu trebuie absolutizată, în opoziţie cu teoria *echilibrului*, care consideră greşit că izvorul schimbărilor calitative ale unor fenomene sau procese aflate în stare de relativ echilibru s-ar afla în factori externi, materialismul dialectic subliniază rolul determinant al c. *interne* în procesul dezvoltării; c. *externe* acţionează prin intermediul celor interne, iar influenţa lor poate fi eficientă numai atunci când ea concordă cu direcţia rezolvării c. *interne*. Tipologia C. îmbracă aspecte specifice în cadrul fiecărei forme de mişcare. Particularităţi aparte comportă legea c. În viaţa socială, în cadrul căreia se pot distinge două tipuri specifice de e: antagoniste şi neantagoniste. C. *antagoniste* se stabilesc între clase, grupuri şi forţe sociale cu interese fundamentale diametral opuse (de ex. e. dintre iobagi şi feudali, dintre proletari şi burghezi, dintre monopoluri şi întreaga naţiune, în lumea capitalistă). C. *antagoniste* sunt legate de relaţiile de producţie bazate pe exploatare, fiind forţa motrice fundamentală a formaţiunilor întemeiate pe acest tip de relaţii. Ele se adâncesc continuu, dând naştere unei stări conflictuale, adesea foarte acute. C. *antagoniste* se rezolvă prin revoluţii sociale, care înlătură vechile relaţii de producţie, determinând trecerea la o formaţiune socială superioară. În perioada de trecere de la capitalism la socialism, c. antagoniste dintre clasa muncitoare aliată cu ţărănimea muncitoare, pe de o parte, şi clasa capitaliştilor, pe de altă parte, sunt rezolvate prin desfiinţarea proprietăţii capitaliste asupra mijloacelor de producţie şi a claselor exploatatoare şi prin construirea bazei economice şi a suprastructurii socialiste. C. *neantagoniste* sunt generate de interese de ordin secundar între clase, grupuri şi forţe sociale cu interese fundamentale comune. În diferite orânduiri sociale, c. neantagoniste se manifestă

într-un mod specific şi au un conţinut diferit. Ele acţionează ca forţă motrice fundamentală în formaţiunile întemeiate pe relaţii de colaborare şi de ajutor reciproc între membrii societăţii. C. neantagoniste se manifestă şi în perioada de trecere de la capitalism la socialism. O c. neanta-gonistă din perioada de trecere este c. dintre clasa muncitoare, legată de proprietatea socialistă asupra mijloacelor de producţie, şi ţărănimea muncitoare, care mai rămâne legată un timp de mica proprietate funciară. Această c. se rezolvă prin cooperativizarea agriculturii. C. neantagoniste sunt specifice în societatea socialistă (de ex., rămânerea în urmă, în anumite etape, a unor laturi ale relaţiilor de producţie faţă de forţele de producţie sau invers; c. dintre baza economică şi unele laturi ale suprastructurii ideologice sau instituţionale; c. dintre elementele înaintate şi cele înapoiate ale societăţii etc). În condiţiile socialismului, aceste c. se rezolvă, de regulă, în mod conştient, prin măsurile luate de către partidul marxist-leninist şi de către statul socialist, cu sprijinul şi participarea activă a oamenilor muncii, în vederea eliminării treptate a cauzelor care le determină, prin perfecţionarea sau schimbarea elementelor, laturilor, instituţiilor care au rămas în urmă, s-au perimat şi nu mai corespund dezvoltării. După cum a arătat tovarăşul Nicolae Ceauşescu, important este ca rezolvarea adecvată a c. neantagoniste, în socialism, pe baza dezvăluirii şi studierii lor temeinice şi la timp, spre a preveni transformarea lor în antagonisme, să se desfăşoare pe fondul unităţii multilaterale a societăţii, al coincidenţei intereselor fundamentale ale membrilor ei şi al consolidării şi perfecţionării continue a relaţiilor socialiste în toate sferele vieţii sociale. De asemenea, e necesar să se ţină seama şi de faptul că acţiunea diferitelor tipuri de c. este simultană, conexată dialectic în cadrul unor procese sociale vii, de o mare complexitate, care nu îndreptăţeşte subaprecierea unora sau supraaprecierea altora. Luarea în consideraţie a acţiunii *tuturor* tipurilor de c. Şi adoptarea, la timp, a măsurilor pentru soluţionarea acestora constituie o garanţie a evitării erorilor în activitatea practică a partidului revoluţionar al clasei muncitoare, a statului socialist. Studierea e, a tipurilor, caracteristicilor şi mecanismului lor, a felului specific şi concret istoric în care ele

acţionează de la ţară la ţară şi de la etapă la etapă, are o covârşitoare însemnătate teoretică şi practic-operaţională în elaborarea strategiei şi tacticii partidelor comuniste şi muncitoreşti, a politicii lor interne şi externe, în ştiinţa conducerii vieţii sociale. 2. (în logică) Raport care există între *speciile* unui *gen* atunci când genul nu are mai mult de două specii (de ex., vertebrat-nevertebrat, organic-anorganic). Fiind date două *noţiuni*, A şi B, între ele există raport de c. dacă şi numai dacă, oricare ar fi obiectul *x*, el nu poate face parte în acelaşi timp şi din acelaşi punct de vedere atât din *sfera* lui A cât şi din sfera lui B, dar nici nu poate lipsi (în aceleaşi condiţii) din sfera ambelor. La nivelul propoziţiilor categorice, raportul de c. se stabileşte între propoziţiile universale şi cele particulare de calitate deosebită. În *logica simbolică* raportul de c. apare între o propoziţie oarecare „P” şi negaţia ei „— ţi”, astfel încât „P” şi „— ţi” nu pot fi nici adevărate şi nici false în acelaşi timp şi din acelaşi punct de vedere. V. *contrarii*; *unitatea şi* lupta *contrariilor*.

CONTRAFACTUAL 1. (Referitor la enunţurile categorice) Fals în fapt. 2. (Referitor la enunţurile condiţionale) Falsitatea antecedentului; această falsitate nu este explicit formulată, ci este implicită, fiind sugerată de context. De ex. enunţul „Dacă un vas ar fi căzut, el s-ar fi spart” ne sugerează că vasul nu a căzut. Enunţurile condiţionale contrafactuale se consideră a fi în mod normal adevărate, putând exprima o mare parte din *cunoştinţele* noastre. Atenţia filosofilor a fost atrasă de acest tip de enunţuri din mai multe motive: a) situaţia lor logică este neclarificată: legătura dintre antecedent şi consecvent nu poate fi explicată nici pe baza logicii extensionale, nici apelând la un gen de modalităţi ireductibile; b) analiza lor ar clarifica o serie de probleme conceptuale din filosofia ştiinţei: definirea legii ştiinţifice, construcţia unor teorii adecvate ale confirmării, înţelegerea unor particularităţi ale conceptelor teoretice şi ale experimentului ideal; c) istoric, doctrina *fenomenalismului* şi alte vai ian te de *reducţionism* s-au întemeiat pe acest tip de enunţuri pentru a se dispensa de enunţurile care se refereau direct la obiectele fizice, la *entităţile* teoretice etc.

CONTRAPOZIŢIE, tip de inferenţă imediată (nemijlocită) care, în cazul propoziţiilor categorice de forma „8 este P”, se realizează prin

obversiune şi *conversiune*. Dacă propoziţia iniţială este de tipul „Toţi S sunt P”, prin obversiune se obţine „Niciun S nu este non-ţi” şi apoi prin conversiune, „Niciun non-ţi nu este S”, ceea ce este c. *parţială* a propoziţiei iniţiale. Dacă obvertim şi c. *parţială*, obţinem c. totală, adică: „Toţi non-ţi sunt non-S”. De reţinut că ordinea obversiune-conversiune este obligatorie în realizarea c. Şi că propoziţiile categorice particular-afirmative nu au c. În logica simbolică prin c. se înţelege o proprietate fundamentală a *implicaţiei*, exprimată prin formula:

(A – B) – (B A)

a cărei semnificaţie este redată de enunţul: „*Dacă A este adevărat, atunci este adevărat şi B*, rezultă *că dacă e fals B, atunci şi A este fals*”.

con

CONTRARIETATE (*relaţie sau raport de* c), raportul existent între noţiunile *specii*, în cadrul noţiunii *gen*, cu condiţia ca numărul noţiunilor specii să fie mai mare decât două (de ex. speciile de culori în cadrul genului culoare). Dacă speciile unui gen sunt în număr de două, atunci între ele există un raport de *contradicţie*. Două noţiuni oarecare, A şi B, se află în raport de c. dacă şi numai dacă, oricare ar fi obiectul *x* pe care îl alegem, el nu poate face parte, în acelaşi timp şi sub acelaşi raport, din acelaşi punct de vedere, atât din *sfera* lui A, cât şi din cea a lui B, dar poate lipsi (în aceleaşi condiţii) din sfera ambelor, în cazul propoziţiilor categorice, raportul de e. se stabileşte între propoziţia universal afirmativă SaP şi cea universal negativă de forme Se°. Două propoziţii oarecare sunt în raport de c. dacă şi numai dacă ele nu pot fi adevărate, dar pot fi false, în acelaşi timp şi din acelaşi punct de vedere. V. şi *opoziţie*.

CONTRARII, laturi, însuşiri sau tendinţe ale obiectelor şi proceselor, opuse unele altora. C. se exclud reciproc, iar *opoziţia* dintre ele reprezintă conţinutul şi izvorul intern al *dezvoltării* oricărui obiect sau proces. C. constituie o *unitate*; existenţa unei laturi este condiţia existenţei laturii contrare şi invers (ex. pozitiv şi negativ, asimi-laţie şi dezasimilaţie, exploataţi şi exploatatori etc). Unitatea c. este relativă, condiţionată, trecătoare, deoarece în procesul dezvoltării laturile

contrare determinate, care caracterizează obiectele şi fenomenele, sunt înlocuite cu altele noi, ceea ce atrage după sine schimbarea calitativă a obiectelor şi fenomenelor, deci formarea unor noi unităţi de c. Lupta e. este absolută, căci caracterizează atât dezvoltarea oricărui obiect şi proces, cât şi schimbările lor calitative. Caracterul permanent, *absolut* al luptei c. determină caracterul absolut al *mişcării* şi dezvoltării din natură, societate şi gândire. V. şi *contradicţie*; *unitatea şi lupta contrariilor*.

„CONTRIBUŢII LA CRITICA ECONOMIEI POLITICE", operă teoretică a lui K. Marx, publicată în 1859. Lucrarea cuprinde o analiză a mărfii, a formei valoare, a procesului schimbului şi a banilor, care va fi reluată şi dezvoltată de Marx în secţiunea I din primul volum al „Capitalului". „Prefaţa" expune pe scurt, într-o pagină devenită celebră, esenţa concepţiei materialiste a istoriei, iar „Introducerea" conţine o expunere teoretică a metodei dialecticii, sub aspectul ridicării de la abstract la concret, aplicată ulterior de Marx în „Capitalul" şi în alte lucrări. „Introducerea" acestei opere este considerată drept „Discursul asupra metodei" a lui Marx în care este precizată poziţia sa epistemologică cu privire la dialectica procesului cunoaşterii ştiinţifice ca reproducere ideală, conceptuală (concretul logic), istoriceşte perfectibilă a complexităţii reale (concretul real-obiectiv) cu ajutorul unei succesiuni de operaţii categoriale de *analiză* şi *sinteză*, de conceptualizare, relevând însemnătatea principiului istoricităţii pentru epistemologia ştiinţelor sociale. V. şi *abstract*; *concret*.

CONŢINUT, (în logică) totalitate a notelor unei noţiuni. În c. noţiunii de „om" se cuprind notele de fiinţă bimană, bipedă, raţională, făuritoare de unelte etc. C. noţiunii este determinant în raport cu *sfera* acesteia.

CONŢINUT ŞI FORMĂ, categorii filosofice corelative care desemnează trăsături, laturi organic legate ale obiectelor şi *proceselor*. *Conţinutul* desemnează totalitatea elementelor constitutive esenţiale, care caracterizează şi condiţionează existenţa şi schimbarea unui obiect sau fenomen; ansamblul interacţiunilor şi proprietăţilor care asigură funcţionalitatea acestora. Mai precis, categoria *conţinut* are următoarele semnificaţii principale: a) *totalitate a elementelor*

constitutive ale unui *sistem*; b) totalitate a caracteristicilor interne ale unui obiect sau fenomen; c) totalitate a relaţiilor şi proprietăţilor unui obiect sau fenomen care le conferă acestora capacitatea de a se institui ca obiect al reflectării (reflectat), în acest sens, toate sistemele lumii materiale pot fi reflectate în plan cognitiv prin intermediul noţiunii, judecăţii, teoriei etc. *Forma* desemnează modul de existenţă, de organinizare şi de structurare a elementelor constitutive ale unui fenomen. Ca şi categoria *conţinut*, categoria de *formă* are, la rândul ei, trei semnificaţii mai importante: a) *structură* a unui sistem, adică totalitate a relaţiilor existente între elementele lui; b) *înfăţişare* exterioară, aparentă a unui obiect sau fenomen; c) *construcţie* conceptuală care reflectă un conţinut (un sistem de obiecte sau fenomene), în mod mai mult sau mai puţin adecvat, înfăţişarea exterioară, atât în cazul categoriei *conţinut* cât şi al aceleia de *formă*, este cea mai îndepărtată de accepţia filosofică a termenilor. Ca structură internă, forma este corelată cu *esenţa*. Deşi între *esenţă* şi *conţinut* există o strânsă legătură, între ele pot apărea totuşi şi deosebiri semnificative. Asemănător conţinutului, *esenţa* se referă la totalitatea proprietăţilor interne ale unui fenomen dar, în timp ce ea cuprinde doar proprietăţile fundamentale, necesare existenţei determinate a fenomenului, *conţinutul* desemnează totalitatea, atât a proprietăţilor esenţiale, cât şi a celor neesenţiale. De aceea, categoria *conţinut* este mai bogată decât cea de esenţă întrucât cuprinde, pe lângă elementele necesare şi generale, şi pe cele particulare şi singulare. Pe de altă parte, conţinutul este mai sărac decât esenţa întrucât în cadrul său necesarul şi generalul coexistă unitar, nediferenţiat, cu accidentalul şi particularul. C. şi f. se află în raporturi de unitate indisolubilă, se presupun reciproc, corelaţia lor fiind o condiţie a existenţei obiectului, în istoria filosofiei, categoriile de c. Şi! au fost adeseori opuse metafizic, izolate una de alta; unii filosofi (de ex. Aristotel) au conceput *forma* ca supremul principiu activ iar conţinutul ca entitate pasivă; în teoria kantiană a cunoaşterii, „formele gândirii” reprezintă unitatea de ordonare apriorică a multiplicităţii senzoriale (care formează conţinutul). În realitate, în cadrul unităţii lor dialectice, *conţinutul* este factor primordial, determinant, iar *forma* este modul de

manifestare a conţinutului, cadrul în care acesta capătă concreteţe. Astfel, caracterul şi nivelul forţelor de producţie determină tipul relaţiilor de producţie, baza determină suprastructura, în interacţiunea dintre c. Şi f., forma joacă un rol activ, grăbind sau frânând dezvoltarea conţinutului ca mod de existenţă al acestuia. Dialectica c. Şi I., care are un rol hotărâtor în dezvoltarea fenomenelor, se manifestă pe mai multe planuri: a) *conţinutul* se schimbă totdeauna mai repede decât *forma* (de ex. forţele de producţie se dezvoltă mai repede decât relaţiile de producţie), fapt care atrage după sine o anumită rămânere în urmă a formei în raport cu conţinutul şi, ca urmare, un anumit raport de contradicţie între ele; restabilirea concordanţei dintre f. şi c. se efectuează prin înlăturarea formelor învechite, care frânează dezvoltarea conţinutului; în acest sens, adecvarea continuă a formelor politico-organizatorice, instituţionale la conţinutul social-material în mişcare este o importantă condiţie a progresului societăţii socialiste; b) *forma* manifestă o independenţă relativă faţă de *conţinut*, acelaşi conţinut poate îmbrăca mai multe *forme*; c) de asemenea (îndeosebi în viaţa socială), *conţinutul* nou poate folosi forme vechi, adaptându-le scopurilor sale. O expresie caracteristică a corelaţiei dintre c. Şi f. O constituie trecerea uneia dintre aceste categorii în cealaltă: ceea ce într-un anumit sistem poate fi considerat *formă*, într-un sistem mai cuprinzător (sistem supraordonat, învăluitor) devine *conţinut*. Relaţiile de producţie, de ex. constituie o *formă* în raport cu forţele de producţie, dar ele devin un *conţinut* în raport cu suprastructura politică, juridică, cu ideologia pe care le generează.

CONŢINUT ŞI FORMĂ ÎN ARTĂ, categorii estetice corelative, constitutive ale operei de artă. *Conţinutul* rezidă în *semnificaţiile* specifice cuprinse în opera de artă şi care caracterizează atitudinea estetică a creatorului faţă de realitatea materială sau spirituală. *Forma* este modul specific de expresie şi structurare a *conţinutului* în funcţie de ramura de artă în care se încadrează opera, de materialul artistic folosit (cuvânt, marmură, culoare, timbru instrumental etc), ca şi de procedeele de tehnică artistică şi de stilul original al creatorului de artă. Între c. Şi f. În a. există o unitate dialectică, inovaţia presupunând

modificarea nu numai a laturii formale, ci realizându-se în indisolubilă legătură cu revoluţionarea conţinutului. *Conţinutul* artistic nu poate fi despărţit de *forma* operei de artă (decât, cel mult, în scopuri analitice). În artă, *forma* are un rol însemnul întruni opera de artă ajunge la o existenţă autentic artistică şi autonomă numai integrându-se vieţii *formelor*. Forma este însă expresia unui *conţinut* social, filtrat de un temperament, reverberat de o personalitate artistică. De aceea una din trăsăturile principale ale formei în artă este faptul că semnifică ceva, că este un *semn*.

CONVENŢIONALISM, concepţie filosofică idealist-subiectivă, formulată la începutul sec. 20 de matematicianul şi fizicianul francez Henri Poincaré (1854 – 1912) şi dezvoltată de H. Dingler. Apariţia c. este legată de interpretarea filosofică eronată a unor descoperiri revoluţionare din domeniul matematicilor sec. 19 şi, în special, al geometriilor neeuclidiene ale lui Lobacevski, Bolyai şi Riemann. Potrivit e, *axiomele* geometriei, ca şi *legile* naturii în genere, nu ar fi decât *simboluri* sau convenţii, create de oameni în mod arbitrar, din motive de comoditate a gândirii, şi care nu ar reflecta *realitatea obiectivă*. În opoziţie cu e, concepţia materialist-dialectică arată că axiomele, legile şi orice alte abstracţii ştiinţifice au un conţinut obiectiv, determinat pe baza *practicii* social-istorice a omenirii. V. şi *instrumentalism*; *operaţionalism*.

CONVERGENŢĂ 1. Caracter a două sau mai multe traiectorii care se reunesc într-un punct (de ex., în optică c. razelor luminii). 2. (în matematică) *Seria convergentă*, termen care corespunde acelei serii a cărei sumă tinde spre o limită finită când numărul termenilor creşte indefinit (ex. 1 +

— L-1 – 1...). 3. Ansamblu de

2 4 8

transformări având ca efect producerea unei asemănări crescânde a elementetelor care se transformă. Antonim: *diferenţă*. 4. Tendinţă a mai multor serii de transformări independente şi paralele de a produce acelaşi rezultat. 5. (în biologic) Fenomen evoluţionist natural care duce la asemănări de formă exterioară (şi uneori de structură) la specii cu trecut filogenetic diferit, dar asupra cărora s-au

exercitat influenţe de mediu similare (de ex. forma hidrodinamică a peştilor şi a delfinului, care e mamifer). C. este un argument puternic în favoarea selecţiei naturale şi a corelaţiilor dintre adaptare şi evoluţie. 6. *Doctrina* e, orientare frecventă în gândirea socială şi în ideologia burgheză contemporană, care preconizează similitudinea (sau omologia) actuală a celor două sisteme social-economice şi politice opuse, socialismul şi capitalismul, şi evoluţia lor în viitor, spre un tip comun (sau mixt) de societate. Sprijinindu-se pu alte pseudoteorii sau doctrine („societatea industrială unică", „stadiile creşterii economice", *tehnocraţia*, *dezideologizarea*, depolitizarea ş.a.) sau chiar înglobându-le, doctrina c. se prezintă drept o teorie generală cu privire la trăsăturile definitorii ale societăţilor contemporane avansate şi la perspectivele dezvoltării lor istorice, în realitate, ea implică nivele şi variante diferite de ordin: tehnologic-organizaţional (J. K. Galbraith, J. Tinbergen); economic (Fr. Perroux, J. Fourastie, W. Rostow); sociologic (R. Aron); politologic (M. Duverger, R. Lowenthal) şi ideologic (R. Aron, D. Bell, S.M. Lipset). De aceea, *doctrina* c. nu este unitară, ci apare ca încorporare a unor concepţii eterogene, care sunt juxtapuse; eterogenitatea sa se manifestă şi în *ambiguitatea* şi diversitatea soluţiilor preconizate pentru societatea viitoare, ca rezultat posibil (sau dorit) al. e. sistemelor sociale. Principalul său viciu teoretic constă în aceea că, pornind de la unele similitudini reale, generate mai ales de nivelul şi universalitatea *revoluţiei ştiinţifico-tehnice*, ale celor două sisteme, ignoră deosebirile de esenţă social-economice dintre acestea şi conchide asupra apropierii lor în viitor, dena-turând sensul istoric specific al dezvoltării fiecăruia în parte. Expresie a noii strategii ideologice a *imperialismului* contemporan, izvorâtă din poziţia de „defensivă istorică" pe care acesta a fost nevoit să o adopte sub presiunea existenţei obiective a lumii socialiste şi a mişcării antiimperialiste, *doctrina* c. Îndeplineşte diverse funcţii social-politice şi ideologice diversioniste: de a eluda sau şterge opoziţia de esenţă dintre socialism şi capitalism, de a asocia imperialismului capacităţile de dezvoltare multilaterală ale socialismului, de a nega socialismul ca realitate necesară a viitorului şi, prin aceasta, de a abate masele de la lupta social-politică pentru

eliberarea lor şi de a lipsi mişcarea revoluţionară contemporană de obiectivul ei strategic fundamental: lupta pentru socialism.

CONVERSIUNEA JUDECĂŢILOR, *inferenţă* imediată (nemijlocită) prin care se inversează funcţia logica a subiectului cu cea a predicatului unei propoziţii categorice (judecată de predicţie). C.j. se realizează păstrându-se *calitatea* judecăţii. *Cantitatea* judecăţii se păstrează în cazul *conversiunilor simple* (de ex.Unii filologi sunt poligloţi" = „Unii poligloţi sunt filologi") şi se schimbă în cazul *conversiunilor prin accident* (de ex.Toate mamiferele sunt vertebrate" = „Unele vertebrate sunt mamifere").

COPENHAGA (*Şcoala de la* C), denumire dată unui grup de fizicieni constituit la sfârşitul deceniului al treilea al sec. 20 la Institutul de fizică teoretică din Copenhaga (N. Bohr, directorul institutului, W. Heisenberg, C.F. Wei-zsăcker, P. Jordan ş.a.), care au dat iniţial o interpretare pozitivistă unor probleme teoretice ale mecanicii cuantice. Cu timpul, poziţiile filosofice ale acestor fizicieni s-au diversificat: de exemplu Jordan a rămas în cadrul *pozitivismului*, iar Heisenberg şi Bohr s-au apropiat de *materialism*.

COPERNIC, Nicolaus Copernicus (nume latinizat al lui Kopernik Mikołaj) (1473 – 1543), astronom şi umanist polonez a cărui operă ocupă un loc de mare însemnătate atât în cadrul astronomiei cât şi în cel al istoriei gândirii în general. Cercetările sale astronomice au urmărit perseverent găsirea unei imagini mai raţionale a „cerului", a *lumii*. El a înlocuit *geocentrismul* ptolemaic cu *heliocentrismul*. Deşi mai păstra elemente ale vechii concepţii (cerul stelelor fixe), imaginea copernicană asupra lumii a constituit o adevărată revoluţie în gândirea vremurilor respective. Din punct de vedere filosofic, revoluţia copernicană a fost fertilă atât prin metodologia care a stat la baza ei, cât şi prin implicaţiile şi deschiderile teoretice mai largi pe care le-a adus cu sine. Contrariat de caracterul artificial şi încâlcit al vechilor sisteme ale lumii, C. a conchis asupra lipsei lor de *raţionalitate*. Noua raţionalitate era pentru gânditorul polonez o reflectare a *simplicităţii* şi „clarviziunii" naturii înseşi, care îşi atinge scopurile prin mijloacele cele mai directe, fără ocolişuri, nu produce nimic inutil şi „ştie" ca dintr-o singură cauză să dea naştere mai multor efecte. Din

perspectiva acestui principiu al simplicităţii observabile nemijlocit în natură, C. deducea absurditatea ipotezei după care, precum în sistemul ptolemaic, universul întreg s-ar învârti în jurul Pământului sau o masă foarte mare ar gravita în jurul uneia foarte mici, imaginea inversă fiind mult mai plauzibilă. Alături de principiul simplicităţii, C. invocă pe acela al *relativităţii* perceperii mişcării în spaţiu. Când se produce o astfel de mişcare, afirmă el, simţurile nu ne pot informa imediat asupra a ceea ce se mişcă – obiectul perceput sau cel care percepe. Când navigam avem impresia că malurile se îndepărtează în timp ce, de fapt, noi suntem cei ce ne mişcăm, îndepărtându-ne. Acest principiu al relativităţii mişcării i-a servit lui C. pentru a fundamenta mişcarea Pământului. Pe lângă instaurarea dreptului la existenţă al spiritului critic, revoluţia copernicană, înlocuind o imagine a lumii de care era legată concepţia teologică asupra vieţii şi a universului, a stimulat îndoielile în privinţa *validităţii* unei asemenea concepţii şi a deschis calea afirmării alteia noi, în concordanţă cu spiritul *ştiinţei*. Prin mutarea centrului sistemului planetar de la Pământ la Soare, a fost pus în discuţie şi *antropocentrismul* susţinut de biserică şi, prin aceasta, ideea de *finalitate* a lumii, acreditată de asemenea de către *dogma* creştină. Respingerea imaginii ptolemaice a lumii, asociată până atunci explicaţiilor biblice, a însemnat o breşă fundamentală, insurmontabilă în sistemul dogmaticii religioase, o separare definitivă a ştiinţei de credinţă. Aceste ultime aspecte aveau să fie adâncite ulterior de către Giordano Bruno şi Galileo Galilei. *Op.pr.*: „Despre mişcările de revoluţie ale corpurilor cereşti” (1543).

156

COPIE (lat. *copia* „abundenţă”), reproducere exactă, imitativă. Termen folosit uneori pentru a reda conceptul de imagine sau reflectare din teoria materialistă a cunoaşterii; el a pătruns şi în literatura marxistă datorită traducerii cuvântului german *Abbild*, care are şi sensul de imagine, oglindire, reflectare. Rezultatul procesului cognitiv nu este însă o simplă c. a *realităţii*, ci un elaborat al procesului apropierii dialectice a *subiectului* de *obiect*, o „reflectare subiectivă a realităţii obiective” (Lenin), cu un grad din ce în ce mai înalt de *adecvare*. Teoria realist-naivă a *reflectării* lumii prin imagini-o, se află

la antipodul teoriei *hieroglifelor* care denaturează explicarea procesului de cunoaştere în sens idealist-subiectiv, ca şi al teoriei idea-list-obiective a lui Platon care considera că lucrurile reale sunt o c. imperfectă a unor modele ideale. V şi *realism naiv*; *mimesis*.

COPULĂ (lat. *copula* „legătură”), element logic al *judecăţii* de predicaţie (propoziţie categorică) care face legătura între *subiect* şi *predicai*, fiind redat adesea prin cuvântul „este” („sunt’ M.

COREALITATE, concept care exprimă ideea alăturării a doua *realităţi*, a doua moduri de a fi şi deci şi a doua serii de L *legităţi* sau de *factori*, proprii fiecăreia dintre aceste realităţi sau moduri de existenţă (de ex., natura şi cultura, mediul ecologic şi societatea, modelul şi opera de artă care îl reprezintă etc).

CORECTITUDINE, însuşire a gândirii care constă într-o anumită *ordine* a ideilor, constituită drept consecinţă a respectării *legilor* logice. Pentru ca gândirea să fie corectă, ideile trebuie: a) să fie clare şi distincte (adică, în decursul argumentaţiei, fiecare idee să-şi păstreze acelaşi înţeles, precis delimitat); b) să nu fie contradictorii (adică din anumite idei să nu rezulte consecinţe care se contrazic între ele); c) să fie întemeiate în înlănţuirea lor

(adică în fundamentarea ideilor unele pe altele, cele ce urmează să-şi găsească un temei suficient în cele ce precedă), încălcarea acestor cerinţe are drept consecinţă apariţia unor *erori logice*. C. se subordonează *adevărului*, întrucât nu orice *enunţ* corect este şi adevărat, dar orice enunţ adevărat este totodată şi corect. V. şi *validitate*.

CORELAŢIE 1. Relaţie între doi termeni care nu pot exista unul fără celălalt (de ex. conţinut-formă, pozitiv-negativ). 2. Relaţie a doua fenomene sau procese între ale căror schimbări, respectiv variaţii de mărime există o anumită dependenţă (de ex. c. dintre părţile unui organism, c. dintre nivelul de trai şi *productivitatea muncii*). În cele mai multe cazuri, legătura dintre variaţiile mărimilor este o legătură *statistică*, care se poate manifesta foarte diferit, dar care rămâne o caracteristică a sistemelor cu o populaţie complexă de elemente. C. poate fi măsurată (în econometrie, sociologie, genetică, psihologie) prin „coeficienţi de c”. sau prin „coeficienţi de asociaţie”. Conceptul de

c. a căpătat o semnificaţie deosebită odată cu revirimentul şi extinderea metodelor *structurale* de cercetare în domeniul ştiinţelor naturii şi al ştiinţelor sociale.

CORIDALEU, Teofil (1570 – 1646), cărturar şi filosof grec neoaristotelic, ultimul şi cel mai cuprinzător comentator în limba greacă al operei lui Aristotel, profesor la Atena şi Constantinopole. Operele sale, tipărite sau rămase în manuscris, au folosit învăţământului superior în Europa până în sec. 18, pătrunzând, mai ales prin discipolii săi, şi în Moldova şi Ţara Românească, devenite centre ale neoaristotelismului coridalean. Contrar scolasticii medievale, C. a susţinut necesitatea separării filosofiei de teologie şi imposibilitatea concilierii aristotelismului cu dogma creştină. În contextul ideologic al epocii, elogiul pe care C. l-a adus filosofiei, socotind-o mijlocul pentru atingerea fericirii de către om, a avut o semnificaţie umanistă. *Op*. pr.: „Comentarii şi întrebări asupra întregii logici a lui Aristotel" (postum, 179), „Introducere la Fizica lui Aristotel" (postum, 1779), „Oeuvres philosophiques", 7 vol., prima serie completă de opere în limbile greacă şi franceză, trad. C. Noica (vol. I şi II, 1970 – 1973; vol. III-VII în pregătire).

CORNU, Auguste (n. 1888), filosof marxist francez, profesor, din 1948, la Universitatea „Humboldt" din Berlin (R.D.G.). Principalele sale lucrări sunt consacrate genezei marxismului şi locului pe care îl ocupă acesta în istoria gândirii moderne. *Op.pr.*: „Karl Marx şi Friedrich Engels. Viaţa şi activitatea" (3 vol., 1955, 1958, 1962), „Formarea materialismului istoric" (1970).

COSMOGQNIE (gr. kosmos „lume", „univers" şi *gonos* „origine", „naştere"), ramură a astronomiei cu numeroase implicaţii filosofice, care studiază originea şi evoluţia în timp a corpurilor cereşti. C. *planetară* se ocupă cu originea sistemului solar. În elaborarea diverselor teorii cosmogonice se înfruntă poziţii materialiste (I. Kant, P. Laplace, O.J. Schmidt ş.a.) cu puncte de plecare idealiste (de ex. J. Jeans) care, la rândul lor, alimentează concepţii creaţioniste. C. *stelară* se ocupă cu originea şi evoluţia stelelor. Teoriile moderne privitoare la c. *stelară* dezvăluie caracterul dialectic al existenţei materiei în univers, faptul ca apariţia stelelor este un proces natural care continuă

şi în prezent (V.A. Ambarţumian). Apariţia şi dispariţia corpurilor cereşti reprezintă momente ale *mişcării materiei* infinite în spaţiu şi *timp*. Prin termenul c. sunt desemnate totodată anumite concepţii folclorice populare, mitologico-religioase sau poetice despre apariţia *lumii*. Astfel de c. se întâlnesc la toate popoarele arhaice şi exprimă implicit o anumită *concepţie despre lume*. Teorii cosmogonice au elaborat şi filosofii greci printre care Anaximandru, Empe-docle şi Anaxagora. C. este implicată ca viziune şi în operele lui Platon, Aristotel, Leibniz, Hegel ş.a.

COSMOLOGIE (gr. *kosmos* „lume”, „univers” şi *logos* „cuvânt”, „vorbire”), ştiinţă despre structura şi dezvoltarea stărilor cosmice ale materiei, despre constituirea, tipologia, formele de mişcare, transformarea şi dispariţia obiectelor şi sistemelor cosmice. În sensul cel mai larg, c. este ştiinţa despre principiile generale ale universului fizic, în antichitate şi evul mediu această ştiinţă era denumită „fizică” sau „filosofie a naturii”; termenul c. a fost introdus abia la sfârşitul sec. 18 de către Ch. Wolff. Fiind iniţial o preocupare cu precădere filosofică, speculativă, c. a început să se constituie ca disciplină autonomă abia în timpurile moderne, devenind o ştiinţă propriu-zisă abia în ultimul secol. La constituirea c. ca ştiinţă au contribuit esenţial dezvoltarea fizicii şi mecanicii, apoi apariţia şi dezvoltarea opticii, analizei spectrale, termodinamicii, fizicii cuantice, teoriei *relativităţii* şi fizicii nucleare. Uneori c. este echivalată cu astronomia. C. contemporană studiază problemele distribuţiei galaxiilor în *spaţiu*, interacţiunea şi mişcarea acestora, proprietăţile geometrice ale spaţiului, naşterea şi răspândirea elementelor chimice în cosmos etc. Teoriile cosmologice au păstrat însă o semnificaţie filosofică, în explicarea *structurii* şi mişcării universului fiind implicate poziţiile filosofice fundamentale. Astfel, în interpretarea deplasării spre roşu în spectrele galaxiilor (v. *deplasarea spre roşu*) şi în elaborarea unor *modele* ale universului în cadrul cosmologiei relativiste s-au înfruntat interpretări creaţioniste, idealiste, cu interpretări materialiste. În teoriile asupra întregului univers trebuie să se ţină seama în mod deosebit de varietatea infinită pe care o constituie universul şi de imposibilitatea de a o epuiza în modele simplificatoare.

COSMOPOLITISM (gr. *kosmos* „lume”, „univers” şi *polites* „cetăţean”), concepţie politică care neagă importanţa apartenenţei oamenilor la comunităţile lor statale sau naţionale, considerându-i „cetăţeni ai lumii”. C. a avut în diferite perioade istorice un conţinut social diferit. Astfel c. antic este prima formă istorică ac, proprie elenismului şi Imperiului roman, corespunzătoare fazei de criză a sclavagismului, propagată îndeosebi de stoici, de unii cinici şi sofişti, precum şi de Cicero. În perioada de ascensiune a burgheziei, c. a cultivat idealurile umaniste, nobile, iniţiate de c. antic. Fără a nega importanţa comunităţii naţionale, unele concepţii cosmopolite au preconizat integrarea naţiunii în umanitate, combătând izolarea naţională şi egoismul naţionalist. C. burghez din epoca imperialismului propagă însă indiferenţa faţă de patrie (conform dictonului antic: „Unde e bine, acolo e patria”), neîncrederea în capacitatea creatoare a propriului popor, dispreţul faţă de tradiţiile şi de cultura naţională. Ca doctrină politică, c. contemporan promovează ideea neştiinţifică şi diversionistă a renunţării la suveranitatea şi independenţa naţională, lansând proiecte de creare a unui „stat” sau „guvern mondial”, care exprimă tendinţele de supremaţie ale marilor puteri monopoliste. Marxism-leninismul opune c. *internaţionalismul* proletar şi *patriotismul* socialist. „Tăria internaţionalismului proletar, a solidarităţii internaţionale depinde tocmai de forţa clasei muncitoare din fiecare ţară, de autoritatea şi încrederea de care ea şi partidul ei revoluţionar se bucură în rândurile propriului popor – şi nu de nesocotirea şi sacrificarea intereselor naţionale în numele unor teze şi principii aflate în contradicţie flagrantă cu cerinţele obiective ale vieţii, cu însăşi dezvoltarea istorică” (Nicolae Ceauşescu).

COSMOS (gr. *kosmos* „lume”, „univers”) 1. (în sens larg) *Lumea*, universul, *existenţa* luată în ansamblul ei. 2. (în sens restrâns) Universul, existenţa dotate cu o *ordine* raţională şi opuse *haosului* (Platon, Aristotel, Leibniz, Hegel). În accepţia curentă, termenul de c. este adesea folosit pentru a denumi spaţiul din vecinătatea Pământului şi deci sistemul solar. De structura şi evoluţia c. se ocupă *cosmologia*.

COUENOT, Antoine-Augustin (1801 – 1877), matematician şi filosof francez, cunoscut mai ales pentru încercarea de a întemeia o

critică a cunoaşterii pe baza ideii de *probabilitate*. Influenţat de *pozitivismul* lui Comte şi de *criticismul* kantian, C. a căutat să depăşească limitele acestor două orientări filosofice. Spre deosebire de Comte, C. nu a intenţionat însă construirea unui sistem, iar ideile sale filosofice sunt corelate mai strâns cu problematica ştiinţei. Ca şi Kant, C. a dorit să fundamenteze o critică a condiţiilor şi valabilităţii cunoaşterii, a fundamentelor obiective şi subiective ale ştiinţei însăşi, în opoziţie cu Kant, C. a negat însă natura o *priori* a *categoriilor*, susţinând că acesteasunt idei fundamentale constituite a *posteriori*, descoperite şi verificate pe cale experimentală de către *ştiinţă*. În aceeaşi direcţie, C. a afirmat că ideile noastre se orânduiesc conform fenomenelor exterioare şi nu invers, iar raţiunea este capacitatea de a descoperi *ordinea* şi înlănţuirea lucrurilor şi de a reflecta această ordine. Totuşi, în spirit kantian, C. afirmă relativitatea şi limitele cunoaşterii. Aceasta nu poate pătrunde până la *esenţa* lucrurilor; *certitudinea* constituie o limită afectată de diferite grade de *probabilitate*. Condiţionarea probabilistă a cunoaşterii se datorează, după C, „*hazardului*” existent în realitate, şi care se naşte ca urmare a intersectării a doua serii cauzale independente una faţă de alta. Cu toate limitele sale pozitiviste şi agnostice, concepţia lui C. constituie una dintre încercările moderne ale filosofiei ştiinţei şi a avut o mare influenţă asupra altor gânditori, printre care Lachelier, Boutroux, Poincaré; Bergson ş.a. *Op*. pr.: „Eseu asupra fundamentelor cunoaşterii şi asupra caracterelor criticii filosofice” (1851).

COUSIN, Victor (1792 – 1867), filosof spiritualist, şeful şcolii eclectice franceze. Discipol al lui Royer-Collard şi al lui Mâine de Biran, C. critică *senzualismul* lui Condillac şi în general spiritul filosofic al sec. 18, vinovat, în opinia lui, de „dezastrele” ce au urmat Revoluţiei franceze. C. şi-a caracterizat propria filosofie ca fiind o filosofie „spiritualistă”, iar metoda drept „eclectică”. Această metodă, proprie după C. nu numai filosofiei, ci şi ştiinţelor particulare, constă în adiţionarea continuă a rezultatelor valide ale investigaţiilor cunoaşterii din care se constituie corpus-ul ştiinţei adevărate. Criteriul după care este selectată partea validă a sistemelor filosofice şi din care se nutreşte *eclectismul* îl constituie simţul *comun*. Admiţând „natura” şi

„eul” ca două *entităţi* distincte, C. postulează existenţa autonomă a ideilor care nu-şi au originea în niciuna dintre ele, nefiind rezultatul nici al *senzaţiilor*, nici al *reflecţiei*, întrucât transcend individualitatea „eu”-lui şi continua variabilitate a naturii. Sinteza spiritualistă a lui C, împrumutând elemente din opera lui Platon, de la unii reprezentanţi ai şcolii *alexandrine* şi şcolii *scoţiene*, influenţată de Kant, Schelling şi Hegel, este lipsită de originalitate. Numele lui C. se leagă mai ales de apariţia istoriei filosofiei ca disciplină în Franţa. C. a tradus operele lui Platon, a publicat „Cugetările” lui Pascal şi operele lui Descartes. *Op*. pr.: „Fragmente filosofice” (1826), „Curs de istoria filosofiei moderne” (1841 – 1846), „Despre adevăr, frumos şi bine” (1853).

CEATYLOS (sec. 5 î.e.n.), filosof grec, discipol al lui Heraclit, care a tras concluzii relativiste şi sceptice din doctrina dascălului său despre *devenirea* şi curgerea universală. Spre deosebire de Heraclit, care spunea că „nu ne putem scălda de două ori în acelaşi râu”, C. a afirmat că nu ne putem scălda nici măcar o singură dată, deoarece râul se schimbă din clipă în clipă. În felul acesta, C. nega orice stabilitate a lucrurilor (chiar şi pe cea relativă).

CREATIVITATE, capacitate specific umană de a inova, concretizată în *invenţia* şi *creaţia* materială sau spirituală. C. este expresia posibilităţilor umane de creaţie, prezentă încă în faze ce premerg înfăptuirea. Ea este şi *măsura* trecerii posibilităţilor de creaţie în act. În ultimele decenii c. a intrat în câmpul de investigaţii al unei serii de discipline ca: psihologia, pedagogia, sociologia, estetica, critica literară, critica de artă, epistemologia şi logica ştiinţei, praxiologia şi teoria acţiunii umane etc. în intenţia acestora de a contribui, în scopuri euristice, la desluşirea aspectelor generale şi a celor specifice potenţialităţilor creatoare, ca şi ale procesului de *creaţie* însuşi în diferite domenii.

CREAŢIE, proces dinamic de obiectivare umană prin care iau naştere *valorile* culturale, în anumite condiţii date, istorice şi naturale, obiective şi subiective., C. este o specie a *muncii* şi anume a aceleia care adaugă *lumii*, omului, produse sau obiecte noi, specifice, originale, materiale ori spirituale, încă inexistente, şi care au darul de a contribui la transformarea mediului natural, social sau mental şi, prin aceasta, la

transformarea creatorului însuşi. Prin c. se produce schimbarea calitativă a unui fapt natural sau social „individual sau colectiv, de la un act psihic, cognitiv, la un fapt de cultură. Concepţiile privind e, natura procesului creator, facultăţile spirituale care participă la el, sunt fie idealist-obiective, teologice, referindu-se la caracterul revelat, „inspirat”, supramundan, transcendent al e, fie idealist subiective, iraţionaliste, voluntariste, precomzând un principiu creator abisal, inconştient, care i s-ar impune creatorului fără voia lui, fie intelectualiste, supralicitând rolul factorului raţional, deliberat, constructiv, în acest proces. Concepţia materialist-dialectică şi istorică despre c. consideră că procesul de e. este condiţionat istoriceşte de stadiul evoluţiei materiale şi spirituale a societăţii, de măsura în care pe*rsonalitatea c*reatoare este conştientă de condiţia şi necesitatea istorică dată; el depinde de coincidenţa dintre acestea şi cr*eativitatea p*ersonalităţii respective. În afara factorilor sociali sunt consideraţi ca factori favorizanţi ai c. Şi cei biologici, psihologici, educaţionali, care concură la acest proces. În procesul creator se interferează, în diferite proporţii şi de la caz la caz, spontanul şi conştientul, raţionalul şi afectivul, empiricul şi teoreticul. C. propriu-zisă este un salt calitativ determinat de acumulări cantitative ale acestora. Conceptul de e, în sensul de zămislire demiurgică a unei realităţi din neant, de către un autor care este şi cauza lui eficientă, are origine teologică. Denunţat de Spinoza („Etica”), de Kant („Critica raţiunii pure”), reluat de Bergson, cu acest sens, el este astăzi, din punct de vedere filosofic, perimat. C. se manifestă atât pe plan individual, cât şi la scară macro-socială (mase, popoare, naţiuni, instituţii sau structuri de organizare socio-economică, tehnică, ştiinţifică, culturală etc). Materialismul istoric subliniază forţa revoluţionară, creatoare a maselor populare participante activ la creaţia istorică conştientă. V. şi in*venţie.*

CREAŢIONISM, concepţie teologică potrivit căreia lumea ar fi fost creată (din nimic, *ex nihilo*) de Dumnezeu. O accepţie particulară a termenului s-a cristalizat în biologie, unde el denumeşte concepţia potrivit căreia fiinţele vii, respectiv speciile de animale şi plante, ar fi fost create, aşa cum există ele astăzi, de divinitate (C. Linne, G. Cuvier). Variante „atenuate” ale c. sunt doctrinele creaţiei 06 *aliquo*

(divinitatea sau demiurgul structurează un material preformat) şi ale „creaţiei continue” (intervenţia lor este necesară şi ulterior, clipă de clipă). C. biologic a fost dezminţit de *darvinism*.

CREDINŢĂ 1. Simplă opinie probabilă. 2. Certitudine afectivă, sentimentală, non-raţională care poate atinge, uneori, fanatismul. În această semnificaţie se înscriu şi e. religioase, motivate însă prin *revelaţie*. În primul caz, c. reprezintă treapta inferioară a cunoaşterii şi se opune certitudinii ştiinţifice. În al doilea caz, c. se dă drept treapta cea mai înaltă a cunoaşterii, superioară cunoaşterii raţionale. Fr. H. Jacobi vede în c. singura modalitate a omului de a accede spre infinit şi o identifică cu sentimentul *realităţii*. Comentând valoarea e, Kant, ca şi postkantienii, o consideră drept un act de voinţă, de adeziune individuală, subiectivă, care exclude îndoiala şi se lipseşte de raţiunile logice adecvate şi comunicabile. În fapt, se are în vedere conceperea c. drept o formă de non-cunoaştere. Materialismul istoric consideră c. drept o formă caracteristică a *înstrăinării* religioase, determinată de cauzele obiective ale înstrăinării în genere.

CREŞTERE, mărire a dimensiunilor cantitative ale unui obiect sau fenomen, termenul fiind utilizat cel mai adesea în determinismul biologic, referitor la organisme. Frecvent circulă şi termenul de c. *numerică*, înmulţire a elementelor (unităţilor) unei populaţii (mulţime, colectivitate). *Evoluţionismul* „mecanicist” (*plat*) nu face deosebire între c. Şi *dezvoltare*, ambele fiind echivalate cu acumularea cantitativă, în concepţia materialist-dialectică, c. este concepută însă ca un proces pur cantitativ, spre deosebire de *evoluţie* sau de *dezvoltare* în care au loc restructurări şi schimbări calitative progresive. Numeroase fenomene naturale şi sociale cunosc, pentru un timp, un proces de c. *exponenţială*

(în progresie geometrică), deosebit principial de c. (simplă) *aditivă* (în progresie aritmetică) dar, în cele din urmă, c. Îşi epuizează resursele de potenţare a noului (fenomen reprezentabil printr-o curbă în S, curba *logistică*) şi lasă loc unui proces revolutiv, de schimbare calitativă (salt). V. şi *schimbare*.

CREŞTINISM, una dintre principalele *religii* universale, cu o vechime de aproape două milenii. Numele acestei religii derivă de la

presupusul ei întemeietor şi totodată divinitate: Iisus Hristos, considerat ca fiu al lui Dumnezeu şi deci parte componentă a „trinităţii” creştine (Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh). Doctrinar, c. se sprijină pe „Biblie” dar mai ales pe cărţile „Noului Testament”. Studiul apariţiei cărţilor, considerate sfinte, ale „Noului Testament” demonstrează ideea că, de fapt, c. nu a fost întemeiat de Iisus, ci invers, că în cadrul c. s-a format treptat personalitatea acestuia. Momentul apariţiei organizatorice a bisericii creştine, prin unirea laolaltă a micilor unităţi de credincioşi creştini existente încă din sec. 1 e.n., datează, după istorici, de la mijlocul sec. 2, ceea ce dezice din nou teza teologică a întemeierii bisericii de către apostoli (teză de mare însemnătate în doctrina catolică, de pildă, dujţă care g-pii sunt socotiţi urmașii direcţi a? apostolilor Petru şi Pavel). C. a. debutat ca mişcare a celor asupriţi, ca o religie a sclavilor şi liberţilor, a săracilor şi a celor lipsiţi de drepturi, a popoarelor pe care Roma le-a subjugat sau le-a împrăştiat. Climatul social şi ideologic al cuceririi romane a creat condiţiile propice constituirii şi dezvoltării unei religii care să se adreseze maselor de oropsiţi aparţinând diferitelor popoare din întinsul Imperiu roman; o religie nelegată de specific etnic, cu un mesaj cât mai inteligibil şi cu ritual cât mai simplu. Aşa cum c. nu a apărut însă dintr-odată, el nu s-a manifestat nici *doctrinar*, pe un loc gol. Ideologia c. s-a format prin *sincretism* şi dezice teza teologală a unicităţii originare a acestei religii. Terenul originar al formării c. îl formează sectele iudaice din „diaspora” (căci după majoritatea specialiştilor locul de apariţie a acestei religii nu a fost totuşi Palestina), în ideologia cărora „Mesia”, mântuitorul, devine o divinitate mai spiritualizată. Pe lângă aceasta, se amplifică contactele cu cultele popoarelor păgâne şi filosofia greacă. Filosoful evreu Filon din Alexandria, numit de Engels „părintele creştinismului”, este un adept al filosofiei greceşti târzii. Alături de concepţia iudaică, monoteistă, el transformă Logosul grec în Fiul lui Dumnezeu, figură centrală ac, cu rol de intermediar între Dumnezeu şi lume. Dar în c. intră şi alte elemente neiu-daice, de cult şi de ordin doctrinar, în această epocă în care spiritul mesianic apare şi în unele culte păgâne. Printre influenţele vădite ale cultelor păgâne, istoricii menţionează, de pildă, credinţa în viaţa de apoi, învăţătura

despre moartea şi învierea lui Hristos „(implicit ritualul pascal), cultul Maicii Domnului, cultul crucii etc. C. nu reprezintă însă o simplă îmbinare a unor elemente de dogmă şi cult preexistente ci, odată constituit, devine o religie cu un profil propriu, original. Ca ideologie religioasă a maselor de asupriţi din Imperiul roman, c. *timpuriu* (sau *primitiv*) manifesta un spirit revoluţionar, protestatar, dar limitat de însăşi natura sa religioasă, în curând însă din ideologia creştină vor dispărea elementele contestatare, mai ales odată cu transformarea c. În religie oficială de stat de către împăratul roman Constantin cel Mare. Dogmatica creştină are la bază ideea „trinităţii" divine, compusă din Dumnezeu-Tatăl, Fiul şi Sfântul Duh. Dar învăţătura despre Sfânta Treime introduce o nouă contradicţie în monoteismul biblic. Pe de altă parte, înseşi manifestările divinităţii devin şi mai contradictorii. Prin ideea păcatului şi a mântuirii, dogmă centrală ac, figurii tradiţionale a lui Dumnezeu i se alătură ipostaza de zeu milos, iertător, dar, concomitent, această figură mai păstrează şi o serie de atribute ale lui Iahve cel atotputernic, aceea de războinic şi pedepsitor. La rândul său, Iisus Hristos, „Dumnezeul-om mântuitor", care izbăveşte lumea de păcate şi în faţa căruia ar dispărea orice bariere dintre oameni (etnice, de clasă etc.) va reprezenta, de-a lungul veacurilor, un izvor continuu de divergenţe teologice, datorite în primul rând contradicţiilor pe care această doctrină le conţine în sine. Reflectare religioasă specifică, dar continuă a istoriei lumii profane, c. Îşi dezvoltă contradicţiile sale ideologice odată cu evoluţia şi transformarea lui în religie dominantă. Astfel, de pildă, odată cu lărgirea rândurilor comunităţii creştine şi adoptarea noii religii de către clasele dominante, etica creştină şi ideologia socială a acestei religii vor suferi consecutiv influenţa determinantă a ideologiei sclavagiste, feudale şi capitaliste. Principiile dreptăţii şi ale iubirii de oameni – esenţiale în dogmatica creştină – îşi pierd vigoarea din timpurile c. timpuriu şi se constituie într-o etică speculativă, cu caracter de clasă, disimulat. Odată cu evoluţia şi răspândirea c., se dezvoltă tot mai mult cultul noii religii; persecuţiile iniţiale la care au fost uneori supuşi creştinii iau sfârşit iar biserica creştină devine ea însăşi o forţă persecutoare de-a lungul veacurilor; doctrina este din ce în ce mai riguros şi mai rigid sistematizată; pătura

clerului se dezvoltă tot mai mult, devenind o puternică forţă socială în slujba puterilor politice dominante. Datorită trecutului său istoric, de amestec continuu în problemele sociale şi ale culturii, ca şi datorită schimbării condiţiilor istorice, progresului culturii laice, în prezent e. este în mod deosebit afectat de criza, spiritului religios. În prezent, tendinţele de modernizare se manifestă cel mai intens tocmai în cadrul religiei creştine. De-a lungul istoriei sale, c. a cunoscut un număr imens de schisme, erezii, secte etc, ceea ce a contribuit la caracterul deosebit de pestriţ al hărţii dogmatice a c. actual: existenţa a zeci şi sute de culte şi secte. Cele mai importante sciziuni în interiorul c. au fost însă două: mai întâj, sciziunea dintre biserica de Apus şi cea de Răsărit (desăvârşită formal în anul 1054); ea a dus la apariţia bisericii romano-catolice şi a celei greco-ortodoxe; în al doilea rând, *Reforma* situată istoric în Europa Centrală şi de Nord, la începutul sec. 16 şi care a dus la apariţia bisericilor protestante (luteranismul, calvinismul, anglicanismul, prezbiterianismulete); protestantismul a reprezentat cadrul de apariţie a unor culte (baptiştii, anabaptiştii, qua-kerii, adventiştii, penticostalii etc). Biserica romano-catolică (în greacă *katholikos* „universal”) se consideră succesoare a apostolului Petru şi deci direct fondată de Hristos. Îşi spune romană pentru a sublinia supunerea ei exclusivă faţă de papa de la Roma, căruia i se recunoaşte o autoritate infailibilă în problemele credinţei. La rândul ei, biserica greco-ortodoxă, ai cărei credincioşi se află mai ales în Orientul Apropiat şi în Europa Orientală, îşi spune ortodoxă pentru a releva că urmează doctrina moştenită de la apostoli şi primii părinţi ai bisericii creştine, iar greacă mai mult ca o particularitate istorică şi lingvistică şi în opoziţie cu cea catolică (latină). Deosebirile dintre aceste biserici sunt organizatorice, de cult, dar şi dogmatice. Astfel, de pildă, pe când ortodoxismul admite provenienţa Sfântului Duh numai de la Dumnezeu-Tatăl, catolicismul admite această provenienţă nu numai de la Dumnezeu-Tatăl, ci şi de la Dumnezeu-Fiul, catolicismul conţine doctrina despre purgatoriu etc. în ceea ce priveşte protestantismul, el s-a ridicat mai ales împotriva autorităţii papale şi a organizaţiei bisericeşti medievale, iar toate bisericile influenţate de Reformă au ca doctrină de bază mântuirea prin graţia divină, considerată ea însăşi un

dar al lui Dumnezeu. Teologia protestantă pune un accent esenţial pe mântuirea individuală şi dă o mare dezvoltare, îndeosebi în calvinism, teoriei *predestinării*. Pe fondul existent al numeroaselor deosebiri doctrinare între bisericile protestante şi cultele neoprotestante, toate aceste biserici şi organizaţii religioase militează pentru o simplificare a cultului. C, ca ideologie religioasă specifică, s-a interferat, de-a lungul istoriei sale, cu alte forme ale ideologiei (arta, filosofia, ştiinţele umanistice etc.) în scopul răspândirii, prin ele, a misticii şi dogmelor sale. În evul mediu, el a generat curente şi mişcări ideologice cu caracter tutelar. Între sec. 2 şi 8 s-a dezvoltat *patristica*, doctrină teologico-filozofică elaborată de „părinţii bisericii", prin care s-au pus bazele dogmaticii şi cultului creştin, cu o ramură latină (occidentală) şi una greacă (orientală), între sec. 4 şi 15, în cadrul societăţii bizantine, s-au constituit doctrine teologico-filozofice în care graniţa dintre teologie şi filosofie era imperceptibilă şi care exprimau, de fapt, tutela exercitată de teologie asupra celorlalte forme ale conştiinţei sociale. Între sec. 9 şi sec. 14 s-a dezvoltat *scolastica*, învăţământul şi filosofia predate în şcolile din ţările Europei medievale, dominate de catolicism, în cadrul căreia un rol principal l-a avut doctrina lui Toma D'Aquino, *tomismul*. De-a lungul evului mediu, c. se prezintă ca o doctrină care îmbină *optimismul* mistic şi escatologic (credinţa în supravieţuirea şi nemurirea sufletului într-o „viaţă de apoi" a „celor drepţi") cu *pesimismul* existenţial (dogma păcatului originar şi a damnaţiunii inexorabile a omului) şi *ascetismul* ca etică a ispăşirii prin căinţă, umilinţă, mortificare şi sacrificiu. Ca atare, viziunea filosofică a c. poate fi regăsită în întreaga artă şi literatură influenţată de ea, până în epoca modernă. C. a inspirat multe dintre orientările şi curentele de idei ale *fideismului* şi s-a repercutat în gândirea unor filosofi şi scriitori romantici şi neoromantici, în opera lui Pascal, Kirkegaard, Dostoiev-ski şi alţii, consideraţi ca precursori ai *existenţialismului* religios contemporan. Alte curente filosofice contemporane de inspiraţie creştină sunt *personalismul*, *neotomismul* şi *teologia dialectică*, a căror influenţă este în declin. V. şi *teologie*; *religie*.

CRITERIU, *semn* datorită căruia se poate distinge adevărul de fals, binele de rău, frumosul de urât etc. Şi se pot elabora *judecăţi de*

valoare. Aproape toţi filosofii au fost şi sunt căutători ai c. adevărului şi deci ai semnului distinctiv al acestuia. Stoicii acceptau existenţa c. În timp ce scepticii o negau. Aristotel considera drept e. al adevărului (ca şi Leibniz, mai târziu) principiul contradicţiei, iar Epicur, evidenţa actului percepţiei. Empiriştii (de ex., Hume) consideră că semnul certitudinii rezultă din „sentimentul de realitate", care însoţeşte cunoaşterea. Raţionaliştii (de ex., Descartes şi Spinoza) văd c. adevărului în „sentimentul evidenţei". La Kant, el este întruchipat în mod aprioric de către formele intuiţiei sensibile – spaţiul şi timpul – şi de către cele douăsprezece *categorii* ale intelectului. Pentru *pozitivismul logic*, c. adevărului îl constituie nu concordanţa dintre *cunoştinţe* şi realitatea obiectivă, ci „principiul coerenţei" dintre propoziţiile care alcătuiesc un sistem teoretic. Neokantienii din Şcoala de la *Baden* au absolutizat şi ei caracterul autonom şi suprasensibil al c. odată cu întregul sistem al valorilor din care ele decurg. Iraţionaliştii recurg la „oracolele" *inconştientului*, instinctului, pasiunii, *intuiţiei*, *trăirii*, *comprehensiunii* etc. ca instanţă de recunoaştere a adevărului. Reprezentanţii *pragmatismului* reduc c. adevărului la cel al utilităţii. *Teologia* consideră ca sursă şi piatră de încercare a adevărului *revelaţia*. Ceea ce e specific concepţiilor idealiste şi iraţionaliste despre c. adevărului este plasarea lui exclusiv în domeniul conştiinţei. Astfel, concepţiile menţionate nu pot oferi un c. obiectiv, întrucât *cunoaşterea* este o relaţie între *conştiinţă* şi *realitatea obiectivă*. Materialismul dialectic şi istoric demonstrează condiţionarea istorică, materială, social-politică ac, dependenţa lui de interesele, aspiraţiile şi idealurile diferitelor grupe sociale care îl elaborează, odată cu tabelele lor proprii de *valori*. Totodată el consideră că sursa şi c. de verificare a adevărului este *practica social-istorică* (*praxisul*). Totuşi materialismul dialectic nu absolutizează acest c. nici în sensul că el ar fi unicul, nici în sensul că ar oferi adevăruri absolute. Practica socială, pe de o parte, nu poate oferi condiţii pentru verificarea tuturor cunoştinţelor existente la un moment dat, iar, pe de altă parte, se află ea însăşi într-o continuă dezvoltare, are un caracter relativ, determinat, concret istoric. D… aceea, pe lângă c. practicii sociale se folosesc şi alte c. precum: concordanţa cu *principiile logice*, cu *legile* naturii şi anumite sisteme de

invarianţi etc.

„CRITICA PROGRAMULUI DE LA GOTHA”, lucrare scrisă de K. Marx în 1875, în care sunt discutate şi criticate tezele proiectului de program alcătuit de conducătorii social-democraţiei germane în vederea Congresului de unificare de la Gotha (1875) şi sunt dezvoltate tezele *comunismului ştiinţific* formulate în lucrările anterioare ale lui Marx şi Engels şi, în special, doctrina despre societatea comunistă: necesitatea perioadei de tranziţie de la capitalism la comunism, necesitatea şi natura *statului* în această perioadă, ca stat al *dictaturii proletariatului*, fazele societăţii comuniste, repartiţia produsului social în comunism, în „C.p. de la G.”, Marx fundamentează necesitatea obiectivă a celor două faze ale societăţii comuniste: faza socialistă şi faza comunistă propriu-zisă. El arată că în prima fază principiul repartiţiei este: „De la fiecare după capacităţi, fiecăruia după muncă”. În a doua fază, când munca nu va mai fi un mijloc de întreţinere, ci „prima nevoie vitală”, când nivelul înalt al productivităţii muncii va da posibilitatea creării unui belşug de produse, societatea va putea înscrie pe stindardul ei: „De la fiecare după capacităţi, fiecăruia după nevoi”.

CRITICĂ ŞI AUTOCRITICĂ, metodă de analiză şi de apreciere a activităţii, opusă spiritului idilic-apologetic, suficienţei de sine necritice, obiectivismului şi criticismului nihilist. În societatea socialistă principiul c. Şi a. prescrie dezvăluirea intransigentă a deficienţelor, stagnărilor, a oricăror fenomene negative, indiferent de poziţia celui ce este răspunzător pentru aceste neajunsuri şi propunerea unor soluţii; el presupune, totodată, analiza de sine exigentă, recunoaşterea deschisă a lipsurilor proprii şi căutarea căilor de îndreptare. C. şi a. reprezintă una dintre formele sociale pe care le îmbracă lupta dintre *nou* şi *vechi*, o manifestare specifică a acţiunii legii universale a *unităţii şi luptei contrariilor* în societatea socialistă. După lichidarea *antagonismelor* de clasă, c. Şi a. devin în mod necesar un factor fundamental al combaterii rămânerilor în urmă, ca şi al sesizării la vreme şi rezolvării *contradicţiilor neantagonice* proprii acestei societăţi. C. şi a. constituie un principiu al funcţionării democratismului socialist şi o *normă* etică de comportament pentru fiecare individ. C. şi a. sunt o manifestare a *partinităţii* şi presupun

atributele esenţiale ale acesteia, printre care spiritul *obiectivităţii* şi *responsabilităţii*, atitudine constructivă, principială etc. Ascunderea deliberată a lipsurilor sau practica persecutării celor care le dezvăluie, „atitudinea pragmatică faţă de realitate, tendinţa de a releva numai ceea ce este convenabil unor interese de moment fac imposibilă elaborarea unei politici ştiinţifice” (Nicolae Ceauşescu). Înştiinţa, în toate domeniile creaţiei de valori spirituale, libertatea criticii, promovarea luptei de opinii reprezintă o condiţie esenţială a progresului cunoaşterii.

cri

CRITICISM 1. (în sens larg) Tendinţă majoră în cultura modernă, manifestată ca preferinţă pentru delimitare, autonomizare şi justificare, afirmare a raţionalităţii şi a individualităţii. „Un element de discernământ, de «critică» este de la început constitutiv spiritului nou” (M. Florian). 2. (în sens restrâns) Denumire generică a orientării inaugurate de Kant în filosofie, care consideră „critica cunoaşterii” (analiza valorii şi limitelor funcţiilor cognitive umane, realizată ca întemeiere a teoriei cunoaşterii ca disciplină filosofică autonomă) drept condiţie prealabilă a oricărei cercetări filosofice. C, în sensul kantian, se opune „dogmatismului” raţionalist bazat pe amestecul între planul metafizic (filosofic) şi cel teologic, precum şi scepticismului rezultat din absolutizarea de către Hume a mărginirii empiriste, afirmând autonomia metafizicii (filosofiei) în raport cu ştiinţa, morala, religia etc. în acest sens, c. se impune ca modalitate sistematică fundamentară de exprimare a procesului autonomizării valorilor în cultura modernă, iar Kant apare ca „filosoful culturii moderne” (Rickert). Principiul autonomizării valorilor, în interpretarea autonomistă a neokantienilor din Şcoala de la *Baden* şi Şcoala de la *Marburg*, care au supralicitat *apriorismul* şi *transcendentalismul e*. kantian, a accentuat implicaţiile agnostice ale acestuia. 3. (După A. Riehl) „Criticismul filosofic” nu se reduce la c. kantian, ci este o modalitate de întemeiere a ştiinţei pozitive în genere, o epistemologie general-valabilă. Din expunerile istorice ale c. rămâne valabilă „*ideea* critică”, de fapt ideea necesităţii supunerii domeniului de cercetare unui examen multilateral şi a întemeierii, justificării oricărei elaborări

teoretice veritabile, în acest sens c. este, în filosofie, mai mult afirmarea unui spirit de exigenţă şi rigoare şi a unui principiu de reconstrucţie teoretică.

CRIZĂ 1. Moment culminant în dezvoltarea *contradicţiilor* (economice, politice, ideologice) specifice societăţilor presocialiste (de ex., c. comunei primitive, c. sistemului sclavagist, c. societăţii feudale, c. sistemului capitalist etc), care marchează evoluţia acestor contradicţii fie spre o atenuare temporară sau parţială, fie spre agravare şi spre o restructurare radicală a societăţilor respective, spre transformarea lor calitativă (ex., c. economică, c. politică, c. revoluţionară etc). C. *de creştere*, moment istoric în care dezvoltarea socială progresivă întâmpină dificultăţi de pe urma insuficientei maturizări a forţelor sociale, obiective şi subiective, purtătoare ale progresului. C. *culturii*, ansamblu de fenomene caracteristice culturilor aflate în declin (lipsa sau întunecarea perspectivei, deruta ideologică, carenţe de conţinut, eclectismul şi relativitatea ierarhiei valorice, pesimismul, scepticismul şi amoralismul, excesul formalist etc). C. culturii, de fapt, c. de perspectivă istorică, se desfăşoară pe fondul general al c. sistemului social respectiv, ca parte integrantă a acesteia, în filosofie, conceptul de c. a apărut la sfârşitul sec. 19 şi s-a impus în secolul nostru, caracterizând impasul creat în teoria cunoaşterii şi în ontologie de imposibilitatea explicării pe baza conceptelor tradiţionale clasice, a noilor descoperiri ştiinţifice (radioactivitatea, teoria relativităţii, fisiunea nucleară, fizica particulelor elementare, mecanica cuantică, specificitatea determinismului microcosmic etc.) şi denumit generic „criza din fizică". C. de perspectivă se manifestă şi în filosofia culturii, fiind preluată de aşa-numitele „filosofii ale crizei" (*neoromantismul* german, *neospiritualismul* francez, *„filosofia vieţii"*, reprezentativă fiind, din acest punct de vedere, în special ramura ei spaniolă – Unamuno şi Ortega Y Gasseţ –, *existenţialismul* etc), sumă a interpretărilor idealiste, fetişizante, antropolo-giste a fenomenelor de *înstrăinare*, proprii culturii şi folosirii tehnicii în societăţile capitalismului dezvoltat. Creaţiile „crizei", în măsura în care exprimă autentic şi uneori critic impasul conştiinţei alienate, constituie, şi ele, valori, documente culturale autentice. 2. În domeniul studierii naturii anorganice,

organice şi a materiei „vii”, se folosesc expresiile: momente de e, perioade critice, puncte sau praguri critice, pentru a se marca graniţa trecerii de la schimbări cantitative, neesenţiale, la transformări calitative, structurale.

CROCE, Benedetto (1866 – 1952), critic, istoric şi filosof italian. În filosofie s-a situat, în esenţă, pe poziţiile *neohegelianismului*. A fost influenţat de Labriola şi de Sanctis. Adoptând identificarea filosofiei cu ştiinţa istoriei, făcută de Vico, C. a acordat istoriei un loc privilegiat în ansamblul ştiinţelor. A elaborat o variantă originală a *dialecticii* idealiste, substituind *triadelor* hegeliene diade. S-a manifestat ca un adversar al dialecticii revoluţionare marxiste. C. a acordat un loc esenţial *intuiţiei* în procesul *creaţiei* artistice. El considera că creatorii de artă nu trebuie să se angajeze din punct de vedere politic şi filosofic, personalitatea artistică avându-şi rădăcina exclusiv în *conştiinţa morală*. Nutrind o profundă credinţă în *raţiune*, el a dus o polemică ascuţită împotriva curentelor artistice iraţionaliste, a teoriei „artei pentru artă”, a futurismului, decadentismului. Cu toate acestea, concepţia sa despre artă, acordând un rol preponderent intuiţiei şi disociind până la autonomizare totală esteticul de filosofie şi politică, a încurajat unele tendinţe estetizante. Prin analiza „formelor spiritului”, C. a evidenţiat unele particularităţi ale *autonomiei* culturii şi ale interacţiunii formelor acesteia. *Op*. pr.: „Materialismul istoric şi economia marxistă” (1900), „Estetica privită ca ştiinţă a expresiei şi lingvistică generală” (1902, trad. rom. 1970), „Filosofia spiritului” (4 vol., 1902 – 1917), „Istoria ca gândire şi acţiune” (1939).

CUANTICĂ (*mecanică* c. sau *mecanică ondulatorie*), ramură a fizicii teoretice care studiază legile fenomenelor atomice ce n-au putut fi încadrate în reprezentările clasice ale mecanicii newtoniene şi ale teoriei maxwelliene a câmpului electromagnetic. În descrierea adecvată a acestor fenomene, un rol fundamental l-a avut ipoteza cuantelor (M. Planck, 1900), conform căreia emisia şi absorbţia luminii are loc în porţii (cuantice) de energie, $E = h\nu$ (unde ν este frecvenţa radiaţiei şi h constanta lui Planck). Ipoteza c. a fost apoi utilizată pentru explicarea efectului fotoelectric (Einstein, 1905) şi a spectrelor atomului de hidrogen (atomul lui Bohr, 1913). Între 1924 şi 1927 a

fost elaborată *mecanica* c. ca teorie cu principii fizice noi şi aparat matematic specific (L. de Bro-glie, W. Heisenberg, P. Dirac, M. Born, N. Bohr ş.a.). După cum a prevăzut teoretic L. de Broglie în 1924 şi s-a dovedit experimental în 1927, particulele atomice au o natură duală, corpuscular-ondulatorie. Ca a-tare, în mecanica c. nu are sens noţiunea de traiectorie a particulei, întrucât nu există simultan valori bine determinate ale impulsului şi poziţiei, fapt exprimat în principiul de nedeterminare (*incertitudine*), respectiv în *relaţiile de nedeterminare* stabilite de Heisenberg. De aceasta se leagă rolul special al procesului de măsurare în mecanica e, acest proces exercitând asupra obiectului o influenţă care nu poate fi neglijată. Starea unui sistem cuantic este descrisă printr-o funcţie de undă. Cu ajutorul funcţiei de undă se pot calcula valorile posibil de obţinut pentru diversele mărimi ale sistemului cuantic în condiţii determinate şi probabilităţile cu care ele pot fi găsite la măsurare. Mecanica c. generalizează astfel principiul clasic al *determinismului* prin introducerea metodei *statistice* şi a consideraţiilor *probabiliste*. Mecanica c. a fost obiectul unor analize gnoseologice ample privind rolul principiilor *cauzalităţii* şi determinismului în cunoaştere, al aparatului de măsură în configurarea relaţiei dintre subiect şi obiect în cunoaştere, al valabilităţii şi limitelor conceptelor clasice în microfizică şi al posibilităţilor cunoaşterii ştiinţifice. Interpretările subiectiviste, agnostice şi indeterministe, promovate mai ales de adepţii *neopozitivismului*, conform cărora *mecanica* c. infirmă principiul determinismului şi face imposibilă delimitarea dintre *subiect* şi *obiect* în procesul cunoaşterii şi semnifică o limitare principială a puterii umane de cunoaştere s-au dovedit treptat ca nefundamentate. Un rol important în găsirea semnificaţiei reale a *mecanicii* c. În câmpul cunoaşterii ştiinţifice l-au avut fizicienii şi filosofii de orientare materialist-dialectică. V. şi *complementaritate*.

CUANTIFICARE ţlat. quantum „cât” şi *facio* „fac”) 1. (în logică) Operaţia determinării, în logica clasică, a sferei *subiectului* şi *predicatului* judecăţii cu ajutorul introducerii termenilor „toţi” („fiecare”, „oricare”) şi „unii”; în *logica simbolică* (matematică) c. denumeşte operaţia de aplicare a expresiilor logice ale *operatorilor*

numiţi cuantificatori sau *cuanlori*. Cuantificatorii (universal şi existenţial) dau caracterizarea cantitativă a domeniului de obiecte la care se referă expresia cuantificată. 2. (în sens metodologic, în teoria ştiinţei) Operaţia de introducere a conceptelor cantitative în limbajul ştiinţific, trecerea, în studiul unui fenomen, de la conceptele calitative şi clasificative la conceptele cantitative. Uneori, pentru a se deosebi de c. logică, această operaţie se mai numeşte c. *numerică* sau *metrizare*. Deşi nu este o operaţie logică, c. numerică este totuşi o operaţie conceptuală, proprie ştiinţelor cantitative; ea nu trebuie confundată însă cu *măsurarea*, care implică operaţii empirice, de laborator. În sens strict, c. numerică înseamnă introducerea unei corespondenţe funcţionale între gradele unei proprietăţi şi numere. C. în ştiinţă conduce la o rafinare şi precizare a conceptelor, la constituirea unei descrieri precise a domeniului respectiv de realitate, ea întemeiază *clasificarea* precisă, formularea unor ipoteze şi *teorii* exacte; din punct de vedere metodologic, c. este premisa unui test riguros al *ipotezelor* ştiinţifice, constituind condiţia aplicării *experimentului* modern.

CUANTOR, *operator* logic care se aplică expresiilor logice pentru a se determina cantitativ domeniul de obiecte (sau domeniul *predicatelor*) la care se raportează o *propoziţie*. C. *universal* semnifică faptul că un predicat se afirmă despre toţi indivizii din domeniul de obiecte, iar c. *existenţial* semnifică faptul că există cel puţin un obiect din acest domeniu căruia îi aparţine predicatul dat.

CULTURĂ, totalitate a produselor materiale şi spirituale ale muncii omeneşti, rezultate ale activităţii oamenilor de transformare conştientă a mediului lor natural şi social, ale dezvoltării şi perfecţionării omului. Termenul era folosit de romani în înţelesul originar de cultivare a pământului, de acţiune nemijlocit transformatoare a naturii, sens care s-a păstrat în limbile romanice pentru desemnarea îndeletnicirilor legate de cultivarea pământului şi creşterea animalelor. La Cicero şi Horaţiu, iar apoi în epoca modernă, termenul a dobândit tot mai mult înţelesuri noi, referindu-se cu precădere la efortul de educaţie, de formare spirituală, de cultivare şi dezvoltare a facultăţilor sufleteşti. În gândirea modernă, conceptul de c. a devenit unul dintre cele mai complexe şi mai controversate. Ca

înţeles fundamental, legat şi de sensul originar menţionat mai sus, c. ia naştere şi se defineşte în opoziţie cu *natura*, naturalul – opoziţie valabilă nu numai pentru c. exterioară, obiectivă, dar şi pentru cea interioară, subiectivă, deoarece omul însuşi, în alcătuirea sa specifică, este o unitate dintre biologic şi spiritual, dintre natural şi cultural. Graţie omului „natura devine c. În timp ce prin c. omul dobândeşte adevărata sa *natură umană*. C. este detaşare de natură, etapele c. sunt etape ale umanizării, ale ridicării spirituale a omului. C. cuprinde ansamblul fenomenelor social-umane care apar ca produse cumulative ale cunoaşterii şi, totodată, ca valori sintetice. *Practica* însăşi este o premisă obligatorie şi bază ac, dar ea nu se integrează ca atare în sfera acesteia, ci numai prin caracterul său cumulativ şi creativ, susceptibil de generalizare şi transmitere în timp şi spaţiu. C. nu este posibilă la scara adaptării spontane, biologice; ea presupune prefacerea conştientă a lucrurilor pe baza înţelegerii şi folosirii însuşirilor şi legilor prin raportarea rezultatelor cunoaşterii la nevoile sau la aspiraţiile omului, prin aprecierea critică a acestor rezultate, ca *valori*, în funcţie de interesele social-umane, interese care în societăţile scindate în clase au caracter de clasă. În atitudinea culturală a omului faţă de lumea naturală şi socială se disting două laturi: una explicativă, care ţine seama de cauzele lucrurilor aşa cum sunt, „fără niciun adaos din afară”, şi alta valorificatoare, care raportează realitatea şi reflexele sale subiective la nevoi şi scopuri generale. Un moment-cheie al constituirii c. este *creaţia* (momentul creativ). Creaţia este factorul cel mai dinamic al procesului cultural. Valorile culturale se realizează ca atare, există ca valori şi chiar se desăvârşesc, îşi amplifică potenţialul formativ-cultural prin circulaţie şi integrare în modurile de viaţă şi de muncă ale oamenilor, în universul spiritual al gândirii şi simţirii lor. C. este un sistem deschis dar integrat şi coerent de valori. La scară individuală sau socială, gru-pală sau naţională şi chiar internaţională, în conlucrarea oamenilor aparţinând unei generaţii şi în succesiunea generaţiilor, în universul obiectiv şi în cel subiectiv al existenţei umane se manifestă efectul *feed-back* al c. Este o mişcare de aparentă întoarcere de la planul axiologic la cel ontologie al existenţei umane deoarece prin acest proces se dezvoltă conştiinţa şi sensibilitatea

oamenilor, receptivitatea lor culturală, îmbogăţindu-se totodată înseşi valorile culturale în funcţie de nivelul de dezvoltare culturală a societăţii şi de criteriile sale de *valorificare*, de exigenţele *idealului* cultural al epocii. Reflectând *existenţa socială*, c. fiecărei *formaţiuni sociale* are caracteristici constante, determinate de *ideologia* claselor dominante, dar se modifică treptat odată cu dezvoltarea formaţiunii respective. Faţă de existenţa socială, c. are o autonomie relativă, în sensul că, pe diferite trepte, preia şi. continuă să dezvolte valori create anterior, precum şi în sensul că fiecare formă a conştiinţei sociale se dezvoltă conform unor legităţi specifice, care presupun de asemenea menţinerea unor valori ale trecutului (concepţii ştiinţifice, opere de artă etc. cu un conţinut durabil). Între existenţa socială şi *formele conştiinţei sociale*, care pot fi concepute şi ca forme ale e, se stabileşte o legătură mediată, indirectă, prin care c. poate fi mai mult sau mai puţin receptivă la cerinţele existenţei sociale şi poate acţiona, la rândul ei, în sens invers, în direcţia influenţării acesteia. Istoria c. are o strânsă legătură cu activitatea creatoare a maselor populare, cu acumularea unor importante valori produse de acestea. Formarea comunităţilor naţionale s-a oglindit şi în planul e, aceasta căpătând un pronunţat specific naţional. Dialectica dezvoltării c. contemporane relevă raporturile dintre *naţional şi universal*, specificul naţional în c. fiind o modalitate a universalităţii şi totodată o condiţie a viabilităţii şi integrării valorilor culturale naţionale în circuitul valorilor universale. În socialism, dezvoltarea culturală are loc pe cale conştientă, prin *revoluţia*, *culturală*, parte integrantă a procesului revoluţionar general de construire a noii orânduiri. În centrul c. socialiste, al creaţiei şi al selecţiei valorilor culturale se află concepţia revoluţionară despre lume şi viaţă a partidului comunist. C. socialistă constituie un factor formativ şi dinamizator al maselor constructoare ale noii orânduiri sociale. După cum se arată în Programul P.C.R., adoptat la Congresul al XI-lea, procesul cultural este în socialism cu atât mai intens şi necesar, cu cât trecerea la etapa făuririi societăţii socialiste multilateral dezvoltate şi a înaintării României spre comunism impune creşterea continuă a rolului factorului conştient, conducerea vieţii spirituali! de către partidul comunist, participarea activă, orientată conştient, a

maselor şi a personalităţilor la creaţia istorică. V. şi *civilizaţie*; *cultură şi civilizaţie*.

CULTURĂ DE MASĂ, expresie controversată şi folosită în accepţii diferite, dintre care mai răspândite sunt: cultura maselor, adică întreaga cultură cu care masele vin în contact, într-un fel sau altul, prin participare creatoare sau prin asimilare („consum"); cultura care se difuzează prin mijloacele tehnice ale *comunicaţiei de masă*; un domeniu distinct al culturii, o realitate socio-culturală specifică de norme, modele, mesaje, procedee, atitudini, reacţii, valori deosebite de creaţiile denumite „culte"; c. de m. nu se referă la tehnica comunicării şi culturalizării, ci este însăşi culturalizarea privită sub raportul conţinutului, calităţii şi caracterului larg cuprinzător al publicului căruia i se adresează. Dacă admitem permanenţa acestui fenomen în evoluţia societăţii umane, rădăcinile sale adânci în istorie, aşa cum ne propun unii autori, este cert că, sub forma sa actuală, fenomenul c. de m. este corelat, derivat şi implicat cu necesitate de *revoluţia ştiinţifică-tehnică*, de intensificarea participării maselor la creaţia istorică conştientă, de ritmurile înalte ale industrializării şi de procesele de democratizare. Ideea c. de m. precum şi întreg ansamblul de acţiuni şi forme instituţionale menite să o realizeze în practică au apărut ca un rezultat al accesului crescând al maselor la o viaţă social-politică şi culturală conştientă. Tocmai aceasta explică virulenţa unor reacţii critice conservatoare, în spiritul teoriei *elitelor*, la adresa c. de m., apreciată ca pseudocultură sau subcultură, având ca efecte de ordin spiritual standardizarea şi uniformizarea spirituală, aplatizarea şi degradarea gusturilor. În perspectiva concepţiei filosofice şi a politicii culturale marxist-leniniste a P.C.R. şi a statului socialist român, e. de m. este cultura privită în dinamismul său, în funcţionalitatea şi desfăşurarea virtuţilor sale formative şi educative, la scara întregii societăţi, ca o modalitate de bază în ridicarea nivelului de *civilizaţie* şi *conştiinţă socialistă* a întregului popor. În epoca contemporană, c. de m. nu se mai situează la antipodul unei aşa-zise culturi de elită, ci este complementară culturii specializate. Distincţia nu mai este atât de nivel de accesibilitate cât mai ales de profil, de amplitudine şi de structură în raport cu interesele spirituale şi cu nevoile sociale pe care

cele două modalităţi culturale le satisfac, între mase ca subiect creator de cultură şi mase ca obiect al operei de culturalizare nu există contradicţii decât în condiţiile în care produsele muncii nu servesc ca instrument al propăşirii materiale şi spirituale a maselor muncitoare, ci pentru desfătarea, luxul minorităţii exploatatoare, ca şi pentru manipularea, de către acestea, a maselor, în interesul menţinerii regimului de exploatare. În socialism, c. de m. nu stânjeneşte nici dialogul direct, nici diferenţierea persoanelor şi afirmarea unor personalităţi în curs de formare care recepţionează cultura şi participă la crearea şi îmbogăţirea sa. V. şi *revoluţie culturală*.

CULTURĂ ŞI CIVILIZAŢIE, raport între cei doi termeni, considerat ca principala modalitate de definire reciprocă, una din temele cele mai controversate în gândirea modernă. Principalele puncte de vedere conturate în această problemă: a) concepţia spen-gleriană, potrivit căreia civilizaţia reprezintă faza de decădere prin care trece inevitabil orice cultură în evoluţia sa ciclică, stadiul de dezagregare şi moarte fatală a culturilor; b) concepţiile idealist-spiritualiste, neoromantice, apropiate de cea a lui Spengler, care fac din civilizaţie nu o vârstă a culturii, ci o dimensiune a acesteia. Astfel, cultura este redusă la valorile de tip tradiţional (artă, literatură, mit, religie, filosofie etc), la tot ceea ce se înscrie în universul spiritual al omului, în timp ce civilizaţia este redusă la totalitatea fenomenelor economice, tehnice, ştiinţifice şi politice, care comportă modernizare, transformarea radicală a structurilor tradiţionale. Aceste două concepţii se caracterizează îndeosebi prin postularea unei opoziţii arbitrare cultură-civilizaţie, prin ruperea creativităţii spirituale de mecanismele instituţionale, de cadrele sociale şi formele ei obiective – faptele de civilizaţie. Poziţiile de principiu ale acestor atitudini precum şi soluţiile preconizate, deşi diferite, se caracterizează, în majoritatea cazurilor, printr-o nelegitimă asimilare a crizei unei orânduiri cu criza civilizaţiei în general; c) tendinţa, larg răspândită, de a subordona civilizaţiei toate cuceririle şi bunurile tehnico-materiale, considerate însă într-o perspectivă strict utilitaristă şi hedonistă. De aici idqea de „civilizaţie a plăcerii sau desfătării” care ar trebui perfecţionată, purificată, prin inocularea unei etici şi a unei filosofii creştine. Adepţii

acestei orientări idealiste pretind că civilizaţia înseamnă exclusiv stăpânire asupra naturii, iar cultura, exclusiv dominaţie de sine, activitate conformă unor principii etice (pe primul plan este ridicat, adesea, principiul religios), care guvernează universul sufletesc al omului; d) unele controverse au loc mai ales în chestiuni de terminologie, problema ideologică fiind redusă la una lingvistică, de sensibilitate a limbii. În timp ce unii autori şi unele limbi preferă termenul *civilizaţie*, care ar include atât cultura materială cât şi pe cea spirituală, alţii manifestă preferinţă pentru termenul *cultură*. O deosebire cât de cât clară de conţinut între cei doi termeni nu ar exista. Interpretarea marxistă, care respinge teza idea-list-meţafizică a rupturii dintre cultură şi civilizaţie ca două realităţi diametral opuse sub raportul calităţii axiologice, fără a cădea însă în greşeala identificării lor totale sau a reducerii civilizaţiei la aspectele şi structurile materiale, tehnice şi instrumentale ale culturii, reţine următoarele momente de distincţie şi interferenţă a celor două concepte: 1) *cultura* este un proces de umanizare a naturii, un dialog activ între ea şi lume în care accentul este pus pe dimensiunea interioară, pe exercitarea aptitudinilor şi energiilor spirituale, lăuntrice. Cultura, chiar ştiinţifică, presupune un proces de interiorizare, de personalizare, ea poartă pecetea unei personalităţi; eroul sau personajul dramei culturale este personalitatea creatoare şi receptoare de valori; 2) *civilizaţia* este un mod de existenţă a culturii, sensul activ şi funcţional al culturii, domeniul *acţiunii*, al eficacităţii şi al pozitivului. Omul este nucleu şi principiu de constituire a culturii ca şi a civilizaţiei (adică a culturii active, a culturii devenită civilizaţie). Cultura rezultă din distanţa ce-l separă din ce în ce mai mult pe om de natură, civilizaţia rezultă din integrarea omului în societate; 3) prin cultură, omul cunoaşte şi valorizează natura (în sens larg) pe care o raportează la scopurile şi nevoile sale; prin civilizaţie omul transformă realitatea socială, devine creator de societate. Cultura este prin definiţie creaţie şi efort personal; civilizaţia este prin definiţie operă colectivă, efort socializat. Geneza culturii presupune o mişcare de la natural la spiritual, de la social şi obiectiv la personal şi subiectiv. Civilizaţia presupune o mişcare inversă, de la personal-subiectiv la

social-obiectiv; 4) determinismul social-obiectiv acţionează asupra culturii prin intermediul unor verigi de ordin spiritual cum ar fi *ideologia*, care-şi pune amprenta pe specificul şi orientarea faptelor de cultură. Acelaşi determinism acţionează asupra civilizaţiei prin intermediul anumitor sisteme suprastructurale la scară socială şi a anumitor categorii la scară individuală, în sfera *comportamentului*; 5) cultura este alcătuită, *largo sensu*, din două cicluri: a) ciclul creaţiei şi constituirii valorilor; b) ciclul circulaţiei şi realizării valorilor. Acest al doilea ciclu este tocmai civilizaţia, adică cultura în acţiune. La scară socială sau individuală (a comportamentului) civilizaţia este totdeauna o manifestare exterioară, o acţiune concretă, o prezenţă umană în ordinea valorilor sociale active. Criteriile sale sunt totdeauna culturale, fie că e vorba de o cultură ştiinţifică, de una artistică sau de una morală. Tocmai raportarea la valoare, inerentă culturii, conferă faptelor de civilizaţie o anume dimensiune estetică, ceea ce presupune echilibru, armonie, ritm, ponderaţie, concordanţă între gândire şi gest, între sentiment şi acţiune, între formă şi conţinut; 6) funcţia civilizatoare a culturii la scară socială se realizează prin sistemul de învăţământ de toate gradele, prin toate modalităţile instituţionale care asigură pătrunderea valorilor culturale în toate celulele vieţii sociale şi umane şi transformarea societăţii într-o societate cultivată şi civilizată; 7) înţelesul politic al conceptului de civilizaţie se referă la mecanismul fundamental prin care se realizează sensul activ, funcţional, al culturii. Organizarea politică a societăţii a constituit un factor de a geneză şi de progres al civilizaţiei. În nicio societate, şi cu atât mai mult în socialism, integrarea valorilor culturii în întregul *praxis* social, nu se petrece de la sine, spontan; sunt necesare anume condiţii, între care, pe primul plan, se situează sistemul relaţiilor sociale dintre oameni, precum şi formele şi metodele de organizare a acestor relaţii. Relaţiile de producţie, ca structură socială fundamentală, precum şi alte structuri sociale reprezintă cadrul social indispensabil al oricărui tip de civilizaţie, dar nu fac parte, ca atare, din conţinutul acesteia. În schimb, principiul organizării sociale, prin finalitatea sa umană, nu poate lipsi din definirea conceptului de civilizaţie. Forţa şi solidaritatea civilizaţiei depinde de măsura în care o societate dată, dispunând de

un patrimoniu cultural mai mult sau mai puţin bogat, creează sisteme de organizare şi instituţii adecvate cu ajutorul cărora transformă valorile culturale în fapte de viaţă, adică în fapte de civilizaţie, căci civilizaţia nu este în fond decât societatea care şi-a asimilat şi asimilează continuu valorile culturale de care are nevoie sau, altfel spus, cultura pătrunsă în toate compartimentele vieţii sociale. V. şi *civilizaţie*; *cultură*.

CULTUROLOGIE, ştiinţă generală despre *cultură şi civilizaţie*, individualizate prin manifestări şi legităţi proprii. Deşi nici până astăzi termenul ca atare nu este unanim recunoscut, apare tot mai frecventă tendinţa de statuare a unei discipline proprii care să studieze cultura şi civilizaţia ca domenii distincte, dintr-o viziune riguros ştiinţifică. Liniamentele ştiinţifice autonome ale c. tind a se profila în sfera disciplinelor sociale, în concert cu unele discipline particulare ale culturii deja constituite (*antropologia socială şi culturală*, *sociologia culturii*, *etnologia*) şi cu modalitatea filosofică de abordare a culturii şi civilizaţiei (*filosofia culturii*, *axiologia*). Această tendinţă a început a se face simţită încă de la sfârşitul sec. 19 şi începutul sec. 20, prin E.B. Tylor, care, tratând cultura ca un fenomen distinct, a ridicat problema unei „ştiinţe a culturii", prin H. Rickert, care separa un domeniu al culturii (al „treilea regn") de domeniul valorilor şi de cel al realităţii, distingând „ştiinţele culturii" de ştiinţele naturii, prin L. Frobenius, care a vrut să elaboreze o „teorie ştiinţifică a culturilor", prin A.L. Kroeber, care s-a referit în unele eseuri la o „ştiinţă a culturii" şi prin R.H. Lowie, care s-a pronunţat asupra necesităţii unei „ştiinţe distincte" a culturii. Termenul a fost folosit pentru prima dată de către W. Ostwald în 1909 – *Kulturwissen-schaft* („Bazele energetice ale ştiinţei culturii") şi în 1915 – *Kulturologie* (articole grupate în „Sistemul ştiinţelor", Houston-Texas), distingând c. de sociologie. Peste 30 de ani, independent de Ostwald, L.A. White lansează termenul *Culturology* (în studiul „Problema înrudirii terminologiei" apărut în „American Anthropologist", vol. 41, 1939). El pledează în favoarea recunoaşterii fenomenului cultural ca „domeniu distinct" (format din „obiecte şi evenimente dependente de simbolare") care impune pentru investigarea lui o ştiinţă distinctă. În lucrările „Ştiinţa culturii" (1949,

1969) şi „Conceptul sistemelor culturale” (1975) L.A. White tratează pe larg problema legitimităţii c. Şi demonstrează necesitatea includerii ei în rândul ştiinţelor sociale şi umane. Deşi orientarea teoretică a unora dintre precursorii sau fondatorii c. era autonomistă, ca ştiinţă nouă, întemeiată pe metode specifice de cercetare, c. reprezintă un domeniu care preocupă într-o măsură crescânda pe cercetătorii marxişti ai culturii V. şi *antropologie socială şi culturală*; *etnologie*; *filosofia culturii*.

CUNOAŞTERE, proces complex de dezvăluire a esenţei obiectelor şi fenomenelor, de însuşire, apropiere, reproducere mintală (modelare) a *realităţii obiective* de către *subiectul* cunoscător, individual şi colectiv. Marx a dezvăluit că baza întregului proces al c. este *practica social-isto*. *râca*, deoarece ea constituie izvorul, forţa motrice fundamentală, criteriul de verificare şi scopul c. Ca şi practica, pe care o serveşte nemijlocit sau mijlocit, c. este un proces social-istoric; atât pe plan individual, cât şi pe plan social-istoric, ea se realizează treptat, înaintând de la perceperea *fenomenului* la sesizarea esenţei tot mai profunde. În termeni cibernetici, c. constă în procesul de elaborare succesivă a unor „modele interne” ale sistemului reflectant (subiectul individual şi colectiv al cunoaşterii), formulate în limbaj de comuniune interumană, ale oricărui alt sistem real distinct de el (reflectat) cu care se află în interacţiune practică, precum şi ale lui însuşi sau ale oricărui alt sistem ideal (întrucât acesta este materializat într-o formaţiune lingvistică). „Modelele interne” se corectează şi se optimizează pe baza /eed-ftac/c-ului obţinut de sistemul reflectant (subiect al cunoaşterii), în raportul său cognitiv cu sistemul reflectat (obiect al cunoaşterii), cu privire la verificarea, confirmarea valorii sale cognitive. Natura contradictorie a realităţii determină şi caracterul dialectic contradictoriu al c. acesteia. Activitatea de c. a omului reprezintă un proces dialectic de unitate a cunoaşterii senzoriale şi raţionale, empirice şi teoretice. C. *empirică* este reflectarea obiectului în procesul interacţiunii nemijlocite (sau mijlocite de instrumente şi aparate) a subiectului cu obiectul, metodele ei specifice fiind *observaţia*, *descrierea* etc. Pe această treaptă are loc culegerea datelor care fixează manifestările exterioare ale obiectului.

C. *teoretică* este un proces de adâncire a cunoaşterii prin intermediul gândirii, pătrunderea în esenţă, sesizarea legăturilor interne, a cauzelor şi a legilor care guvernează structura obiectului. Ea are loc pe baza prelucrării datelor obţinute de c. *empirică* prin metode ca *analiza şi sinteza*, *inducţia şi deducţia* etc. Cunoştinţele dobândite în procesul de c. se structurează şi se fixează în forme specifice de *reflectare*: *senzaţii*, *percepţii* şi *reprezentări*, proprii c. senzoriale; *noţiuni*, *categorii*, *judecăţi*, *raţionamente*, în *ipoteze*, *teorii*, sisteme teoretice etc, proprii c. raţionale. Dialectica procesului o. a fost redată de V.I. Lenin în „Caiete filosofice" prin formula: „De la intuirea vie la gândirea abstractă şi *de la ea la practică*, aceasta este calea dialectică a cunoaşterii adevărului, a cunoaşterii realităţii obiective". Dezvăluind *cognoscibilitatea* lumii şi modalităţile realizării ei, filosofia marxistă a combătut totodată denaturările idealiste agnostice şi maţeria-list-vulgare ale procesului e, a criticat unilateralitatea metafizică a *empirismului*, care exagerează rolul inducţiei, al treptei senzoriale, empirice şi a *raţionalismului*, care exagerează rolul deducţiei, al gândirii abstracte. *Limba* şi diferitele sisteme de semne fixează şi obiectivează rezultatele e, generalizându-le la scară socială şi transmiţându-le generaţiilor ulterioare. C. este o reflectare aproximativ exactă a realităţii, rezultatele ei, verificate practic, fiind *cunoştinţe* autentice, adevărate (adevăr *obiectiv*), realizabile procesual (prin intermediul unor *adevăruri relative*), astfel încât puterea omului de a pătrunde în esenţa lucrurilor este nelimitată. Se distinge de asemenea o c. comună, care se identifică cu modalitatea obişnuită, spontană, general-umană de reflectare a realităţii şi o c. ştiinţifică, sistematică controlată şi specializată pe diverse domenii. C. ştiinţifică contemporană se distinge printr-o serie de trăsături: îndepărtarea ei în măsură tot mai mare de c. comună şi de *„bunul-simţ"*, înfrânge-rea automatismelor mintale derivate din experienţa cotidiană, matematizarea crescândă, utilizarea unor metode noi (*modelarea*, *axiomatizarea*, *formalizarea* etc.) V. şi *teoria cunoaşterii*; *adevăr*; *teorie şi practică*.

— C «*artistică*, formă specifică de e, realizată prin crearea sau prin contemplarea (receptarea) operei de artă. Ea are ca obiect specific

realitatea raportată la om şi în care acesta este prezent în mod actual sau potenţial şi o formă specifică de structurare: imaginea *artistică*, în care se înfăptuieşte unitatea între individual sau particular şi general, între concret şi abstract. C. *artistică* se exprimă în limbajele specifice ale diferitelor arte.

CUNOŞTINŢĂ, *informaţie* sau sistem de informaţii dobândite în procesul *cunoaşterii* comune sau sistematice (ştiinţifice), în strânsă concordanţă cu cerinţele practicii. În sensul cel mai general, termenul c. desemnează totalitatea achiziţiilor procesului de cunoaştere umană la un moment dat, a cărei superioară şi sistematică expresie o constituie *ştiinţa*. În sens restrâns, termenul c. se referă la informaţiile ştiinţifice asupra unui domeniu particular al realităţii. C. cunosc un proces continuu de îmbogăţire atât în extensiune cât şi în intensiune, odată cu dezvoltarea procesului de cunoaştere şi a *practicii* umane, prin care sunt aduse în câmpul investigaţiei noi domenii ale realităţii, noi obiecte şi fenomene, odată cu pătrunderea tot mai adâncă în *esenţa* acestora. C. pot fi clasificate după mai multe criterii, deşi uneori distincţia dintre acestea este relativă. Din punct de vedere al originii, c. pot fi: „sensibile”, rezultat al contactului senzorial nemijlocit cu sursa lor; „conceptuale”, adică c. obţinute pe cale mijlocită, deductivă. Primele mai sunt denumite şi c. intuitive, iar cele din urmă se mai numesc şi c. discursive. C. se mai clasifică în „pozitive” sau „negative”, după cum reflectă obiecte reale (atom, lumină), sau lipsa acestora (ignoranţă, imponderabilitate). Ele mai pot fi „clare”, „confuze” sau „obscure”, după gradul de *veridicitate* cu care reflectă obiectul la care se referă. Înrudită cu această clasificare, şi cea mai importantă, este aceea care distinge între c”. adevărate” de c. „false” şi în selectarea cărora intervine noţiunea de *criteriu* al adevărului. V. *cunoaştere*; *adevăr*.

CURBĂ LOGISTICĂ, v. CREŞTERE.

CUSANUS, Nicolaus (1401 – 1464), gânditor progresist din epoca *Renaşterii*, reprezentativ pentru tranziţia de la gândirea teologică la gândirea ştiinţifică modernă. Născut în Germania, a trăit în Italia, unde a devenit cardinal. A fost adept al toleranţei religioase şi al reformării bisericii. C. a opus *dogmatismului* scolastic cunoaşterea

experimentală şi a cerut ca la baza studiului naturii să stea matematica. Prin teoriile sale despre „coincidenţa opuselor” (*coincidentia oppositorum*) şi despre „ignoranţa conştientă” (*docta ignorantia*), el se apropie de înţelegerea unităţii contrariilor, susţinând totodată caracterul infinit al procesului cunoaşterii. C. este un precursor al teoriei heliocentrice. Concepţiile sale l-au influenţat pe G. Bruno.

CUTIA NEAGRĂ (engl. *black-box* „cutie neagră”), metodă de cercetare proprie *ciberneticii* (Ross, Ashby) şi *informaticii*, aplicabilă ori de câte ori este vorba de un *sistem* despre care nu se ştie, la început, decât ce mărimi de „intrare” sau de „ieşire” posedă el, structura sa internă fiind doar parţial sau deloc cunoscută. Metoda e.n. permite urmărirea în ansamblu a mecanismului desfăşurării unor procese, chiar dacă structura internă a unor anumite etape sau verigi intermediare este, pentru moment, necunoscută sau în mod direct inaccesibilă; ea face posibilă elaborarea unor *ipoteze* de lucru sau *modelarea* etapelor sau a verigilor respective, facilitează cunoaşterea şi verificarea lor. C.n. şi-a găsit multiple aplicări, printre care şi în psihofiziologie, prin crearea reflexelor condiţionate, modelarea structurii sistemului nervos central ş.a.

CUVIER, Georges (1769 – 1832), zoolog şi paleontolog francez, cunoscut prin lucrările sale de anatomie comparată, paleontologie şi de clasificare a lumii animale. A formulat legea *corelaţiei* organelor, pe baza căreia a reconstruit structura unor vertebrate fosile. Meritele ştiinţifice ale lui C. sunt umbrite de concepţia sa antievoluţionistă, creaţionist-fixistă şi catastrofistă în baza căreia el explica dispariţia unor grupe de animale şi apariţia altora prin teoria cataclismelor. V. şi *catastrofism*.

CUVÂNT 1. Una dintre unităţile fundamentale ale *limbii* şi *vorbirii*, care constituie obiect de cercetare pentru diferite discipline (filosofie, logică, psihologie, lingvistică, fiziologie ş.a.). Din punctul de vedere al uneia dintre principalele sale funcţii, *comunicarea*, c. reprezintă cel mai mic segment semnificativ al fluxului vorbirii; din punctul de vedere al celeilalte funcţii, *generalizarea*, el constituie o formă de fixare a *cunoştinţelor* despre diferite *clase* de obiecte,

obţinute în *practica* social-istorică; în acest plan, c. apare ca substi-tuent al claselor respective în diverse operaţii ale activităţii de gândire şi vorbire, ca un caz particular al *semnului*. Aspectul fonologie al e, în vorbire, se prezintă analizei la mai multe nivele: ca fragment al fluxului vorbirii despărţit prin pauze; ca unitate a „controlului fonologie” în procesul imitării interioare a rostirii directe, în timpul perceperii ei, ca o „cuantă” a *conştientizării* vorbirii de purtătorul ei ş.a. Semnificaţia c. comportă mai multe componente: *pragmatic*, care corespunde raportului dintre c. Şi situaţia utilizării lui (*semnal* al semnalului); *semantic*, dezvăluind relaţia dintre c. Şi *semnificat*, conţinutul lui obiectual, raportarea lui obiectuală (corelatul lingvistic al *noţiunii*); *sintactic*, corespunzător relaţiilor dintre cuvinte în fluxul vorbirii. Spre deosebire de semnificaţie (obiectivă şi constantă la toţi purtătorii limbii), *sensul* c. este condiţionat de motivaţiile individuale sau de grup, legate de felul activităţii desfăşurate, ceea ce justifică consemnarea coloraturii emoţionale ac, întrucât aspectul semantic reţine nu numai reflectarea intelectuală a realităţii, ci şi atitudinea pragmatic-afectivă faţă de ea. 2. (în filosofia antică greacă) Una dintre numeroasele semnificaţii ale Logos-ului, întâlnită la „natur filozofi” (Anaxagoras, Democrit, Xenofan ş.a.) şi la sofişti (Prota-goras, Gorgias ş.a.). De remarcat că această semnificaţie nu reţine numai aspectul verbal al e, ci îl desemnează drept purtătorul unităţii indisolubile dintre gândire şi limbă, unitate care ajunge până la deplina lor identificare. 3. (în sens mitologic) Realitatea însăşi a lucrului denumit. O asemenea reprezentare se întemeiază pe particularitatea conştiinţei mitologice de a nu opera dihotomia dintre e. şi realitatea desemnată, de a privi *semnificatul* şi *semnificantul* într-o unitate nemijlocită, inseparabilă, ceea ce a dus, în cazul unor populaţii primitive, la apariţia aşa-numitei „magii a c”. (tabuurile lingvistice, incantaţiile ş.a.) potrivit căreia posesorul numelui este în acelaşi timp şi posesorul lucrului însuşi.

CVIETISM (lat. *quies* „linişte”) 1. (în sens restrâns) Concepţie etică religioasă, iniţiată în 1675 de teologul spaniol Miguel Molinos şi condamnată de biserică. Preconizează contemplaţia mistică totală, subordonarea absolută a omului faţă de „voinţa divină”, renunţarea la

orice efort, negând importanţa practicilor rituale şi a „faptelor bune” în vederea „mântuirii”. 2. (în sens larg) Orice concepţie care recomandă dobândirea liniştii sufleteşti prin adoptarea unei atitudini pasive şi contemplative faţă de lume (*neoplatonismul*, *budismul* etc).

D

D'ALEMBERT, Jean le Rond (1717 – 1783), filosof luminist şi matematician francez, colaboratorul principal al lui Diderot la „Enciclopedia franceză”. A încercat să schiţeze istoricul apariţiei şi dezvoltării cunoaşterii omeneşti şi să facă o clasificare a ştiinţelor. În concepţiile sale filosofice D'A. a fost inconsecvent dualist, evitând afirmarea deschisă a concepţiilor sale *ateiste*. În gnoseologie a înclinat spre *senzualismul* lui Locke şi a criticat teoria carteziană a *ideilor înnăscute*. Corespondenţa sa, publicată postum, dezvăluie un adversar declarat al ideologiei, dogmaticii şi instituţiilor religioase. *Op*. pr.: „Tratat despre dinamică” (1743), „Discurs preliminar la «Enciclopedie»” (1751), „Elemente de filosofie” (1759), „Despre desfiinţarea iezuiţilor în Franţa” (1763).

DAO (chineză „drum”, „cale”), una dintre cele mai importante categorii ale filosofiei clasice chineze, cu sensuri şi semnificaţii multiple, constituite într-un îndelungat proces de abstractizări succesive, a cărei interpretare a polarizat confruntarea de idei dintre liniile filosofice fundamentale. Începând din sec. 5 – 3 î.e.n., d. devine o noţiune tradiţională în filosofie, mai cu seamă în *daoism*, unde desemnează, iniţial, izvorul tuturor lucrurilor, apoi (Lao-Tzi, Sun-Tzi, Van Ciun ş.a.), calea *devenirii* lor naturale, *cauza primă* a tot ce există, *lege* universală a *mişcării* şi schimbării lumii, independentă de voinţa divină sau omenească. Sub impulsul unor tendinţe idealizante şi chiar mistificatoare, d. este conceput ca o esenţă abstractă, principiul ideal (cel mai bine exprimat prin „nefiinţă”, „nonexistenţă”), respectiv, ca o „cale” divină. Alături de sensul ontologic („cale”, *legitate*), d. este interpretat şi în sens etic, ca „normă etică”, sau logic, fie ca „argument” în general, ca „logică”, fie – în plan speculativ – ca o noţiune care desemnează unicul, universalul.

DAOISM (TAOISM), una dintre direcţiile principale ale filosofiei antice chineze, inaugurată de Lao-Tzi (sec. 6 î.e.n.) şi bazată pe

noţiunea de *dao*. În cadrul d. s-a manifestat un curent materialist (Lao-Tzi, Iang Ciu, iar mai târziu Sun-Tzi, Van Ciun ş.a.), care a interpretat noţiunea de *dao* în sensul de *ordine* universală proprie fenomenelor naturii, vieţii sociale şi gândirii omeneşti, şi un curent idealist (Cian-Tzi, Van Bi ş.a.), care a interpretat aceeaşi noţiune ca pe un principiu ideal speculativ sau ca o „cale divină". În sec. 1 – 3 e.n. s-a constituit d. religios, care a conceput noţiunea de *dao* ca un principiu divin, accesibil oamenilor numai printr-un extaz mistic.

DARVINISM, concepţie evoluţionistă elaborată de Ch. R. Darwin, după care speciile se transformă treptat unele în altele prin interacţiunea următorilor factori: variabilitatea, ereditatea, suprapopulaţia, lupta pentru existenţă şi selecţia naturală. Variabilitatea individuală, care oferă material pentru acţiunea selecţiei, apare ca rezultat al corelaţiei dintre organism şi mediu, dintre modificările condiţiilor de mediu şi acţiunea factorilor interni specifici organismului. Ereditatea fixează variaţiile şi face posibilă acumularea lor în cursul generaţiilor. Darwin admite, deşi inconsecvent, ereditatea caracterelor dobândite, teză care va fi respinsă de către *neodarwinism*. Suprapopulaţia este creşterea excesivă a numărului de indivizi ai unei specii în raport cu mijloacele de trai. Lupta pentru aceste mijloace dintre indivizii speciilor apropiate (interspecifică) sau dintre indivizii aceleiaşi specii (intra-specifică) duce la supravieţuirea „celor mai ap. Ţi" (H. Spencer), care se reproduc preferenţial. Selecţia naturală acţionează totodată şi prin mijlocirea factorilor abiotici din mediu (Darwin pune accentul pe factorii biotici). Selecţia duce astfel la trierea formelor mai bine adaptate şi la accentuarea în curs de generaţii a caracterelor adaptative; ea orientează deci chiar variaţiile neorientate. D. a constituit una dintre marile descoperiri care au favorizat dezvoltarea unei concepţii dialectice despre natură şi care au pregătit apariţia *materialismului dialectic*. D. a dat lovituri hotărâtoare concepţiilor creaţioniste şi fixiste, ca şi *finalismului*, explicând cauzal apariţia şi dezvoltarea speciilor, mutaţiile calitative care se produc în lumea vie, în procesul adaptării organismului la mediu. Rolul d. În sprijinirea *ateismului* a fost uriaş; în schimb, antidarvinismul are o coloratură net idealistă şi chiar religioasă. D. constituie azi

fundamentul ştiinţelor biologice şi al practicii agrozootehnice şi o componentă esenţială a gândirii dialectice. Printre oamenii de ştiinţă care au dezvoltat şi propagat d. se numără E. Haeckel, Th. Huxley, fraţii Kovalevschi, K.A. Timireazev, LV. Miciurin ş.a; la noi în ţară d. a fost îmbrăţişat de Gr. Ste-fănescu, Gr. Cobălcescu, V. Conta, D. Brândză, N. Leon, D. Voinov, E. Racoviţă ş.a. În acţiunea de răspânde a d. în România, un important rol, l-a avut revista „Contemporanul". V. şi *neodarwinism*; *Darwin*.

DARVINISM SOCIAL, curent sociologic apărut în a doua jumătate a sec. 19, care încearcă să explice dezvoltarea socială şi raporturile dintre oameni prin extinderea mecanică asupra vieţii sociale a legilor biologice ale luptei pentru existenţă şi ale selecţiei naturale, descoperite de Darwin ca legi proprii lumii plantelor şi animalelor. D.s. desconsideră deosebirea calitativă dintre fenomenele biologice şi cele sociale, neagă *legitatea* obiectivă specifică a dezvoltării societăţii şi încearcă, pe această bază, să prezinte unele antagonisme şi convulsii sociale specifice orânduirilor bazate pe exploatare, îndeosebi capitalismului, drept fenomene „conforme naturii" şi, prin urmare, veşnice. În plan politic, d.s. a lansat concepţii reacţionare, încercând să justifice ideea inegalităţii sociale şi a necesităţii ierarhiilor pe baze rasist-elitiste, împotriva democraţiei (privită ca „sinucidere a omenirii"), a cultivat apologia violenţei şi a războiului, fiind unul dintre izvoarele teoretice ale *fascismului*. Variantă a *organicismului*, d.s. este înrudit cu *malthusianismul* şi *rasismul*. Principalii săi exponenţi au fost H. Spencer, W. Bagehot, B. Kidd (Anglia), E.A. Lange, O. Ammon şi L. Woltmann (Germania), L. Oum-plowicz şi G. Ratzenhofer (Austria), G. Vacher de Lapouge (Franţa), W.G. Sumner, F.H. Giddings şi Th. N. Car-ver (S.U.A.), M. Vaccaro (Italia).

DARWEV, Charles Robert (1809 – 1882), biolog englez, întemeietorul biologiei ştiinţifice şi al *evoluţionismului* ştiinţific cu privire la lumea vegetală şi animală. În urma observaţiilor geologice, biologice, paleontologice şi etnografice făcute în timpul expediţiei în jurul lumii pe vasul „Beagle", D. a ajuns la importante generalizări teoretice referitoare la evoluţia geologică a Pământului şi la procesul de evoluţie a lumii vii. Lucrarea de bază în care şi-a expus concepţia

evoluţionistă este „Originea speciilor prin selecţie naturală, sau păstrarea raselor favorizate în lupta pentru existenţă” (1859, trad. rom. 1957), completată de lucrarea „Variaţia animalelor şi plantelor sub influenţa domesticirii” (1868, trad. rom. 1963), bogată în demonstraţii cu privire la evoluţia speciilor pe baza selecţiei artificiale, în lucrarea „Descendenţa omului şi selecţia sexuală” (1871, trad. rom. 1967), D. demonstrează ştiinţific, pentru prima dată, originea animală a omului, infirmând misticismul creaţionist şi dovedind posibilitatea explicării lumii vii prin cauze naturale. Prin concepţia sa evoluţionistă, D. a fost un materialist şi un dialectician spontan, a exercitat o puternică influenţă asupra gândirii moderne. V. şi *darvinism*.

DAT 1. (în ontologiile materialiste) Realitate exterioară subiectului şi independentă de el. 2. (în gnoseologia nemarxistă) Obiect al cunoaşterii conceput în mod contemplativist, ca neprocesual, preconstituit faţă de raportul său cu subiectul. 3. (în gnoseologia pozitivistă) Rezultat al observaţiei, considerat ca imediat, neinfluenţat de procedurile şi nivelele teoretice ale cunoaşterii, de intervenţia activă a structurilor subiectului, pe baza căruia se constituie şi se justifică întreaga cunoaştere ştiinţifică. 4. (în intuiţionism, fenomenologie, existenţialism ş.a.) E-senţă la care subiectul accede prin intuiţie, fără mijlocirea structurilor raţional-discursive.

DATORIE, expresie de cea mai înaltă generalitate a obligaţiilor morale ale omului faţă de clasă, patrie, societate, precum şi faţă de familie, prieteni, tovarăşi; categorie fundamentală a *eticii* ca disciplină normativă. Concepţiile etice premarxiste considerau d. drept o categorie imuabilă, fundamentată de „poruncile divine”, de conştiinţa morală autonomă şi invariabilă (v. *imperativul categoric*) sau de „*natura umană*”, ori o anulau potrivit doctrinei *amoralismului* absolut. Conceperea abstractă a d. ca expresie a. opoziţiei funciare între obligaţiile izvorâte din conştiinţa individuală şi cele impuse de grup, clasă sau societate a întemeiat tragismul „conflictului între datorii” sau al „crizelor de conştiinţă”. Etica marxistă consideră că d. este rezultatul reflectării cerinţelor sociale în conştiinţa morală, al transformării normelor morale (în care se exprimă aceste cerinţe) în obligaţii interioare ale individului... Conflictul între d., deşi uneori resimţit

dureros de către *personalitate*, nu mai dă naştere, în socialism, la situaţii „fără ieşire", deoarece relaţiile de colaborare şi întrajutorare desfiinţează baza obiectivă a contradicţiei dintre individ şi societate, îndeplinirea sau neîndeplinirea d. este criteriul aprecierii morale a omului-Morala comunistă presupune o înaltă conştiinţă a d., îndeosebi a d. obşteşti. V. şi *responsabilitate*.

DAVID de Dinan (Dinant) (sec. 12 – 13), filosof scolastic, reprezentant al unui materialism inspirat din materialismul grec, după cum considera adversarul său Toma d'Aquino. În realitate, este vorba de un *panteism* deschis către *materialism*. Ceea ce există, susţinea D., este alcătuit din inteligenţă (*nous*), din care rezultă sufletul; din materie (*hyle*), din care rezultă corporalitatea şi din Dumnezeu (*theos*), din care rezultă esenţialitatea. Învăţătura lui D. a fost condamnată de biserică în 1210 şi în 1215.

DECEMBRIŞTI, revoluţionari ruşi, de origine nobiliară, participanţi la mişcarea împotriva absolutismului ţarist şi iobăgiei, care au organizat la Petersburg răscoala armată de la 14 (26) decembrie 1825 (de unde şi denumirea de d.). Concepţiile filosofice şi sociale ale d. (I.D. Iakuşkin, V.F. Raevski, V.K. Kiuhelbeker ş.a.) se situează în cadrul *luminismului*.

DECIDABILITATE, proprietate a calculelor formale de a avea o procedură efectivă de *decizie*.

DECIZIE 1. Act individual sau social (politic, economic, militar, juridic etc), premergător acţiunii, constând în luarea unei hotărâri determinate, întemeiate pe cunoaşterea condiţiilor, prevederea efectelor şi pe opţiune axiologică, în raport cu anumite scopuri şi idealuri. 2. *Teoria* d., disciplină ştiinţifică complexă care cercetează cu metode matematice mecanismul şi legile procesului decizional. Conceptele fundamentale ale *teoriei* d. elaborate pe baza lucrărilor lui von Neumann, Morgenstern, A. Wald, F.P. Ramsey şi B. de Finetti, sunt utilitatea şi probabilitatea. *Teoria* d. se ocupă cu trei genuri de d.: d. În condiţii de *certitudine*, d. În condiţii de risc şi d. În condiţii de incertitudine, în condiţii de risc, cel care acţionează, deşi nu are complet sub control con-secinţele relevante ale acţiunilor lui, nefiind astfel în stare să le prevadă exact, este totuşi capabil să atribuie

probabilitate condiţiilor posibile precum şi consecinţelor acţiunii lui. Mulţi autori restrâng valabilitatea *teoriei* d. doar la domeniul economic sau cel mult la cel al *practicii*, neacordându-i vreo însemnătate în activităţile teoretice; alţii, dimpotrivă, instituie modelele teoriei d. în structuri generale, reconstruind întreaga metodologie a ştiinţei (structura raţionamentului ştiinţific, teoria ştiinţifică şi valorile ei) în cadrul acesteia. S. *Problema* d. (în logica matematică) semnifică găsirea unui test efectiv (procedură de d.) cu ajutorul căruia să se poată determina întotdeauna într-un sistem logic dacă o formulă dată este *teoremă*. În calculul propoziţiilor, *problema* d. poate fi rezolvată prin reducerea la forma normală disjunctivă sau prin *matricele* de adevăr. În calculul cu predicate de ordinul întâi, problema d., aşa cum a demonstrat A. Church, este insolubilă. Există totuşi soluţii pentru câteva cazuri particulare. 4. (în teoria jocurilor) Alegere a unei „mutări" din mulţimea mutărilor disponibile într-o anumită situaţie de joc, în conformitate cu strategiile disponibile în cadrul regulilor de joc admise. 5. (în sociologie, politologie) Hotărâre luată de un centru sau organ de conducere prin care se stabileşte direcţia şi modalitatea de înfăptuire a unei acţiuni, selecţionate dintr-o mulţime de acţiuni posibile, ce duc la atingerea scopurilor şi obiectivelor urmărite, în raport cu un program social şi cu sistemul de valori corespunzător; d. este un atribut al puterii. După orizontul de timp implicat şi legătura cu acţiunea, d. se împart în strategice, tactice şi operaţionale. După subiectul decident, d. sunt unipersonale sau colective (cu diferite grade de participare). D. social-politică are un accentuat caracter ideologic, de clasă. Calitatea d., eficienţa ei în raport cu atingerea scopurilor şi obiectivelor urmărite depinde de baza informaţională care o precede (de natura şi cantitatea datelor disponibile pentru decident).

DECODIFICARE, v. COD.

DEDUBLAREA UNICULUI, v. UNICUL.

DEDUCŢIE, formă de *raţionament* în care *concluzia* rezultă cu necesitate din *premise*. Tipul fundamental de d., realizată prin judecăţi (propoziţii) categorice, este d. *silogistică*, în care gândirea trece de la general (în premise) la particular sau de la un general de ordin

superior la un grad de generalitate inferior, prin subordonarea, faţă de *gen*, a unei *specii* pe care acesta o cuprinde. D. se mai realizează în formă ipotetică sau disjunctivă ş.a. Întregi teorii, cum sunt cele din geometrie, aritmetică etc, oferă exemple de d. În logica simbolică (matematică), d. este înţeleasă ca derivarea din anumite enunţuri date (*axiome*), cu ajutorul unor reguli (substituţia şi detaşarea), a unor noi enunţuri (*teoreme*). În logica simbolică a fost elaborată *teoria* d. *naturale*, caracterizată prin derivarea dintr-o anumită *supoziţie*, cu ajutorul unor reguli speciale, a anumitor consecinţe. Caracterizată din punct de vedere gnoseologic ca mişcare a gândirii exclusiv în planul conceptelor, d. este atât analitică, cât şi sintetică. Totodată d. presupune inducţia, care realizează ridicarea cunoaşterii de la cunoştinţe factuale la concepte, de la individual la general, operaţie care furnizează premisele d. D. şi inducţia sunt astfel inseparabil legate, între ele existând o unitate dialectică. Bazele teoriei d. au fost puse de Aristotel, prin doctrina despre *silogism*, fiind apoi dezvoltate de Descartes şi mai ales de Leibniz. Teoria d. s-a dezvoltat, de asemenea, pe baza cercetărilor de *logică simbolică*.

DEFINIŢIE, operaţie logică de delimitare a *conţinutului* sau *sferei* unei *noţiuni*, sau de precizare a înţelesului unui cuvânt sau *simbol*. D. este alcătuită din două părţi între care există un raport de *identitate*: definitul, adică ceea ce este definit (lat. *defi*. *niendum*) şi definitorul, adică ceea ce defineşte (lat. *definiens*). Dacă notăm definitul cu A şi definitorul cu B, structura d. este redată de formula „A = d/B”, unde semnul „= *de*” se citeşte „este identic prin definiţie cu...” în d. „Clorul este un halogen de culoare galben-verzuie”, „Clorul” este definitul, „halogen de culoare galben-verzuie” este definitorul, iar „este” apare în locul semnului „= e”. Pentru a fi corectă, d. se supune următoarelor reguli: a) să fie adecvată, adică definitorul să corespundă întregului definit şi numai lui; b) să nu fie, direct sau indirect, circulară, adică definitorul să nu apeleze pentru propria sa d. la definit; c) să nu fie negativă dacă poate fi afirmativă, adică să spună ce este definitul şi nu ceea ce el nu este; d) să fie clară, adică definitorul să nu cuprindă termeni necunoscuţi sau metafore, figuri de stil etc. Între d. şi cunoaştere există o strânsă legătură: pe de o parte, d. este un mijloc

fundamental şi o modalitate esenţială de cunoaştere, pe de altă parte, o cunoaştere satisfăcătoare a obiectului definiţiei este o condiţie necesară pentru construirea unei d. eficiente. În practica cunoaşterii s-au statuat în timp o mare varietate de definiţii, a cărei sistematizare se poate face după obiectul d. şi după procedura folosită pentru atingerea scopului d. Astfel, după obiectul definiţiei deosebim: 1) d. reală, care arată ce este un lucru sau o clasă de obiecte; 2) d. nominală lexicală, care dezvăluie toate înţelesurile cu care un cuvânt este întrebuinţat într-o limbă; 3) d. nominală stipulativă, care introduce un cuvânt, un simbol nou sau introduce un înţeles nou pentru un cuvânt vechi. D. stipulative au un caracter convenţional. După metoda de definire distingem: 1) d. prin gen proxim şi diferenţă specifică, care se mai numesc şi d. per *essentiam pe*ntru că dezvăluie însuşirile esenţiale ale obiectului definit. Această procedură de definire se poate aplica numai acelor noţiuni care pot fi sp*ecii (*exemplul de mai sus ilustrează tocmai această procedură unde specia clor este definită prin genul său cel mai apropiat (genul proxim) halogen, din cadrul căruia ea se distinge prin diferenţa specifică culoarea galben-verzuie); 2) d. genetice, care arată originea obiectului definiţiei şi procesul prin care a luat naştere (de ex.Catîrul este un animal domestic hibrid rezultat prin împerecherea măgarului cu iapa sau a armăsarului cu măgăriţa"; 3) d. constructive, care arată felul în care, din anumite materiale şi cu anumite unelte, poate fi construit un exemplu de lucru ce aparţine clasei obiectului definiţiei (de ex.Arcul spiral plan este un arc ce se fabrică din bandă de oţel cu secţiunea dreptunghiulară sau din sârmă rotundă prin înfăşurare pe o spirală Arhimede"); 4) d. operaţionale, care specifică o serie de operaţii sau ex*perimente (*în sens larg) care pot fi făcute pentru a şti dacă obiectul definiţiei este ceea ce se spune că este, dacă un concept sau un cuvânt este corect folosit sau aplicat (de ex. „Un număr este par dacă rezultatul împărţirii sale cu doi este un număr întreg"); 5) d. enumerative, care epuizează prin înşiruire toate obiectele individuale ce participă la sfera definitului (de ex. prin judeţ al R.S. România înţelegem oricare din următoarele: Alba, „Arad, Bacău… şi aşa mai departe până epuizăm complet lista judeţelor ţării); 6) d. ostensive, care înşiră elemente ce aparţin ex*tensiunii d*efinitului

fără a o epuiza însă, adică oprindu-se doar la câteva exemple considerate reprezentative, relevante, pentru a ne da seama ce este definitul (de ex. „Romancierul este un astfel de scriitor ca Rebreanu, Tolsţoi sau Hemingway"); 7) d. de precizare, care arată că într-un anume context, din totalitatea sensurilor sale posibile un cuvânt va fi folosit numai cu un anume înţeles (de ex., în practica judiciară, prin libertate se înţelege „starea în care se găseşte învinuitul sau inculpatul faţă de care nu s-a luat măsura reţinerii sau arestării preventive"); 8) d. abreviative, care ne oferă o expresie prescurtată, mai convenabilă, în locul uneia mai complicate şi mai greu de folosit (de ex.UNESCO este Organizaţia Naţiunilor Unite pentru Educaţie, Ştiinţă şi Cultură"); – 9) d. prin sinonimie, care tind să evidenţieze înţelesul unui cuvânt mai puţin cunoscut sau folosit prin intermediul unui alt cuvânt care are acelaşi înţeles cu el, dar care este mai des întrebuinţat (de ex.Crum-pená înseamnă cartof"). D. are o însemnătate metodologică deosebită, întrucât de ea depinde stăpânirea noţiunilor, a cuvintelor şi operarea corectă cu noţiuni şi cuvinte. Existenţa unei multitudini de proceduri de definire se explică nu doar prin scopul urmărit, delimitarea conceptelor sau a înţelesului cuvintelor, ci mai ales prin faptul că una sau alta din procedurile de definire nu este universal aplicabilă. Din punctul de vedere al dezideratului cunoaşterii, acela de a dezvălui esenţa fenomenelor, nu toate definiţiile pot aduce o contribuţie egală. În această perspectivă, doar d. prin gen proxim şi diferenţă specifică trimit direct la esenţa obiectului, dar ele nu sunt universal aplicabile. Un mare rol în cunoaştere au şi d. operaţionale care ajută la corelarea nivelului teoretic cu cel empiric, în direcţia aplicării şi verificării teoriilor ştiinţifice. Unui singur concept îi pot corespunde mai multe d. operaţionale (de ex.temperatura" poate fi explicitată prin dilatarea gazelor, lichidelor sau solidelor ori prin efectul termoelectric) ceea ce înseamnă dezvăluirea unei multitudini de conexiuni în care există fenomenul definit. Un rol important revine de asemenea d. genetice, prin aceea că ne arată provenienţa obiectului definiţiei, precum şi celor constructive, care ne dau o indicaţie privind folosirea practică, nemijlocită a cunoştinţelor. Prin urmare, chiar dacă nu trimit direct la esenţa lucrului definit aceste d. constituie un

important mijloc de cunoaştere şi de aplicare a cunoştinţelor. Celelalte tipuri de proceduri de d., cele enumerative, ostensive, de precizare, abreviative şi prin sinonimie nu vizează nici direct, nici indirect esenţa lucrului definit, dar importanţa lor metodologică nu poate fi totuşi neglijată pentru că ele ne permit, atunci când nu avem încă suficiente cunoştinţe despre obiectul definiţiei, să distingem acest obiect şi să operăm cu el în mod corect. Uneori, în situaţii speciale sau pe primele trepte ale însuşirii de noi cunoştinţe, d. sunt înlocuite prin diverse procedee ca: indicarea, descrierea, caracterizarea, comparaţia şi deosebirea. De asemenea, necunoaşterea regulilor d. sau inexistenţa unor cunoştinţe satisfăcătoare despre un anumit fenomen au ca efect folosirea unor pretinse definiţii aşa cum sunt d. persuasive, care constau din încărcarea definitorului cu note evaluative şi metafore (de ex.Câinele este cel mai bun prieten al omului"). O d. persuasivă poate fi cel mult un mijloc de convingere, dar în niciun caz un mijloc de cunoaştere; în plus, de cele mai multe ori, ea conduce la confuzii o altă pretinsă d. este cea contextuală. În sens strict, aici nu avem o d., deoarece se pretinde ca sensul conceptului de definit să reiasă din contextul în care acest concept este folosit (de ex., sensul conceptului de „cultură" să rezulte din cărţile şi studiile în care este întrebuinţat acest concept, în întregul lor. De cele mai multe ori este însă imposibil să apelăm la o asemenea procedură. În plus, ea nu poate contribui la precizarea a ce este obiectul ce trebuie definit, la organizarea unui sistem de concepte.

DEFINIŢII OPERAŢIONALE, proceduri de interpretare a termenilor teoretici în cadrul *experienţei*, *ipoteze* (nu convenţii lingvistice) care stabilesc legătura dintre un *simbol* şi rezultatul controlat al operaţiilor făcute asupra obiectelor. D.o., alături de alte proceduri interpretative, ajută la corelarea nivelurilor teoretic şi empiric ale cunoaşterii ştiinţifice, la adăugarea unui sens *empiric* conceptelor teoretice, necesar pentru aplicarea şi verificarea teoriilor ştiinţifice. Unui concept teoretic îi pot corespunde mai multe d.o. (de ex.temperatura" poate fi „definită" prin dilatarea termică a gazelor, lichidelor sau solidelor, ori prin efectul termoelectric), prin aceasta manifestându-se relativa independenţă a teoreticului de empiric.

Operaţionalismul a exagerat rolul d.o. În ştiinţă, considerând că operaţiile de măsurare pot singure înzestra un termen ştiinţific cu *semnificaţie* şi confundând, astfel, o operaţie metodologică cu una semantică, acordând deci d.o. un rol definiţional propriu-zis (semantic).

DEISM (lat. *deus* „zeu", „Dumnezeu") orientare filozofică-religioasă apărută în sec. 17 – 18 în Occidentul Europei, care a supus unei critici raţionaliste religiile şi confesiunile oficiale, instituţionalizate (de ex., *catolicismul*; *protestantismul*), opunându-le o *religie „naturală"* sau „raţională". Deiştii (Her-bert de Cherbury, Locke, Toland, Shaftesbury, Voltaire, Lessing ş.a.) au respins conţinutul concret al dogmelor diferitelor religii, căutând să desprindă nucleul „raţional" care ar fi comun tuturora. Acest nucleu „raţional" diferă de la un deist la altul; trăsătura generală cea mai importantă a d. este recunoaşterea lui Dumnezeu numai ca o cauză primă impersonală a universului şi negarea intervenţiei lui în desfăşurarea ulterioară a fenomenelor din univers, natura dezvoltându-se potrivit legilor ei proprii. D. a reprezentat o etapă importantă a luptei de idei în filosofia şi ştiinţa modernă, legată de ascensiunea burgheziei împotriva bisericii feudale, împotriva dogmatismului şi intoleranţei religioase, fiind adesea o formă voalată a *materialismului*.

DELLA VOLPE, Galvanno (1895 – 1968), filosof şi estetician italian. După primele scrieri, influenţate de G. Gentile, se apropie de marxism, ridicându-se împotriva interpretării lui „speculative – hegelianizatoare" (tânărul G. Lukács, K. Korsch etc.) şi, în acelaşi timp, împotriva interpretării date dialecticii de către Croce. În scrierile sale („Logica, ştiinţă pozitivă", 1950; „Logica, ştiinţă istorică", 1969; „Cheile dialecticii istorice", 1964; „Rousseau şi Marx şi alte studii de critică materialistă", 1957), D.V. opune dialecticii hegeliene pe cea a lui Marx, considerată în conformitate cu demersurile gândirii ştiinţifice moderne care continuă şi desăvârşeşte metodologia promovată de Galiâelo Galilei. În această perspectivă, filosofia lui Marx este înţeleasă ca o expresie a cunoaşterii ştiinţifice, iar dialectica, drept structură fundamentală a istoricităţii şi *practicii* sociale. D.V. a influenţat gânditori marxişti ca L. Colletti, V. Cerroni, M. Rossi etc. în estetică, a

opus concepţiei croceene asupra imaginii artistice, ca pură intuiţie, ideea că arta operează cu complexe intuitiv-logice („Critica gustului", 1960, trad. rom. 1975). *Alte op.*: „Hegel, romantic şi mistic" (1929), „Filosofia experienţei la David Hume" (2 vol. 1933 – 1935), „Libertatea comunistă" (1946), „Eckhart sau despre filosofia mistică" (1952).

DEMIURG (gr. *demiurgos* „meşteşugar", „lucrător"), denumire dată în filosofia greacă idealistă, în special de Platon, divinităţii ca pretins principiu raţional, organizator al Universului, ca aşa-zis „arhitect" sau „creator" al acestuia. Din filosofia lui Platon ideea d. trece în *neoplatonism* şi în curentele gnostice, desemnând o divinitate subordonată unui Dumnezeu suprem, care mediază între acesta şi lume. Într-o accepţie actuală, figurată, d. înseamnă creator de valori.

DEMOCRAŢIE (gr. *demos* „popor" şi *kratos* „putere"), formă de guvernământ organizată pe temeiul principiului potrivit căruia puterea aparţine poporului. În societăţile împărţite în clase antagoniste, d. este, în ultimă instanţă, expresia dominaţiei claselor exploatatoare şi asupritoare aflate la putere, acest fapt determinând conţinutul şi limitele ei. D. *burgheză*, reprezentând un progres istoric în comparaţie cu formele de guvernare anterioare, proclamă egalitatea cetăţenilor în faţa legii, diverse libertăţi democratice (libertatea cuvântului, a presei, a întrunirilor etc.), introduce unele instituţii democratice ca parlamentul, votul universal etc. Ea are însă limite istorice determinate, generate de interesele menţinerii orânduirii capitaliste, ale apărării şi dezvoltării sistemului de exploatare şi asuprire a oamenilor muncii, împiedică participarea lor reală şi deplină la viaţa politică. şi îi supune diverselor forme ascunse şi rafinate de manipulare politică şi ideologică, în condiţiile *capitalismului* monopolist de stat, clasa muncitoare şi forţele progresiste din ţările capitaliste luptă pentru apărarea şi lărgirea d., lupta pentru a. fiind, totodată, o parte integrantă a luptei pentru înfăptuirea *revoluţiei socialiste*. D. *socialistă*, întemeiată pe alianţa dintre *clasa muncitoare* şi *ţărănimea muncitoare*, sub conducerea clasei muncitoare, baza socială a statului socialist este o democraţie de tip nou, democraţia muncitorească, care se sprijină pe deţinerea puterii politice de către oamenii muncii, pe proprietatea obştească

asupra mijloacelor de producţie, pe unitatea intereselor fundamentale ale tuturor claselor şi categoriilor sociale; ea reprezintă un tip superior de d. Într-o societate în care se creează condiţiile obiective şi subiective ale egalităţii între oameni (în domeniul politic şi social-economic, în domeniul instrucţiei şi educaţiei, al culturii), posibilitatea pentru toţi membrii societăţii de a-şi valorifica aptitudinile şi capacitatea în toate domeniile vieţii sociale. „Factorul fundamental al democraţiei noastre noi îl reprezintă proprietatea socialistă de stat şi cooperatistă asupra mijloacelor de producţie, asupra întregii bogăţii naţionale şi, pe această bază, repartiţia venitului naţional în conformitate cu principiile eticii şi echităţii socialiste, precum şi puterea clasei muncitoare, în alianţă cu ţărănimea şi celelalte categorii de oameni ai muncii, care asigură înfăptuirea în practică a acestor principii de bază. În aceasta constă, de altfel, deosebirea fundamentală dintre democraţia burgheză – bazată pe puterea şi proprietatea capitalistă, pe exploatarea oamenilor muncii, pe repartiţia profund inegală a venitului naţional – şi democraţia socialistă în care nu mai există exploatare şi asuprire, în care toată avuţia aparţine poporului, iar repartiţia venitului naţional se realizează după principiul „de la fiecare după capacitate, fiecăruia după muncă" (Nicolae Ceauşescu). D. *socialistă* este menită să asigure *maselor populare*, fără deosebire de rasă, sex sau naţionalitate, participarea efectivă la conducerea *statului*, a economiei, a tuturor domeniilor vieţii sociale, la viaţa obştească, precum şi exercitarea reală a celor mai largi drepturi şi libertăţi. D. *socialistă* este incompatibilă cu dominaţia haotică a „bunului plac", cu aşa-zisa d. „Pură" invocată de apologeţii proprietăţii privat-capitaliste, în care ar domni dreptul „liberei iniţiative", dar care legitimează, de fapt, manevrele întreprinse de proprietarii capitalişti în interesul stoarcerii de profituri cât mai mari din exploatarea maselor muncitoare. Obiectivul esenţial al d. *socialiste* este asigurarea participării conştiente şi nemijlocite a oamenilor muncii, producători şi proprietari ai avuţiei naţionale, la adoptarea *deciziilor* şi la conducere, la toate nivelele sistemului organizaţional al societăţii. D. *socialistă* se realizează prin îmbinarea democraţiei reprezentative cu el. directă, a conducerii centrale,

unitare, cu autonomia funcţională a organelor locale, întemeiată pe principiul centralismului democratic. D. *socialistă* cuprinde atât libertăţile politice: libertatea cuvântului, a presei, a mitingurilor şi adunărilor etc, dreptul de a alege şi a fi ales pe baza votului universal, egal şi secret, cât şi drepturile sociale: dreptul la muncă, la odihnă, la învăţământ, la asigurarea materială a bătrâneţii, în caz de boală şi de pierdere a capacităţii de muncă, egalitatea femeii cu bărbatul în toate domeniile vieţii sociale. În ţara noastră, d. *socialistă* îşi găseşte expresia în sistemul drepturilor şi libertăţilor prevăzute în Constituţia ţării, în organizarea şi funcţionarea organelor centrale şi locale ale puterii şi ale administraţiei de stat, în organizarea şi conduce rea economiei (d. economică), a activităţii culturale, în atragerea maselor în forme variate la rezolvarea treburilor de stat şi obşteşti (d. politică), în vederea asigurării progresului social neîngrădit. „Socialismul trebuie să fie nu numai o societate în stare *să* asigure o viaţă materială îmbelşugata membrilor săi, ci şi o societate capabilă să realizeze cele mai înalte aspiraţii de libertate şi fericire a omului pe pământ” (Nicolae Ceauşescu). În funcţie de condiţiile concrete din flecar” ţară, d. *socialistă* parcurge un procede dezvoltare, de perfecţionare şi de lărgire a bazei sale economice, politice şi sociale. Programul Partidului Comunist Român, adoptat la Congresul al XI-lea, prevede, în actuala etapă a construirii *societăţii socialiste multilateral dezvoltate* şi a pregătirii condiţiilor trecerii treptate la comunism, un ansamblu de măsuri în vederea perfecţionării, în continuare, a formelor de participare directă a oamenilor muncii la conducerea treburilor publice, a tuturor organismelor sociale, în direcţia diminuării laturilor represive ale statului, în perspectiva trecerii unor funcţii ale acestuia pe seama maselor populare şi a întăririi rolului organizator al partidului în viaţa economică şi socială, a trecerii treptate spre autoguvernarea liberă a poporului, spre fazele superioare ale organizării comuniste a vieţii sociale, în direcţia ridicării gradului de pregătire şi de competenţă a oamenilor muncii, întăririi spiritului eticii şi echităţii socialiste, a răspunderii fiecărui membru al societăţii faţă de îndatoririle sociale care îi revin, a creşterii nivelului de responsabilitate, de autodisciplină comunistă, asigurării climatului

obiectiv şi subiectiv necesar afirmării depline a personalităţii umane.

DEMOCRAŢI REVOLUŢIONARI, ideologi şi militanţi ai *revoluţiilor burghezo-democratice*, care s-au situat în mod consecvent pe poziţia luptei pentru desfiinţarea iobăgiei şi lichidarea pe cale revoluţionară a rânduielilor feudale. Ca reprezentanţi ai claselor şi ai păturilor sociale asuprite, interesate în răsturnarea orânduirii feudale, ei au luptat împotriva liberalismului şi *reformismului* burghez, înclinat să încheie tranzacţii cu reacţiunea politică. Democratismul revoluţionar a cunoscut o evoluţie îndelungată, străbătând în dezvoltarea sa mai multe etape. Primul curent democrat-revoluţionar l-au constituit iacobinii (M. Robespierre, J.P. Marat, G.J. Danton, L.A. Saint-Just ş.a.), reprezentanţii aripii radicale ai revoluţiei burgheze de la 1789 – 1795 din Franţa, partizani ai dictaturii revoluţionare a maselor plebeiene, în perioada revoluţiilor burghezo-democratice din 1848 – 1849 şi, în genere, între deceniile al cincilea şi al optulea ale sec. 19, democratismul revoluţionar s-a dezvoltat cu precădere în diverse ţări mai înapoiate sub raport economic şi social-politic, îndeosebi în ţările din răsăritul Europei, unde s-a manifestat mai ales ca o *ideologie* a mişcării de eliberare a *ţărănimii*. D. r. au avut totodată un rol de seamă în mişcarea de eliberare naţională din aceste ţări. Principalii d. r. din perioada revoluţiilor din 1848 – 1849 au fost: E. Arnold în Cehia, E. Dembowski în Polonia, Petőfi S. şi Tinesics M. în Ungaria. Un rol important în dezvoltarea gândirii social-politice şi filosofice au avut d. r. ruşi (A. I. Herzen, N.P. Ogariov, V.G. Belinski, N.G. Cernîşevski, N.A. Dobroliubov), care au îmbinat ideea revoluţiei ţărăneşti cu concepţii socialist-utopice. După cum a arătat V.I. Lenin, d. r. ruşi s-au apropiat foarte mult de materialismul dialectic, însă, datorită stării de înapoiere din Rusia, unde proletariatul se găsea abia la începutul dezvoltării sale, ei s-au oprit în faţa materialismului istoric. Ideile d. r. ruşi au exercitat o influenţă puternică asupra scriitorilor şi gânditorilor progresişti din Rusia, precum şi asupra unor d. r. de seamă din ţările din sud-estul Europei (H. Botev în Bulgaria, S. Marković în Serbia ş.a.) După trecerea capitalismului în faza sa imperialistă, democratismul revoluţionar este reprezentat îndeosebi de aripa cea mai înaintată a burgheziei naţionale în revoluţiile

burghezo-democratice cu caracter antifeudal, agrar şi antiimperialist din ţările înapoiate ale Asiei, Americii Latine şi Africii. Un d. r. reprezentativ pentru această perioadă, în care revoluţia burghezo-democratică precedă şi pregăteşte revoluţia socialistă, este, în China, Sun Iat-Sen (1866 – 1925). În ţările române, democratismul revoluţionar s-a manifestat în perioada revoluţiei din 1848 – 1849, reprezentând orientarea cea mai înaintată în cadrul ideologiei paşoptiste. Conducătorul recunoscut al curentului democrat-revoluţionar din Ţara Românească a fost N. Bălcescu. Pe platforma ideologică a democratismului revoluţionar s-au situat, în cursul revoluţiei din ţările române, Avram Iancu, Eftimie Murgu, Cezar Bolliac, Al. G. Golescu (Negru), I. Ionescu de la Brad, generalul Gh. Magheru ş.a. D. r. din Ţara Românească considerau că obiectivul principal al revoluţiei este desfiinţarea clăcii şi împroprietărirea ţăranilor. Partizani fervenţi ai luminării poporului, ei au militat pentru educarea maselor în spirit revoluţionar, pentru ridicarea întregului popor la lupta armată împotriva duşmanilor interni şi externi ai revoluţiei. împletind revendicările sociale ale revoluţiei cu cele naţionale, ei au luptat pentru obţinerea independenţei ţări, pentru crearea statului naţional unitar. D. r. din Ţara Românească, în special Nicolae Bălcescu şi Cezar Bolliac, au preconizat unirea mişcărilor revoluţionare ale popoarelor român şi ungar şi s-au străduit să mijlocească o colaborare între revoluţionarii români şi revoluţionarii unguri. Pe poziţii în esenţă democrat-revoluţionare s-au situat, în Transilvania, Avram Iancu, Al. Papiu-Ilarian ş.a., iar în Banat, Eftimie Murgu. În Moldova, democraţii burghezi, în frunte cu M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, C. Negri, Al. Russo ş.a., au formulat, în timpul exilului, revendicări radicale sub influenţa directă a ideilor democrat-revoluţionare ale programului revoluţiei din Ţara Românească. Ideile d. r. români şi ale altor patrioţi paşoptişti au exercitat o înrâurire rodnică asupra gândirii lui B.P. Haşdeu, M. Eminescu, I.L. Caragiale ş.a. Ei au avut un rol de seamă în lupta pentru unirea Moldovei cu Ţara Românească şi în pregătirea reformelor progresiste înfăptuite în timpul domniei lui Alexandru Ioan Cuza. Cu tot caracterul lor înaintat, concepţiile d. r. români sunt, din punct de

vedere filosofic, în genere, tributare *idealismului*. După înfrângerea revoluţiei din 1848 – 1849, unii d. r. români au alunecat treptat pe poziţiile liberalismului şi reformismului burghez. În ultimul pătrar al sec. 19, moştenitoarea şi continuatoarea firească a tradiţiilor de luptă ale democratismului revoluţionar a devenit mişcarea muncitorească din România. În etapa nemijlocit premergătoare trecerii mişcării socialiste la marxism, curentul revoluţionar-democrat, influenţat de unele idei socialiste, se afirmă ca direcţie a mişcării de eliberare în ţările sud-estului european (Bulgaria, Serbia, România). „Tradiţia democratică din gândirea românească, intensa activitate pe tărâm teoretic desfăşurată de gânditori progresişti şi revoluţionari ca Nicolae Bălcescu, Cezar Bolliac, Mihail Kogălniceanu, C.A. Rosetti şi alţii au creat un climat favorabil răspândirii ideilor socialiste" (Nicolae Ceauşescu).

DEMOCRIT (c. 460 – c. 370 î.e.n.), filosof antic grec, originar din oraşul Abdera (Tracia), reprezentant de seamă al *materialismului* şi *ateismului*, adept al democraţiei sclavagiste. Urmând iniţiativele învăţătorului său Leucip, D. este principalul întemeietor al *atomismului* în Grecia. După D., lumea e formată din atomi şi din vid, atomii fiind părticele de materie practic imperceptibile, necreate, eterne, indivizibile, amorfe, lipsite de dinamism lăuntric, invariabile şi aflate în continuă mişcare; între atomi sunt deosebiri de configuraţie, iar în agregatele de atonii, deosebiri între poziţia şi ordinea acestora; corpurile materiale ca şi sufletul omenesc sunt asemenea agregate; zeii nu au niciun rol în lume, se formează şi dispar ca orice lucru corporal. D. a afirmat *determinismul* şi a negat *finalismul*. În gnoseologia sa, D. consideră că *senzaţiile* vizuale sunt provocate de transporturi ale unor mulaje (*ei dola*) ce se desprind de obiecte şi pătrund în ochi. Aceleaşi transporturi stau şi la baza *raţiunii*, care singură poate pătrunde ceea ce numim *esenţa* lucrurilor. Spirit novator şi pe planul teoriei societăţii, D. a afirmat că societatea evoluează spre forme superioare, şi anume, sub impulsul activităţii materiale a oamenilor, susţinând că forţa motrice a istoriei a fost „nevoia". D. a scris numeroase lucrări în toate domeniile de cunoaştere din timpul său, din care s-au păstrat doar puţine fragmente.

DEMOGRAFIC (*factorul* d.), element constitutiv al societăţii, exprimat de densitatea populaţiei, ritmul ei de creştere, structura şi mobilitatea ei. Dat fiind că reprezintă principala forţă productivă de care dispune societatea, populaţia este o condiţie necesară a existenţei şi dezvoltării acesteia. De aceea, creşterea populaţiei reprezintă un factor propulsor al dezvoltării societăţii, una dintre condiţiile vieţii materiale a societăţii. În condiţiile formării relaţiilor de producţie capitaliste, unii ideologi (de ex., Wil-Jiam Petty în sec. 17) au formulat ideea, progresistă pe atunci, că densitatea populaţiei este factorul hotărâtor al dezvoltării sociale. Un secol mai târziu, Malthus încerca, în aceeaşi perspectivă teoretică a *determinismului* d., să explice mizeria maselor muncitoare prin înmulţirea prea rapidă a populaţiei. Marx a demonstrat că suprapopulaţia (relativă) nu este rezultatul legilor biologice ale înmulţirii populaţiei, ci un produs al dezvoltării istorice anarhice a capitalismului, orânduire în care sistemul repartiţiei dezavantajează masele largi de oameni ai muncii, aceştia fiind tot mai mult împinşi la periferia societăţii şi îngroşând rândurile categoriei şomerilor. Şi în sociologie s-au manifestat astfel de tendinţe unilaterale: unele teorii au acordat *factorului* d. rolul hotărâtor în progresul istoric (de ex., Maksim Kovalevski), altele i-au negat orice rol în această privinţă, considerându-l doar un efect al creşterii productivităţii muncii (de ex., Max Weber). În realitate, factorul d. nu poate fi definit prin mărimi constante nici în spaţiu şi nici în timp; el nu poate explica esenţa dezvoltării sociale, cauzele trecerii de la o formaţiune socială la alta. În acelaşi timp însă, creşterea populaţiei este o condiţie esenţială a dezvoltării producţiei, iar influenţa determinantă a modului de producţie asupra dezvoltării sociale este mediată, în bună măsură, de densitatea populaţiei, de ritmul creşterii şi de structura de vârstă a acesteia. *Interacţiunea* dintre dezvoltarea producţiei sociale şi creşterea populaţiei este extrem de complexă şi depinde de fiecare dată de particularităţile modului de producţie ca şi de nivelul şi ritmul dezvoltării ştiinţei şi tehnicii. Demografia, ştiinţa socială care studiază dinamica populaţiei, structura şi migraţia acesteia, oferă date pentru elaborarea politicii demografice a statelor. Politica d. stabileşte şi aplică un ansamblu de măsuri cu caracter

economic, sanitar, juridic, educativ şi de perspectivă, privind dezvoltarea cuantumului de populaţie, păstrarea unui echilibru dinamic între dezvoltarea economică şi variabilele demografice (vârsta, sex, natalitate, morbiditate, mortalitate, migraţie etc), determină cantitatea şi calitatea investiţiilor demografice. Politica demografică a statului socialist român are în vedere rezolvarea problemelor populaţiei în strânsă legătură cu strategia dezvoltării economice şi sociale, având ca obiective principale: optimizarea sporului natural al populaţiei, asigurarea unor condiţii superioare de viaţă, ocrotirea mamei şi copilului, a familiei, valorificarea resurselor umane, dezvoltarea instituţiilor de asistenţă medicală, învăţământ, cultură, de odihnă etc.

DEMONOLOGIE (gr. *daimon* „divinitate protectoare", ulterior cu semnificaţia predominantă de „spirit răufăcător", „diavol" etc), pretinsă ştiinţă cu caracter religios, adesea. *ocult*, care ar studia demonii. În formarea conceptului despre demoni, consideraţi ca existenţe reale, o mare contribuţie aduce, alături de superstiţiile populare cu o vechime milenară, religia iudeo-creştină, bazată pe Biblie. Ca principiu al *răului*, noţiunea de „demon" apare iniţial în Vechiul Testament dar i se conferă o importanţă particulară mai ales odată cu iudaismul târziu, când demonilor li se atribuie trăsături concrete (îngeri decăzuţi, ce au în frunte pe Satana etc.). Noul Testament preia aceste viziuni despre demoni, le dezvoltă şi le aplică cu precădere în planul istoriei aşa-numitei mântuiri a omului: demonii ar fi spirite decăzute care formează un imperiu al răului şi care acţionează asupra oamenilor ca izvor de ispite, ca* viciu, iar uneori ca forţe posesive care pun stăpânire pe trupul omului şi sunt cauza unor boli îndeosebi mintale (epilepsia ş.a.). Cu sens figurativ, noţiunea de demon este folosită şi de către moralişti şi indică, de obicei, o trăsătură de caracter îngroşată; demonul ambiţiei, demonul inteligenţei etc. De asemenea, sensuri figurate multiple a dobândit această noţiune în folclor şi în limbajul comun.

DEMONSTRAŢIE, procedeu logic de întemeiere deductivă a adevărului unui *enunţ*. Elementele d. sunt: a) teza de demonstrat; b) argumentele (fundamentele) demonstraţiei; c) modul de raţionare

(procedeul demonstraţiei), prin care teza de demonstrat este dedusă din *argumente*. D. *apa-gogică*, raţionament care, pe baza demonstrării falsităţii unei teze care contrazice teza %de demonstrat, conchide asupra adevărului acesteia din urmă. Ea se numeşte şi indirectă, deoarece se înfăptuieşte prin reducerea unei probleme (demonstrarea adevărului tezei) la o altă problemă (demonstrarea falsităţii tezei care contrazice teza de demonstrat). V. şi *argumentul prin reducere* la *absurd*.

DE MORGAN, Augustus (1806 – 1878), logician şi matematician englez, considerat, alături de G. Boole, întemeietor al *logicii simbolice* (matematice). D. M.şi-a adus contribuţia la dezvoltarea logicii şi prin fundamentarea logicii relaţiilor. *Op*. pr.: „Logica formală" (1847), „Despre silogism" (1864).

DENOTAT, obiectul pe care îl semnifică un anumit nume. Sin. *semnificat*.

DENOTATIV, v. CONOTATIV. DENOTAŢIE, v. SEMNIFICAŢIE.

DEONTIC (gr. *deon*, *deontos* „ceea ce se cade", „ceea ce este necesar"), termen care desemnează, în general, concepte sau modalităţi ale discursului etic, referitoare la obligaţie, permisiune etc. *Deontică*, disciplină în curs de constituire la graniţa dintre logică şi etică, şi care se ocupă cu studiul aspectelor logice şi structurale ale formelor de gândire normative şi imperative, ca şi ale sistemelor de norme şi de obligaţii morale. D. s-a dezvoltat mai ales în ultimele decenii sub impactul *logicii simbolice*, ceea ce a condus la constituirea unui capitol special al acesteia, *logica* d. Obiectul de cercetare al d. îl constituie caracteristicile specifice, considerate din punct de vedere logic, ale normelor şi imperativelor, în calitate de forme particulare ale gândirii; raporturile dintre norme, realitatea obiectivă şi acţiunile umane; raporturile de compatibilitate sau incompatibilitate, de contradicţie sau de non-contradicţie dintre normele şi imperativele unui sistem de morală etc. La dezvoltarea d. au contribuit K. Menger, A. Hofstâdter, J. Jorgensen, G.H. von Wright, O. Be-cker ş.a. *Logica* d., ramură a logicii contemporane, care studiază relaţiile logile ale conceptelor d. Ea se distinge de logica formală pură (sau generală) prin caracterul ei „aplicat", iar de etică prin caracterul ei abstract,

studiind doar relaţiile sintactice şi semantice dintre conceptele discursului etic normativ. Dezvoltarea logicii d. a avut loc în strânsă interdependenţă cu logica modală oletică, cu logica epistemică, temporală, etc. Logica d. s-a afirmat ca o direcţie nouă în cercetarea logică modernă după apariţia studiului lui G.H. Wright „Deontologic" (1951). Majoritatea sistemelor de logică d. presupun vocabularul logicii propoziţiilor pe care îl completează prin admiterea unui functor deontic primitiv [o („este obligatoriu…") sau *P* („Este permis…")] ce determină formule bine construite din logica propoziţiilor. Alţi functori d. sunt introduşi prin definiţii (interdicţie, libertate, coerciţiune etc). Jakko Hintikka a construit (1971) un sistem logicod. Întemeiat pe logica predicatelor şi utilizarea cuantorilor. Progrese remarcabile în dezvoltarea logicii d. au fost realizate prin utilizarea teoriei logice a lumilor posibile (Leibniz, Carnap, Wright, Hintikka, Krippke) şi a metodelor modelelor semantice. V. şi *logică*.

DEONTOLOGIE (gr. *deon*, *deontos* „ceea ce se cade", „ceea ce este necesar" şi *logos* „ştiinţă") 1. Cod al moralei profesionale, al principiilor şi normelor morale specifice pe care le implică exercitarea unei anumite profesii. Acesta poate fi un cod scris sau transmis prin tradiţie, pe cale orală şi acceptat tacit de către toţi practicanţii unei profesii. Un astfel de cod este, pentru medici de ex., cunoscutul „jurământ hipocratic". 2. (în doctrina etică a lui J. Bentham, cel care a folosit pentru întâia dată noţiunea) Disciplină al cărei scop ar fi evaluarea preliminară a consecinţelor unei acţiuni, pentru a putea stabili, în funcţie de cantitatea de plăcere sau durere pe care acea acţiune o procură, dacă ea merită sau nu să fie îndeplinită. Aici, noţiunea d. capătă o semnificaţie utilitaristă. Ulterior d. a fost separată de *axiologie*, prima având în vedere acţiunile ce decurg din *datoria* morală, iar ultima referindu-se la aspectul valoric al acţiunilor, la calitatea lor de a fi „bune" sau „rele". 3. (în sens larg) Partea *eticii* care se ocupă cu studiul datoriei morale, al originii, naturii şi formelor acesteia, în calitate de componentă de bază a *conştiinţei morale*.

DEOSEBIRE, proprietate a obiectelor şi fenomenelor de a fi diferite unele de altele, de a nu fi identice. Deosebirile pot fi esenţiale sau neesenţiale, în gândirea dialectică, termenul d. semnifică şi o

modalitate de dedublare a unicului (unitarului) în laturi opuse (contradictorii şi contrarii). În evoluţia lor, contradicţiile trec de la deosebire la *opoziţie* sau chiar la conflict sau invers (de ex, opoziţia dintre valoarea de întrebuinţare şi valoare, caracteristică mărfii, a apărut iniţial sub forma d., transformându-se ulterior în stare conflictuală, provocând grave disfuncţionalităţi în societăţile capitaliste contemporane). D., pentru care se foloseşte uneori şi termenul de *diferenţă*, este astfel un moment, o treaptă în evoluţia *contradicţiei*, în acest sens, Hegel afirma că diferenţa în general e o contradicţie în sine.

DEPENDENŢĂ FUNCŢIONALĂ, termen care exprimă raporturile de condiţionare reciprocă ale elementelor sau *subsistemelor* unui *sistem*. Relaţiile de d.f. se întemeiază pe proprietatea obiectelor sau fenomenelor de a depinde unele de altele, de a-şi pune în valoare potentele numai în raport cu influenţele exercitate asupra lor de obiectele sau fenomenele cu care coexistă (sistemic) în acelaşi context. Proprietatea de a influenţa, de a potenţa manifestarea altui fenomen se numeşte *funcţie* sau rol. Atributele de funcţie sau rol nu sunt *imanente* obiectelor sau fenomenelor; ele se dobândesc numai în condiţiile în care acestea intră în raporturi cu alte obiecte sau fenomene. Datorită rolului deosebit pe care îl au relaţiile funcţionale (de d.f.), în dialectica sistemelor (în potenţarea manifestării elementelor unui sistem şi, ca atare, în dinamica de ansamblu a acestuia), o mare importanţă metodologică în cercetare o are *analiza funcţională*, în efectuarea acestui tip de analiză, un aport substanţial îl are matematica. Având, printre altele, ca obiect de studiu, dependenţa unor mărimi variabile de influenţele (acţiunea) unei sau mai multor alte mărimi variabile independente, matematica oferă modele de analiză funcţională aplicabile în toate domeniile ştiinţelor particulare ale naturii şi societăţii. V. şi *funcţionalism*.

DEPLASAREA SPRE ROŞU, fenomen optic, descoperit între 1912 şi 1914 de astronomul american V.M. Slipher, de deplasare a liniilor spectrale ale nebuloaselor situate în afara Galaxiei noastre (extragalactice) în direcţia lungimilor de undă mai mari (spre roşu), ceea ce ar indica o îndepărtare a nebuloaselor extragalactice de

Galaxia noastră (fenomen asemănător cu efectul Doppler din acustică). Astronomul american E.P. Hubble a formulat în 1929 legea după care viteza de d. spre r. este proporţională cu distanţa. D. spre r. apare ca o confirmare experimentală a concluziei teoretice privind „expansiunea universului”, care rezultă din analiza anumitor modele cosmologice şi după care materia din „univers” a fost la un moment dat concentrată într-un spaţiu restrâns şi apoi a început un proces de „expansiune”. Unii gânditori de orientare idealistă au dat o interpretare creaţionistă fenomenului de expansiune, susţinând ipoteza unui „atom primar”, creat de divinitate în care ar fi fost concentrat iniţial întreg universul. Viciul de fond al ipotezei universului în expansiune constă în extrapolarea unor legi ale structurii şi dinamicii universului cunoscut (ale metagalaxiei) asupra întregului univers. Există şi modele pulsatorii în care expansiunea indicată de d. spre r. apare doar ca o fază a evoluţiei metagalaxiei urmată de o fază de „condensare”, fazele de expansiune şi de condensare succedându-se în mod periodic.

DEPRINDERE, modalitate de acţiune consolidată prin exerciţiu şi executată cu uşurinţă, având unele aspecte automatizate, dar fără pierderea controlului conştient (de ex. *A*. de a merge, de a citi, de a scrie, d. sportive etc).

DERELICŢIUNE, concept existenţialist (Heidegger) caracterizând o situaţie de singurătate absolută, rezultată dintr-un abandon radical, dintr-o libertate ce-şi apare sieşi paradoxală, sortită unei lumi preexistente ei; sentiment al „aruncării” (Geworfenheit) omului într-o lume a contingenţelor, a posibilităţilor întâmplătoare şi a necesităţilor echivalente. D. exprimă una dintre *situaţiile limită* de care se prevalează o viziune despre lume şi om ireductibil antropologistă, individualist-solipsistă şi pesimistă.

DE SACRALIZARE, proces opus celui de *sacralizare*, adică acţiunea prin care un obiect sau o fiinţă considerate, până la un moment dat, ca fiind *sacre* îşi pierd caracterul religios şi nu se mai bucură de sentimentele de respect şi de veneraţie, corespunzătoare stării lor anterioare. D. reprezintă o acţiune de demistificare a fenomenelor religioase, de restituire a semnificaţiilor profane ale lucrurilor şi fiinţelor, de dezalienare a reprezentării lor.

DE SC ARTE S, René” (latinizat Renatus Cartesius) (1596 – 1650), filosof şi savant francez, unul dintre întemeietorii filosofiei epocii moderne. În filosofia sa, D. porneşte de la „*îndoiala* metodică” asupra tuturor cunoştinţelor, asupra datelor simţurilor şi chiar asupra existenţei lumii şi acceptă ca unic fapt sigur, care trebuie să constituie, după el, temeiul filosofiei şi al ştiinţei, vestita teză: „Mă îndoiesc, deci cuget; cuget, deci exist” *fi*) *ubito*, *ergo cogito*; *cogito*, *ergo sum*). Îndoiala carteziană nu este sceptică, ci metodologică: ea vizează găsirea unui *fundament* absolut sigur al cunoaşterii. Această teză a influenţat însă *idealismul* de mai târziu, care i-a speculat tocmai elementele de scepticism suferite de el. Îndoiala sa are o semnificaţie progresistă, fiind îndreptată împotriva *dogmatismului* scolastic. D. a fost un reprezentant de seamă al *raţionalismului* în filosofia modernă. Pentru el, criteriul adevărului se află în *raţiunea* însăşi, în *evidenţa*, claritatea şi distincţia *cunoştinţelor* noastre. La baza metodei sale de cunoaştere el a pus *deducţia*, care trebuie să pornească de la adevăruri clare şi distincte, cunoscute nemijlocit de raţiune. D. a recunoscut totuşi şi valoarea cunoaşterii experimentale. Contribuţiile esenţiale ale lui D. în domeniul teoriei cunoaşterii sunt: a) descoperirea *subiectului epistemic* şi b) formularea conceptului modern de *metodă*; ambele reprezintă elemente ale unei noi viziuni, necontemplative asupra procesului cunoaşterii. Trăsătura fundamentală a filosofiei lui D. O constituie concepţia dualistă despre existenţa a două *substanţe* independente una de alta: substanţa materială, cu atributul întinderii, şi substanţa spirituală, cu atributul gândirii. D. a subordonat însă cele două substanţe, materială şi spirituală, unei a treia, principiului suprem, lui Dumnezeu, iar ideea de Dumnezeu a considerat-o ca o *idee înnăscută* (v. şi *înnăscut*; *inneism*). D. a adus o contribuţie însemnată la dezvoltarea matematicii, fizicii, biologiei şi a altor ştiinţe. Fizica lui D. a avut un caracter materialist-mecanicist; el a explicat toate fenomenele naturii prin *materia* în mişcare, aceasta din urmă fiind concepută numai ca deplasare în spaţiu. D. a introdus pentru prima oară în epoca modernă punctul de vedere al *dezvoltării* în cosmologie. Prin latura materialistă a gândirii sale, ca şi prin orientarea antiscolastică a raţionalismului său, care corespundeau intereselor burgheziei

franceze în ascensiune, D. a contribuit în mare măsură la progresul ştiinţei şi al filosofiei. Fizica materialistă a lui D. a constituit unul dintre izvoarele teoretice ale *materialismului* francez din sec. 18. *Op*. pr.: „Discurs asupra metodei de a ne conduce bine raţiunea şi a căuta adevărul în ştiinţe" (1637, trăd. rom. 1910, 1957), „Geometria" (1637, trad.ro.m. 1966), „Diop-trica" (1637), „Meditaţii metafizice" (1641), „Principiile filosofiei" (1644). V. şi *cartezianism*.

DESCRIERE 1. (în logica tradiţională) Gen al „definiţiilor lucrului", mai puţin exact, care ne oferă cunoaşterea unui lucru prin „accidentele" sale proprii, cu ajutorul lor lucrul determinându-se suficient pentru a putea fi distins de alte obiecte şi fenomene. 2. (în teoria cunoaşterii) Etapă a cercetării ştiinţifice, care constă în fixarea datelor experimentului sau observaţiei cu ajutorul unui sistem determinat de si*mboluri, matrice,* grafice etc. D. pregăteşte trecerea la cercetarea teoretică a obiectului sau procesului (ex*plicaţie),* fiind în acelaşi timp condiţionată de li*mbajul ş*i de structurile teoretice. Fe*nomenalismul (*Mach, Pearson ş.a.) reduce sarcina ştiinţei la d „Pură" a faptelor în termeni matematici, negând necesitatea şi valoarea unor ipoteze explicative, interpretative, cauzele etc, de natură să depăşească acest nivel elementar al cunoaşterii.

DESCRIERE FENOMENOLOGICA, modalitate de prezentare intuitivă a fenomenelor ireductibile în care omul – prin actele intenţionale ale conştiinţei sale – este implicat, urmărind explicitarea progresivă a *esenţelor* (a semnificaţiilor ideale ale fenomenelor). Acest tip de descriere constituie o componentă fundamentală a metodei, fenomenologice iniţiate de Husserl şi se întemeiază pe supoziţia că fiecare obiect sau eveniment individual posedă o esenţă (*eidos*) care poate fi sesizată direct prin *intuiţie* intelectuală, pornind de la exemple singulare, studiate în detaliu şi într-o manieră foarte concretă. Nu este vorba aici de raportarea fenomenelor la concepte prealabile, la legile lor abstracte, la realităţi transcendente sau la critica normativă a legitimităţii lor, ci de efortul de a intui, prin descrierea angajării lor în situaţii singulare, ansamblul condiţiilor *a priori* presupuse de existenţa lor. D.f. renunţă la *demonstraţie* în favoarea prezentării şi la sistematizare în favoarea explicitării structurilor intenţionale implicite

ale experienţei, făcând apel la reducţii succesive, la suspendarea judecăţii (*epoche*), la „punerea între paranteze” a unor elemente ale *datului* şi urmărind astfel să dezvăluie esenţa fenomenelor concrete, sensul conferit acestora de actele intenţionale ale conştiinţei umane constituante. În măsura în care nu este utilizată solitar şi nu este opusă antitetic explicării cauzale, utilizarea d.f., ca modalitate de prezentare intuitivă a ceea ce este esenţial şi ireductibil într-un domeniu al cunoaşterii, se poate dovedi fertilă într-un demers filosofic. Absolutizată însă, ea devine tributară ontologiei subiacente (căutând esenţa fenomenelor înăuntrul conştiinţei şi suprimând ascetic orice încredere în realitatea exterioară conştiinţei), eşuând într-un *subiectivism*, impresionism şi retorism lipsit de valoare cognitivă. V. şi *fenomenologie*.

DESCRIPŢIE (în logica matematică), modalitate de specificare a unei singure valori pentru care este adevărată o propoziţie, sau la care se aplică un concept.

DESTIN, termen de sorginte mitologică, desemnând, în ultimă analiză, o forţă supranaturală, imaginară, care ar avea puterea să hotărască irevocabil, fatal, faptele şi evenimentele din viaţa individuală şi colectivă a oamenilor. Noţiunea datează dintr-o epocă îndepărtată în care oamenii erau tragic dominaţi de forţele oarbe ale naturii şi societăţii, neînţelese de ei. „Ignoranţa este un demon care – ne temem – va mai juca un rol în multe tragedii; pe bună dreptate au înfăţişat-o cei mai mari poeţi greci, în înfricoşătoarele drame ale caselor regeşti din Micene şi Teba, sub chipul destinului tragic” (K. Marx). Noţiunea de d., pătrunzând în filosofie, a cunoscut diferite ipostaze, primind de-a lungul timpurilor noi încărcături sau modificări semantice, dar păstrându-şi, în esenţă, semnificaţia originară: ideea determinării ca non-libertate. Spre deosebire de determinarea cauzală sau teleologică, acest tip de determinare exclude nu numai *libertatea*, ci şi *sensul* şi *scopul*, apărând ca o *necesiuih* inaccesibilă minţii omeneşti, ininteligibilă, tenebroasă şi oarbă în însăşi *fiinţa* ei, o realitate ascunsă, alogică, ce nu conţine „adevăr”. Cunoaşterea lui fiind în principiu un nonsens, d. se dezvăluie omului în forme *echivoce*, imprecise (oracole ş.a.). În aparenţă anistorică, ideea de d. se istoricizează într-un plan

mai profund, non-libertatea naturală dobândind, pentru conştiinţa umană, valoarea de *simbol* al servituţii sociale (judecatădamnaţiune). Desprinzându-se de celelalte tipuri de determinare, ca „moira" sau „ei marmene", d. este organic implicat de filosofii mistici, idealişti, sau pur şi simplu fatalişti, în existenţa umană, ca hotărând-o atât din exterior, cât şi din interior (Heraclit: „ethos"-ul omului reprezintă însuşi „daimonul" său); ea este vehiculată cu *semnificaţia* etică de „răsplată" (Anaximandru), de justiţie impersonală, obscură, oarbă, necruţătoare chiar şi faţă de zei (Eschil). Criza civilizaţiei oraşelor-cetăţi marchează o fundamentală metamorfoză a ideii de d. care reapare cu semnificaţia de şansă, hazard înstrăinat de om, nelegat organic de existenţa sa individuală, dar deschis, cu posibilităţi inepuizabile, „moira" cedând locul lui „tyhe" (lat„Fortuna"); epoca imperiului roman îi adaugă, odată cu denumirea de *fatum*, şi un sens atotcuprinzător, reprezentându-l ca irevocabil, impersonal, purtător al propriei consecvenţe şi necesităţi (Seneca: „*fatum*-ul îl conduce pe cel ce ascultă şi îl târăşte pe cel ce se împotriveşte"); mai târziu sensul noţiunii se lărgeşte până la dimensiuni cosmice (Posidoniu), căpătând o coloratură astrologică. Iraţionalitatea relaţiilor sociale şi fascinaţia magică a puterii fac ca ideea de d. să supravieţuiască şi în epocile istorice ulterioare, fie prin filiera astrologiei (de ex., la gânditorii Renaşterii, mai târziu, la Goethe), fie prin reaccentuarea, de pe poziţii antireligioase şi iraţionaliste, a elementului individualist (de ex., Nietzsche, reprezentanţii „filosofiei vieţii", în mod deosebit O. Spengler care echivalează d. cu conceptele: *viaţă*, *devenire*, *timp* şi la care cultul d. coincide cu fetişizarea statului).

DESTUTT DE TRACY, Antoine Louis Claude (1754 – 1836), filosof francez, reprezentantul principal al curentului denumit „ideologic" din prima treime a sec. 19 în Franţa. „Ideologia" era, de fapt, forma pe care a îmbrăcat-o *senzualismul* şi avea ca precursori direcţi pe Locke şi Condillac. Acesta din urmă atribuia denumirea de „idei" tuturor datelor cunoaşterii, inclusiv senzaţiilor înseşi. După D. de T. „elementele de ideologie" sau „filosofia primă" trebuie să ofere o explicaţie completă a originii cunoştinţelor noastre. Facultatea de a gândi este reductibilă la recepţionarea unei mase de impresii şi

modificări, a unor moduri de a exista de care suntem conştienţi şi care pot fi cuprinse toate sub denumirea de „idei” sau „percepţii”; întrucât ideile sunt simţite, mai pot fi denumite „senzaţii” sau „sentimente”. „Ideologia” propriu-zisă, ca o explicaţie dată ideilor, cercetează procesul de formare a ideilor, „gramatica” exprimarea lor, iar „logica”, are în vedere „combinarea inteligibilă a acestora. Raportat la orientarea filosofică teologico-spirij, ua-listă ce a urmat Revoluţiei franceze, curentul „ideologic” reprezintă o tendinţă progresistă, fiind continuatorul materialismului metafizic din sec. 18; el păstrează majoritatea limitelor *senzualismului*. Sub aspect politic, D. de T., ca şi ceilalţi „ideologi”, a fost antimonarhist şi republican. *Op*. pr.: „Elemente de ideologie” (4 vol., 1801 – 1815).

DETERMINARE 1. (în logică) Operaţie logică, inversă generalizării, prin care se trece de la noţiuni mai generale, adică noţiuni cu o sferă mai largă şi un conţinut mai sărac, la noţiuni mai puţin generale, adică noţiuni cu o sferă mai restrânsă şi cu un conţinut mai bogat (de ex. de la noţiunea de *vertebrat* la noţiunea de *mamifer*). D. se realizează prin adăugare de noi note la notele noţiunii iniţiale; acestea se numesc *determinaţii*. Limita d. O constituie *specia infimă* sau noţiunile individuale. 2. (în filosofie) Limitare a extensiunii unei realităţi la un câmp existenţial mai restrâns decât cel original; delimitare a unui obiect de altul, în dialectică, termenul d. se exprimă şi prin cel de *negare* (Spinoza). În acest caz, d. reală ar însemna un proces de realizare a limitelor, a domeniului de axistenţă a unei entităţi, a unui eveniment sau proces sub aspectul dimensiunilor spaţio-temporale, sub aspectul suportului material al proprietăţilor şi relaţiilor acestora, sub aspectul organizării sistemice, proces în care un loc central îl ocupă acţiunea de producere, de generare efectivă.

DETERMINISM, teorie a interacţiunii universale; concepţie filosofică potrivit căreia geneza şi desfăşurarea fenomenelor şi proceselor care au loc în natură şi societate, în viaţa materială şi psihică a oamenilor sunt ordonate cauzal, se supun *necesităţii*, fiind guvernate de *legi* obiective. D. este opus *finalismului*, care concepe determinarea obiectivă ca o consecinţă a unor scopuri iniţiale, postulate din exteriorul fenomenelor; *indeterminismului*, pentru care

universul este dominat de *hazard*, de *liber arbitru*, de acţiunea haotică a unor factori întâmplători; altor concepţii pseudodeterministe, idealist-subiective, potrivit cărora gândirea ar fi aceea care introduce în realitate ordinea cauzală şi legică. Interpretări fals deterministe oferă şi *religia*: diferite soluţii teist-teologice, care concep mersul evenimentelor naturale şi sociale, toate fenomenele care se petrec în viaţa oamenilor, ca efecte ale unor predeterminări divine, consecinţe ale unei implacabile voinţe şi raţiuni supranaturale. Pe acest teren, *teismul* se întâlneşte cu finalismul, *teologismul* se confundă cu *teleologismul*. Deşi unele interpretări idealiste se disociază de concepţiile nemijlocit finaliste, teiste şi indeterministe şi formulează supoziţii deterministe, în măsura în care consideră ideile ca suport al lucrurilor, ele prezintă corelarea obiectivă a fenomenelor din natură şi societate ca efect al unor cauze şi condiţii, al unor determinări necesare şi legice exterioare, anterioare sau subiacente lumii lucrurilor. Astfel de soluţii idealist-deterministe sunt propuse de diverşi reprezentanţi ai *idealismului obiectiv*, între care Hegel are totuşi meritul de a fi formulat o concepţie dialectică asupra d., potrivit căreia *condiţiile* intervin în structurarea lanţurilor cauzale, iar raporturile necesare se împletesc cu cele întâmplătoare în trecerea de la *posibilitate* la *realitate*. Rezultă că d., în calitatea sa de concepţie care exclude orice dependenţă a fenomenelor din natura şi societate de acţiunea vreunui factor supranatural sau a vreunui parametru spiritual obiectiv, este propriu, în cele din urmă, doar orientărilor filosofice materialiste. Reprezentaţii cei mai de seamă ai d., în antichitate, au fost Heraclit, Democrit şi Epicur. În sec. 17 – 18, lupta dusă de filosofii şi savanţii materialişti (Galilei, Bacon, Hobbes, Descartes, Spinoza) pentru promovarea d. a dat o lovitură puternică *scolasticii* şi *religiei* şi a creat fundamentul metodologic pentru dezvoltarea impetuoasă a ştiinţelor naturii. Materialismul premarxist a interpretat însă d. Într-un mod metafizic şi mecanicist; el a identificat d. cu *cauzalitatea* mecanică (directă şi liniară, univocă), a negat caracterul obiectiv al *întâmplării* şi a confundat cauzalitatea cu necesitatea, a redus *legitatea* fenomenelor la legile dinamice, nesesizând caracterul obiectiv şi valoarea deterministă a *legilor*

statistice care acţionează în formele complexe şi superioare de mişcare a materiei. D. mecanicist și-a găsit formularea clasică la matematicianul şi astronomul francez P. Laplace, în ceea ce priveşte absolutizarea cauzalităţii mecanice şi a legilor dinamice, precum şi la materialiştii francezi din sec. 18 (La Mettrie, D'Holbach, Helvetius), îndeosebi în ceea ce priveşte *absolutizarea* cauzalităţii şi necesităţii. Aceste limitări metodologice în interpretarea d. au dus la teze *fataliste*, potrivit cărora totul în univers este determinat implacabil, nimic nou nu mai poate interveni în desfăşurarea evenimentelor, oamenii înşişi fiind instrumente oarbe ale legilor obiective, neavând nicio posibilitate de a-şi modifica soarta. Asemenea interpretări conduc inevitabil la ideea de *predestinare* şi implicit la *finalism* (şi chiar la *indeterminism* în măsura în care necesitatea şi întâmplarea sunt puse pe acelaşi plan). Depășind limitele d. mecanicist, d. materialist-dialectic se întemeiază pe teza *conexiunii* universale, pe admiterea caracterului obiectiv şi dialectic al *interacţiunilor* dintre obiecte şi fenomene; dezvăluie caracterul obiectiv al întâmplării şi unitatea dialectică a necesarului şi întâmplătorului, a *cauzelor* şi condiţiilor în determinarea fenomenelor; recunoaşte caracterul obiectiv al legilor statistice care acţionează în sistemele integrative şi complexe, sisteme în care trecerea de la posibil la real se realizează probabilist, ca urmare a corelării factorilor întâmplători cu cei necesari, a parametrilor cauzali cu cei aleatori. Faţă de certitudinea absolută a *predicţiei* întemeiată pe modelul mecanicist al d. sau de incertitudinea absolută deductibilă din interpretările indeterministe, determinismului materialist-dialectic îi corespunde, în plan gnoseologic, o *certitudine* relativă, în sensul că oamenii, datorită înlănţuirii obiective a cauzelor şi condiţiilor, a necesităţii şi întâmplării, pot prevedea cu aproximaţie mersul evenimentelor, demersurile lor predictice având un caracter probabilist. Operând atât cu demersuri cauzale, cât şi cu demersuri probabiliste, în măsura în care-şi propune dezvăluirea esenţelor sau a perspectivelor viitoare ale fenomenelor, cunoaşterea omenească procedează determinist. De aceea, d. trebuie conceput nu numai ca *teorie* a conexiunilor obiective, ci şi ca o *metodă* (principiu) a cunoaşterii acestora, fiind un temei metodologic al *explicaţiilor* şi *previziunilor* cu care operează ştiinţele,

cunoaşterea omenească în general.

DETERMINISM GEOGRAFIC, v. ORIENTAREA GEOGRAFICĂ ÎN SOCIOLOGIE.

DETERMINISM SOCIAL, teorie a *interacţiunilor* specifice din viaţa socială, a mecanismului genezei şi *devenirii* fenomenelor sociale. În explicarea *determinia mului vieţii sociale*, materialismul istoric porneşte, în primul rând, de la teza *conexiunii universale* – teză fundamentală a determinismului dialectic – potrivit căreia, în determinarea fenomenelor, interacţionează cauze şi condiţii, factori necesari şi întâmplători, trecerea de la posibil la real în dinamica obiectivă instituindu-se ca o succesiune genetică de cauze şi efecte, mediată cel mai adesea de influenţele aleatorii exercitate asupra lanţurilor cauzale de factori condiţionali şi întâmplători. De aceea, au caracter obiectiv atât legile cauzale (dinamice) cât şi *legile statistice* (probabiliste), acestea din urmă fiind cu prioritate aplicabile *determinismului* fenomenelor sociale. Specific d.s., spre deosebire de determinismul fenomenelor naturale, este însă faptul că în geneza şi dezvoltarea fenomenelor sociale interacţionează dialectic factori obiectivi şi factori subiectivi. Deşi societatea este un proces legic, oamenii îşi făuresc istoria prin activitatea lor practică şi teoretică, desfăşurată individual şi colectiv, prin intermediul unor cadre instituţionale specifice fiecărei formaţiuni sociale. Rolul unor asemenea instituţii (statul, partidele politice, diferitele organizaţii obşteşti şi profesionale, de cultură) se amplifică de-a lungul dezvoltării societăţii, rea-lizându-se astfel, în decursul acesteia, ca tendinţă legică, o permanentă creştere a ponderii factorilor subiectivi. În dinamica factorilor subiectivi, a influenţei acestora asupra progresului societăţii, se produc mutaţii calitative, pe măsura trecerii de la *spontan* la *conştient* în activitatea socială a oamenilor. Acest proces de *conştientizare* a acţiunilor sociale dobândeşte amploare şi se impune ca necesitate odată cu trecerea de la capitalism la socialism şi cu desfăşurarea procesului edificării societăţii socialiste care solicită, în tot mai mare măsură, participarea conştientă şi responsabilă a membrilor societăţii în toate domeniile activităţii sociale. Odată cu dezvăluirea mecanismului obiectiv al determinismului vieţii sociale, în

contextul introducerii crescânde a explicaţiilor ştiinţifice în demersurile asupra socialului, marcate de extinderea influenţei teoretice şi ideologice a materialismului istoric, a sociologiei corespunzătoare lui, partidul clasei muncitoare şi statul socialist au un rol crescând în mobilizarea maselor, în organizarea eficientă şi conducerea ştiinţifică a procesului de creaţie istorică a acestora. Creşterea rolului conducător al partidului comunist, a rolului statului socialist şi a maselor muncitoare reprezintă, astfel, o particularitate a determinismului vieţii sociale în socialism, un factor hotărâtor în accelerarea ritmului dezvoltării sociale în această orânduire. În ansamblul conceptelor cu care materialismul istoric explică mecanismul determinismului vieţii sociale, un rol important au conceptele de *scop*, *libertate*, *responsabilitate*. Prin intermediul acestora societatea ne apare ca sinteză a *obiectivului* şi *subiectivului*, iar devenirea socială ca produs al interacţiunii dintre *cauzalitatea*, *necesitatea* şi *legitatea* obiectivă şi *acţiunea* practică, spontană sau conştientă a oamenilor, acţiune motivată de scopuri şi idealuri proprii, întemeiată teoretic şi axiologic, în condiţiile unei permanente adânciri şi amplificări a gradelor de libertate umană în raport cu determinismul obiectiv al vieţii sociale. Teoria materialist-istorică a d.s. se delimitează de teoriile eclectice şi simpliste ale determinismului geografic, determinismului demografic, determinismului biologic (rasist), determinismului tehnologic (nucleu al teoriilor convergenţei şi dezideologizării) sau determinismului psihologic, afirmând că, în interacţiunea complex? şi dialectică a tuturor *factorilor* dezvoltării sociale, cărora e necesar să li se acorde atenţia cuvenită, factorul economic şi social-politic au rolul precumpănitor, în ultimă analiză, determinant. Recunoaşterea acestui rol are o importanţă hotărâtoare în explicarea mecanismului, a dinamicii social-istorice şi în exercitarea acţiunii conştiente, creatoare, congtructive de transformare revoluţionară a societăţii.

DEVENIRE, termen care exprimă schimbarea, transformarea, variabilitatea în natură, societate şi în reflectarea lor psihică, trecerea neîncetată a obiectelor şi fenomenelor în altceva, *procesualitatea*. Ideea de d., implicată în esenţă de orice concepţie dialectică, apare

într-o formă naivă, exprimata prin metafora „focului” ca substanţă a lucrurilor, la Heraclit, căruia i se atribuie şi formula „totul curge”. Cratylos, discipolul acestuia, a dat d. sensul de curgere universală continuă, de instabilitate absolută şi, prin aceasta, imposibil de cunoscut. La nivel conceptual, conţinutul dialectic al acestei categorii a fost interpretat de Hegel ca unitate a existenţei şi a nonexislenţei; el a considerat-o ca fiind „primul adevăr”, adică prima determinaţie concretă care depăşeşte determinaţiile abstracte, unilaterale şi deci neadevărate ale existenţei şi non-existenţei, luate separat. D. este unitatea existenţei şi nonexistenţei, întrucât orice lucru, fiind în permanentă schimbare, este în necontenită trecere de la nonexistenţă la existenţă şi invers. În filosofia lui H. Bergson d. poate fi sesizată printr-o *intuiţie* nonraţională. Unii filosofi folosesc termenul de d. În acelaşi sens cu cel de *mişcare* sau de *dezvoltare*.

DEWEY, John (1859 – 1952), filosof din S.U.A. S-a preocupat de logică, psihologie, pedagogie, etică, religie, estetică, politică, trecând drept figura dominantă a filosofiei americane din al doilea pătrar al sec. 20. După el, orice idee sau teorie este *prospectivă*, îndreptată spre viitor, fiind un „instrument” de transformare a experienţei şi de adaptare la experienţă. Criticând punctul de vedere al cunoaşterii contemplative, D. a respins de fapt cunoaşterea ca reflectare a realităţii şi a conceput-o ca pe un mijloc mai rafinat şi mai complex de adaptare biologică la mediu şi de alegere a mijloacelor şi scopurilor care asigură utilitatea practică, folosul individual. D. şi-a denumit de aceea doctrina sa idealist-subiectivă *instrumentalism*. Ea constituie o variantă a *pragmatismului* şi are drept corolar fundamentarea aşa-numitei „religii a supunerii”. Este unul din promotorii *meliorismului*. *Op*. pr.: „Caracterul şi comportamentul uman” (1922), „Experienţă şi natură” (1925), „Problemele oamenilor” (1946).

DEZIDEOLOGIZARE (*doctrina* d.), ansamblu de teze promovate în gândirea filosofică, sociologică şi politologică burgheză contemporană, care se înfăţişează ca: a) revendicare, de pe poziţiile *obiectivismului* şi *scientismului* neopozitivist, a eliminării din filosofie şi ştiinţele sociale a elementelor apreciative, ideologice şi b) afirmare a unui pretins proces de „sfârşit al ideologiei”, de epurare a vieţii sociale

şi politice, de *ideologie* (implicată, uneori, în viziunea doctrinei *convergenţei*). Aceste două planuri se întrepătrund şi se completează într-o finalitate comună, îndreptată împotriva teoriei lui Marx. Punctul de plecare comun în această privinţă, îl reprezintă concepţia relativistă despre ideologii, promovată încă de Karl Mannheim, care nu distinge între ideologiile progresiste, ştiinţifice – cum este concepţia lui Marx, întemeiată pe descifrarea *legilor* sociale obiective – şi ideologiile reacţionare, care denaturează, în spiritul intereselor înguste de clasă, realităţile sociale. Fetişizarea posibilităţilor ştiinţei de a oferi soluţii optime, unice, problemelor sociale, de natură să înlăture necesitatea opţiunilor politice (şi deci ideologice) în conducerea socială şi postularea unei gândiri sociale strict *pragmatice*, non-ideologice, desconsideră faptul că o asemenea gândire nu este posibilă şi investeşte ştiinţa socială cu posibilităţi pe care nu le are. De aceea, pe drept cuvânt, poziţiile „pragmaticilor vulgari" au fost considerate drept o „ideologie a lipsei de ideologie" (G. Weisser). Teoria d. este inspirată autorilor înşişi, odată cu o anumită teamă de viitor, de constatarea slăbiciunii propriei lor ideologii, a inconsistenţei propriei lor perspective, de tendinţa lor de a se baricada împotriva penetraţiei, tot mai influente, a gândirii lui Marx. Faptul că principalele soluţii ale d. sunt îndreptate deschis împotriva acesteia (Raymond Aron, Daniel Bell, Ernst To-pitsch, S.M. Lipset), care este interpretată în chip denaturat drept o doctrină mesianică, milenaristă, o „religie laică", confirmă caracterizarea care i se face acestei teorii de către marxişti şi dezvăluie finalitatea ei politică nemijlocită. Lansată în 1955 (când R. Aron anunţa „sfârşitul erei ideologice"), doctrina d. a cunoscut o dezvoltare amplă, devenind o doctrină la modă la jumătatea deceniului al şaptelea. Procesele social-politice ale ţărilor capitaliste dezvoltate i-au adus însă o infirmare semnificativă, spulberând mitul consensului politic şi ideologic, al păcii de clasă şi al depolitizării. Sub raport filosofic, doctrina d. reprezintă o nouă variantă de determinism unilateral, tehnico-economic, în măsura în care stabileşte o relaţie simplist-univocă între dezvoltarea tehnico-economică, nivelul bunăstării, pe de o parte, şi ideologie şi luptele ideologice, pe de altă parte, relaţie potrivit căreia ridicarea nivelului de civilizaţie ar atrage

după sine încetarea manifestării ideologiilor. Sub raport social-politic, ea reprezintă o doctrină apologetică, de menţinere a *statu-quo-ului* şi de prezentare denaturată a societăţii capitaliste contemporane.

DEZORDINE, v. ORDINE; NEGENTROPIE.

DEZVOLTARE, modalitate a mişcării care se realizează ca *schimbare* orientată; trecere de la vechi la nou, de la inferior la superior în dinamica sistemelor. D. nu este un proces dinamic liniar şi unilateral ci se manifestă ca sinteză contradictorie, ca unitate a *progresului* şi *regresului*, a laturii *ascendente* şi a celei *descendente*, a *evoluţiei* şi *involuţiei* şi presupune unitatea *repetabilităţii* şi *irepetabilităţii*, a *reversibilităţii* şi *ireversibilităţii* în diacronia obiectivă a obiectelor şi fenomenelor, în raport cu universul infinit nu poate fi vorba de un sens orientat, preferenţial al mişcării (acceptarea unui asemenea sens ar conduce logic la concluzia finităţii universului, la ideea de început sau de temei iniţial), d. fiind un atribut al sistemelor finite care alcătuiesc universul şi nu al universului în ansamblu care este un macrosistem deschis, infinit calitativ şi cantitativ. D. sistemelor are caracter determinat, se desfăşoară în anumite *condiţii*, în funcţie de *particularităţile* spaţio-temporale., de corelaţiile lor *concrete* în cadrul contextului obiectiv în care fiinţează şi se manifestă. Având în centrul preocupărilor ei categoria de d., dialectica marxistă cercetează cele mai generale legi ale d., a căror cunoaştere oferă posibilitatea intervenţiei active a oamenilor, atât sub aspect teoretic cât, şi practic în mersul evenimentelor din natură şi societate. Fiind ansamblul schimbărilor orientate care se produc în univers ca urmare a dialecticii contradicţiilor interne ale sistemelor, d. exprimă, de fapt, *autodezvoltarea* obiectelor şi fenomenelor, automişca-rea lor de la vechi la nou, de la inferior la superior. Marea varietate a modurilor şi formelor d. se datorează atât naturii sistemelor reale, cât şi gradului de complexitate a structurii lor. Se disting însă două modalităţi principale de manifestare ale d.: *evoluţia* şi *saltul*, moduri care în societate se manifestă ca *evoluţie* şi *revoluţie*, acestea alcătuind o unitate dialectică astfel încât d. nu poate fi redusă în mod unilateral la vreuna din ele, ci constituindu-se ca o sinteză a lor. Asemănător stau lucrurile şi în ceea ce priveşte relaţia dintre *progres* şi regres, dintre *reversibilitate* şi

ireversibilitate în mişcarea socială, tendinţa obiectivă generală a d. sociale fiind mişcarea ascendentă de la inferior la superior, de la vechi la nou. D. socială nu poate fi deci redusă la simpla repetare a etapelor parcurse şi nici la o mişcare în cerc, caracteristica ei generală, definitorie, fiind progresivitatea. Materialismul dialectic respinge teoriile potrivit cărora d. *socială* este rezultatul exclusiv al unui concurs arbitrar şi limitat de împrejurări, al unor cauze întotdeauna exterioare sau pur subiective. Ceea ce este specific d. În societate faţă de d. proceselor naturale este, într-adevăr, intervenţia factorului subiectiv; progresul social se realizează însă în mod *necesar* şi nu întâmplător, ca efect al interacţiunilor dintre factorii subiectivi şi cei obiectivi. În perspectiva acestei interacţiuni, rezultă că oamenii creează istoria, produc structurile sociale prin acţiunea lor spontană sau conştientă, dar această producere nu este întâmplătoare, arbitrară, subiectivă, ci are caracter *legic*, se manifestă ca un proces istorico-natural. Dialectica marxistă a transformat ideea d. Într-un principiu metodologic fundamental de cunoaştere şi acţiune confirmat de ştiinţă şi de practica socială, legile generale ale dezvoltării fiind de altfel înseşi principiile ei fundamentale. V. şi *ciclu istoric*; *contradicţie*; *cantitate-calitate*; negarea *negaţiei*.

DHARMA (sanser„Lege”), termen cu semnificaţii complexe şi cu un loc central în religiile indice; d. semnifică, în general, virtutea, meritul religios, ansamblul legilor morale, ca şi aplicarea lor în viaţă, iar din acest punct de vedere sugerează, îndeosebi, totalitatea riturilor ce trebuie îndeplinite de către cel credincios.

DIACRONIE, v. SINCRONIE. DIAGNOZĂ, v. PROGNOZĂ.

„DIALECTICA NATURII”, lucrare fundamentală a filosofiei marxiste, scrisă de F. Engels între 1873 şi 1886. Pornind de la datele obiective furnizate de fizică, matematică, chimie, biologie etc, Engels demonstrează în „D.n”. caracterul universal al dialecticii şi al legilor ei, universalitatea procesului *dezvoltării* şi al *transformării*, a *unităţii şi luptei contrariilor*, a *trecerii cantităţii în calitate*, a *negării negaţiei*. Fundamentând ştiinţele naturii şi matematice în lumina materialismului dialectic, Engels dezvoltă multilateral următoarele idei: legătura indisolubilă dintre *materie* şi *mişcare*; specificul calitativ

al diferitelor forme ale materiei în mişcare şi al ştiinţelor oare le studiază (mecanica, fizica, chimia, biologia); trecerea dialectică de la o formă de mişcare a materiei la alta şi, implicit, de la o ştiinţă la alta. „D.n". cuprinde: un istoric succint al ştiinţelor naturii în sec. 16 – 19, în care Engels demonstrează că însăşi dezvoltarea acestor ştiinţe a determinat afirmarea tot mai puternică a gândirii dialectice şi infirmarea gândirii metafizice; o expunere amplă a *legilor* şi a *categoriilor* dialecticii materialiste şi a unor importante probleme de *logică dialectică* şi de *teorie a cunoaşterii*; consideraţii pătrunzătoare cu privire la structura dialectică a diferitelor ştiinţe, precum şi remarcabilul studiu „Rolul muncii în procesul transformării maimuţei în om", care schiţează bazele unei concepţii materialist-istorice a *antropogenezei*. „D.n". reprezintă prima sinteză filosofică materialist-dialectică a ştiinţelor moderne ale naturii. Dezvoltarea de către Engels în „D.n". a materialismului şi a dialecticii ca *metodologie* a ştiinţelor se realizează nu numai prin analiza şi generalizarea rezultatelor ştiinţelor particulare, dar şi prin reconsiderarea critică a filosofiei, a idealismului clasic german (Hegel) şi a materialismului mecanicist în special.

DIALECTICA NEGATIVĂ, v. DIALECTICĂ; NEGATIVITATE; ŞCOALA DE LA FRANKFURT.

DIALECTICĂ (gr. *dialektike*, din *dia* „cu „şi *legein* „a vorbi", „a discuta"), teorie generală a principiilor *devenirii* naturii, societăţii şi gândirii; teorie şi metodă de cunoaştere a *existenţei*. Elemente de gândire dialectică se întâlnesc încă în concepţiile filosofice ale Orientului antic (India, China etc). În Europa, un rol însemnat în elaborarea d. au avut filosofii antici greci, în special Heraclit din Efes şi Aristotel. În filosofia premarxistă se cunosc două forme principale ale d.: a) d. *naivă*, *spontană* a anticilor, care a sesizat legătura universală dintre fenomenele lumii reale, mişcarea şi transformarea lor continuă, fără să le poată da însă o explicaţie ştiinţifică, datorită nivelului insuficient de dezvoltare a cunoştinţelor ştiinţifice şi a practicii social-istorice; d. *spontană* poate caracteriza şi activitatea de cercetare, metoda şi viziunea unor savanţi, gânditori etc. care se lasă călăuziţi şi inspiraţi de dialectica obiectivă a lucrurilor fără a face din aceasta o

practică sistematică, o teorie filosofică conştientizată; b) d. *idealistă* a filosofiei clasice germane de la sfârşitul sec. 18 şi primele decenii ale sec. 19, care a c. ulminat cu el. *hegeliană*. Hegel a prezentat lumea ca un proces de autodezvoltare a ideii, determinat de contradicţiile ei interne. El a formulat principiile dialectice ale acestei autodezvoltări, elaborând şi un sistem al categoriilor d., prin care a dezvăluit caracterul dialectic al gândirii. Dar d. hegeliană este o d. idealistă, mistificată, „răsturnată cu capul în jos", având ca obiect nu autodezvoltarea lumii materiale, ci autodezvoltarea spiritului absolut. Democraţii revoluţionari ruşi au făcut o încercare valoroasă de a prelucra dialecticii hegeliană de pe poziţii materialiste, de a aplica d. la viaţa socială şi de a o transforma într-o „algebră a revoluţiei". Adevăraţii creatori ai d. ca ştiinţă au fost însă Marx şi Engels. Eliberând d. de idealism şi de elementele mistice ale filosofiei hegeliene, Marx şi Engels au creat o d. *materialistă*, opusă d. hegeliene. D. *marxistă* se întemeiază pe cuceririle cele mai de seamă ale gândirii dialectice din cursul întregii istorii a filosofiei, pe sintetizarea rezultatelor ştiinţelor, pe generalizarea practicii social-istorice a omenirii, a experienţei luptei de clasă a proletariatului. Ea porneşte de la mişcarea reală din natură, societate şi gândire, subliniind că d. *obiectivă* (a fenomenelor naturii şi ale societăţii) determină d. *subiectivă* (a noţiunilor) şi se reflectă în aceasta. „Dialectica lucrurilor – scria V.I. Lenin în „Caiete filosofice" – creează d. *ideilor* şi nu invers". Tocmai pentru că sunt legi ale d. obiective, legile d. apar şi ca legi şi principii ale d. subiective, adică ale cunoaşterii. D. cunoaşterii are totodată legi interne, specifice, din care decurge independenţa sa relativă faţă de d. obiectivă şi caracterul său creator. Elaborarea d. materialiste de către Marx şi Engels constituie o parte integrantă a revoluţiei săvârşite de ei în filosofie. D. se opune *metafizicii*, care priveşte fenomenele realităţii ca fiind în mod absolut izolate unele de altele, imuabile, lipsite de contradicţii interne, identice cu ele înseşi. Înţelegând lumea ca un sistem material infinit şi unitar de obiecte şi procese, care prezintă o foarte mare variaţie calitativă, d. materialistă le studiază în interdependenţa şi interacţiunea lor. D. este concepţia cea mai profundă, cuprinzătoare şi mai multilaterală, mai bogată în conţinut

despre *mişcare* şi *dezvoltare*. Ea priveşte mişcarea ca *automişcare*, ca autodezvoltare, ca proces infinit, care exprimă unitatea dialectică a acumulărilor cantitative (a evoluţiei) şi a schimbărilor calitative radicale (a saltului, a revoluţiei). Principiile fundamentale ale d. (*unitatei şi opoziţia* (*lupta*) *contrariilor, trecerea schimbărilor cantitative în schimbări calitative şi negarea negaţiei*) exprimă legităţi universale ale realităţii obiective şi ale reflectării ei în conştiinţă. De aceea, d. este, după cum sublinia V.I. Lenin, în acelaşi timp ontologie, gnoseologie (teorie a cunoaşterii) şi logică (dialectică), aceste laturi ale d. aflându-se într-o indestructibilă unitate. Legile d. nu se reduc, însă, la aceste legi principale; legitaţiile derivate care le concretizează şi completează pe cele principale sunt exprimate în categoriile corelative *esenţă şi fenomen*, *conţinut şi formă*, *necesitate şi tntimplare*, *cauză şi efect*, *posibilitate şi realitate*, *general*, *particular şi singular* etc. Esenţa d., după expresia lui V.I. Lenin, este principiul unităţii şi luptei contrariilor. Toate celelalte principii ale d. se concentrează ca într-un focar în această lege fundamentală, care dezvăluie izvorul intern al mişcării, forţa motrice permanentă a autodezvoltării obiectelor şi proceselor. D. materialistă se dezvoltă permanent, având un caracter creator şi opunându-se oricăror forme de dogmatism şi de metafizică. La baza acestei dezvoltări stă generalizarea celor mai noi date ale ştiinţelor şi ale practicii social-istorice. D. marxistă este o metodă de cunoaştere şi de transformare revoluţionară a naturii societăţii şi gândirii. Reflectând fidel legile lumii obiective, ea constituito metodă de cercetare consecvent ştiinţifică, singura metodologie generală corespunzătoare nivelului de dezvoltare a ştiinţei moderne, reprezentând fundamentul teoretic al metodelor particulare folosite de toate domeniile ştiinţei. În funcţie de diferite alte orientări filosofice (nemarxiste) în care mai apare, termenul de d. are diverse semnificaţii: la neoraţionalişti d. este concepută ca modalitate epistemologică fundamentală (G. Bachelard, F. Gonseth); în filosofia fizicii (Bohr, Heisenberg) este înţeleasă ca expresie a ideii de *complementaritate*; în perspectiva existenţialismului capătă înţelesul de d. „Tragică” şi exprimă o contradicţie insolubilă dintre „Eu” şi lume; Gurvitch preconizează o d. „Empirico-realistă” ca o metodă esenţialmente critică

a realului şi a cunoaşterii. Şcoala de la Frankfurt concepe o „d. negativă” sau o „d. paradoxală” care elimină momentul pozitiv al d. hegeliene [*negarea negaţiei*) şi extinde negaţia, fără limite, până la negaţia „totală”. *Teologia* d. reduce d. la un „dialog” între Dumnezeu şi lume etc. V. şi *materialism dialectic*; *materialism istoric*.

DIALOG 1. (în filosofia greacă prearis-totelică) Formă de expunere a ideilor şi concepţiilor filosofice şi mod potrivit şi eficient de a analiza una sau alta dintre problemele filosofiei, pe bază de dezbatere. D. implica, dintre formele expresiei, ca forme fundamentale, întrebarea şi răspunsul şi se instituia într-o conversaţie colectivă, dar, mai ales, într-o cercetare critică colectivă a noţiunilor, categoriilor şi principiilor filosofiei. Semnificative pentru structura d. erau, în antichitate, dialogurile lui Platon. 2. (în filosofia modernă) Artă sau metodă de cercetare şi de expunere de tipul mai sus arătat, prezentă în opera lui G. Galilei, Leib-niz, Berkeley, Diderot etc. în filosofia românească d. a fost cultivat cu deosebire de D. Cantemir. 3. (în contemporaneitate) a) Conversaţie filosofică contradictorie sau noncontradictorie. b) Stabilirea de contacte între filosofi sau între diferite concepţii filosofice în scopul confruntării ideilor lor. În acest sens, practica d. este opusă izolării şi închistării în sine a unui anumit sistem filosofic sau a unei anumite orientări filosofice şi este, în acelaşi timp, favorabilă deschiderii acestora spre realizările altor sisteme şi orientări ca şi spre analiza critică, constructivă a altor filosofii. În aceste sensuri, d. este cultivat, în general, de filosofiile raţionaliste sau neoraţionaliste, de unii reprezentanţi ai *structuralismului* şi ai sociologiei nemarxiste, de economişti şi politologi nemarxişti etc. D. filosofiei materialist-dialectice cu alte curente sau orientări filosofice contemporane impune necesitatea respectării principiului obiectivităţii şi al partinităţii, al cercetării multilaterale a fenomenului filosofic, sociologic, politologic etc, opoziţia faţă de principiul dogmatic al respingerii globale, metafizice, a contribuţiilor altor sisteme de gândire teoretică. D., în această accepţiune exclude atât apologia neîntemeiată, tranzacţia, atitudinea necritică, obiectivistă cât şi atitudinea criticistă, exclusivist-negatoare. Una dintre direcţiile cultivate în sfera d. Întreţinut de filosofia materialist-dialectică se

referă la d. cu ea însăşi şi cu istoria, cu practica social-istorică, cu viaţa, care are ca scop îmbogăţirea, „modificarea" pozitivă, dezvoltarea filosofiei în spiritul dialecticii materialiste şi al materialismului istoric, deschiderea ei permanentă, creatoare la nou, asimilarea continuă a acestuia, împotriva vechiului, compromis şi perisabil, în interesul progresului neîntrerupt al societăţii şi cunoaşterii umane. D. urmăreşte promovarea adevărurilor generale ale marxismului, respingerea argumentată ştiinţific a unor idei şi principii nefondate, eronate, antiumaniste şi atragerea pe poziţii înaintate, revoluţionare a partenerilor apropiaţi şi receptivi faţă de aceste poziţii. D., în acest sens, exclude, odată cu rigiditatea dogmatică, cu intoleranţa simplistă şi compromisurile neprincipiale, renunţarea la principii, revizuirea lor oportunistă, slăbirea spiritului critic, a combativităţii, ştiinţific şi ideologic fundamentate.

DIAMANT, Teodor (1810 – 1841), reprezentant al socialismului utopic în România. A studiat matematica în Germania şi în Franţa, unde a devenit discipol al lui Ch. Fourier. Reîntors în ţară, a colaborat la „Curierul românesc", unde şi-a expus concepţiile social-economice. D. a căutat să adapteze doctrina fourieristă la relaţiile economice din ţările române din acea perioadă. El concepea reorganizarea societăţii în mod naiv, fără schimbări în domeniul puterii politice, prin experimentarea în mic a unor noi rânduieli economice, pentru crearea şi extinderea cărora nu existau însă condiţii obiective. *Falansterul* înfiinţat de el la Scăieni-Prahova, în 1835, pe moşia lui Emanoil Bălăceanu, a fost dizolvat, iar propunerea lui de a organiza în

Moldova, în 1841, „colonii agricole-industriale", nu a fost acceptată. D. a preconizat lichidarea analfabetismului şi a superstiţiilor, dezrobirea ţiganilor, precum şi ideea unirii instrucţiei copiilor cu munca productivă. *Op*: „Scrieri economice" (postum, 1958).

DIANOETIC (gr. *dianoia* „prin gândire"), termen care se referă la facultatea gândirii discursive, raţionale sau la rezultatele acesteia (în mod special în legătură cu opera lui Aristotel).

DICTATURA FASCISTĂ, regim politic militaro-poliţienesc, antipopular, antidemocratic şi anticomunist instaurat de cercurile cele mai reacţionare ale claselor exploatatoare pentru a-şi apăra dominaţia

şi interesele de clasă. Caracteristice d.f. sunt: suspendarea drepturilor şi libertăţilor democratice, a partidelor politice şi a organizaţiilor obşteşti progresiste, militarizarea vieţii sociale, reprimarea forţelor democratice, comuniste, practica asasinatului şi genocidului. Istoria consemnează regimurile de d.f. din Italia (1922 – 1944), Germania (1933 – 1945), Ungaria (1920 – 1944), Portugalia (1928 – 1974), Spania (1939 – 1976) şi din alte ţări. În România, la 6 septembrie 1940, cercurile cele mai reacţionare ale burgheziei şi moşierimii au adus la putere d. *militaro-fascistă*, regim de dominaţie prohitlerist şi militarist, reprezentat de guvernul condus de generalul Ion Antonescu. Acest regim a aservit ţara complet Germaniei hitleriste. Sprijinindu-se la început pe Garda de Fier, el a trecut la represiunea sângeroasă a mişcării comuniste, democratice, antifasciste şi a împins ţara în războiul antisovietic. Lupta forţelor patriotice, antifasciste, care s-a dezvoltat în aceste condiţii, a culminat cu răsturnarea d.f. prin insurecţia naţională armată, antifascistă şi antiimperialistă din august 1944, al cărui inspirator şi organizator a fost Partidul Comunist Român.